

**25-й річниці
Незалежності України
присвячено**

**Dedicated
to the 25th Anniversary
of the Independence of Ukraine**

**УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ**

**UKRAINE
EUROPE
WORLD**

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини**

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University**

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 17

**Dedicated
to the 25th Anniversary
of the Independence of Ukraine**

Ternopil – 2016

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 17

**25-ій річниці
Незалежності України
присвячено**

Тернопіль – 2016

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 17: Dedicated to the 25th Anniversary of Independence of Ukraine. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2016. – 344 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 11 (May 24, 2016).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **Yu. R. Drevnitskyi**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**deputy editor-in-chief**), **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **O. V. Klymenyuk**, Professor, Central Institute of Post-Graduate Pedagogical Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Chernivtsi Yuriy Fedkovych National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor of History, Member of the NAPS of Ukraine **H. V. Papakin**, Doctor of History, Professor, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**executive secretary**), **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor
O. M. Suhyi, Doctor of History, Professor
S. S. Troyan, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works is dedicated to the 25th Anniversary of Independence of Ukraine, its role in the modern system of international relations at present and its cooperation with foreign countries in the Euro-Atlantic integration and of geopolitical transformation nowadays are outlined.

The researches pay attention to the World History, Methodology, Biography Study, Historiography and Source Study.

It will be useful for scientists, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in the future of Ukraine in the world-historical context.

Collection of Scientific Works is included into the International Scientometric Base RISC (License Agreement № 117-03/2015, March 3, 2015). The papers are equal to the publications in Ukrainian editions included to the International Scientometric Base according to the Ministry of Education of Ukraine Decree, October 17, 2012, № 1112 (with changes from the Ministry of Education of Ukraine Decree, December 3, 2012, № 1380).

International Collection of Scientific Works articles of “Ukraine–Europe–World” is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality “Historical sciences”. 13.07.2015 Collection was reregistered. (Order of Certifying Board of Ministry of Education and Science of Ukraine on 13.07. 2015, № 747).

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 17: 25-й річниці Незалежності України присвячено. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – 344 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 11 від 24.05.2016 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**головний редактор**), **М. М. Алексієвць**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Ю. Р. Древніцький**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**заступник головного редактора**), **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **О. В. Клименюк**, професор, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти НАПН України, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України, **Г. В. Папакін**, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**відповідальний секретар**), **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор
О. М. Сухий, доктор історичних наук, професор
С. С. Троян, доктор історичних наук, професор

Міжнародний збірник наукових праць присвячено 25-й річниці Незалежності України, її ролі в новітній системі міжнародних відносин, участі в зарубіжних зв'язках, актуальним питанням всесвітньої історії.

Значну увагу приділено проблемам методології, історіографії та джерелознавства, а також історії української і зарубіжної культури, освіти й науки, подано рецензії, огляди.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України у всесвітньо-історичному контексті.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (Ліцензійний договір № 117-03/2015 від 03 березня 2015 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380).

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей “Історичні науки”. Збірник перереєстровано 13.07.2015 р. (Наказ Атестаційної колегії МОН України № 747 від 13.07.2015 р.).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЄС”: 1^а, вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

ШЛЯХ У 25 РОКІВ: УКРАЇНА

Мов мить – а 25 років цьогоріч минає з дня 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада УРСР зібралася на позачергову сесію і прийняла Акт проголошення незалежності України. “...Здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто **проголошує незалежність України** та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України...”

Разом з цим Актом, тоді ж, прийняті Постанова Верховної Ради УРСР “Про проголошення незалежності України” та Постанова Верховної Ради України “Про військові формування на Україні”. А 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум, у бюлетень якого включено текст Акта й питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” У голосуванні взяли участь 31 891 742 громадяни, тобто 84,18 відсотки від загальної кількості внесених до списків. Позитивну відповідь на запитання дали 90,32 відсотки тих, хто голосували – 28 804 071 особа. За незалежність України висловилося населення всіх областей України незалежно від їх національного складу.

Відголос світової спільноти загалом був дружнім у тому сенсі, що упродовж грудня 1991 р. незалежну Україну визнали 68 держав. Зусиллями поколінь українських діячів, за сприятливих зовнішніх обставин, збулася мрія багатьох – Україна постала на карті світу як Незалежна Суверенна Держава.

Про те, якою мала бути країна – мовилося багато, тривали дискусії й суперечки. Та усі, кому дорога, бачили – Відродженою, Свобідною, Незалежною. Віддаючи шану індивідуальностям, пам’ять полеглим, зауважимо порив народу до творення власної держави.

Розпочалася розбудова суверенної демократичної України. Завдання створення міцної, всебічно розвиненої держави, стали для народу історичним викликом. Усіх чекала титанічна праця. Дивлячись з 2016-го, виникає питання: як цей виклик було прийнято, а завдання виконано? Чи збагнула країна свою душу, місію? Хто вона? Звідки з’явилася? Куди йде? Рано чи пізно Людина задає ці питання Собі. Й від відповідей залежить ефективність і щасливість її. Схоже – країна. Тим більш, з глибинною історією і традицією. До булави треба голови, каже давнє українське прислів’я. Наскільки очільникам, еліті вдалося стати опорою для подальшого поступу?

Певні міркування випливають з дня сьогоднішнього. Поряд з поступовим утвердженням і успіхами, країна мов завмерла у низці проблем, які не вирішені. Про це свідчать настрої і становище населення, еміграційні потоки, розв’язання триваючої АТО, військові дії, втрата територій, загибель тисяч українців.

Існує думка, що є певний замисел Творця щодо всього, і нашої країни зокрема. Коли починаються труднощі – добрий час. Бо прокидається країна, у пошуку істинних ресурсів. Оскільки своєчасної швидкої і адекватної реакції на проблеми не було, отримала умови, максимально граничні до її життя.

Україна віднаходила Себе за непростих умов. Прагнула бути Собою у духовному полі. Чимало зроблено у матеріальному. Та події останніх років малюють іншу картину – втрат і скорботи, полярності життя. Попри те – державотворчий процес триває, сформовані символи України отримали відклик у серцях людей, створені Збройні Сили, проводяться реформи, вибудовуються відносини з країнами.

Упродовж 25 років Україна торувала власний непростий шлях, йдучи загальною дорогою планети. Світ зазнавав змін, дедалі потужнішу роль почали відігравати нанотехнології, інформаційна сфера, глобалізаційні процеси, т. ін. Економічні потоки визначають політику держав. Наростаючі протиріччя між Заходом і Сходом, пошуки нових ресурсів приводять до небезпечних зіткнень світового впливу. Голосні розмови про мир і благоденство частіше завершуються черговими конфліктами. Зрештою, нова зодіакальна ера обіцяє відкритість усього і особливу чутливість у пошуках істини й сенсу. В основі них знаходяться людяність, ментальність, традиція, любов, віра.

Попри загалом розуміння на зорі новітньої незалежності України суверенності національної держави як такої, котра на своїй території є останньою і абсолютною інстанцією у сфері вимог національної безпеки, нині є бачення її несамодостатності. Свого часу знаний польський історик С. Буковецький писав, що схоже до того, як економічна самостійність держав і народів є фікцією, так поза історичним досвідом – політична, суспільна й загалом ідейна. Немає і не може бути держав, навіть найпотужніших, політика яких була б зовсім незалежна з огляду на зовнішні, міжнародні відносини. З поступом цивілізації розвиток цих зв'язків та взаємозалежностей зростає. За таких обставин один із принципів зарубіжних політиків у міжнародній діяльності – “нічого про нас без нас” набуває особливої ваги. Як і думка В. Липинського про те, що державу Українську може здійснити наша любов до неї, а не ненависть до її ворогів.

Чимало аспектів 25-річного буття незалежної України потребують пильного осмислення і аналізу сьогодні. Щоби на новій основі, позитивним відгуком творити теперішній день. Нещодавно, розмовляючи з І. Р. Юхновським – народним депутатом України I–IV скликань, упродовж 2006–2010 рр. очільника Українського інституту національної пам'яті, 1992–1993 рр. – першого віце-прем'єр-міністра України, академіка НАН України, видатного українського фізика-теоретика, Героя України (з врученням ордена Держави 23 серпня 2005 р. за визначний особистий внесок у національне відродження і побудову незалежної Української держави, багаторічну плідну громадську і політичну діяльність, вагомі наукові досягнення), почула його роздуми про 25-річчя новітнього державного буття України. Суть їх зводилася до того, що це час прорахунків та здач, які привели до ситуації, коли в Україні залишилося ще одне – земля. А це не так уже й мало, якщо грамотно розпорядитися цим багатством.

Є ще люди, попри сумну динаміку змін чисельності населення: від 51 944, 1 тис. населення станом на 01.01. 1991 до 42 708, 6 тис. на 1. 04. 2016 (без врахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя; дані Державної служби статистики України). Й розуміння того, що країну потрібно зміцнювати, а коли є потреба – винятково і мудро боронити. Бо як цінуємо свободу і традицію народу, такою є спільна справа зміцнення, оборони, прогресу країни. Наш збірник – лепта у цю справу!

Адже роль історії у це 25-річчя була, є, залишається надалі – винятковою! Знання історії заземлено спрямоване на нинішній день, ефективніший поступ кожного і країни. Українська історична наука торує власний шлях. Поступово оновлюються зміст, методи, підходи, інтерпретації минулого, сподіваємось, близькі – до істинних, організаційні структури досліджень.

Попри загальні труднощі, пов'язані з суспільно-політичною ситуацією, реформуванням вищої освіти України, займає достойне місце серед вишів України Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (ректор – акад. В. П. Кравець). Якщо починати з Себе. Його історичний факультет. Поява міжнародного збірника наукових праць “Україна–Європа–Світ” – теж досягнення і віддзеркалення трансформацій останніх років, початку XXI ст.

З часу виходу “УЕС” (2008), на сьогодні є 17 випусків. Кожен, на наш погляд, унікальний за задумом та змістовим наповненням. Зберігаючи загальну ідею міжнародного видання, на сторінках якого історики різних країн і наукових напрямів виступають з результатами своїх новітніх досліджень, відгукувалися на важливі події, тенденції розвитку, визначаючи вісь Україна–Європа–Світ. Власне, жили разом з країною і планетою, прагнучи бути адекватними вимогам часу і дня. Серед авторів – знані учені України, зарубіжні дослідники, молодь, яка теж уже почасти переходить у ранг істориків з цікавими поглядами та інтерпретаціями. Збірник еволюціонував, як змістово, наповнюючись рубриками й сюжетами, так за формою. Усі подані фотовставки є оригінальними, як і символ “УЕС”. Наукові статті супроводжували інформація про нові цікаві й важливі видання, рецензії, огляди.

Певні частини номерів містили присвяти. Як загалом деякі випуски. Так, № 5: на пошану проф. М. М. Алексієвця, 6–7: 20-й річниці Незалежності України, 9: Євро 2012, 10: 20-річчю історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, 13: 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, 15: 75-річчю ТНПУ ім. В. Гнатюка, 16: 1010-ій річниці м. Дубровиця. Герої сьогодення наших розповідей отримали державні нагороди. А учень 6-го класу Тернопільської школи №16 В. Ракович став наймолодшим в Україні власником відзнаки – орден “Бойовий волонтер України”.

Збірник внесено до міжнародної наукометричної бази даних. Власне, поступово переріс у науковий проект: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Головне, має Автора і Читача.

Статті, розміщені у 17 номері, приурочені надважливим напрямам історичного буття України.

Традиційно вітаємо наших членів редакційної колегії – ювілярів, відомих українських учених – М. М. Алексієвця, С. В. Віднянського! Вдячні мудрим Наставникам за їх участь у долі “УЕС”. Бажаємо наснаги, творчих успіхів, нових здобутків!

А Україні – бути – справжньою Незалежною і Мудрою!

Кожному, словами В. Чорновола – шанувати Себе. Бо Україна починається з Тебе!

З ЮВЛЕЄМ, УКРАЇНО!

Леся Алексієвць
головний редактор,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Леся Алексієвець <i>ШЛЯХ У 25 РОКІВ: УКРАЇНА</i>	6
--	---

25 РОКІВ: ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Михайло Юрій, Леся Алексієвець <i>УКРАЇНА В СВІТОВІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ</i>	15
Микола Алексієвець, Ярослав Секо <i>ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ВІД БАГАТОВЕКТОРНОСТІ ДО БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНОСТІ</i>	34
Марія Юрчак <i>25 РОКІВ СПІВПРАЦІ: ФАКТОР НАТО У ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ</i>	50
Ігор Дацків, Оксана Ляшенко <i>АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИРІЧ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ</i>	58
Ірина Смільська <i>МИРОТВОРЧИСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ НАПРЯМКІВ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ООН</i>	66

СТУДІЇ

Михайло Юрій <i>АГРОКУЛЬТУРНЕ СУСПІЛЬСТВО І МЕНТАЛІТЕТ</i>	73
Микола Москалюк <i>СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.</i>	86
Нестор Мизак <i>“МОНТЕ-КАССІНО”, АБО БОЛЮЧІ ПРОБЛЕМИ СПЕКТРА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ</i>	95
Степан Прийдун <i>БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ В КОНТЕКСТІ ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ</i>	106

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Леся Алексієвець <i>МАЛА КОНСТИТУЦІЯ 1919 Р. У РОЗБУДОВІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ</i>	115
Андрій Грубінко <i>ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (40–80-І РОКИ ХХ СТ.)</i>	121
Олександр Павленко <i>ПОЛІТИКА США ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ КОСОВО (1990–2015 РОКИ)</i>	127
Оксана Валіон <i>СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС ТА ЇХ ПОДОЛАННЯ У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ</i>	134
Степан Василюшин <i>ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ВІДНОСИН (1991–2014 РР.)</i>	143

Тетяна Лахманюк	
<i>СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ І ТУНІСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ</i>	152
Наталія Буглай	
<i>ВСТУП ПОЛЬЩІ ДО НАТО: РЕАЛІЗАЦІЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ВИБОРУ</i>	157
Леся Костюк	
<i>ДИНАМІКА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ІТАЛІЇ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ</i>	166
Rawel Gotowiecki, Jakub Żak	
<i>NIEROZWIĄZANY PROBLEM. KWESTIA UDZIAŁU UKRAIŃCÓW W WALKACH 2. KORPUSU POLSKIEGO WE WŁOSZECH</i>	172

ДИСКУСІЇ

Ігор Юхновський	
<i>РОЗДУМИ З ПРИВОДУ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ</i>	186
Петро Кралюк	
<i>УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ: ЯКІЙ ЇЇ БУТИ?</i>	197

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав Калакура	
<i>ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ДОСВІД І УРОКИ</i>	203
Алла Киридон	
<i>ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ: ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ ТА МАСОВИХ УБИВСТВ</i>	216
Андрій Мартинов	
<i>“НОВА ХОЛОДНА ВІЙНА” ЯК ПРОЯВ КРИЗИ ПОСТБІПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН</i>	237
Олександр Шама	
<i>“ОРГАНІЧНА” ДЕРЖАВА АРИСТОТЕЛЯ ЯК КІНЦЕВА МЕТА РОЗВИТКУ АНТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА</i>	245

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

Володимир Кравець	
<i>ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СЕКСУАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ В УКРАЇНІ</i>	254
Руслан Куцик	
<i>НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 1914–1917 РР.</i>	266
Людмила Строчень	
<i>ФОТОВИСТАВКА ПАМ'ЯТОК ПОВСТАНСЬКОЇ ЗВИТЯГИ “МИ, ПОВСТАНЦІ – СИНИ УКРАЇНИ” ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ</i>	276
Тетяна Савчин	
<i>ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОГО СОНЕТНОГО ЖАНРУ</i>	281
Надія Денисюк, Тетяна Савчин	
<i>HISTORICAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “FICTION” AND ITS TERMINOLOGICAL EXPRESSION</i>	290

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Ірина Федорів	
<i>УЧАСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА У СЛАВІСТИЧНИХ ДИСКУРСАХ ДРУГОЇ ТРЕТИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.</i>	295

Дарина Блохин

БАД ЕМС. РОЛЬ ПРОФ. ЮРІЯ БЛОХИНА У СПОРУДЖЕННІ МЕМОРІАЛЬНОЇ ТАБЛИЦІ ПРОТИ РОСІЙСЬКОГО МОВНОГО ГЕНОЦИДУ..... 307

Наталія Григорук

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАЦЯХ М. ЧУБАТОГО. 318

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Марія Рогожа

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ..... 329

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

**ІЗ КНИГИ КУЛЬЧИЦЬКОГО С., ЯКУБОВОЇ Л. ДОНЕЧЧИНА ТА ЛУГАНЩИНА
У XVII – XXI СТ.: ІСТОРИЧНІ ФАКТОРИ Й ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ**

*ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОГО ТА ЗАГАЛЬНОГО У РЕГІОНАЛЬНОМУ
ПРОСТОРІ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2015. – 813 С..... 334*

CONTENTS

PREFACE

Lesya Alexiyevets <i>THE WAY IN 25 YEARS: UKRAINE</i>	6
---	---

25 YEARS: THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets <i>UKRAINE IN WORLD CIVILIZATION</i>	15
Mykola Aleksiyevets, Jaroslav Seko <i>UKRAINE'S FOREIGN POLICY: FROM TO MULTIDIRECTIONAL NO ALTERNATIVE</i>	34
Mariya Yurchak <i>25 YEARS OF COOPERATION: FACTOR NATO IN THE UKRAINE-EU RELATIONS</i>	50
Igor Datskiv, Oksana Lyashenko <i>CURRENT ISSUES OF UKRAINE'S INTEGRATION TO THE EUROPEAN UNION ANTINOMONIES: HISTORICAL PERSPECTIVE</i>	58
Iryna Smilka <i>PEACEMAKING AS ONE OF THE MAIN ARE AS OF COOPERATION UKRAINE AND THE UNITED NATIONS</i>	66

ARTICLES

Mykhaylo Yuriy <i>AGROKULTURNOGO SOCIETY AND MENTALITY</i>	73
Mykola Moskalyuk <i>SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH EARLY 20TH CENTURY</i>	86
Nestor Myzak <i>MONTE-CASSINO OR PAINFUL PROBLEMS OF UKRAINIAN-POLISH HISTORY RANGE</i>	95
Stepan Pryidun <i>TNE BUDAPEST MEMORANDUM ON SECURITY ASSURANCES IN THE CONTEX OF NUCLEAR DISARMAMENT OF UKRAINE</i>	106

WORLD HISTORY. INTERNATIONAL RELATIONS

Lesya Alexiyevets <i>MINOR CONSTITUTION OF 1919 IN THE POLISH STATE DEVELOPMENT</i>	115
Andriy Hrubinko <i>BRITISH INFLUENCE ON THE FORMATION OF MECHANISMS OF THE EUROPEAN POLITICAL INTEGRATION (40–80TH YEARS OF XXTH CENTURY)</i>	121
Alexander Pavlenko <i>US POLICY ON KOSOVO STATUS (1990–2015)</i>	127
Oksana Valion <i>SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE CHERNOBYL ACCIDENT AND POVERTY IN BELARUS</i>	134
Stepan Vasylyshyn <i>HISTORICAL PRECONDITIONS AND DIVISION INTO PERIODS OF THE DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY UKRAINIAN-BYELORUSSIAN RELATIONS (1991–2014)</i>	143

Tetyana Lakhmanyuk	
<i>COLLABORATION BETWEEN UKRAINE AND TUNISIAN REPUBLIC IN POLITICAL MEASURING)</i>	152
Natalia Buglay	
<i>A PRELUDE OF POLAND IS OF NATO: REALIZATION OF EVROATLANTIC CHOICE</i>	157
Lesya Kostyuk	
<i>DYNAMICS OF MIGRATORY POLITICS OF ITALY DURING THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI OF CENTURY</i>	166
Pavel Gotowiecki, Jakub Zak	
<i>UNSOLVED PROBLEM. THE QUESTION OF THE PARTICIPATION OF UKRAINIANS IN THE FIGHTING 2ND POLISH CORPS IN ITALY</i>	172

DISCUSSION

Ihor Yukhnovskyy	
<i>THOUGHTS ON THE NEW CONSTITUTION OF UKRAINE</i>	186
Petro Kralyuk	
<i>UKRAINIAN HISTORY: WHAT DOES IT MEAN?</i>	197

METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Yaroslav Kalakura	
<i>MYKHAILO HRUSHEVSKYS' HISTORIOGRAPHY STUDIOS – THE EXPERIENCE AND LESSONS</i>	203
Alla Kyrydon	
<i>IS POLICY OF MEMORY IN THE CONDITIONS OF DEMOCRACY: CELEBRATION IN HONOUR OF VICTIMS OF GENOCIDIV AND MASS MURDERS</i>	216
Andrey Martynov	
<i>“NEW COULD WAR” AS SYMPTOM OF CRISIS THE POSTBIPOLAR SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONSHIP</i>	237
Alexander Shama	
<i>“ORGANIC” STATE ARISTOTLE AS A DESTINATION DEVELOPMENT ANTIQUE SOCIETY</i>	245

HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

Volodymyr Kravets	
<i>THE HISTORY OF SEXUAL EDUCATION IN UKRAINE</i>	254
Ruslan Kutsyk	
<i>THE NORMATIVE LEGAL BASE OF INFORMATION POLICY OF THE RUSSIAN IMPERIAL AUTHORITIES TO THE POPULATION OF KIEV, PODOLIA AND VOLYN GOVERNORATES IN THE 1914–1917</i>	266
Lyudmyla Strocen'	
<i>PHOTO-EXHIBITION OF SIGHTS OF INSURGENT VICTORY “WE, INSURGENTS ARE SONS OF UKRAINE” AS MEAN OF EDUCATION OF PATRIOTISM</i>	276
Tatiana Savchyn	
<i>HISTORICAL DISCOURSE OF THE UKRAINIAN SONNET GENRE</i>	281
Nadia Denysyuk, Tatiana Savchyn	
<i>HISTORICAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “FICTION” AND ITS TERMINOLOGICAL EXPRESSION</i>	290

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES
Iryna Fedoriv

PARTICIPATION OF OMELIAN PRITSAK IN SLAVIC DISCOURSES IN THE SECOND THIRD OF XX – THE BEGINNING OF XXI CENTURIES 295

Daryna Blokhin

BAD EMS. THE ROLE OF THE PROFESSOR YURIY BLOKHYN IN THE CONSTRUCTION OF THE MEMORIAL TABLE AGAINST RUSSIAN LINGUISTIC GENOCIDE 307

Nataliya Hryhoruk

HISTORY OF UKRAINIAN CHURCH IN WORKS M. CHUBATY 318

REVIEWS**Maria Rohozha**

CIVILIZATIONAL LANDSCAPE OF UKRAINIAN CULTURE 329

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

FROM THE BOOK BY **S. KULCHYTSKYI, L. YAKUBOVA** *DONETSK AND LUHANSK IN XVII–XXI CENTURYS: HISTORICAL FACTORS AND POLITICAL TECHNOLOGYS FORMING SPECIAL AND GENERAL IN THE REGIONALLY SPACE. – KYIV: INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE NAS OF UKRAINE, 2015. – 813 P.* 334

25 РОКІВ: ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

УДК 94:008(477)

Михайло Юрій, Леся Алексієвець

УКРАЇНА В СВІТОВІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті йде мова про зародження локальних цивілізацій, характеризуються так звані первинні, вторинні та периферійні цивілізації. Дається аналіз української цивілізації, вказується її місце в системі світових цивілізацій. Звернена увага на особливості лімітрофу і його вплив на статус української цивілізації.

Ключові слова: культура, цивілізація, лімітроф, віра, влада, власність, народ, глобалізація.

Людина існує “всередині” культури і невіддільна від неї. Всі її відносини із всесвітом опосередковані культурою. Досліджуючи стійку специфіку культури конкретного суспільства, а також розглядаючи стадіальні характеристики цієї культури, можна виявити та описати фактори, які кореняться в ментальності, у стійких елементах психології, в заданих культурою неререфлексованих оцінках, міфах і фобіях, у диктованих культурою гносеологічних процедурах, аксіологічних конструктах і моделях розв’язання типових проблем.

Зазвичай ці сутності вислизують з уваги неспеціаліста. Їх виявлення і розгорнутий аналіз вимагає спеціальних дослідницьких процедур. Більше того, кожна культура приховує від своїх носіїв базові установки і, до певної міри, маніпулює людиною. В даній ситуації необхідне звернення до апарату культурології. Методологічні й змістовні напрацювання гуманітарних дисциплін культурологічного циклу (культурологія, цивілізаційний аналіз, цивілізаційна компаративістика) дозволяють розв’язувати поставлену проблему і виділяти аспекти, задані культурою суспільства.

Культура людства розглядається, зазвичай, як якісно однорідне ціле, однак, це не так. Цілісність людства подрібнюється на просторово локалізовані етнічні одиниці. Кожна з етнічних одиниць конституюється власною культурою. Існують і такі, надетнічні, рівні об’єднання людей, які характеризуються спільністю культури (національні культури, цивілізації).

Отже, перед дослідником постає проблема відмінностей між культурами. Ці відмінності залежать від типології культури, її віку, того, якою мірою процеси розвитку даного суспільства мають іманентний характер. Чим давніша культура, тим більше “підігнана” вона до природного контексту, чим давніші й стійкіші соціальні інститути, тим нижчий рівень хаотизації суспільства.

Дослідження культури українського суспільства повертає нас до дослідження теорії локальних цивілізацій або до цивілізаційного аналізу.

Поняття “цивілізаційна локалізація” вимагає розгорнутого пояснення. Серед множинності визначень культури є таке, що трактує її як притаманний виду homo позабіологічний спосіб розв’язання загальнобіологічних проблем. Іншими словами, культура постає як генеральна стратегія виживання і розвитку людства. Теорія локальних цивілізацій базується на ідеї про те, що в процесі загальноісторичного розвитку на земній кулі формується обмежена кількість

особливих, відмінних від іншої стратегії людського буття. Кожна з цих стратегій, домінуючи на певній, досить значній території, виявляється фактором, який визначає весь устрій життя. Це і є локальна цивілізація [8].

Якщо культура може розглядатися як родова стратегія людського буття, то цивілізації становлять стійкі варіанти такої стратегії, обмежені у часі та просторі. Для соціолога локальна цивілізація може бути представлена як системний фактор, що задає характер і специфіку соціального життя, соціальної структури, способу життя, культури тощо [24].

Цивілізація – категорія стадіальна. Цивілізація і культура співвідносяться як частина і ціле. Локальні цивілізації виникають на певній стадії розвитку людства, коли родова свідомість втрачає статус головного інтегратора, розпадається першопочатковий синерезис, виникають міста, писемність, з'являється держава. Поняття “цивілізація” вживається у двох змістах: світова цивілізація і локальна цивілізація. Родове поняття – світова цивілізація – трактується як атрибут людства. Реально світова цивілізація – це цілісність локальних цивілізацій, що взаємодіють між собою.

Локальні цивілізації змінюють одна іншу внаслідок розгортання історії, вони знаходяться у складних діалектичних відносинах, постійно конкурують одна з іншою за територію і ресурси, в сумі складаючи ціле культури людства.

У породженні цивілізацій, їх взаємодії і зміні одних цивілізацій іншими реалізується стратегія *homo sapiens*. Типологічно – це співвідносно зі стратегією біоценозу.

Після сказаного можна дати визначення цивілізації. Під цивілізаціями в сучасній науці прийнято трактувати достатньо стійкі та вкрай узагальнені соціально-історичні одиниці з чітко фіксованими кордонами у сфері суспільного і духовного життя. Згідно з С. Хантінгтоном, цивілізацію можна визначити “як культурну спільноту найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей” [17, с. 33–47]. Цивілізації відрізняються одна від іншої певною кількістю суттєвих ознак. “Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значущість прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. Вони не щезнуть і в майбутньому, вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями і політичними режимами” [17, с. 33–47].

Таке визначення правильно фіксує вихідну відмінність однієї цивілізації від іншої – тип релігійної віри, тобто культури в тій її частині, в якій вона ще не відділилася від культу. Кожна з великих цивілізацій мала свій пантеон богів або єдиного Бога, формувалася навколо спільного для себе релігійного культу. Бар'єр, що розділяє ці культури, майже непереборний, можна перейти з однієї віри в іншу, але їх не можна сумістити в єдиній релігійній системі. Кожна віра по-своєму універсальна, абсолютна і самодостатня. Релігія є ніби останньою межею між цивілізаціями.

Звідси і досить поширена типологія цивілізацій. Наприклад, говорять про християнську (західну і східно-православну), мусульманську, буддистську, індуїстську цивілізації. Саме ці п'ять цивілізацій А. Тойнбі зараховував до останнього – третього – покоління цивілізацій, що дожили до нашого часу [16].

Водночас зв'язок цивілізації із однією зі світових релігій – необхідний, але недостатній фактор для обґрунтування цивілізаційного статусу. Цілком конфесійною можна вважати лише наймолодшу з традиційних цивілізацій – мусульманську. Всі інші цивілізації не мають конфесійної єдності, є наслідком міжконфесійного (і міжкультурного) діалогу. Класичний приклад такої цивілізації – Індія з її мусульманською меншістю і сикхським прошарком, який є

результатом взаємодії індуїстів і мусульман й має певну спеціалізацію в межах індійського суспільства (як воїни). Ще складніша взаємодія буддистської, конфуціанської і даоської традицій в Китаї. Буддизм у формі ламаїзму (у внутрішній Монголії, Тибеті) з його орієнтацією на духовну владу Далай Лами – своєрідний виклик конфуціанській традиції, відповідно до якої центр зосередження моральної чистоти у суспільстві – держава і персонально імператор (або його “заступник” – Голова КНР).

Окремо варто сказати про західноєвропейську цивілізацію. Християнство тут справді стало релігією Заходу, але не тільки воно створило цю західну цивілізацію. Іншим її джерелом є греко-римська античність, звідки і запозичене поняття “цивілізація”. Якщо про середньовічну Європу з її авторитетом Церкви у всіх мирських справах і спробами створення “Священної Імперії” ще можна говорити як про християнську цивілізацію, то того не скажеш про сучасний Захід, який пережив процес секуляризації влади і культури. Індустріальна цивілізація, що виникла тут, дає абсолютно іншу підставу для цивілізаційної типології.

Серед проблем, що очікують свого розв’язання, є і проблема співставності результатів дослідження різних цивілізацій. Річ у тому, що характеристика локальних цивілізацій за допомогою співставних, інваріантних характеристик, таких, як вік, кордони, стійка структура, здатність до динаміки тощо, не містить головного, оскільки не дає відповіді на питання: чому даній цивілізації притаманні саме ці характеристики. Відповідь знаходиться у просторі культурологічного аналізу.

Звертання до теорії локальних цивілізацій дозволить нам поставити питання про українську цивілізацію. Серед вітчизняних науковців, які досліджують дану проблему, варто назвати О. Бойка, О. Іщенка, В. Кременя, В. Литвина, І. Марцинюка, М. Михальченка, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, А. Покровського, В. Скоблика, В. Табачковського, С. Трояна, Ю. Щербака, В. Хоменка, О. Удода, ін.

Незважаючи на велику кількість досліджень з проблем української цивілізації, питання залишається відкритим – який цивілізаційний статус України? Суть його полягає у відповіді на питання: чи є Україна самостійною цивілізацією або ми маємо справу з варіантом східноєвропейської (православної) цивілізації.

З одного боку, локальна цивілізація, що виростає навколо світової релігії, зазвичай просторово співпадає з кордонами базової конфесії. З іншого – Україна не вичерпується православ’ям і демонструє суттєві відмінності з іншими спільнотами православного світу. Ми схильні розглядати феномен України як цивілізацію самостійну, співвідносну з типологічно близьким для неї світом східноєвропейської цивілізації [22, с. 92–125].

У межах цивілізаційного аналізу склалися свої принципи відмінностей і класифікації локальних цивілізацій. У стадіально-історичному аспекті цивілізаційна теорія розрізняє первинні або осередкові, вторинні й нарешті, периферійні цивілізації. До первинних або осередкових, відносять цивілізації, що виникли на “голому місці”, в межах процесу генези феномена держави і цивілізації. Приклад осередкової цивілізації – давньоєгипетська або мезоамериканська.

До вторинних відносять цивілізації, що виникли на руїнах попередніх цивілізацій. Приклади – західнохристиянська або ісламська цивілізації. Вторинні цивілізації охоплюють сьогодні більшу частину Ойкумени. Базуючись на фундаменті попереднього циклу цивілізаційного розвитку, маючи у своєму розпорядженні сформований культурний ландшафт, предметне тіло цивілізації, що відійшла, населення, яке нараховує за своєю спиною багато поколінь предків, котрі проживали в державі й цивілізації, вторинні цивілізації характеризуються високим

рівнем стійкості. Вони стоять на твердому прошарку проробленого і, відповідно, благодатного ґрунту [24, с. 12–13].

Периферійні цивілізації виникають внаслідок процесів взаємодії локальних цивілізацій з оточуючою їх додержавною периферією. Приклад периферійної цивілізації – монгольська. Як правило, економічні, військові й культурні контакти, що сприяють розкладу суспільства додержавної периферії, приводять до розширення меж вихідної цивілізації. Українська цивілізація належить до класу периферійних.

Периферійні цивілізації, позбавлені ґрунту попередньої цивілізації, формують культурний ландшафт на голому місці, мають у своєму розпорядженні населення, культурна пам'ять якого не звільнилася кінцево від уявлень, беруть початок з епохи додержавного існування і характеризуються слабкою стійкістю. Як і осередкові цивілізації, вони схильні періодично розпадатися. Периферійні цивілізації характеризуються високим (порівняно із вторинними) рівнем хаотизації соціокультурного простору. Суспільства, що належать до периферійної цивілізації, вкрай болісно переживають процеси динамізації [1].

Цивілізаційна теорія розрізняє локальні цивілізації залежно від цілісності системного ядра. При цьому виділяються синтетичні – більш цілісні – й агрегатні (периферійні або лімітрофні) – менш цілісні. Прикладом синтетичної цивілізації є протестантсько-католицька цивілізація Західної Європи. Українська цивілізація належить до типу агрегатних. У такій відмінності для нас суттєво наступне: синтетичні й агрегатні цілісності розрізняються мірою упорядкованості соціокультурного простору [10, с. 117–125]. Рівень упорядкованості соціокультурного універсуму в синтетичних цілісностях суттєво вищий, ніж у цілісностях агрегатних.

У цьому зв'язку бажано звернутися до категорій центру і периферії. Річ у тому, що будь-яка локальна цивілізація, крім якісних характеристик, має і просторову локалізацію. Цивілізація має певні кордони. Це ті кордони, за якими розміщується сусідня цивілізація. Однак детальний аналіз дозволяє зрозуміти, що картина чітко окресленого кордону локальної цивілізації – абстракція. Насправді можна побачити, з одного боку, центри локальних цивілізацій, тобто території, на яких якісні характеристики, притаманні даній цивілізації, безумовно, домінують. З іншого – великі перехідні простори, на яких відбувається поступово згасання цієї якості. Причому з певного моменту паралельно зі згасанням однієї цивілізаційної якості починає проявлятися альтернативна, яка наростає внаслідок перетину простору переходів [11, с. 59–86].

У літературі останнього часу широко застосовується поняття “лімітроф”, яке фіксує континуум перехідних станів між центрами сусідніх цивілізацій [1, с. 624–625]. Цю теорію, або лімітроф, можна розглядати як специфічну сухопутну мембрану, що розділяє Європу, Україну й Азію, виконуючи функції розділяючого і з'єднуючого початків. З часом на лімітрофі формується особливе світосприйняття, а слідом за ним і державне утворення, яке відділяє його жителів від сусідніх ядер. Усвідомлення лімітрофа – усвідомлення нетотожності ні Заходу, ні Сходу. Усвідомлюючи себе, жителі лімітрофів протиставляють себе ядрам сусідніх цивілізацій. Тут відбувається самовиділення лімітрофного району як “іншого”, відмінного від ядер [22, с. 120].

Поняття лімітрофа – мембрани – розкривається таким чином. Лімітроф утворює ланку регіонів, характер й історичні долі яких специфічні. Причому специфіка задана оточуючими цивілізаціями. Наприклад, Середня Європа є кордоном Західної Європи, відділяючи її від України, Росії і Азії. Він забезпечує дистанційність Західної Європи від іншого світу, але водночас і зв'язок із цим світом. Момент розмежування виявляється кордоном розселення і національних особливостей. Зв'язний момент полягає у тому, що через дану територію

проходять люди, товари, технології, уявлення тощо. Іншими словами, з одного боку, лімітроф є бар'єром, з іншого – достатньо проникною структурою.

Перехідні території виділялися ще задовго до появи лімітрофної теорії. Але із застосуванням цивілізаційного критерію стає можливим комбінування різноманітних “територій-проток” в цілісну мегасистему, що охоплює величезну територію від Прибалтики і Західної України до Кореї. Особливістю лімітрофа є постійне в останні три століття “зависання” його народів між тими цивілізаціями, біля околиць яких ці народи перебували історично.

Для нас проблематика лімітрофа цікава тим, що Київська Русь і Україна виникла на лімітрофі, який поділяв колись цивілізації Сходу і Європейську цивілізацію. Відповідно, багато соціокультурних характеристик суспільства, що сформувалися на лімітрофі, увійшли до цивілізаційного синтезу і стали частиною української культури, але це призвело до того, що українська цивілізація позбавлена єдиного підґрунтя. На просторах України зустрічаються і складно взаємодіють західні та східні феномени зрілої монотеїстичної культури й архаїчна свідомість тощо. У межах української цивілізації агрегуються елементи, що не склалися поки що у високо інтегроване синтетичне ціле. У цьому відношенні Україні типологічно відповідає Латинська Америка. Українська цивілізація молода, а молода цивілізація невідворотно периферійна, як периферійні щодо Єгипту греки епохи Перикла. Периферійність і відсутність єдиної підстави створюють багато проблем і бід Україні. Це закономірно, але не вічно. Ціною напруженого історичного зусилля, з покоління в покоління наш народ працює над поєднанням непоєднаних елементів у ефективне динамічне ціле. Генеза української цивілізації розгорталася на просторах східної Європи у X–XVII століттях. Реперні фігури, що позначили кордони процесу її формування – Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький і Богдан Хмельницький.

Біля витоків української цивілізації лежать кілька традицій – східнослов'янська язичницька, християнська, візантійська, частково – західноєвропейська християнська, в цьому розумінні вона належить до європейського культурного кола. Крім того, необхідно пам'ятати, що українське православ'я, внаслідок історичних обставин, довгого часу перебування в складі католицької Речі Посполитої, реформ П. Могили на зближення із західним християнством, у світоглядному світорозумінні має багато спільного із західноєвропейським світоглядом.

Крім того, населення України століттями включало в себе значну кількість представників європейських народів – болгар, угорців, греків, італійців, німців, поляків. Окремі регіони України шістьсот років входили до складу Речі Посполитої і Австро-Угорщини. У містах України (Львів, Київ, Чернігів і багато інших) з XIV століття поширюється так зване “магдебурзьке право” – модель міського самоуправління, що склалася у середньовічній Європі. Це задавало корпоративний характер українського суспільства, в межах якого життя людини, умови професійної діяльності, її права і законні інтереси забезпечувалися корпорацією. З XV ст. в Україні існував такий класичний інститут феодального європейського міста, як цехи, які нічим не відрізнялися від цехів на Заході.

Уся історія України поза Московщиною – це історія колонізації і окатоличування. З другої половини XV ст. на території України працювали єзуїти, це була серйозна і ґрунтовна праця. Орден єзуїтів володів кадрами і засобами, мав у країні свої монастирі та школи.

Місцеві жителі, які зверталися до єзуїтських колегій, безкоштовно отримували чудову європейську освіту і водночас виховання в дусі войовничого католицизму. Крім того, єзуїти видавали книги, влаштовували публічні диспути, виступали з гарними проповідями. Парадоксально, але єзуїти працювали на

українську цивілізаційну перспективу. На заході України політика трансформації культури і самосвідомості у стратегічному плані завершилася успіхом – поширення греко- і римо-католицизму фіксувало європеїзацію ментальності західноукраїнського суспільства. У центрі країни (Правобережна і Лівобережна Україна) така корекція не була завершена. Однак уже Богдан Хмельницький, вимушений боротися з польською короною, мислив і діяв як польський пан, відстоюючи свої законні права. Щодо таких сутностей, як влада і закон, – а це системоутворюючі моменти, що задають характеристики цивілізаційної свідомості, – між Б. Хмельницьким і сучасним йому, наприклад, московським боярином пролягала прірва. У цьому відношенні суб'єктивне протистояння українців Польщі (на рівні упереджень, що зберігається до сьогодні) нічого не змінює.

Нині більше четвертої частини населення – це греко- і римо-католики (у радянський період більшість цих людей приховували свою конфесійну приналежність, але реальність від цього не змінюється).

Отже, західна і центральна Україна – глибоко провінційна країна Європи. Цивілізаційний синтез (тобто формування стійкої культури) проходив тут у XIV–XVII ст., коли ці території входили до Європи.

Щодо сходу країни (Слобідська Україна), то тут слов'янська колонізація відбувалася порівняно пізно, досвіду життя в межах європейських держав населення заново засвоєних територій не мало. Із входженням Лівобережної України після 1654 р. до складу Російської імперії, тут склалася особлива мозаїка факторів, які сформували культурну і психологічну близькість до російської ментальності [8].

Повертаючись до проблеми лімітрофу, варто зауважити, що він проявляється не тільки в перехідній, “завислій” території, але й культурі, політиці, економіці, які є часто-густо “завислими”, якщо йдеться про цивілізацію, що знаходиться на лімітрофі. Саме на цьому варто зупинитися детальніше, аналізуючи українську цивілізацію.

1. Зрощення влади з власністю. Влада і власність функціонально розведені в управлінні (дивергенцію цих начал конститує “правило Д. Лейна”). Підкреслимо, що йдеться саме про функціональне розведення. На сутнісному рівні “влада і власність можуть бути розділені на певний час, але роз'єднати їх назавжди ніколи не вийде, оскільки, зрозумівши болючість такого роз'єднання, власність одразу ж купить владу або влада захопить власність” [12, с. 338].

Як один, так й інший приклад чудово моделюються на прикладі нашої історії. Достатньо згадати період Гетьманщини, коли, починаючи від Б. Хмельницького і закінчуючи К. Розумовським, державну казну та особисту гетьманську власність вважали нероздільними [21, с. 300–316]. Другий приклад – це сьогоднішня, хоча нині спостерігаємо як перший, так і другий варіанти.

Влада і власність суміщені в докапіталістичних архаїчних системах: влада як насильство, примус, придушення вбудована у контекст виробничих відносин, проявляється через форми позаекономічної залежності. Рабовласники, феодали єдиносутнісно носії як влади, так і власності; раби, смерди як безвладні, так і без власності. Починаючи з капіталізму, влада і власність розчленовуються. Влада набуває рис інституту, що акумулює позаекономічні зв'язки; ринок систематизує зв'язки власності. На Заході людина політична (інституціонально державна) виникає одночасно і поруч з людиною економічною. В Україні нічого подібного не спостерігається. Політика у нас історично не оформилася, не закріпилася, не виділилась у спеціалізовану галузь соціальної зайнятості; особливо це проявилось після приєднання України до Російської, а потім радянської імперій. Як у архаїчному або традиційному суспільстві, до політики в нас причетна каста

елітної номенклатури спочатку станової (гетьманської, старшинської, дворянської), потім партійно-ініційованої.

Благодатної функціональної доцентровості влади і власності у нас не склалось. Із періоду Гетьманщини влада стала особистою, універсальною. З В. Леніна – всепоглинаючою: відносно все, крім влади – території, етноси, багатство тощо. Влада перетворювалась у чисту форму, репрезентована функціями партії. З Й. Сталіна влада стала тоталітарною – “чиста форма” набула змісту національної державності, жорсткий ярлик “ворог народу” став страшним тавром, що агрегує ознаки державності, національності, партійності.

Історія України, особливо відтоді, як вона почала належати Росії, – історія не поділу, а з’єднання, зрощення влади із власністю.

Синкретизм двох капітальних начал спонукав до: а) консервації позаекономічного примусу – від кріпосного права до соціалістичного колгоспу, викликаючи порочний тандем взаємозумовлюючих економічних і політичних (владно-державних), політичних та економічних потрясінь; б) імпульсивно-авантюристичного, волонтаристсько-імпровізаційного типу правління; в) можливості конвертації влади на власність: самодостатній прошарок “ринково-демократичних” олігархів – прямий продукт номенклатурної приватизації колись загальнонародного багатства [6, с. 175–177].

Сподівання на зміну ситуації після здобуття незалежності не сталося. Зрощення влади із власністю виразилося у кримінально-олігархічному правлінні.

2. Реформи. Емоційне сподівання на швидке реформування української економіки на початку 1990-х рр. залишилося далеко позаду. В чому причина? Що криється за цими постійними невдачами? Найкраще висловився з приводу невдалих економічних реформ на пострадянському просторі американський економіст Джеффри Сакс, який брав участь у втіленні економічних перетворень на початку 1990-х років: “Ми поклали хворого на операційний стіл, розкрили грудну клітку, але виявилось, що у нього інша, невідома нам анатомія” [15]. В перекладі з метафоричної, українською мовою це означає лише те, що спроби реформування, здійснювані без урахування національної (а насправді цивілізаційної) специфіки, приречені на невдачу.

До розуміння цих проблем піднімаються, на превеликий жаль, небагато. В руслі нашої розмови доречно навести слова російського соціолога Л. Бизова, що безпосередньо стосуються і української реальності. “Головним пороком пострадянських реформ є їх безґрунтовність. На кожному етапі реформ їхні автори прагнуть максимально радикально переробити те, що було до них. І наскільки ж регулярно вичитані з книг і закордонних довідників “моделі реформ” вступають у непереможний конфлікт з пострадянським ґрунтом, зі способом життя та менталітетом тих, хто повинен бути і рушієм, і споживачем реформ”. Цей конфлікт зазвичай змінює напрямом і результат реформ до невпізнанності – виходить зовсім не те, на що розраховували реформатори. Наслідок – непереможний розрив між “парадним фасадом” нашого життя, де все ніби як у людей – і ринок, і політичні партії, і демократія, і конституція, скалькована з красивих конституцій розвинених країн. Але витвором усього цього є “життя за поняттями”, тріумф неформальних, як правило, кримінальних відносин, дикий торг, зневажання і прав, і законів, і людського життя [2].

Можливо, проблема в тому, що за проведення реформ взялись, як інколи кажуть, “не ті люди”? До певної міри – так. Реформуванням у нас займалися переважно економісти, які впадали і впадають в економічний фетишизм. Хоча, якщо б за справу взялися, наприклад, юристи, результат був би не кращим. Глибинна причина невдачі, незавершеності, незакінченості реформ в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. полягає в зневазі з боку реформаторів того факту, що на успіх реформ можна розраховувати у двох випадках:

- 1) якщо завдання реформи не виходять за межі менталітету;
- 2) якщо реформа охоплює програму зміни наявного нині менталітету як одне з основних своїх завдань.

Специфіка української цивілізації, українська ментальність, що історично склалася, залишають дуже мало простору для реформаторів. Тому українська еліта, опинившись у ситуації реальної необхідності невідкладного перетворення країни, не усвідомлюючи, що робить, інколи – зі здоровим глуздом, а найчастіше – з незнанням предмета, починає здійснювати реформи, які виходять далеко за “контрольні прапорці” українського ментального простору. Зокрема, українська ментальність блокує всі спроби автоматичного “перемикання” на західну систему цінностей, відштовхує сценарії імітації або імпорту західної моделі високопродуктивної ринкової економіки. Внаслідок такого запозичення відбувається не стільки трансплантація стереотипів соціальної поведінки, ґрунтованих на протестантській етиці “розумної аскези”, скільки впровадження в українську культуру тієї психології, носії якої зовсім не готові працювати “як на Заході”, але прагнуть “по-західному” споживати.

Виникає своєрідне замкнене коло: об’єктивну необхідність реформ усвідомлює все суспільство (чи, в будь-якому випадку, правляча еліта) – і в той самий час українська традиція диктує такі механізми їх реалізації, які цією ж традицією з невідоротністю будуть призупинені [7].

У даному випадку доречно навести слова В. Межуєва: “Поза культурною спадковістю країна перетворюється на порожній простір, відкритий для будь-якого експериментування над собою. Учатися в інших ніколи не пізно, але за умови збереження своєї індивідуальності” [3, с. 57].

Щоб уникнути такого фіналу, необхідно рішуче відмовитися від звичних для нас способів планування, організації і проведення реформ. Традиційний для України погляд на реформи як на спосіб миттєвого розв’язання всіх нагромаджених проблем, насамперед економічних, як на певний разовий акт модернізації, має бути замінений поглядом культуроцентричним. Це імператив; він продиктований тим незаперечним фактом, що сьогодні суттєві завдання реформ далеко виходять за межі менталітету основної маси населення, а залишаючись у його просторі, відповісти на виклики ХХІ ст. неможливо.

І все-таки варто пам’ятати: стратегія розвитку не може ігнорувати цивілізаційної специфіки як фундаментального об’єктивного фактора. При цьому, звичайно, можна порушувати питання про цілеспрямовані механізми корекції цієї специфіки, особливо щодо тих її компонентів, які ускладнюють адаптацію до модернізаційних реалій. Однак необхідно розуміти, що цей процес невідворотно виявиться надзвичайно довгим і болісним.

Хоча правомірне й інше формулювання питання: чи всі базові характеристики української ментальності потребують зміни? Чи немає серед них таких, які, навпаки, можуть бути з успіхом використані для завдань модернізації?

Безумовно, є. Наприклад, відома здатність української культури (до речі, створена тими самими особливостями українського синерезису), не змінюючи своєї природи, переймати риси інших культур.

Але навіть з цією обмовкою залишаються актуальними багато важких питань. Чи просто змінити ментальність – нехай не всю, хоча б деякі її особливості? Чи потрібно до цього прагнути і чи можна взагалі до такого прагнути? В пошуках відповіді на них бажано звернутися до досвіду інших цивілізацій, наприклад, японської або китайської.

Так, конфуціанська концепція “середньозабезпеченої сім’ї”, що Ден Сяопін поклав у основу першого етапу реформ в Китаї, відіграла в економічному розвитку цієї країни таку саму роль, як “протестантська етика” у побудові західного капіталізму. В зв’язку з цим доречно навести знаменитий афоризм Ден

Сяопіна: “Неважливо, якого кольору кішка, чорна чи біла, лише б вона ловила мишей” [4]. Є й інші приклади цілеспрямованих, “планових” ментальних переналаштувань. Як один з прикладів фахівці часто згадують Туреччину ХХ ст. Однак бачимо, що і зараз, на початку ХХІ ст., питання про невідворотність турецької вестернізації, можливість переважання в Туреччині цінностей радикального ісламізму не зняте з порядку денного. Перш ніж можна буде впевнено констатувати кінцевий успіх настільки радикальних “ментальних революцій” потрібно, щоб минуло чимало часу.

Погодьмося, питання “корекції” культурного ядра – надзвичайно тонка матерія. Україна пройшла в своїй історії через низку спроб здійснити подібні “корекції”, однак їх результати виявилися скромними – базові риси ментальності змінилися слабо. Звичайно, інколи ментальні переналаштування відбуваються і, можна сказати, “природним шляхом”, – у результаті спонтанної соціальної еволюції. Наприклад, середньовічне західноєвропейське суспільство мало багато подібних рис, близьких до української традиції, однак Реформація (в широкому розумінні слова) дала змогу Європі побудувати динамічне суспільство, увійти в “модерн”, не втративши при цьому власної ідентичності. Проблема в тому, що цей “природний” процес зайняв у Європі кілька століть, яких у нинішньої України немає. Ліміт часу вичерпаний. Глобальний світ владно диктує свої вимоги. Завдання цілеспрямованої корекції системоутворюючих характеристик української культури вже не може бути предметом усвідомленої дискусії – ця проблема стала імперативною.

Головний недолік сучасних українських реформ, що тривають уже більше двох десятиліть років, полягає в неспроможності “реформаторів” підняти свою справу до статусу соціокультурного проекту, який має на меті не більше і не менше як зміну менталітету більшості населення. Але щоб подібне відбулося, потрібні цілком інший понятійний апарат, інший рівень мислення, інша мова. Від соціально-економічних і політтехнологічних методів необхідно перейти до соціокультурних та цивілізаційних [8]. Справді, великі завдання сьогодні можуть бути сформульовані тільки мовою цивілізаційної території, і лише на цьому шляху можливо нарешті знайти ту надихаючу “національну ідею”, безплідні пошуки якої становлять значну частину сьогоденного суспільного дискурсу. Безплідні ж вони насамперед тому, що справжню національну ідею необхідно шукати аж ніяк не у сфері політичних технологій та піару.

Ми вже процитували метафоричний вислів Ден Сяопіна, що набув широкого розголосу, – про несуттєвість кольору кішки в контексті ловлі мишей. Зазвичай його трактують у тому сенсі, що жодні ідеологічні теорії самі собою не є самоцінністю, що вони важливі лише остільки, оскільки дають реальні плоди, ведуть до поліпшення життя і зростання могутності держави. Іншими словами, гарна та ідеологія, яка на практиці забезпечує потрібний результат. Однак здається, що дана формула допускає і значно глибшу інтерпретацію.

Культурно-цивілізаційний базис суспільства – та сама кішка. Або кішка добре ловить мишей, або вона для цього заняття погано пристосована. Ось головне питання – і не так важливо, якого поверхневого забарвлення надає незмінному культурно-цивілізаційному базису інституціональна надбудова.

3. Народ і державність. Драма історії в тому, що народна стихія прагне до самодостатності, сподівається на уклад, традицію і звичай як регулятори повсякденних відносин, але стикається з енергіями (внутрішніми та зовнішніми), які ці регулятори не спроможні заспокоїти. Тоді настає “покликання варягів”. Історію, вірогідно, можна описати в рамках християнської парадигми як моральну біографію народу, переддержавний стан якого нагадує біблейський рай, але раєм народ не задовольняється. Для того, щоб етнос пройшов етап першопочаткової кристалізації, початкове середовище проживання має бути

щадним. У ньому розвиваються народні сили, здібності, закладаються первинні “проекти майбутнього”. Історична драма зав’язується того самого моменту, коли виявляється, що стихійна енергія народу, нагромаджена всередині, загрожує перейти слабкі перепони, які кореняться в патріархальній традиції: норми співжиття порушуються, наступність поколінь, пов’язаних моральною естафетою, погрожує обірватися. Нерідко трапляється, що моменти внутрішнього розбрату, дезорієнтації підстерігає своєкорисливий зовнішній опонент. Екологічна ніша етносу в принципі не буває незаперечною: вона тримається на хисткій рівновазі між внутрішнім і зовнішнім тиском. Тільки-но перший падає, енергія іншого призводить до геополітичного стискування. В розпал невлаштованості, загроз, що випливають з неї, народ опиняється перед необхідністю важкого рішення: обміняти благополуччя, що похитнулося, на порядок. І в цей момент виголошується сакраментальна фраза: “Земля наша велика і багата, а порядку в ній немає: ідіть князювати, володіти нами” [13, с. 27]. Народу, який не впорався зі спокусами первинного раю, доводиться погоджуватися на жорсткіші політичні умови існування: змиритися з упокорюючими путами державності, інколи чужої. Українська політична історія може бути витлумачена у цьому ракурсі. На черговому повороті народ починав обтягуватися тягарем державності, виривався з пут, підштовхував долю. Це нетерпіння каралося: внаслідок дії вивільнених стихій внутрішні, а потім зовнішні геополітичні умови існування ставали настільки критичними, що народу доводилося погоджуватися на значно жорсткішу державність, ніж раніше. Отже, політична історія може бути зрозуміла як така, що підкоряється законові: наступ у вигляді малого виклику готує відступ перед грізнішим викликом. Архетипічний образ старої (“Казка про рибачка і рибку”) багатозначний, якщо використати його для опису народу, який втрачає почуття міри та у відповідний момент гри з історією вимагає непомірного. У відповідь на надзвичайний запит історія відповідає несподіваним ударом долі...

Трагедія української історії впливає з того, що народ відмовляється від діалогу з державою в той самий момент, коли вона повністю ослабла, тверезіє від усвідомлення власних крайнощів, глухих кутів, виявляється нарешті дозрілою для діалогу. Народ, який помічає слабкість опонента, перетворюється на зловтішного спостерігача, а потім активного учасника агонії державності.

Історія розвивається за законами драми, коли дія одного персонажу викликає несподівану відповідь іншого, обидва потрапляють у неординарну ситуацію. А. Тойнбі зазначив, що цивілізація розвивається за логікою виклику та відповіді [16, с. 612]. Особливість нашої історії, яка стосується, зокрема, відносин народу і держави, полягає в тому, що кожна сторона, отримавши виклик, нерідко вважає за необхідне втікати від чіткої відповіді, передаючи ризик і важкість вчинку іншій. Українська держава за ті недовгі періоди свого існування поводитися зазвичай так, ніби мала справу не з власним, а чужим народом – малозрозумілим і малоцінним. Це стосується й сьогоднішнього. У чому ж річ?

Україна, як і кожна колонія, зазнавала всебічного впливу з боку метрополії, одним з наслідків (і метою) якого було нав’язування “тубільцям” негативного self-image, негативного уявлення про самих себе. Фактично відбувалася своєрідна інверсія стереотипів: колонізований етнос під тиском колонізаторів змушений приймати – й засвоювати як власну – чужу систему стереотипів, і то не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу. Своє уявлення про колонізованих як про “варварів”, “недолюдків”, “носіїв хаосу” колонізатори різними методами нав’язують колонізованим, і воно поступово стає їхнім власним уявленням про себе, вкрай негативним і руйнівним автостереотипом.

“Космос” колонізованих таким чином руйнується, й вони справді стають носіями нав’язаного їм “хаосу”, з якого мають лише один вихід – асиміляцію й

інтеграцію в “космос” колонізаторів, у чужу їй, по суті, ворожу неприхильну до них цивілізацію, або ж мусять і далі грати накинута їм “хтонічну”, “деструктивну”, “недолюдську” роль [14, с. 124].

В юнгівських термінах ці негативні стереотипи можуть бути потлумачені як своєрідна матеріалізація “колективної тіні” [20] – темної частини свідомості, всього негативного й деструктивного, що неусвідомлено існує в колективній (як і в індивідуальній) психіці. “Коли цю тень жорстоко пригнічують, – написала зі згаданого приводу дослідниця Оксана Грабович, – негативні аспекти підсвідомості активізуються й енергійно спрямовуються на зовнішні об’єкти... Чим суспільство пригніченіше, тим воно лицемірніше і тим небезпечнішим виявляється перенесення його з власних негативних рис назовні, де вони сприймаються як риси іншої особи, групи чи нації” [5, с. 4].

Отже, стверджує дослідниця, колонізований народ не лише змушений переносити на собі тіню частину домінуючої культури, а й діяти в її межах. Більше того, оскільки колонізований народ унаслідок усієї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проектувати на нього власні негативні риси (колективну тень), він змушений проектувати їх на себе. Засвоюючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою. Абориген починає ненавидіти себе й тим поглиблює власне приниження та поневолення. Поневолена група стає врешті зневаженою меншістю на своїй землі.

Український досвід блискуче вкладається в окреслену теоретичну парадигму. “І під польським, і під російським правлінням, – наголосила у згаданій праці О. Грабович, – українці перейняли й інтерналізували негативні проєкції домінуючих культур, зокрема – комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпоширенішою проєкцією з російського боку стали образи “провінційної Малоросії, що співає і танцює”, “хитрого малороса” (простакуватого, неосвіченого, але шахраюватого і зрадливого) та “хохлацької галушки”. Тим часом із польського боку сформувався (й утвердився у численних писаннях – від Кристини Перацької до Герхарда й Валаха) стереотип українців як бандитів, гвалтівників, анархістів, тупих, неотесаних варварів, яких не торкнулася цивілізація” [5, с. 4]. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема підступності), яке колонізатори впродовж тривалого часу проектували на українців, є сьогодні чи не найбільшочішою частиною колоніальної спадщини цього краю. Глибоко інтерналізоване у колективній психіці (взяте на віру) і трансформоване у негативний власний образ, це відчуття істотно ускладнює процес переходу до нових, демократичних форм існування. Але найстрашніше у такій ситуації те, що українська влада, починаючи з дня проголошення незалежності й до сьогодні, ставиться до власного народу як колонізатор до колонізованих, оскільки і вона перейняла в своїх попередників – поляків та росіян методи правління і поведінку щодо поневоленого українського суспільства.

4. Реалії і поступи. Роль і значення України в діалозі культур і цивілізацій можуть бути адекватно зрозумілі й визначені лише з урахуванням принципово важливих особливостей їх розвитку, що сприяють або, навпаки, перешкоджають її участі в такому діалозі. Водночас проблема повноцінної участі України у міжцивілізаційному та міжкультурному діалозі тісно пов’язана з проблемою її геополітичного і геокультурного самовизначення, яка завжди була складною і ще більше ускладнилась у пострадянський період.

Особливості формування та розвиток української цивілізації значною мірою пов’язані з її географічним і геополітичним становищем, з характером вміщуючого ландшафту та з тією системою цінностей, яка притаманна українському етносові. Завдяки своєму “проміжному” географічному і

геополітичному становищу між Заходом та Сходом Україна впродовж багатьох століть контактувала з різними цивілізаціями: з одного боку, із західноєвропейською, а з іншого – з цивілізаціями Сходу: російською (з входженням у неї) та ісламською. Внаслідок цієї довгої міжцивілізаційної взаємодії Україна накопичила багатий досвід спілкування з різними етносами, конфесіями і культурами. Крім того, відбувалася взаємодія та змішання різних етносів, їх цінностей і культурних норм. При цьому “мозаїка” різних цінностей, норм і орієнтацій, що утворилася, не передбачала їх жорстку формалізацію та інституціоналізацію. Залежно від конкретної ситуації на перший план виходили ті чи інші цінності й норми; але ті, що залишилися на другому або третьому плані також могли за певних умов актуалізуватись і стати провідними. Все це і визначило складність та неоднозначність геополітичного й геокультурного становища України, особливо тієї її частини (Лівобережної), яка найдовше належала до Російської і Радянської імперій.

Щодо цього Україна, особливо її південно-східна частина, суттєво відрізнялася та відрізняється від західноєвропейської цивілізації, яка формує універсальні, безособові й формальні інститути та норми. Специфіка інтеграційних механізмів, які засвоїла і проробила західноєвропейська цивілізація у ході її багатомілітної розвитку, полягає в утвердженні й розвитку абстрактних та формальних (і тому універсальних) інститутів, як право, ринок, поділ влади тощо. Такі інститути найбільше сприяють універсальному і в цьому розумінні “спрощеному” спілкуванню; водночас зворотним боком такої універсалізації є обов’язкове спрощення і стандартизація особистості й культури, що її формує. У результаті розвитку універсальних інститутів та норм західноєвропейська й ширше – західна цивілізація набула майже необмежених можливостей для експансії і засвоєння зовнішнього світу. Ціною цього стали, як відомо, криза середньовічного релігійного світосприйняття; глибокий релігійний і культурний розкол Західної Європи, а згодом – поширена в західному суспільстві “відмова від релігії”, своєрідна атеїстична культурна революція; загальне поширення – як елементів, котрі визначають сучасне світобачення, – раціоналізму і світської культури, що супроводжувалося відчуттям втрати попередньої цивілізаційної ідентичності. Зрештою, релігійність на Заході трансформувалась у свою власну тінь, у культурну традицію, дедалі беззахиснішу перед натиском агресивної масової культури, що виросла, по суті, вже на новій цивілізаційній основі – універсальній та нівелюючій культурній відмінності технологічної цивілізації сучасного капіталізму [23, с. 675].

У зв’язку з цим наголосимо на відмінності української цивілізації від західної. Підстава нашої цивілізації інша. Тут нема універсального і нормативного порядку того самого типу, як у Європі. Пояснення цьому варто шукати в конкретних історичних обставинах формування української цивілізації, що склались у ході її розвитку. Ці обставини полягають насамперед у тому, що соціальна тканина, та кількість народів, з яких вона сформувалася, вводили у себе, не спроможні до самовільного зрощення, конвергенції, синтезу.

Справді, ціннісна та нормативна основа української цивілізації є менш чіткою, менш структурованою і суперечливішою, ніж відповідна основа західноєвропейської цивілізації. Як свідчать дослідження, українська система цінностей охоплює різні, часто протилежні один одному “блоки”, що, однак, уживаються у свідомості одних і тих самих людей або соціальних груп українського суспільства. З одного боку, така різноманітність і суперечливість породжує чимало труднощів для консолідації українського суспільства й української цивілізації. З іншого – ця сама різноманітність створює певну підставу для багатогранного культурного та соціально-економічного розвитку, сприйняття нових культурних і технологічних досягнень.

Іншими словами, гетерогенність цінностей та норм, багатогранність укладів і форм соціально-економічного життя є одночасно й силою, й слабкістю української цивілізації. Говорячи про слабкість української цивілізації, варто насамперед вказати на її проміжне становище між Сходом і Заходом. Це впливає на те, що українська культура готова перевтілюватися, засвоювати нові культурні моделі, роблячи їх своїми. Водночас, сусідячи з різними цивілізаціями, втілюючи й приміряючи гетерогенні культурні начала, важко зберегти ортодоксальність та герметичність духу і доводиться бути відкритим. Зворотним боком цієї відкритості є крихкість і проблематичність норм, готовність їх змінити, нерідко на протилежні [23, с. 676].

Отже, становище української серед інших цивілізацій було і залишається достатньо складним. Так, Україна впродовж усієї своєї історії зазнавала агресивного культурного, економічного, політичного і військового тиску з боку інших цивілізацій. Середнє становище України між Сходом і Заходом обумовило можливість синтезу східних і західних орієнтацій в її системі цінностей. Наслідком відтворення такої гетерогенності в українській культурі та її прагнення синтезувати різні начала стало співіснування численних, часто протилежних одні одним соціокультурних, політичних, ідеологічних орієнтацій, наявність в українському суспільстві різних ідентичностей та векторів розвитку, відсутність єдності в елітних і масових групах. Феномен розколу (точніше, багатьох розколів) став перманентно діючим фактором української історії, який знову й знову відтворюється на різних її етапах.

Із урахуванням викладеного важливо зрозуміти: якщо не буде змінено цивілізаційне культурне ядро, що привело б до певного корегування українського менталітету, будемо приречені на існування під знаком незмінних “Констант”. Конституційна Константа, Константа сакральності верховної влади, Константа правового нігілізму, Константа “ресурсного прокляття”, Константа зневаги до людського життя тощо. Сукупність цих Констант – це лінія “червоних прапорців”, які окреслюють ментальний простір можливих перетворень і обмежують, якщо не зводять нанівець, найкращі прагнення реформаторів. Щоб отримати новий стан суспільства, необхідно вирватися за лінію прапорців або хоча б розширити окреслювані ними кордони.

Зміну або регулювання цивілізаційного ядра необхідно здійснювати за М. Вебером: спочатку формаційні зрушення в культурі, й тільки потім – зміни в економіці. Тобто так само, як було досягнуто в Європі витіснення продуктивним капіталізмом Нового часу середньовічних спекулятивно-лихварських практик – не через автоматичну дію “закону безперервного розвитку продуктивних сил”, а тільки у результаті культурного перевороту Реформації.

Намагаючись визначити можливість реалізації довготермінової стратегії розвитку України, базованої на нових ідеях, необхідно мати на увазі, що обов’язковою умовою успіху є організація процесу як “безперервного технологічного ланцюга” приблизно такого виду:

- соціокультурна реформація українського суспільства (відправна точка реформ);
- формування і закріплення в культурі нової системи ціннісних координат (середовище здійснення реформ);
- визначення у загальному вигляді цивілізаційної світооблаштувальної ідеї (мета реформ);
- розроблення на її підставі прикладного концептуального апарату (ідеологія реформ);
- поява сукупності суб’єктів, які володіють цим апаратом (соціальна база реформ);
- практична реалізація (політична технологія реформ);

– механізм зворотного зв'язку (корегування попередніх ланок ланцюга).

Головною в усьому ланцюгу є перша позиція – завдання здійснення соціокультурної реформації. Тільки повністю усвідомивши необхідність її вирішення (а також усю складність і масштабність), є сенс обговорювати й розробляти конкретні завдання і способи їх досягнення. Для реалізації цього завдання має бути мобілізований увесь інтелектуальний потенціал суспільства, вивчений міжнародний досвід і, нарешті, продемонстрована політична воля.

Історично склалося так, що в традиційній українській культурі міцно закріплені багато ціннісних стереотипів, котрі блокують модернізаційні проекти, а ті установки, які здатні сприяти просуванню модернізації, навпаки, слабкі або їх зовсім нема. Ситуація поглиблюється тим, що після семи десятиліть ізоляції від світового (насамперед від західного) інтелектуального життя в країну проринк величезний потік нової інформації. І складається враження, що наша культурна система у нинішньому своєму стані не спроможна цей потік переварити через призму власного соціального досвіду.

Тільки справившись із першими двома завданнями, можна приступати до виконання третього – визначення тієї цивілізаційної, світооблаштувальної ідеї, якій передбачено стати метою реформ. Фіксація цивілізаційної ідеї, і тільки вона – дасть змогу приступити до визначення деталей ідеології та політики, створення конкретних політичних і соціальних технологій, нарощування соціальної бази реформ. Без такого визначення ідеологія перетворюється в хаотичне нагромодження інтелектуальних конструкцій (переважно запозичених), політика вироджується в безглузду сукупність інтриг і провокацій, позбавлених внутрішнього змісту, політичні й соціальні технології стають засобом маніпулювання, а про соціальну базу реформ можна більше не згадувати, оскільки нема предмета розмови [23, с. 678–679].

5. Українська цивілізація і процеси сучасної глобалізації. Сучасна епоха з її процесами глобалізації по-новому окреслює багато з попередніх проблем міжцивілізаційної взаємодії, що безпосередньо впливає на форми і геокультурні взаємодії України з іншими країнами та цивілізаціями. При цьому серйозно загострюються протиріччя між потребою в певній уніфікації, універсалізації спілкування між різними цивілізаціями і необхідністю збереження існуючого у світі культурно-цивілізаційного різноманіття; між прагненням до глобалізму і прагненням до багатоваріантності соціокультурної еволюції, що дає змогу переборювати кризи й уникати глухих кутів історичного розвитку. Варто зауважити, що прагнення до універсальності й універсалізації притаманне насамперед західній цивілізації, яка впродовж останніх століть намагається, спираючись на величезний обсяг нагромаджених ресурсів і монополію технологічного лідерства, скрізь поширити власні принципи, пред'являючи їх як імператив усьому іншому світові. Відомий американський політолог Семюел Хантингтон висловив це прагнення в чітких виразах: “Концепція універсальності цивілізації є характерним продуктом західної цивілізації. В дев'ятнадцятому столітті ідея “тягаря білої людини” допомогла виправдати поширення західного політичного й економічного панування над незахідними суспільствами. У кінці двадцятого століття концепція універсальності цивілізації допомагає виправдовувати західне культурне панування над іншими суспільствами і необхідність для всіх цих суспільств копіювати західні традиції та інститути. Універсалізм – ідеологія, що Захід прищепив незахідним культурам” [17, с. 90–91].

Однак потреба в тіснішому й універсальному спілкуванні між різними цивілізаціями викликана не тільки претензіями Заходу, а й об'єктивними факторами суспільного розвитку, дія яких – більшою чи меншою мірою – характерна для будь-яких цивілізаційних спільнот. Ідеться передусім про такі фактори, як спілкування та обмін, що виходять за межі даного співтовариства,

про явища “культурного обміну” й “далекої торгівлі”, що скрізь виникають і формують, відповідно, глобальну взаємодію цивілізацій і глобальний світовий ринок. Особлива роль Заходу лише в тому, що історично цей завершальний ривок до торжества глобальних форм спілкування та обміну здійснила саме західноєвропейська цивілізація – у процесі її трансформації в універсальну цивілізацію сучасного капіталізму. Своєю чергою, західноєвропейський універсалізм виник і утвердився насамперед як ефективний засіб консолідації сучасних суспільств перед зовнішніми імперськими загрозами, а також з метою диверсифікації ресурсної бази капіталістичного суспільства, що формувалося [22, с. 680].

Водночас варто зауважити, що форми, в яких у сучасній політичній практиці втілюється ця “пропозиція” універсалізму, зазвичай виявляються безсоромним “примусенням до блага”. Виступаючи з позиції найсильнішого, Захід нав’язує іншому світові оптимальні, з погляду його приватних інтересів, принципи глобалізації та універсалізації, обмежуючи й придушуючи при цьому інтереси більшості інших країн і навіть цивілізацій, що, своєю чергою, викликає реакцію у вигляді релігійного, соціального і національного фундаменталізму. Така ситуація небезпечна численними напруженнями та конфліктами у відносинах між цивілізаціями й окремими державами.

Можливим шляхом вирішення цього протиріччя часто називають політику мультикультуралізму і формування глобального громадянського суспільства. Особливо популярний у США мультикультуралізм багатьом видається панацеєю від конфліктів культур і цивілізацій, засобом забезпечення інтеграції різних етнічних, соціальних, культурних груп у рамках єдиної “глобальної” спільноти. Більше того, мультикультуралізм популяризували як універсальну модель, що дає змогу переборювати протиріччя між єдністю соціально-політичного розвитку та різноманіттям форм соціально-культурної поведінки. Однак реальність, особливо після подій 11 вересня 2001 року, показує, сама собою політика мультикультуралізму не здатна попередити пов’язані з національно-цивілізаційними протиріччями конфлікти ні на міжнародній арені, ні всередині окремих країн. Здається, що мультикультуралізм відіграє роль своєрідного паліативу, хоча за наявних умов паліативу необхідного, котрий виконує деякі важливі функції. Водночас надії на мультикультуралізм як на стратегічно основний засіб подолання міжцивілізаційних конфліктів навряд чи виправдані. Невипадково німецький дослідник К. Цюрхер дійшов висновку, що сучасна програма мультикультуралізму мало відрізняється від картини, яку С. Хантінгтон змалював у “Зіткненні цивілізацій”: в обох випадках між цивілізаціями, по суті, нема змістовних контактів, не створені й спільні інститути. На думку К. Цюрхера, постмодернізм, що служить основою мультикультуралізму, в підсумку ще посилив відчуття приналежності до певних етнічних і культурних груп, що сприяє не зменшенню, а зростанню потенційної конфліктності: “Таким чином, постмодерністський наголос на відмінності й автентичності призвів до розширення меж між групами, посилення відчуття винятковості, підвищення значущості колективних прав за рахунок індивідуальних [...] Інакше кажучи, серед усіх інтелектуальних течій постмодернізм закріпив дещо, що давно вичерпало себе, – ідею автентичності” [19, с. 107].

Унаслідок цього мультикультуралізм у його нинішньому вигляді навряд чи варто розглядати як такий, що відповідає всій складності вимог до факторів і сприяє повноцінному діалогові культур і цивілізацій.

Це стосується й української культури, котра, як і будь-яка інша, має, поміж іншими, функцію захисту та збереження національно-державної ідентичності. Підрив суверенітету починається не з відмови від ядерної зброї і не з узяття під

контроль іншими державами чи військовими блоками кордонів, стратегічних аеродромів або газотранспортної системи, а саме з контролю над ідентичністю та культурою як важливим генератором ідентичності.

Сьогодні є дві реальні загрози “обнуління” України, позбавлення її “культурного суверенітету” – “малоросієзація” та “європеїзація”.

Проект “малоросієзації” української культури передбачає утвердження її як локальної культури “для домашнього вжитку”, як “регіонального доповнення” до російської культури, причому як “високої”, так і масової. “Малоросієзація” передбачає переформатування та перепозиціонування національної ідентичності: у такій системі уявлень українців вважають не самодостатнім етносом, а субетносом “триєдиного русского народа”. Показово, що в цей проект поза межами України вкладають гроші, а також чималі інтелектуальні, людські й технічні ресурси.

Сучасні проекти “європеїзації” українського культурного процесу не менш загрозливі: вони передбачають нівеляцію основи “українськості” – східнохристиянської цивілізаційної матриці, що в перспективі робить українську культуру беззахисною перед глобалізаційним наступом та духовним зубожінням постіндустріальної доби, а Україну – периферією “Єдиної Європи”, яка насправді дедалі більше набуває рис Євроафрики чи Євроарабики. Усі без винятку проекти євроінтеграції України передбачають, що країна мусить змиритися зі своїм окраїнним, лімітрофним становищем, зі статусом “єврокраїни третього (чи навіть четвертого) гатунку” (хоча, звісно, вголос це не артикують). Соціально-культурну модернізацію інтерпретують тільки як вестернізація (американізація чи європеїзація). Культура з такими внутрішніми настановами свідомо відмовляється від суб’єктності, обираючи шлях “наздоганяльного розвитку”, позбувається універсальності, стаючи нецікавою і зовнішнім, і внутрішнім спостерігачам.

Ці обидва шляхи подальшого розвитку української культури – “малоросієзація” та “європеїзація” – передбачають, що Україна не буде генератором інноваційних культурних процесів, що вона може залишитися тільки реципієнтом та ретранслятором чужих культурних імпульсів і явищ. У такій ситуації вже не доводиться мріяти про появу в Україні нового “великого стилю”, якими були українське бароко, український романтизм чи український радянський авангард 1920-х років. У ситуації, коли глобалізація нівелює державні суверенітети та кордони між країнами, саме “культурний суверенітет” нації стає наріжним каменем, спроможним урятувати її для майбутнього.

Але відчуті такі зміни парадигм світового розвитку, зміни культурної мови і належним чином відповісти здатна лише контреліта – нове покоління культурної та політичної еліти України, яке ще не ввійшло в політику й не стало розпорядником національних ресурсів і прошарком, причетним до вироблення та ухвалення стратегічних рішень. Нинішня ж українська еліта (незалежно від політичної орієнтації) мислить у культурних категоріях минулого – в категоріях індустріальної модерністської доби (як радянської, так і пострадянської). Ця світоглядна парадигма не залежить навіть від їхніх особистих уподобань: хтось є прихильником творчості Ніни Матвієнко, хтось – постійним слухачем радіо “Шансон”. Але культурна свідомість усієї без винятку нинішньої української еліти не дає їй змоги концептуально відповідати на актуальні виклики постіндустріальної доби.

Нині надзавдання зі збереження, розвитку, трансформації, належної інтерпретації та виходу на широкі світоглядні обрії української культури є неодмінним складником нового “проекту “Україна”, виробити та реалізувати який здатна лише молода контреліта. Нині ця нова генерація тільки формується і поки що сповна не долучена до актуальних процесів. Однак умови її формування

часто нагадують сучасний український кінопроцес: є окремі суб'єкти, але нема креативного середовища. Тому молоді перспективні люди часто переймають стиль поведінки та спосіб мислення представників антиеліти, відтак поповнюючи її лави.

Тож лише ці ще не згуртовані, не об'єднані спільною справою або спільним процесом люди здатні зберегти й розвинути або остаточно втратити “культурний суверенітет” української нації. Без нього Україна втратить духовну очевидність власного існування і перетвориться на сукупність територій, які є периферіями щодо різних центрів. Політична декомпозиція України таким чином стає лише справою часу та обставин.

Вважається, що великі країни створюють великі культури. Але частіше буває навпаки: великі культури, які мають глибокий духовний зміст та широкий світоглядний обрій, окреслюють перед собою “вічні” питання людського буття, створюють передумови для появи великих країн та побудови ефективних і сильних держав. В українському випадку актуальна саме друга модель, а отже, велика й актуальна Україна може бути створена лише великою й актуальною українською культурою [9].

Варто зазначити, і це стає очевидним, що доктрина глобалізації веде в глухий кут (як вела б і будь-яка інша доктрина аналогічного розмаху й амбітності). Глобалізація на підставі цінностей сучасного Заходу сьогодні неможлива у принципі. Резервів природи і культури, необхідних для її реалізації, немає; в будь-якому випадку вони недостатні для того, щоби витримати натиск нових суспільств, неминучий у тому випадку, якщо вони вслід за Заходом стануть на шлях необмеженого нарощування споживацького гедонізму.

Для виходу із сучасної кризи потрібні не стільки нові наукові відкриття і технології, скільки нові стратегії світобудови, що підвищують відповідальність та обмежують споживчий егоїзм. Йдеться не більше і не менше, як про зміну ціннісних систем, до того ж, на масовому рівні. Сцієнтистськи орієнтована культура Заходу, незважаючи на весь алармізм продукованих нею екологічних попереджень, тут навряд чи зможе допомогти. Необхідні зусилля духовні, спроможні пов'язати пошуки з питаннями сенсу життя. Хоча, повторимо ще раз: не варто передчасно списувати з розрахунків основну перевагу сучасного Заходу, а саме – вироблені в рамках цієї цивілізації унікальні механізми адаптації до нових викликів. Саме західні інтелектуали, і ніхто інший, першими усвідомили проблему порушення екологічної рівноваги й порушили питання про “межу росту” – так називалась опублікована ще в 1970 р. доповідь Римського клубу. А, наприклад, Юрген Хабермас у 1968 р. в статті “Техніка і наука як ідеологія” проаналізував розвиток партнерських чи навіть братерських відносин між природою і суспільством: “Замість того, щоб розглядати природу як об'єкт можливого технічного розпорядження, ми могли б ставитися до неї як до партнера можливої інтеракції. Замість природи експлуатованої ми могли б прагнути до природи братської. На рівні інтерсуб'єктивності, хоча і неповноцінної, ми могли б приписати суб'єктивність тваринам, рослинам і навіть камінню та вступати з природою в комунікацію, замість того щоб, обірвавши будь-яку комунікацію, просто переробляти її” [18, с. 60]. Тому не буде абсолютно неймовірним, якщо проект (саме реалістичний проект, а не утопія) нової екологічної аскези прийде саме із Заходу. Зрештою, гасла “Заходу Європи” і “Загибелі Заходу” впродовж останніх півтора століття звучали неодноразово, але кожного разу внаслідок виникнення і наростання кризових явищ західна цивілізація знаходила всередині себе механізми і резерви, що давали змогу їх перебороти і вийти на новий етап свого розвитку. Тому можливо, що у пошуках нових стратегій розвитку в загальнолюдському “концерті цивілізацій” голос Заходу, звернений до української цивілізації, буде почутий.

Ми накреслили тільки деякі лінії нашого суспільного та культурного буття, що заважають нам через набуті історичною спадщиною вади, через наше небажання інакше сприймати світ і себе, й нерозуміння, що життя можна будувати і творити інакше, ніж це робимо. І одна з причин – наше колоніальне й тоталітарне минуле, де перебували в ролі гноблених та нищених, і на ментальному рівні продовжуємо ними бути.

Звичайно, є розуміння – наше місце в Європі, але “ментальна тінь минулого” не дає нам зробити це рішучіше, ніж ми робимо.

Пострадянська епоха вже має власну історію, але це – історія незавершеної сучасності, й підбиття будь-яких підсумків, навіть попередніх, унеможливилося за визначенням. Незавершена сучасність не задає кутів зору для оцінки глибини протиборчих у ній тенденцій. Ретроспективний погляд допомагає вловити її своєрідність і новизну порівняно з попереднім минулим, так само як спадковий зв'язок з ним. Такий погляд дає змогу також охарактеризувати різні тенденції, спостережувані й у теперішньому, як стратегічні перспективні або тупикові. Але про те, яка з них реально візьме гору, зможуть розповісти лише майбутні історики...

Список використаних джерел

1. Андрущенко В., Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 656 с. 2. Бызов Л. Г. Хватит реформ? / Л. Г. Бызов // Московские новости. – 2006. – 21 июля. 3. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 704 с. 4. Ден Сяопин. Афоризмы и высказывания / Ден Сяопин // Жэньминь жибао. – 2012. – 10.10. 5. Grabowicz O. The Legacy of Colonialism in Contemporary Ukraine: Some Key Issues / O. Grabowicz // Доповідь на II конгресі Міжнародної асоціації українців (Львів, 1993 рік). Україномовний переклад див.: Ратуша, 1993. – 4 жовтня; Арка, 1994. – Ч. 2. 6. Ильин В. В. Реформы и контрреформы в России / В. В. Ильин, А. С. Панарин, А. С. Ахиезер. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 400 с. 7. Колісник О. Категорія ментальності та її прояви в українській культурі: культурологічний аспект / О. Колісник // Дисертація на здобуття кандидата філософських наук. Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 186 с. 8. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с. 9. Окара А. “Культурний суверенітет” нації в добу постмодерну, або Як перекодувати локальну культуру / А. Окара. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://gazeta.dt.ua/article/print/CULTURE/kulturniy_suverenitet_natsiyi_v_dobu_post](http://gazeta.dt.ua/article/print/CULTURE/kulturniy_suverenitet_natsiyi_v_dobu_postmodern); 10. Павленко Ю. Стадійна та поліійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 117–125. 11. Пахомов Ю. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Пахомов, С. Крымский, Ю. Павленко. – К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук “Международный деловой центр”, 1998. – 432 с. 12. Peterson M. Democracy, Liberty and Property / M. Peterson // The State Constitutional Conventions of the 1820-s Indianapolis. – 1966. 13. Повість минулих літ // Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – 178 с. 14. Рябчук М. Від “Малоросії” до “Індоевропи”. Стереотип “народу” в українській суспільній свідомості та громадській думці / М. Рябчук // Політологічні питання. – 1994. – № 2. 15. Сакс Дж. Постсоветское пространство и экономические преобразования / Дж. Сакс. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sociognosis.Narod.gu/docs/course_elitology.htm. 16. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с. 17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2004. – 603 с. 18. Хабермас Ю. Техника и наука как “идеология” / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2007. – 208 с. 19. Цюрхер К. Мультикультурализм и этнополитический порядок в постсоветской России: некоторые методологические замечания / К. Цюрхер // Политические исследования. – 1999. – № 6. 20. Jung C. G. The Undiscovered Self / C. G. Jung // The Collected Works of C. G. Jung–Princeton, 1970. – Vol. 10. 21. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Видання 2-е / М. Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2004. – 738 с. 22. Юрій М. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Юрій, Л. Алексієвць, Я. Калакура, О. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с. 23. Юрій М. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Юрій, Л. Алексієвць, Я. Калакура, О. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. II. – 696 с. 24. Яковенко И. Г. Риски

социальной трансформации российского общества: культурологический аспект И. Г. Яковенко. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 176 с.

Михаил Юрий, Леся Алексиевц

УКРАИНА В МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

В статье идет речь о зарождении локальных цивилизаций, характеризуются так называемые первичные, вторичные и периферийные цивилизации. Дается анализ украинской цивилизации и указывается ее место в системе мировых цивилизаций. Обращено внимание на особенности лимитрофа и его влияние на статус украинской цивилизации.

Ключевые слова: культура, цивилизация, лимитроф, вера, власть, собственность, народ, глобализация.

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets

UKRAINE IN WORLD CIVILIZATION

The article deals with the origin of local civilizations, characterized by the so-called primary, secondary and peripheral civilization. The analysis indicated ukrainian civilization and its place in world civilization. Attention is paid to the peculiarities of border countries and its impact on the status of ukrainian civilization.

Key words: culture, civilization, border countries, faith, power, property, people, globalization.

УДК 327(477)

Микола Алексієвець, Ярослав Секо

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ВІД БАГАТОВЕКТОРНОСТІ ДО БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНОСТІ

У статті проаналізовано еволюцію зовнішньополітичного курсу України в період незалежності. Основна увага приділена відносинам України з ЄС, НАТО, США та Росією.

Ключові слова: Україна, зовнішня політика, багатовекторність, нейтралітет, євроінтеграція, євразійство.

Зовнішня політика України стала важливим аспектом утвердження державності. Тож аналізуючи її двадцятип'ятирічний період, важливо не лише проаналізувати зроблене, визначити досягнення й прорахунки, але й осмислити зайняте в результаті реалізації зовнішньополітичного курсу місце України в глобальному світі. У цьому контексті згадується відома теза З. Бжезінського, який появу незалежної України поставив у один ряд із такими фундаментальними геополітичними подіями ХХ ст. як розпад імперій після Першої світової війни та поділ 1945 р. Європи на два блоки [1, с. 125]. На початках вона сприймалася, переважно, гарним компліментом, або дипломатичним жестом. А розчаровуючі перші роки незалежності, робили її політологічним непорозумінням. Лише зміни останніх років у міжнародній політиці та внутрішньому розвитку України, доводять висловлене в афористичній формі глибоке розуміння структури міжнародних відносин.

Визначення місця України в системі міжнародних координат відбувалося в період руйнування біполярної системи світу. Першим проявом власної міжнародної активності вважають розгляд питання “Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені в нових умовах” колегією МЗС УРСР 29 квітня 1990 р. Проте, лише після прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, було юридично закріплено намір УРСР вийти на міжнародну арену в якості самостійного суб’єкта. Українська РСР проголошувалася “рівноправним учасником міжнародного спілкування” та суб’єктом міжнародного права, який “здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій” [2, с. 185]. Одним із перших кроків такого усамостійнення стало підписання 19 листопада 1990 р. головою Верховної ради УРСР Л. Кравчуком та головою Верховної ради РРФСР Б. Єльциним договору про співробітництво двох республік.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. зробило зовнішню політику необхідним атрибутом державності, і, одночасно, інструментом її утвердження. За чверть століття зовнішньополітичний курс України здійснювався п’ятьма президентами та дев’ятьма міністрами закордонних справ. Отож, зовнішня політика пройшла кілька етапів, які, попри різні тлумачення в науковій літературі, засвідчили зростання фаховості й професіоналізму дипломатів у розумінні національних інтересів та їх відстоюванні в конкурентному середовищі. Серед очевидних досягнень – забезпечення міжнародного визнання України іноземними країнами, налагодження

двосторонніх відносин, розбудова договірно-правової бази, розвиток рівноправного співробітництва, забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, відкриття дипломатичних представництв за кордоном. Наприкінці 1993 р. Україну визнали 149 країн, 132 з яких встановили з нею дипломатичні відносини, а понад 50 – відкрили в Україні посольства і консульства [3, с. 35]. Інакше і не могло бути в глобальному світі, де зближення інтересів далеких між собою країн визначаються економікою, політичною підтримкою, наявністю діаспори тощо. Україна стала повноправним учасником міжнародних (ООН, ОБСЄ, Рада Європи) та регіональних (ГУАМ, ОЧЕС) організацій.

Зміст зовнішньої політики молодій державі – усамостійнення ролі України в міжнародних відносинах як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин, найперше передбачав вихід з-під геополітичного впливу Росії й формування з нею нового типу відносин, на основі поваги до суверенітету та добросусідстві. Логічним продовженням цього стала презентація України в світі й окреслення власного місця в системі міжнародних відносин, яке б відповідало світоглядним і цивілізаційним орієнтаціям українців. Сьогодні очевидно, що реалізувати це надзавдання дипломатичним шляхом не вдалося. Проблема, що зав'язана на спільності кордону, історії, економічних зв'язків, менталітету, геополітичних інтересів, виявилася ускладненою воєнним протистоянням.

Складність у визначенні зовнішньополітичного курсу зумовлювалася відсутністю чітких орієнтацій та консенсусу серед нового політичного класу, для якого незалежність стала вимушеною умовою та світоглядною розколотістю громадян. Симптоматичним було питання, яке часто ставили на початках незалежності інтелектуали – “Quo Vadis, Україно?”.

Продовженням невизначеності було аналогічне нерозуміння місця України Заходом, який в усталеній назві “the Ukraine”, змушений був відкинути артикль, який робив із держави територію. Зовнішня політика України розпочиналася в умовах неготовності світу до незалежної України, адже розпад СРСР виявився несподіваним для основних геополітичних гравців. Основний із них – США, попри радість від розпаду СРСР, насправді не знав, що робити на 1/6 земної поверхні. Тому, по-інерції, Захід дивився на Україну очима Москви, продовжуючи дипломатію кінця “холодної війни”, ігноруючи Україну і не виявляючи до неї належного інтересу.

У роки незалежності основні завдання зовнішньої політики окреслювалися трикутником США – ЄС – Росія. Його конфігурація у 1992–2015 рр. постійно змінювалася, а отже – змінювалися і позиції України. Росія наполегливо намагалася залучити Україну до власних інтеграційних проєктів на пострадянському просторі. Втім, суттєвим мінусом такої пропозиції була відсутність формальної рівності партнерів, Київ безпідставно підозрював Москву в імперських комплексах. ЄС, зі свого боку, не пропонував чітких перспектив, а лише був заклопотаний філологічними виравами щодо визначення форми сусідства. Інтереси США щодо України впливали зі стратегічних засад геополітичного домінування в світі, отож, українська дипломатія, розглядала відносини зі США в якості важливого аргументу в регіональному позиціонуванні та євроатлантичній інтеграції. Блукаючи в трикутнику, і, реагуючи на його мінливість, українська політична еліта виробила різні зовнішньополітичні концепції – нейтралітету і позаблоковості, багатовекторності, європейської та євроатлантичної інтеграції, євразійства та рівнонаближеності [4, с. 611], аналіз яких пропонується в цій статті.

Витоки позаблоковості – в Декларації про державний суверенітет. У ній проголошувався намір УРСР “стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох

неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї” [2, с. 185]. На думку А. Зленка, позаблоковість, в умовах існування великих військових блоків – ОВД і НАТО, розглядалася суттєвим фактором у процесі досягнення незалежності України [4, с. 612]. Однак, декларована позаблоковість пережила розпад ОВД, і стала нарижним каменем української зовнішньополітичної доктрини. Найповніше це прозвучало в Постанові Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” (2 липня 1993 р.). У ній, дещо ідеалістично, окреслювалося головне завдання – “стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі” [5]. З-поміж основних напрямків, “домінанто двосторонніх відносин з прикордонними державами” визначалися українсько-російські відносини, що мали розвиватися в руслі “справжнього добросусідства, взаємоповаги і партнерства”. Роль України полягала в намірі “стати надійним мостом між Росією і країнами Центрально-Східної Європи” [5]. Визнаючи провідну роль західних країн у тогочасній міжнародній системі, Україна висловила за встановлення з ними “відносин політичного і військового партнерства, взаємовигідного економічного співробітництва, широких культурних, наукових, гуманітарних зв’язків” [5]. Мова йшла про відновлення давніх зв’язків із європейською цивілізацією, як “підґрунтя для розширення участі України в європейських структурах” [5]. “Особливе значення” у контексті інтеграції України в загальноєвропейський і світовий економічний простір відводилося відносинам зі США [5].

Документ підкреслював необхідність нарощення участі в Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичній асамблеї та визначав перспективну мету – членство України в Європейських співтовариствах, а також інших західноєвропейських та загальноєвропейських структурах. Вказувалося на необхідності заключення з ЄС Угоди про партнерство і співробітництво, як “першого етапу просування до асоційованого, а згодом – до повного... членства у цій організації” [5].

У реаліях сьогодення тривале декларування позаблоковості вважається помилкою української дипломатії. Однак, як нам здається, проблема була не стільки в позаблоковості (за певних умов вона могла б стати нарижним каменем європейської безпеки), скільки у невмінні закріпити проголошений курс у міжнародних документах. Не випадково, позаблоковість України розглядалася як лавірування між Росією і НАТО, і не додавала плюсів.

Ключова роль у перші роки незалежності відводилася відносинам із Росією. Сьогодні варто переосмислити твердження про мирний розпад СРСР у 1991 р. Юридична сторона питання, якою всі задовольнилися, приховала надзвичайно складний пласт проблем геополітичного, економічного, ментального характеру. Метастази розпаду СРСР помітні в складності процесів на пострадянському просторі, збереженні до сьогодні “гарячих точок” у Нагірному Карабасі, Придністров’ї, Південній Осетії тощо. “Гібридна війна” між Росією і Україною – специфічний прояв триваючого розпаду СРСР.

Інтеграція в європейський простір відбувалася в умовах незавершеності розпаду СРСР, який проявлявся у специфічних проектах пострадянської інтеграції, ініційованих Москвою. Україні належало самовизначитися щодо них, і дати чіткі сигнали західному співтовариству стати Європою ціннісно й інституційно. Відтак, відносини із Росією, урегулювання спірних питань, породжених бюрократичним розвалом СРСР, стали визначальними. Без самовизначення щодо Росії, здатності останньої поважати український суверенітет і вибір, європейська інтеграція не мала інституційних перспектив. Дипломатичний паліатив “в Європу разом із Росією”, на Заході серйозно не сприймався.

Головною складністю українсько-російських взаємин було різне сприйняття один одного. В уявленнях більшості росіян і значної частини українців, особливо російськомовних, Україна сприймалася частиною Росії [6, с. 633]. Ейфорія від дипломатичного визнання не дозволила одразу помітити, що самопроголошення Росією себе спадкоємцем СРСР, повністю нівелювало відомий актив України як засновника ООН. Відмова України від радянського спадку (не лише матеріального, але й історичного), змусила починати власний розвиток із фактичного нуля, що в умовах сформованої світової системи робило державу аутсайдером.

Дипломатичні відносини між Україною й Росією було встановлено 14 лютого 1992 р. Від початку вони будувалися на пошуку формули “дружби”, що було інерцією радянського мислення в дусі “дружби народів”. Це дозволило Кремлю нав’язати українській стороні власний погляд на міжнародну політику, характер міждержавних відносин, спірні питання щодо кордонів, флоту чи активів СРСР. Альтернативою “дружбі” вже тоді мала б стати повага до суверенітету, але здається, що Київ тоді не чітко усвідомлював межі власного суверенітету, оглядаючись на Москву перед кожним кроком на Захід.

Втрата Росією в першій половині 1990-х рр. міжнародних позицій, гіпотетично давала Україні шанс аби позбутися “дружніх” російських обіймів. За тих умов потрібен був вагомий інструмент впливу на Москву, який би дозволив це зробити. Українські дипломати його знайшли в особі Заходу, отож, артикульована в 1990-х євроінтеграція була не наміром здійснити інституційний прорив, а контргрою щодо Росії. “Курс на Захід, – відзначав Г. Касьянов, – було спровоковано, крім природних прагнень увійти до широкого світу, бажанням знайти підтримку і противагу Росії” [7, с. 111].

Важливими для становлення української держави стали відносини зі США. 25 грудня 1991 р. вони визнали незалежність України, а 2 січня 1992 р. – встановили дипломатичні відносини. Візит президента Л. Кравчука до США 5–11 травня 1992 р. передбачав широку презентацію нової країни та пропозиції щодо співпраці. Отриманий статус країни “найбільшого сприяння” з боку США, мало що змінював у позиції Вашингтона, де все ще тривала інерція київських думок Дж. Буша-старшого, висловлених у серпні 1991 р. перед українськими парламентарями: “Свобода – це не те саме, що й незалежність. Американці не підтримують тих, хто прагне до незалежності з тим, щоб змінити колишню тиранію місцевим деспотизмом” [8, с. 9].

Саме тому міжнародне визнання і відносини з Україною американці прагматично поставили в пряму залежність від відмови від ядерної зброї [9, с. 5]. Їх стратегічний інтерес полягав у обмеженні кількості членів ядерного клубу та перешкоді розповзанню ядерної зброї. 14 січня 1994 р. було підписано Тристоронню заяву Б. Клінтона, Б. Сльцина та Л. Кравчука про вивезення з території України ядерної зброї колишнього СРСР.

Завершив ядерне роззброєння України Л. Кучма, який переконав Верховну Раду в необхідності приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (16 листопада 1994 р.). Це сприяло успіху державного візиту президента України до США (19–23 листопада 1994 р.), в рамках якого було підписано Хартію українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва [10, с. 634, 638].

У контексті сучасних дискусій щодо відмови України від ядерної зброї, ще раз варто підкреслити – зберегти ядерний статус молода держава не могла, і альтернативою цьому був би нинішній шлях Північної Кореї і Ірана. Проблема в іншому – Україна не змогла добитися вагомих гарантій своєї безпеки, територіальної цілісності та економічних вигод. Будапештський Меморандум про гарантії безпеки Україні, підписаний на початку грудня 1994 р. на саміті ОБСЄ США, Великою Британією і Росією, за словами Л. Чекаленко був заявою,

яка “залишилася заявою, не закріпленою на законодавчому рівні державами, що її підписали” [11, с. 19]. Врешті, без’ядерність – слабкість, яку українська дипломатія не змогла зробити брендом сили цінностей.

Відносини із НАТО і ЄС на цьому етапі можна вважати ознайомчими. 22–23 лютого 1992 р. під час візиту в Україну генерального секретаря НАТО М. Вернера, було обговорено питання налагодження політичного діалогу між незалежною Україною і НАТО. А 8 лютого 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру”. 14 вересня 1995 р. було оприлюднено Спільну заяву України та НАТО, що проголосила “розширення й поглиблення” відносин, які наприкінці 1996 р. дійшли в своїй еволюції до “особливих та ефективних” [10, с. 642].

Наслідком розпочатого діалогу з ЄС стало підписання 14 червня 1994 р. Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (ЄС). Обрана зовнішньополітична модель могла бути реалізованою лише через готовність до проведення реформ та наявності чітких сигналів із Заходу. Однак, ні того, ні іншого не було. Модель європейської інтеграції країн Центрально-Східної Європи для України виявилася не актуальною.

У 1997 р. було заявлено про багатовекторність української зовнішньої політики [12, с. 35]. Вона впливала з уявлень про “геополітичне коло”, у якому будь-який напрям, що відповідав національним інтересам України, насамперед, з точки зору перспективи економічного співробітництва, вважався пріоритетом її зовнішньої політики [4, с. 612]. Акцент на двосторонніх відносинах, логічно поставав продовженням дипломатичного визнання України в світі, а отже, розвивав, наповнював змістом підписані документи. Багатовекторність обґрунтовувалася історичними реаліями, які практично виключають орієнтацію України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям, відводячи їй роль своєрідної єдиної ланки між заходом і сходом європейського континенту.

Президент Л. Кучма 4 квітня 1996 р. у щорічній доповіді у Верховній Раді підкреслив, що “інтеграція в Європу – наш свідомий і стратегічний вибір” [13, с. 16]. А в інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. проголосив стратегічною метою вступ до Європейського Союзу [12, с. 36]. Зі свого боку, ЄС у вересні 1997 р. інтенсифікував діалог з Україною в рамках самітів Україна – ЄС, а в грудні 1999 р. – Європейська Рада затвердила спільну стратегію ЄС щодо України. Ця чотирирічна стратегія визначала засади відносин із державою, яка не є безпосереднім претендентом на вступ у ЄС. Отож, упродовж першого десятиріччя існування незалежної України, її відносини з ЄС нагадували радше намір, а не угоду про входження України до європейського політичного, правового, економічного простору [14, с. 135]. Важливою складовою європейського вектора стала активізація роботи в межах Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та отримання членства в Раді Європи (26 вересня 1995 р.). Позитивні сигнали були отримані від НАТО, з яким 9 липня 1997 р. у Мадриді була підписана Хартія про особливе партнерство [10, с. 643]. У 1999 р. євроінтеграційний тиск України досягнув найвищої точки. Але на засіданні Ради Європи у Гельсінкі Україна не отримала чітких запевнень щодо перспектив. ЄС ухвалив так звану “загальну стратегію” для України, одним із головних пунктів якої була підтримка змін, які б вели до появи в країні “стабільного, відкритого, плюралістичного суспільства” [7, с. 117, 294].

Досягнення позитивного для США результату в питанні ядерного роззброєння, сприяло налагодженню відносин у другій половині 1990-х рр. Свідченням цього став візит президента США Б. Клінтона 11–12 травня 1995 р., у ході якого було висловлено намір надати Україні практичну допомогу в реалізації демократичних і ринкових реформ. Взимку 1996 р. Україна стала для

США третьою (після Ізраїлю та Єгипту) країною за розмірами отримання фінансової допомоги [7, с. 119].

У лютому 1996 р. під час візиту Л. Кучми у США було створено міждержавну комісію Кучма – Гор, а в Спільному комюніке (вересень 1996 р.) вперше офіційно зафіксовано термін “стратегічне партнерство”. Піком відносин на цьому етапі зі США став візит в Україну Б. Клінтона 5 червня 2000 р., та підписання Спільної заяви щодо поглиблення стратегічного партнерства [15, с. 83]. Потрібно відзначити, що деклароване “стратегічне партнерство” в американському розумінні традиційно поступається відносинам із “союзниками” та “друзями”.

Позитивна динаміка на заході співпала зі значними змінами на російському векторі. Асиметрія у відносинах із Росією стала константою при веденні переговорів щодо підписання базового договору між Україною і Росією. Російська сторона розглядала його кризь призму переговорів щодо Чорноморського флоту, які тривали з квітня 1992 р. до 28 травня 1997 р. [16, с. 81]. Заключення трьох основних угод щодо флоту – “Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України”, “Про параметри розподілу Чорноморського флоту”, “Про взаєморозрахунки пов’язані з розподілом Чорноморського флоту і перебуванням Чорноморського флоту Російської федерації на території України”, уможливили візит президента Росії Б. Єльцина в Київ, і підписання Договору про дружбу, співпрацю і партнерство між Російською Федерацією і Україною (31 травня 1997 р.). Відносини з Російською Федерацією отримали статус стратегічних. Проте, саме поняття “стратегічність” нівелювалося. В ці роки аналогічні “стратегічні” відносини було встановлено майже з двома десятками країн, які дуже часто знаходилися між собою у поганих стосунках.

Політика балансування дозволила Україні дистанціюватися від Росії, через знаходження різноманітних партнерів. З іншого боку, вона вела до м’якого ізоляціонізму України, і не передбачала справжньої інтеграції ні в Росію, ні на Захід [6, с. 634]. У 2001 р. МЗС України відмовилося від принципу багатовекторності, оскільки країна визначилася з пріоритетом – європейським вибором. 23 травня 2002 р., на засіданні Ради національної безпеки та оборони України під головуванням Л. Кучми було визнано, що нейтралітет є для України безперспективним, і прийнято рішення розробити стратегію, яка б передбачала вступ України в НАТО. У прийнятому Верховною Радою Законі України “Про основи національної безпеки України” (17 червня 2003 р.), серед головних зовнішньополітичних завдань було виокремлено “забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейських та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами СНД, а також іншими державами” [17].

Утім, закріпити успіхи на євроатлантичному і європейському векторі в цей час не вдалося. Після приходу до влади в США Дж. Буша-молодшого відносини з Україною ускладнилися. Покращення російсько-американських відносин після терактів 11 вересня 2001 р. сприяло випаданню України з геополітичних планів США, і поверненню України в російську зону відповідальності. “Справа Гонгадзе”, “касетний скандал” та ситуація навколо продажу українських “Кольчуг” Іраку, перервали діалог зі США на найвищому рівні. Візити шефа Пентагону Д. Рамсфельда, радниці президента США з питань національної безпеки К. Райс (2001 р.), держсекретаря М. Олбрайт (2002 р.) в Україну засвідчили похолодання відносин. Отож, вже на пражському саміті НАТО у листопаді 2002 р. організатори змушені були розсаджувати лідерів країн-учасників за французькою абеткою, аби Президенти США і України не опинилися поруч.

За нових умов українська зовнішня політика здійснила відчутний крен у бік Росії, і суголосно з нею заявила про необхідність розвитку євразійського вектора, який доповнюватиме і розширюватиме європейський. Євразійство як ідеологічний продукт російських геополітиків, приховувало очевидність – намір Росії активізувати навколо себе зближення пострадянських держав. Присутність у 2001 р. президента Росії В. Путіна на святкуванні 10-річчя незалежності України, мала підкреслити новий формат відносин між країнами. Активне проведення року України в Росії (2002 р.) та року Росії в Україні (2003 р.) стали вищою точкою зближення на цьому етапі. Регулярними стали зустрічі президентів Л. Кучми та В. Путіна, інтенсифікувався діалог на рівні голів парламентів, прем'єр-міністрів та членів кабінетів міністрів. В обмін на політичну підтримку Росії, Україна посилила власну участь у роботі СНД, а 17 вересня 2003 р. – підписала Угоду про формування Єдиного економічного простору між Росією, Казахстаном, Україною й Білоруссю. Показово, що участь України в цьому проекті розглядалася іноземними дипломатами й політиками в якості альтернативи до європейської інтеграції [18, с. 149].

У ці роки було досягнуто зрушень у питанні демаркації кордонів. 28 січня 2003 р. у Києві президенти Л. Кучма і В. Путін підписали Договір про сухопутний кордон між Україною та Російською Федерацією. Сторони офіційно підтвердили, що не мають одна до одної територіальних претензій. Втім, складним залишалися питання демаркації Азовського моря, свідченням чого став конфлікт навколо о. Коса Тузла наприкінці 2003 р.

Діючи за принципом “не наламати дров”, українська дипломатія проводила дуже обережну політику у європейському та російському напрямках, що не сприяло рухові. Навпаки, серйозні політичні й економічні поступки з боку України сприяли деформуванню україно-російських відносин, їх зміщенню від рівня партнерських відносин до відносин залежності. Не змігши за перші роки незалежності відірватися від Росії, Україна знову попала в зону російського впливу в якості об'єкта політичної, економічної, культурної, інформаційної експансії.

Зовнішньополітичний курс Л. Кучми, висловлений афористичним “Україна – не Росія”, був закономірним з огляду на розпочате в 1991 р. розходження України і Росії, але був позбавленим перспектив у тривалій часовій перспективі. Вибудувана Л. Кучмою зовнішньополітична модель з акцентом на євроінтеграції та стратегічним партнерством зі США і Росією відповідала тогочасним міжнародним реаліям, і дозволяла балансувати між геополітичними гравцями. Однак, її слабким місцем стала нездатність витримувати різкі однобічні рухи.

Це стало очевидно в роки президентства В. Ющенка. “Майдан – 2004” проартикулював на весь світ європейський вектор, і започаткував другу хвилю “інтеграційного тиску на Європейський Союз з боку владної еліти України” [7, с. 386]. Події листопада – грудня 2004 р. змінили уявлення європейців щодо України. Її почали локалізувати як країну, що розташована не просто на сході, а на “сході Європи”, а дехто визнав її невід'ємною складовою єдиної європейської цивілізації й політичного простору.

Новий “помаранчевий” образ України співпав із розширенням ЄС. Виникнення спільного кордону між Україною і ЄС спонукало політиків шукати нові формули тіснішої взаємодії. Результатом активізації діалогу на найвищому рівні стало підписання 21 лютого 2005 р. трирічного Плану дій Україна – ЄС у рамках європейської політики сусідства. Утім, підписаний документ не наповнив відносин Україна – ЄС новим змістом, адже розглядався Брюсселем у якості альтернативи інтеграції й асоціації. Намагаючись довести серйозність намірів щодо Європи, українське керівництво запропонувало “Дорожню карту” – річну програму виконання заходів щодо інтеграції.

Загальне піднесення в Європі швидко змінилося розчаруванням діями нової української влади. Вже через рік експерти констатували: “просвіропейськи налаштований глава держави не сформулював цілісну та довготривалу стратегію інтеграції України до Європейського Союзу” [19, с. 5]. А одночасний провал ратифікації Договору про запровадження Конституції для Європи на референдумах у Франції та Нідерландах, спричинив переосмислення європейськими чиновниками політики приєднання. Європейський Парламент заявив, що ЄС “сягнув меж своєї поглинальної здатності”, а Єврокомісія у листопаді 2005 р. запропонувала у близькій та середній перспективі зосередитися на поступовому приєднанні країн Західних Балкан, утримуючись від надання перспективи членства східноєвропейським країнам [19, с. 5]. Позицію єврочиновників того часу в питанні діалогу з Україною найповніше характеризує теза: “усе, крім членства”. У цьому руслі можна розглядати пролонгацію на рік у 2008 р. дії Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і ЄС від 1994 р. Україні було запропоновано реалізувати двадцять три додаткові заходи до Плану дій Україна – ЄС. Світова економічна криза також негативно позначилася на перспективах європейської інтеграції. На паризькому саміті 2008 р. Україна – ЄС, Київ так і не почув про власні європейські перспективи.

Ці невдачі В. Ющенко намагався компенсувати активізацією відносин зі США. Під час його візиту у квітні 2005 р. до США, було підписано спільний документ – “Порядок денний українсько-американського стратегічного партнерства у новому сторіччі”, в якому, зокрема, висловлено американську підтримку інтеграції України до європейських, євроатлантичних і міжнародних інституцій [20, с. 522]. США розглядався головним лобістом входження України в НАТО.

У січні 2008 р. американський сенатор Р. Лугар оголосив, що Україна подала заявку на приєднання до програми дій щодо набуття членства в НАТО (ПДЧ). Втім, тогочасна зовнішньополітична кон’юнктура виявилася не сприятливою. Покращення відносин із Вашингтоном позначалося на європейських перспективах України. Лідери ЄС – Німеччина та Франція, тісно співпрацюючи з Росією, на квітневому саміті НАТО у Бухаресті у 2008 р. заблокували приєднання України до ПДЧ.

Спроба компенсувати цю невдачу через налагодження стратегічного партнерства зі США, про що було заявлено вашингтонською декларацією міністра закордонних справ України В. Огризка та державного секретаря США К. Райс від 19 грудня 2008 р., також не досягла успіху. У січні 2009 р. нова адміністрація Б. Обама оголосила про “перезавантаження” відносин із Росією. Відтак, український напрям знову втратив для США пріоритетність.

До плюсів зовнішньої політики президента В. Ющенко потрібно віднести отримання Україною статусу країни з ринковою економікою (2005 р.) та входження в СОТ (5 лютого 2008 р.). Однак, Україні не вдалося змінити парадигму відносин з ЄС, перевівши її з площини партнерства в площину реальної інтеграції.

Існування еkleктичного “помаранчевого” табору і згуртованого “біло-синього”, в умовах парламентсько-президентської республіки, позначилися на зовнішньополітичному курсі. Підтвердженням цього стала антинатівська позиція прем’єр-міністра України В. Януковича у вересні 2006 р. у Брюсселі, яка в ключових положеннях повністю розходила з курсом президента В. Ющенко. Не випадково дослідники відзначали, що “впродовж 2005–2010 рр. в дипломатичній реальності Україна продовжувала дотримуватися багатовекторного курсу. Навіть революційна утопія європейського інтеграційного штурму не могла підмінити жорстких реалій асиметричних на користь Росії українсько-російських відносин” [21, с. 32].

“Помаранчева революція” суттєво порушила рівновагу в трикутнику ЄС – США – Росія. Росія побачила в “кольорових революціях” загрозу власній безпеці й категорично відмовилася сприймати зміни. Причини цього варто шукати в особливостях її внутріполітичного розвитку. Саме в ці роки, за словами О. Дергачова, Росія “вступила в період визначеності” – цілком утвердилася парадигма її розвитку, яка поєднувала великодержавність, націоналізм, особливий цивілізаційний шлях. У Кремлі було віднайдено особливу модель “суверенної демократії”, базовану на особливому статусі чиновництва, призначеній ролі права, яка цілком очевидно віддаляє країну від європейської спільноти” [22, с. 6].

За таких умов, українсько-російські відносини опинились у найнижчій точці свого розвитку з часу розпаду СРСР. Міністр закордонних справ Російської Федерації С. Лавров прогнозував, що “вступ України в НАТО спровокує глибоку кризу російсько-українських відносин” [22, с. 33]. Однак, не лише це викликало роздратування керівництва Росії. В. Ющенко спробував вивести українську політику з системного копіювання російських моделей суспільно-політичного і зовнішньополітичного розвитку, елементом чого стало принципово нове бачення історії україно-російських відносин. Ключова роль відводилася темі голодомору 1932–1933 р., і визнанні його геноцидом українського народу на міжнародному рівні, суттєвому перегляду піддалися оцінки Другої світової війни тощо.

Експерти відзначали, що з самого початку російське керівництво будувало відносини з Україною більше на політико-ідеологічних засадах, ніж на загальноприйнятих принципах міжнародних відносин [7, с. 110]. Отож, зовнішня і внутрішня політика В. Ющенка ще більше загострила політичну складову цих відносин. Підтримка Україною Грузії під час російсько-грузинського конфлікту 2008 р., засвідчила незалежність від Москви в оцінці міжнародних процесів.

На такі розбіжності цивілізаційного характеру Росія відповіла асиметричними ударами по Україні. Використовуючи економічну залежність України, Росія розв’язала газові (2005, 2009 рр.) та торговельні (обмеження щодо ввезу в Росію українських труб, металу, синтетичних волокон, цукру тощо) війни. Активізувалася російська політика в інформаційному полі України, провокуючи наростання сепаратизму серед росіян і російськомовного населення, нагнітаючи “антинатівську істерію”, загострюючи мовну ситуацію.

Російська політична еліта виявилася нездатною сприйняти нові реалії міжнародних відносин. Відверта неповага Росії до сусідів та їх суверенітету стала головною причиною зростання антиросійських настроїв на пострадянському просторі. Погляди російської політичної еліти в питанні сприйняття загроз не зазнали жодних змін у порівнянні з періодом холодної війни. Концепція “ворожого оточення”, яка передбачає здатність Росії утримувати під контролем прилеглий до її кордонів географічний простір та сусідні країни, що містяться в ньому [6, с. 637], залишилася найдієвішим елементом ведення зовнішньої політики. Було, хіба-що, знайдено нове ідеологічне виправдання – захист російськомовного населення.

Віктору Ющенко не вдалося забезпечити страховки власному зовнішньополітичному курсу від дій Росії. Б. Парахонський пояснював російську перевагу чіткістю розуміння того, що, і на яких умовах, вона хоче від України. Україна ж, зі свого боку, продовжувала жити за принципом реагування на виклики, не маючи чіткої стратегії відносин із зовнішнім світом. За таких умов росіянам доволі легко бути на крок попереду, штучно створюючи “стимули”, на які українська влада відповідала цілком передбачуваними, майже інстинктивними “реакціями” [23, с. 550].

Проблема зовнішньополітичного курсу В. Ющенка була не стільки в різкості окреслення лінії остаточного розходження, відмові від парадигми “дружби” на

користь поваги до суверенітету та співпраці, скільки в помилковості шляху. Хоча правда й у тому, що альтернатива однобічній європейській орієнтації, стала помітною не раніше 2008 р. Саме тоді на експертному рівні було висловлено думку про необхідність більшої виваженості в зовнішньополітичних орієнтаціях.

Концепція рівнонаближеності відштовхувалася від геополітичного становища України та політичних реалій, усвідомлення необхідності розвитку взаємовигідних стабільних відносин як на західних, так і на східних кордонах. Брався до уваги той факт, що у процесі пошуку власного місця в геополітичних координатах, Україна досить часто опинялася перед вибором: Європа – Євразія, Захід – Росія. Способом подолання цього було визначено проєкт так званої Великої Європи, трикутника “ЄС – Україна – Росія”, в якому Україні відводилася ключова роль у центрі загальноєвропейських процесів як системоформуючої ланки регіональної структури. Це б дозволило Україні зберегти рівнонаближеність до своїх стратегічних партнерів [9, с. 620].

В. Манджоло, аналізуючи міжнародні відносини того часу відзначав, що відчутне послаблення американської гегемонії призводить до трансформації тристороннього балансування ЄС – Росія – США у своєрідну біполярну структуру нового, здебільше кооперативного типу ЄС – Росія. За цих умов, вважав дослідник, “знаходження раціонального співвідношення між концепціями “багатовекторності”, “позаблоковості”, “європейського вибору”, “європейської” та “євроатлантичної” інтеграції, “євразійського вектору” та ін., що може привести до необхідності формування нової парадигми зовнішньої політики України, до появи такого геополітичного проєкту, в реалізації якого наша держава змогла б відіграти конструктивну інтегруючу роль, яка була б адекватна її потенціалу і геополітичному становищу” [24, с. 9].

По суті, ця концепція могла стати логічним розвитком попередньої багатовекторності. На конференції “ЄС – НАТО – Росія: місце та перспективи” (2009 р.), за участю провідних дипломатів та експертів, висловлювалися думки про те, що багатовекторність має залишатися базовим принципом. С. Андрущенко відзначала, що геополітичні реалії України виключають можливість орієнтації лише на один зовнішньополітичний напрям. При цьому, поняття “багатовекторності” мало сприйматися у загальноприйнятому розумінні як розвиток і підтримка відносин держави з багатьма учасниками міжнародного життя. Визначення цих векторів не означає, що вони є рівнозначними за своїм значенням та потенціалом до реалізації національних інтересів України. Політика рівнонаближеності України відкриває можливість для мінімізації конфронтаційних складових геополітичного середовища. У центрі такої політики є максимілізація зусиль з перетворення України на своєрідний геополітичний центр – державу, яка в силу свого географічного положення виконує комунікаційні функції між двома регіональними системами, має потенціал доступу до важливих ресурсів. У основі політики рівнонаближеності лежить принцип рівноваги – відмова від однобічної орієнтації на одну з великих держав, що веде до сателізації країни; це відмова від нейтралітету між наддержавами, що загрожує розділом країни на сфери впливу, це балансування між багатьма центрами впливу на міжнародній арені [25, с. 23].

Ця концепція, яка так і не стала державним зовнішньополітичним курсом, мала на меті подолати перегини в українській зовнішній політиці в період президентства В. Ющенка. Аналізуючи зовнішню політику України під кутом зору цивілізаційних викликів, ми вказували на таку вузлову роль України [26]. Однак, досягнення такого стану було можливе в контексті міжнародних відносин постбіполярного світу, і передбачало досягнення справді великого міжнародного консенсусу. Утім, проблема не тільки в тому, що логіка світових процесів пішла іншим шляхом – до наростання конфронтації, а імперськість і реваншизм

остаточно перемогли в Росії. Головна причина – в неефективності українських реформ, які б мали посилити претензії України на таку посередницьку роль. Україна, на жаль, не довела своєї потреби світу. А отже, логічною стала “втома” від неї на Заході та заперечення її державності в Росії. Реакцією частини українських політичних кіл на позицію Європи в українсько-російських газових війнах стала відмова від цінностей на користь економічного прагматизму.

Втрата темпу в євроінтеграції у 2005–2009 рр., як виявилось, мала фатальні наслідки. Неготовність Європи прийняти Україну, і окреслити перед нею чіткі перспективи входження в ЄС, сприяли ослабленню прозахідних сил усередині України. Новий президент В. Янукович констатував “спуск із захмарних висот на ґрунт реальності” у очікуваннях на європейському напрямку. Не відмовившись від євроінтеграції, В. Янукович заявив про наміри підписати з ЄС угоди про асоційоване членство та зону вільної торгівлі, готовність прийняти допомогу ЄС в проведенні реформ в Україні тощо. Однак, цей рух визначався трьома принципами – прагматизмом, економізацією та позаблоковістю [27, с. 3].

До того ж, проти України почала грати міжнародна кон’юнктура. Розширення ЄС у 2004–2007 рр. змінило регіональний баланс сил. Наближення кордону ЄС до України, зробило її спільним простором зовнішньої безпеки між Росією і ЄС. А це, на думку закордонних експертів, перетворило Україну на поле геополітичної конкуренції [28, с. 4].

Росія найповніше скористалася змінами в українській владі. Тиск на Україну засвідчив, що справжнім, а не декларованим пріоритетом президента В. Януковича були відносини з Росією. До традиційної асиметрії у відносинах додалося відверте закріплення північного сусіда в українській політиці, економіці, культурі та військовій сфері. 21 квітня 2010 р. у Харкові Президенти України та Росії підписали міждержавну Угоду з питань перебування Чорноморського флоту на території України. Згідно з нею термін перебування флоту продовжувався до 2042 р. Оплата за перебування флоту складалася зі щорічних платежів у 100 млн дол. та додаткових коштів, які мали отримуватися за рахунок зниження на 100 дол. ціни на газ, встановленої діючим контрактом [14, с. 95]. Президент переконував, що упродовж короткого терміну йому вдалося “кардинально оздоровити загальну атмосферу українсько-російських відносин і повернути їх на рівень справжнього стратегічного партнерства” [29, с. 9]. З іншого боку, Харківські угоди та різкий крен у бік Росії багатьма експертами справедливо були оцінені як зрада національних інтересів. То ж не випадково, подальші переговори з Росією щодо вступу в Митний союз і формування Єдиного економічного простору відбувалися під сильним тиском Москви.

Новий Закон “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” (1 липня 2010 р.), визначив Україну “європейською позаблоковою державою”, серед основних засад якої визначалася неучасть у “військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками”, а головне – “забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі” [30, с. 69].

Повернення до нейтралітету і позаблоковості, на думку А. Орла, означало єдину дієву гарантію безпеки України. Однак, Б. Парохонський, вказавши на зменшення ролі нейтралітету та позаблокового статусу в світі, доводив, що закріплення позаблоковості означало б для України цілковите усунення від будь-якої участі у системі безпеки на Європейському континенті [25, с. 23]. Як показали наступні події, правими виявилися противники позаблоковості. В

цілому, нова доктрина не була позбавлена суперечності, адже позаблоковість і нейтралітет мають різне тлумачення в міжнародній політиці. Позаблоковість передбачала можливість перегляду цього статусу в односторонньому порядку в разі загрози національній безпеці, однак, набуття постійного нейтралітету ставало недосяжним з огляду на рішення про продовження перебування на території України військових баз Російської Федерації [11, с. 18].

На думку С. Віднянського, політичний курс В. Януковича означав “оновлену редакцію багатовекторного зовнішньополітичного курсу України” [21, с. 34]. У 2010 р. було призупинено просування в НАТО – ліквідовано комісію з підготовки вступу України до НАТО, а Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до НАТО.

У 2013 р. світові ставки щодо України зросли. Росія намагалася не допустити підписання Угоди про асоціацію з ЄС, пропонуючи в якості альтернативи Митний союз. Залежність від Росії спонукала до словесних маневрів. Міністр закордонних справ Л. Кожара визначав місце України в Європі “в широкому розумінні”. Така Європа, що “не закінчується на межі Донбасу та Слобожанщини, а охоплює великий простір від Атлантики до Стамбула, Уралу та Кавказу” [32, с. 6] мало узгоджувалася з думками європейців. По-друге, міністр наголосив на функціоналістському розумінні ЄС Україною як “потужного зовнішнього інструмента внутрішнього реформування”. Кожара висловив амбівалентність команди В. Януковича, за якою “Україна – європейська держава, але водночас – держава слов’янська, що зближує нас із Росією, іншими державами Сходу Європи” [32, с. 6].

Граючи на протиріччях ЄС і Росії, українські дипломати намагалися реалізувати модель подвійної зони вільної торгівлі. Реалістичність такого сценарію була можлива лише через встановлення системного компромісу з Росією, однак, для її керівництва європейська інтеграція України була категорично неприйнятною. До того ж, затіваючи складні дипломатичні переговори, Україна не мала реальних важелів впливу на ЄС і Росію. Одночасне підписання Угоди з ЄС і входження в Митний союз виключалося Брюсселем та Москвою.

Опинившись у зовнішньополітичному цейтноті, В. Янукович у 2013 р. на листопадовому саміті ЄС у Вільнюсі відмовився від підписання Угоди з ЄС про асоціацію. Стало очевидним, що політичний тиск Росії, і, як згодом виявиться, особиста залежність В. Януковича від Кремля, отримали перевагу над інтересами значної частини українців. Викликані різкою зміною політичного курсу, внутрішні процеси в Україні знову оголили значні протиріччя між українцями та суттєво вплинули на конфігурацію політичних еліт. Втеча В. Януковича і його найближчого оточення в Росію, яка відбулася в умовах гострого протистояння з суспільством, супроводжувалася здачею національних інтересів. Керівництво Росії зайняло відверто ворожу позицію щодо внутрішніх процесів в Україні, і, використовуючи наявні ресурси, почало активно підтримувати сепаратистські тенденції в Україні. Мета Росії стала очевидною – розчленування України. Заяви її політичного керівництва про випадковий характер української державності, дозвіл парламенту на використання російських військ за межами країни, не могли мати різних тлумачень.

У 2014 р. дії Росії щодо України виявилися відверто експансіоністськими – окупація Криму і розв’язана війна в Донецькій і Луганській областях. Анексія Криму, окрім усіх правових наслідків, мала одну специфічну рису – вона остаточно зруйнувала примару “дружби” у відносинах між Україною і Росією. Крим як “хрущовський подарунок” був певною гарантією стабільності міждержавних відносин, адже відомо, що російська політична еліта в неофіційних виступах не визнавала його української приналежності. Однак,

одностороннє порушення цього хиткого балансу, повністю перекреслило парадигму “дружби” у двосторонніх відносинах. З цього моменту, за словами міністра закордонних справ П. Клімкіна, нас поєднує лише географія: “Будь-які відносини будуються на довірі... І ось від цієї всеохопної довіри між Україною і Росією не залишилося й сліду. Перспектив відновлення цієї довіри найближчим часом я не бачу. Говорити навіть про формальну нормалізацію українсько-російських відносин, допоки йде гібридна війна на Донбасі, доки існує тимчасова окупація Крима, не доводиться. Ми, природно, як сусіди чисто географічні, будемо вирішувати якісь практичні проблеми співіснування. Але все це не буде складатися в палітру нормальних міждержавних відносин” [32].

За цих умов зовнішньополітичний курс держави набув нетипової для попередніх етапів чіткості. 23 грудня 2014 р., з ініціативи президента П. Порошенка, Верховною Радою України були прийняті доповнення до законів, які полягали у відмові від політики позаблоковості. Так, у Законі України “Про основи національної безпеки” вказувалася чітка мета: “інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір”, а в питанні співпраці з НАТО – “досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації” [33]. Аналогічно був відкоригований Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, який визначив метою України набуття членства в НАТО.

Реалізацією нового курсу стало підписання 27 червня 2014 р. Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС та її одночасна ратифікація 16 вересня Верховною Радою та Європейським парламентом. Вже з листопада 2014 р. набули чинності окремі частини Угоди, а з 1 січня 2016 р. – запрацювала поглиблена та всеосяжна зона вільної торгівлі. Угода про асоціацію зафіксувала важливі положення щодо визнання Європою України європейською країною, яка “поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу”, її прагнення до посилення європейської ідентичності, наявність міцної суспільної підтримки в Україні європейського вибору [34].

Попри це, просування в європейському напрямку не позбавлене складнощів, що проявляється у відсутності політичної стабільності та конфлікті на сході України, які гальмують реформування країни. Свою роль відіграють інституційні складнощі в ЄС, який переобтяжений грецькою кризою, проблемою мігрантів та зростанням євроскептицизму тощо.

На новий рівень відносин вийшли відносини зі США, керівництво яких підтримало революційні зміни в Україні. 18 грудня 2014 р. президент США Б. Обама підписав “Закон про підтримку свободи України”, який визначив Україну союзником США за межами НАТО. США та ЄС не лише забезпечили широку міжнародну підтримку Україні, але й увели в 2014 р. санкції щодо Росії. На новий рівень вийшла військова співпраця зі США, яка, втім, відбувається на американських умовах. Це чітко проявилось у відмові надати Україні наступальну стратегічну зброю.

Попри нові акценти у зовнішньополітичному курсі України й посиленні співпраці з НАТО, у травні 2015 р. було розсталено короткострокові акценти з обох боків. Помічник заступника генерального секретаря НАТО Дж. Шеа заявив про існування розуміння між НАТО і Україною, що “Україна ще не готова, і що є більш термінові пріоритети щодо вирішення ситуації на сході, а також проведення реформ у багатьох сферах” [35]. Зі свого боку, наприкінці червня 2015 р. П. Порошенко також стримано оцінив перспективи щодо членства: “Час іще не прийшов. Для приєднання до Альянсу ми повинні відповідати деяким стандартам. Ми працюємо над реформами всередині країни, у сфері економіки, соціальній і адміністративній сферах. Це буде довгий процес – мінімум 6–7

років. Коли ми будемо готові, ми оголосимо референдум і запитаємо народ України, повинні ми входити в НАТО чи ні” [36].

У 2014–2015 рр. українським дипломатам вдалося надати міжнародний резонанс подіям в Україні, що по-новому зорієнтувало місце держави в світі. Протидія російській агресії та захист територіальної цілісності України є пріоритетом зовнішньої політики, а міністерством для цього задіяно весь міжнародно-правовий інструментарій, дипломатичні важелі та міжнародні майданчики. Водночас дії США та ЄС щодо Росії в Україні часто вважалися не адекватними викликом. Дипломатична “стурбованість” подіями на сході України не сприяла заспокоєнню агресора. А нормандський формат переговорів щодо ситуації в Донбасі досягнув лише проміжних цілей, заморозивши конфлікт.

Уперше з моменту проголошення незалежності, Україна довела свою важливість у глобальних міжнародних проектах, підтвердивши, тим самим, думку З. Бжезінського. За словами О. Власюка, Україна постала точкою розгалуження історичних шляхів, вузловою точкою де зосередилися нові можливості й загрози. Нині складається “український прецедент” та шаблон узгодження конфліктів, який матиме універсальне значення. Спосіб і наслідки розв’язання конфліктної ситуації на сході України, по суті, визначить перспективи світового порядку [37, с. 8].

Маятникові хитання України, персоніфіковані в зовнішньополітичних курсах українських президентів, у кінцевому випадку сприяли розштовхуванню зовнішньополітичних партнерів та зумовили загострений інтерес до України. Зі свого боку, Україна чіткіше зрозуміла власне місце. Результатом цього стало зростання конфліктності в регіоні та початок боротьби за Україну, яка, втім, відбувається з огляду на власні інтереси Вашингтона, Москви і Брюсселя.

Український зовнішньополітичний курс пройшов тривалу еволюцію від афористичного самоусвідомлення “Україна – не Росія” до чіткості в артикуляції європейської належності країни як у минулому, так і на сучасному етапі. Ключовими у такому світоглядному перевороті варто вважати українсько-російські відносини. Попри декларації та офіційні заяви, вони так і не стали “стратегічним партнерством”, а розвивалися конфліктно, нерівноправно та асиметрично. Можна стверджувати, що їх змістом стало не формування нової парадигми відносин, а – розрив із багатовіковим спадком спільного минулого. Не випадково, відносини з Україною Росія будувала, виходячи не із нових цінностей, яких у неї просто не виявилось, а на основі здатності формувати в Україні потужне російськоорієнтоване середовище, орієнтоване на ностальгію та ідеологічно вмотивоване прочитання спільної історії, в якому імперське домінування вивисується над національним дискурсом.

Із 2014 р. українська зовнішня політика розвивається в умовах участі у збройному конфлікті, в якому сепаратистські настрої громадян “гібридно переплелися” з участю російських військовослужбовців. Традиційно зовнішня політика вважається продовженням внутрішньої. Хитання між Європою і Росією породжені внутрішньою невизначеністю та амбівалентністю світогляду громадян. Однак, за нових умов саме зовнішній вибір України починає відігравати значну роль у виборі моделі реформування, стратегії національної безпеки, ментальності українців. “Фактор Путіна” чи не найповніше дозволив окреслити багатьом громадянам межі власної ідентичності, в якій, скажімо, мовне чи конфесійне питання (головні подразники на попередньому етапі) виявилися другорядними.

За цих умов європейський вектор, при відсутності проголошених Заходом перспектив членства, набув безальтернативності. Утім його потужність, опірність внутрішнім і зовнішнім викликам ще не до кінця зрозуміла.

Зростаючий вплив США і ЄС на Україну наразі не довів їх бачення України як рівноправного партнера, а також здатність виступити гарантом безпеки.

Виразна проєвропейська орієнтація України з 2014 р. вимагає адекватного розуміння Вашингтона і Брюсселя, яка без належної підтримки може змінитися. Нова хвиля “розчарування Україною” здатна не просто вибити стілець з-під ніг і стимулювати крен у бік Росії, але й розколоти державу. Останнє не бажане не лише для українців, але й для стабільності структури міжнародних відносин, у якій посиляться елемент хаотизації з не прогнозованими наслідками.

Список використаних джерел

1. *Виступ* американського політолога Збігнева Бжезінського при отриманні нагороди Антоновичів у Києві // Сучасність. – 1992. – № 9. – С. 125–126.
2. *Декларація* про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) Навчальний посібник. – К.: ЕксОб, 2000. – С. 181–186.
3. *Віднянський С.* Еволюція зовнішньої політики України: (1991–2006): до 15-річчя незалежності України / С. Віднянський, А. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–50.
4. *Зленко А.* Формування та реалізація концептуальних засад зовнішньої політики України / Анатолій Зленко // Україна дипломатична. – Випуск 8. – К., 2007. – С. 608–623.
5. *Про основні напрями зовнішньої політики України.* Постанова Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>
6. *Перепелиця Г.* Російсько-українські відносини в контексті європейської безпеки / Григорій Перепелиця // Україна дипломатична. – Випуск 8. – К., 2007. – С. 633–640.
7. *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Георгій Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
8. *Литвин В.* Зовнішня політика України: 1990–2000 / Володимир Литвин // Віче. – 2000. – № 11. – С. 3–48.
9. *Зленко А.* Поняв, что госсекретарь США Бейкер может наговорить вещей, о которых потом пожалеет, я прервал переговоры и молча вышел из комнаты / Анатолій Зленко // Факты. – 2003. – 6 декабря.
10. *Нариси з історії дипломатії України* / під ред. В. Смолія. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с.
11. *Чекаленко Л.* Позаблоковість чи нейтралітет: європейський досвід / Людмила Чекаленко // Зовнішні справи. – 2013. – № 7. – С. 16–19.
12. *Литвин В.* Зовнішня політика України: 1990–2000 / Володимир Литвин // Віче. – 2001. – № 1. – С. 16–46.
13. *Мітрофанова О.* Україна на ЄС: теорія і практика двосторонніх взаємин / Оксана Мітрофанова // Визвольний шлях. – 2005. – № 1. – С. 16–29.
14. *Галик В.* Україна в Європі і світі: навчальний посібник / Володимир Галик. – К.: Знання, 2013. – 364 с.
15. *Шамраєва В.* Становлення українсько-американських відносин: шлях до стратегічного партнерства / В. Шамраєва // Історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 80–86.
16. *Дубинин Ю.* Как была заложена правовая основа российско-украинских отношений / Юрий Дубинин // Новая и новейшая история. – 2008. – № 3. – С. 79–89.
17. *Закон України* “Про основи національної безпеки України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mil.univ.kiev.ua/files/160_671224720.doc
18. *Тодоров І.* Єдиний економічний простір і європейська інтеграція України / І. Тодоров // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 140–154.
19. *Посельський В.* У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції / В. Посельський // Дзеркало тижня. – 2006. – 11 лютого.
20. *Курнишова Ю.* Пріоритети нового етапу розвитку українсько-американських відносин / Ю. Курнишова, Є. Шаров // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: Знання України, 2005. – С. 517–529.
21. *Віднянський С.* Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією / Степан Віднянський // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Вип. 6–7: 20-й річниця Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 24–38.
22. *Дергачов О.* Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору / О. Дергачов // Зовнішні справи. – 2009. – № 4–5. – С. 6–10.
23. *Парахонський Б.* Нові реалії двосторонніх відносин України та Росії: виклики та перспективи / Борис Парахонський // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: Знання України, 2005. – С. 529–550.
24. *Манджола В.* Проект будівництва Великої Європи, або міжнародні імперативи зовнішньої політики України / В. Манджола // Зовнішні справи. – 2009. – № 2. – С. 6–9.
25. *Манджола В.* ЄС – НАТО – Росія: місце та перспективи України (за матеріалами конференції) / В. Манджола, М. Капітоненко // Зовнішні справи. – 2009. – № 10–11. – С. 22–25.
26. *Алексієвцев М., Секо Я.*

Зовнішня політика України в контексті сучасних цивілізаційних викликів / Микола Алексієвць, Ярослав Секо // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль: ТНПУ, 2006. – С. 84–105; Алексієвць М., Секо Я. Цивілізаційні аспекти еволюції української зовнішньої політики в період незалежності / Микола Алексієвць, Ярослав Секо // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 11–23. 27. Цирфа Ю. На порядку денному – зміни зовнішньополітичної стратегії і тактики / Ю. Цирфа // Віче. – 2011. – № 1. – С. 3. 28. Новакова Н. Геополітичний вимір відносин України та ЄС / Н. Новакова // Віче. – 2011. – № 2. – С. 4–6. 29. Десята нарада керівників закордонних дипломатичних установ України // Зовнішні справи. – 2010. – № 11–12. – С. 7–11. 30. Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” // Нормативно-правова база у галузі безпеки і оборони України. / редактори: А. Гриценко, М. Кожієл, А. Єрмолаєв, Ф. Флурі. – Київ, 2012. – С. 61–71. 31. Кожжара Л. Україна має серйозний шанс отримати квиток у майбутнє // Зовнішні справи. – 2013. – № 1. – С. 5–7. 32. Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови країни від здійснення політики позаблоковості” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/35-19/paran11#n11> 33. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 34. У НАТО заявляють, що Україна ще не готова до вступу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/27/7069244/> 35. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/1095197-poroshenko-rasskazal-kogda-ukraina-smojet-rasschityivat-na-chlenstvo-v-nato.html> 36. Власюк О. Зовнішньополітичні пріоритети України / Олександр Власюк // Віче. – 2015. – № 7. – С. 8–10.

Николай Алексеев, Ярослав Секо

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА УКРАИНЫ: ОТ МНОГОВЕКТОРНОСТИ К БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНОСТИ

В статье проанализирована эволюция внешнеполитического курса Украины в период независимости. Основное внимание уделено отношениям Украины с ЕС, НАТО, США и Россией.

Ключевые слова: Украина, внешняя политика, многовекторность, нейтралитет, евроинтеграция, евразийство.

Mykola Aleksieyevets, Jaroslav Seko

UKRAINE'S FOREIGN POLICY: FROM TO MULTIDIRECTIONAL NO ALTERNATIVE

The article analyzes the evolution of foreign policy of Ukraine in the period of independence. The main focus is on Ukraine's relations with the EU, NATO, USA and Russia.

Key words: Ukraine, foreign policy, multi, neutrality, European integration, Eurasianism.

УДК 327.51(477+ЄС+НАТО)“1991/2016”

Марія Юрчак

25 РОКІВ СПІВПРАЦІ: ФАКТОР НАТО У ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті здійснено концептуальний аналіз розвитку відносин України з Північноатлантичним альянсом та Європейським Союзом від їх зачаткування до сьогодні; виявлено тенденції та перспективи співробітництва, окремо визначено роль НАТО в інтенсифікації співпраці нашої держави з ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, НАТО, міжнародні відносини, європейська та євроатлантична інтеграція.

Свобода і безпека – це головні цінності сучасного світу. Це ті цінності, які перебувають під захистом як політичних, культурних, економічних, так і військових глобальних союзів, адже є неодмінною умовою та підвалиною їх функціонування.

Свобода і безпека – це ті цінності, примат яких виборює український народ упродовж всього процесу державотворення, і особливо – захищаючи власну незалежність на кордонах від реанімованих Російською федерацією імперських амбіцій.

На жаль, в українських реаліях, коли свобода дуже часто підміняється свавіллям нечесних політиків та корумпованих чиновників, а національна безпека – безпечністю, складається враження, що Орвеллівська антиутопія зреалізувалась на наших теренах. Відтак цілком очевидним та органічним для України є прагнути до єднання з тими народами, спільнотами та союзами, котрі поділяють (а, точніше, примножують) вищеназвані цінності, зокрема – НАТО і ЄС. І хоча ювілейні дати – завжди дуже формальний привід до підсумків та узагальнень, це, втім, не нівелює назрілої потреби проаналізувати зі зважених та неупереджених позицій непростий період співробітництва між Україною та двома найвпливовішими політичними організаціями світу, що ставимо собі за мету у цій статті. Ми здійснимо спробу оминати спекуляції навколо необхідності чи її відсутності щодо вступу до ЄС та НАТО, а тим паче – жонгливання імовірними датами набуття членства, а визначимо концептуальні засади, тенденції, підводні камені та “попутні вітри”, які проявилися на шляху нашої країни до європейської та євроатлантичної інтеграції, а зокрема, виявимо роль Північноатлантичного Альянсу у відносинах між Європейською Унією та Україною.

За два десятиліття вітчизняні історики напрацювали цілий масив глибоких і всесторонніх праць, присвячених європейській та євроатлантичній співпраці України та внутрішнім процесам у згаданих організаціях. Можемо відзначити роботи П. Буряка, В. Копійки, Я. Малика, В. Манджоли, В. Мунтіяна, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, В. Терешко, І. Тодорова та інших; серед зарубіжних дослідників – Р. Асмус, Т. Кузьо, Д. Браннсторм, Д. Голдгейер, С. Вайт, С. Караганов та інші. В нашій країні вивченням цих питань займаються багато дослідницьких інститутів та центрів, серед яких варто виділити Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України,

Інститут євроатлантичної співпраці, Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова тощо.

Підводячи підсумки співпраці між ЄС, НАТО та Україною за умовні чверть віку волею-неволею звертаєшся до влучної метафори “політики гойдалки” [1], якою одному із найбільш проєвропейських вітчизняних письменників Юрієві Андруховичу вдалося відзначити амплітуду коливань “теплоти” міжнародних відносин.

Зазначимо, що НАТО, ЄС та Україна ніколи не вели перемовин у трьохсторонньому форматі. Проте між Унією та Альянсом існують досить щільні зв'язки, про що свідчить укладена наприкінці 2002 р. Угода про стратегічне партнерство [2]. Так само тісну співпрацю з ЄС та НАТО, зважаючи зміну геополітичної парадигми, прагнула підтримувати Українська держава від проголошення незалежності.

Якщо поглянути на хронологію відносин, то до середини 2000-х років вона виглядає практично синхронною: на початку 1990-х років, коли ЄС виступив з Декларацією щодо України, відбулися перші зустрічі на найвищому рівні, наша держава вступила до Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) (зараз – Рада євроатлантичного партнерства – РЄАП), 1992 р.). У 1994 році Україна одночасно підписала Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС і стала першою пострадянською країною СНД, яка приєдналася до програми “Партнерство заради миру” НАТО. Також Україна є єдиною країною-партнером Північноатлантичного Альянсу, що бере участь у всіх основних поточних миротворчих місіях під її проводом. Українські миротворці були задіяні у виконанні завдань у складі Міжнародних сил безпеки в Косово, Тренувальній місії НАТО в Іраку, Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані (МССБ).

У 1997 році у Києві пройшов Перший Саміт Україна–ЄС, тоді ж у Мадриді відбулося підписання Хартії про Особливе партнерство, заснування Комісії Україна–НАТО, відкриття місії України при НАТО, відкриття Центру інформації та документації НАТО в Україні, а 2002 році у Празі – підписання Плану дій Україна–НАТО [3].

“Політика гойдалки” полягає у тому, що наміри та євроінтеграційний ентузіазм України стикаються із невідповідною, неадекватно “прохолодною” реакцією Європи, і навпаки, тимчасове згасання інтересу до входження у євроатлантичні структури викликало пожвавлення по той бік кордону.

Видається, ніби Захід в особі Вашингтона і Брюсселя тримає Україну на короткому повідку – не впускаючи “до спільного європейського дому” і не даючи, все ж, піддатися на вмовляння чи погрози Москви задля підтримки Євразійського проєкту.

Інтенсивність українсько-європейських контактів (як і контактів з НАТО) виявилася парадоксально відмінною від суспільних очікувань в часи президентства Віктора Ющенка й Віктора Януковича: Ющенко з іміджем наскрізь проєвропейського політика викликав у ЄС підкреслено зимні почуття, а “коли ж до влади прийшов брутальний і малоосвічений фальшувальник виборів Янукович, ЄС різко потеплішав і став усіляко запрошувати його на свою орбіту. З офіційних заяв європейських комісарів випливало, що Україна чудово радить собі зі своїм “домашнім завданням” і потужними кроками прямує до європейських стандартів”, – іронізує в авторській колонці для “Deutsche Welle” інтелектуал Андрухович [1].

Певною мірою прохолодність Заходу була викликана надмірним зловживанням проєвропейською риторикою в 2005–2009 рр. за відсутності реальних дій для наближення, почасти – справедливим побоюванням реакції Росії. Притому, що отримання статусу повноцінного члена ЄС, як стратегічна мета України була вперше задекларована президентом України Віктором

Ющенком одразу після його обрання на посаду, а 15 січня 2008 Україна подала офіційну заяву щодо можливості приєднання до Плану дій з членства (ПДЧ) в НАТО (так званий “лист трьох”, який був підписаний Президентом України Віктором Ющенком, прем’єр-міністром Юлією Тимошенко і головою Верховної Ради Арсенієм Яценюком) [4].

2–4 квітня 2008 на Бухарестському саміті на рівні Глав держав та урядів держав-членів Північноатлантичної Ради однострійно було погоджено Декларацію, у якій Україну (поряд з Грузією) було запевнено у майбутньому отриманні членства у НАТО, проте через позицію Німеччини та Франції – відмовлено у приєднанні до Плану дій з набуття членства в НАТО [5].

Частково цю відмову можна було б аргументувати посліпінністю України задля отримання запрошення до НАТО, але основна причина лежить в небажанні ключових європейських гравців “дражнити” свого економічного партнера та геополітичного монстра в кордонах Росії. Опосередкований вплив Кремля відчувався в всіх кроках ЄС та НАТО, котрі прагли в першу чергу, домогтися стабільних відносин з Москвою, а вже потім – налагодити співпрацю з Україною. Наприклад, у 2009 році з метою протидії сучасним глобальним загрозам почалося формування нової Стратегічної концепції НАТО, в якій значну увагу присвячується “вирішенню проблем і зміцненню практичної співпраці з Російською федерацією та активації роботи Ради Росія–НАТО” [6, с. 188], у той час як Україні на ювілейному саміті в Страсбурзі-Кьолі вдруге дають відкоша, декларуючи, втім, її обов’язкове членство у майбутньому [7].

“... саме так і виглядає визначена щодо нас назавжди політика гойдалки: якщо до влади в Україні приходить прозахідний політик, то Україну слід притримувати на віддалі, а якщо проросійський – то зваблювати наближенням. Важливо, щоб ані в першому, ані в другому випадку не дати нам шансів на повноправне членство. Зберегти для України статус-кво “країни поміж Росією та Заходом”. Хоч офіційно про “буферні зони” вже начебто й не йдеться, бо часи цинічної геополітики вже начебто минули”, – пише Ю. Андрухович [1].

Сьогодні є всі підстави вважати, що рішення Бухарестського саміту було фатальною помилкою, і призвело в скорому часі до війни Росії в Грузії (2008) та в Україні в 2014 р.

Врешті, Віктор Янукович указом № 495/2010 від 2 квітня 2010 р. [8] ліквідував міжвідомчу комісію з питань підготовки України до вступу в НАТО і національний центр з питань євроатлантичної інтеграції і реально підготовку до вступу у НАТО. А вже в липні Верховна Рада прийняла Закон “Про принципи внутрішньої та зовнішньої політики України”, в якому чітко зазначалося, що “основним принципом зовнішньої політики країни є дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть у військово-політичних союзах” [9]. Однак цей факт не насторожив європейських бюрократів: відносини з ЄС продовжували розвиватися, підсилені програмою “Східного партнерства”.

Через три роки на Вільнюському саміті Східного партнерства, коли В. Янукович відмовився підписати Угоду про асоціацію з ЄС, стала очевидною євроімітаційна гра щодо Брюсселю.

Лише після Революції Гідності та анексії Криму відбувається повернення до політики європейської та євроатлантичної інтеграції: 16 вересня 2014 року Європейський парламент синхронно з Верховною Радою України ратифікував Угоду про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. 23 грудня 2014 року Верховна Рада підтримала законопроект Президента України Петра Порошенка про відмову від позаблокового статусу [10].

Сьогодні Україна сама підхоплює “політику гойдалки” і наполягає на членстві в НАТО у той завідома програтний момент збройного конфлікту на Сході, коли,

за умовами Варшавського договору, вступити до Альянсу може лише держава, яка вирішує конфлікти виключно мирним шляхом.

“Наша мета – членство в ЄС, набуття членства в НАТО, добробут українських громадян, здорова і освічена нація”, – заявив незадовго до своєї відставки прем’єр-міністр України Арсеній Яценюк [11].

При цьому чи не вперше за роки незалежності спостерігається суспільний консенсус щодо євроатлантичних намірів: на сьогоднішній день більшість українців підтримує прагнення України увійти до ЄС та НАТО. За результатами досліджень соціологічної компанії “Рейтинг”, проведеного за підтримки уряду Канади 20 січня – 8 лютого 2016 р., 57% опитаних виступають за вступ до ЄС, 44% – за вступ до НАТО (проти – 27 % респондентів) [12, с. 27–30].

Натомість НАТО помірковано реагує на запити Києва. “Керівництво Північноатлантичного Альянсу може серйозно розглянути питання прийняття у свої лави України в разі проведення останньою всього комплексу відповідних військових і відомчих реформ”, – заявив заступник генсека НАТО Александер Вершбоу. У той же час, він підкреслив, що зараз Україна дуже далека від членства в організації і не робить якихось серйозних кроків для вступу до НАТО [13] – вона, як і раніше, очікує чіткого сигналу, обіцянки перспективи, котра би стала “зеленим світлом” для проведення реформ.

За таких умов нещодавня заява президента Єврокомісії Ж.-К. Юнкера про те, що “Україна вступить до НАТО та ЄС в найближчі 20-25 років” [14], котра сильно похитнула сподівання євромрійників, виглядає не песимістичним, а скоріш оптимістичним прогнозом. Якщо Хорватії, до прикладу, знадобилося 18 років після проголошення незалежності та 9 років після повного відновлення територіальної цілісності, і це зважаючи на те, що конфлікт у неї був не з Росією, а з Сербією.

Тривалий час у науковому дискурсі та й в інституційному плані інтеграція України з ЄС і НАТО сприймалися в єдиному комплексі – як взаємопов’язані чи ледь не тотожні кроки зовнішньої політики в західному напрямку – і небезпідставно. Так, до сфери відання Комітетів Верховної Ради України з питань європейської інтеграції входило забезпечення участі України в міжнародних інтеграційних процесах, пов’язаних із діяльністю Європейського Союзу (ЄС), Світової організації торгівлі (СОТ), Організації Північноатлантичного договору (НАТО) [15].

Подібне сприйняття викликане очевидною кореляцією між тими цінностями, на значимості котрих ми наголосили вище, котрі лежать в основі двох союзів:

– головна роль НАТО полягає у забезпеченні **свободи і безпеки** країн-членів з використанням політичних і військових засобів. НАТО дотримується спільних для Альянсу цінностей демократії, індивідуальної свободи, верховенства права та мирного розв’язання суперечок та підтримує ці цінності в усьому євроатлантичному регіоні [16];

– Європейський Союз “заснований на цінностях поваги людського достоїнства, **свободи**, демократії, рівності, правової держави й дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншостей. Ці цінності є загальними для держав-членів у рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю й рівністю жінок і чоловіків” [17].

“Друга колона” ЄС, згідно Договору про ЄС, становить спільну зовнішню та **безпекову** політику, – таким чином, НАТО та ЄС становлять єдиний “фронт” західної цивілізації, котрий, проте, при детальнішому розгляді вже не виглядає таким монолітним.

Причому більшість критеріїв членства в обох організаціях співпадають, однак в НАТО немає такої жорсткої конкретизації вимог і методики оцінки, яка є в ЄС.

Це пояснює той факт, що, хоча членство в НАТО не є умовою для вступу до ЄС, в Європі склалося неписане правило, що вступу до ЄС передусє членство у НАТО. До ЄС входять 28 країн, 21 з яких є водночас входять до НАТО, що й створює уявлення про взаємопов'язаність цих двох процесів. З-поміж країн ЄС поза межами НАТО залишаються лише шість: Австрія, Ірландія, Кіпр, Мальта, Фінляндія та Швеція. При цьому Албанія та Туреччина є членами НАТО і країнами-кандидатами на вступ до ЄС, а Сербія як країна-кандидат на вступ до ЄС веде перемовини щодо приєднання до програми індивідуального плану партнерства з НАТО. Фінляндія ж заявила про можливість приєднання до НАТО в майбутньому [18].

Вступ до НАТО передував вступу до ЄС для Греції (приєдналася у 1952), Німеччини (1955), Іспанії (1982), Польщі, Угорщини, Чехії (1999), Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Румунії, Словаччини, Словенії (2004) та Хорватії (2009). Досвід Центральноевропейських країн дуже часто приводять у приклад Україні (див. таблицю 1).

Європейська та євроатлантична інтеграція країн колишнього соціалістичного табору		
Країни	НАТО	ЄС
Польща	12 березня 1999	1 травня 2004
Угорщина	12 березня 1999	1 травня 2004
Чехія	12 березня 1999	1 травня 2004
Болгарія	2 квітня 2004	1 січня 2007
Естонія	2 квітня 2004	1 травня 2004
Латвія	2 квітня 2004	1 травня 2004
Литва	2 квітня 2004	1 травня 2004
Румунія	2 квітня 2004	1 січня 2007
Словаччина	2 квітня 2004	1 травня 2004
Словенія	2 квітня 2004	1 травня 2004
Хорватія	1 квітня 2009	1 липня 2013

Таблиця 1.

Таким чином, НАТО виглядає як певний “перевальний пункт” на шляху до Європи. Проте слід пам'ятати, що взаємозв'язок процесів європейської та євроатлантичної інтеграції не означає взаємозалежність, а тим паче – не взаємопідпорядкованість.

Кожен із напрямків взаємодії для України є самоцінним, а притому – не повинен бути самоціллю (ціллю є досягнення і забезпечення свободи та безпеки, що втім, видається вкрай малореальним без інструментарію, який пропонує ЄС та НАТО).

Однак ЄС для багатьох скептиків виглядає “меншим злом”, аніж НАТО, компромісом у не альтернативному виборі, позаяк тривала конфронтація між військово-політичними блоками (Північноатлантичним Альянсом та Організацією Варшавського Договору), а також активна негативна пропаганда

СРСР сформувала упереджене ставлення населення як України, так і інших пострадянських країн до цілей і засобів діяльності організації Північноатлантичного договору. Позаяк незалежна Україна не здійснювала належної інформаційної підтримки свого інтеграційного курсу, її громадяни аж до трагічних подій 2013–2015 рр. виявляли таку ж слабку підтримку її намірів інтегруватися в НАТО (починаючи із 2002 року доля прихильників НАТО не досягала й 30% респондентів) [19, с. 8–58].

А коли Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [9, с. 527] засвідчив остаточну відмову від входження до НАТО і затвердження позаблокового статусу нашої держави, вступ до Євросоюзу залишився єдиною метою у зовнішній політиці західної спрямованості.

Проте низка вчених наголошували, що така модель – “вступ до ЄС, оминаючи НАТО” є неможливою: “автори такої “моделі” або не розуміють, або вдають, що не розуміють логіки зазначеної формули, за якою згадані країни спочатку набули членства в НАТО, а потім і в ЄС, – наголошує Ігор Грицяк в статті “Північноатлантичний шлях до ЄС”. – Суть цієї формули в тому, що старі держави–члени ЄС за прикладом “добрих (належних) господарів” спочатку обгороджують свою територію та вживають інших заходів безпеки перед тим, як зводити будівлі й облаштовуватися” [20].

У такому разі Альянсу відведена роль своєрідного безпекового “даху” для потенційних членів Унії.

Підтримують вступ до НАТО й ті, хто скептично оцінює перспективи Євросоюзу, зважаючи на тривалі прояви економічної, політичної та міграційної кризи Унії. Скепсис цей підживлюється в очікуванні майбутнього референдуму щодо виходу Великої Британії з Євросоюзу, котрий заплановано на 23 червня 2016 р. [21] (доречно зауважити, що за 67 років функціонування жоден з членів НАТО не вийшов із цього утворення).

Проте розмови щодо членства у ЄС чи НАТО зараз лежать у площині словесних спекуляцій, позаяк на порядку денному стоїть імплементація Угоди про асоціацію з ЄС, виконання вимог щодо запровадження безвізового режиму та впровадження стандартів НАТО у сфері оборони, участь в антитерористичній програмі “Активні зусилля” та виконання рішень, прийнятих за результатами засідання Комісії Україна – НАТО на рівні глав держав та урядів (4 вересня 2014 року, м. Ньюпорт, Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії), низки інших угод.

Взаємне підкріплення кроків на європейському та євроатлантичному напрямках повинні замінити взаємне послаблення у разі невдач на одному з них, яке спостерігалось досі. НАТО і ЄС, образно кажучи, – не дві різні дороги до цінностей свободи і безпеки, а дві смуги однієї магістралі. Кроки України на цьому шляху не були легкими, однозначними і послідовними. “Блукання манівцями євроінтеграції” для України за 25 років позначилося як успіхами, так і провалами в наслідок зволікання у здійсненні реформ. Роки тупцювання на місці, які єврооптимісти в Україні схильні трактувати як “тренування” перед важливим забігом, залишили Україну позаду тих країн Центральної та Східної Європи, які наполегливо здійснювали складні політичні трансформації та ринкові перетворення.

Рух до НАТО позитивно впливає на відносини України з ЄС, стратегічне партнерство з НАТО є невід’ємною складовою євроінтеграційного курсу, оскільки доповнює процес внутрішньодержавних перетворень у контексті імплементації Угоди про асоціацію між Україною, реалізації Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020”, схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5, та виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2014 року

№ 695 та схваленої Постановою Верховної Ради України від 11 грудня 2014 року № 26-VIII, важливими реформами оборонного та безпекового секторів, оборонно-промислового комплексу та національних Збройних Сил.

Єдиним застережливим чинником є те, що США міцно займають позицію лідера в НАТО, у той же час як ЄС певною мірою протистоїть Америці, створюючи внутрішню конкуренцію всередині “західного клубу”. Однак що стосується України, обидва об’єднання демонструють одноставність рішень.

Разом з цим, рух до ЄС більшою мірою послуговується поглибленню відносин із Організацією Північноатлантичного договору, адже на перше місце з чотирьох груп вимог до членства Альянс виносить питання розвитку демократії та ринку. І, як військово-політична організація, НАТО не має власних методик оцінки прогресу у цій сфері і покладається, так би мовити, на висновки зовнішніх аудиторів, таких як Рада Європи. Головним же аудитором, здатним на комплексну оцінку рівня розвитку демократії та ринку, випадку виступає саме Європейський Союз [22].

ЄС і НАТО для України – це перевірені часом стандарти демократії, прав людини, рівня життя, соціального захисту. Україна для НАТО та ЄС – форtpост західної цивілізації, запорука європейської системи колективної безпеки. В останні роки з пішака на геополітичній шахівниці наша держава стала значимою фігурою, здатною визначати хід міжнародних подій, але, на жаль, це посилення ролі у зовнішніх стосунках супроводжується послабленням у політичних, економічних та соціальних вимірах. Окреслена тема, зважаючи на вимогу часу, потребує поглибленого вивчення різних її аспектів, що стосується спільної для трьох суб’єктів взаємодії у секторі військового співробітництва, енергетичної безпеки тощо і особливо – допомоги Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу у врегулюванні кризи в Донецькому регіоні.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Як на гойдалці / Юрій Андрухович // Deutsche Welle. – 15/05/2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/%D1%8E%D1%80%D1%96%D0%B9-%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D1%8F%D0%BA-%D0%BD%D0%B0-%D0%B3%D0%BE%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%86%D1%96/a-18461983>
2. EU-NATO Declaration on ESDP [Digital source] / North Atlantic Treaty. – 16/12/2002. – Mode of access: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_19544.htm.
3. План дій Україна–НАТО / Організація Північноатлантичного договору. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_19547.htm?selectedLocale=uk
4. Ющенко, Яценюк, Тимошенко: Україна нині зацікавлена приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО // Радіо Свобода. – 15.01.2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/975660.html>.
5. Bucharest Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/SID-A4A2EA2D-B401FE24/natolive/official_texts_8443.htm.
6. Брежнева Т. Перспективи поглиблення особливого партнерства України з НАТО / Т. Брежнева // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 183–190. 7. Саммит НАТО в Страсбурге-Келе подтвердил решение Альянса в Бухаресте относительно евроатлантической перспективы Украины и Грузии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-nato.ukrinform.ua/ru/news/3182/>
8. Указ Президента України Про ліквідацію Міжвідомчої комісії з питань підготовки України до вступу в НАТО від 02.04.2010 № 496/2010 / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/496/2010>
9. Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010. – № 40. – с. 527
10. Рада скасувала позаблоковий статус України [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. – 23.12.2014 – Режим доступу: <http://dt.ua/POLITICS/rada-skasuvava-pozablokoviy-status-ukrayini-159904.html>
11. Арсеній Яценюк: Наша мета – членство в ЄС і НАТО / Урядовий портал. – 3 квітня 2016. – [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248937061

12. *Ukrainian municipal survey 20 January – 8 February 2016* [Digital source] / IRI. – Mode of access: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_-_public_release.pdf – 156 p. 13. *В НАТО готові розглянути заявку України на членство після проведення нею необхідних реформ / Дзеркало тижня.* – 14.04.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/v-nato-gotovi-rozglyanuti-zayavku-ukrayini-na-chlenstvo-pislya-provedennya-neyu-neobhidnih-reform-205671_.html 14. *Україна не вступить до ЄС в найближчі 20-25 років – Юнкер* [Електронний ресурс] / Європейська правда. – 3.03.2016. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/03/3/7045776/> 15. *Постанова Верховної Ради України “Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України шостого скликання”* // Відомості Верховної Ради України, 2007. – № 51. – С. 533. 16. *Північноатлантичний договір від 2 квітня 1949 / Організація Північноатлантичного договору.* – 24.08.2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm 17. *Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union* [Digital source] / EUR-lex. Access to European law. – Available: http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:c382f65d-618a-4c72-9135-1e68087499fa.0006.02/DOC_1&format=PDF. 18. *Соколовська Н.* Фінляндія замислилася про вступ до НАТО [Електронний ресурс] / Наталія Соколовська // Deutsche Welle. – 19/06/2014. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B4%D1%96%D1%8F-%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%8C-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B2%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF-%D0%B4%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE/a-17721149> 19. *Зовнішня політика і політика безпеки України: громадська думка // Національна безпека и оборона.* – 2010. – № 4 (115). – С. 58–68. 20. *Грицяк І.* Північноатлантичний шлях до ЄС / Ігор Грицяк // ВІСН. – № 20, жовтень, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1683/> 21. *Референдум у Британії: 49% – за вихід з ЄС, 47% – проти* [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 15 березня 2016. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/03/15/7046242/> 22. *Їжак О.* Відносини з ЄС як фактор активізації євроатлантичної інтеграції України: Доповідь на міжнародній конференції “Реалізація євроатлантичного курсу України: проблемні питання та шляхи їх розв’язання”, м. Київ, 30 вересня 2004 року / О. Їжак // Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/137.htm>

Марія Юрчак

25 ЛЕТ СОТРУДНИЧЕСТВА: ФАКТОР НАТО В ОТНОШЕНИЯХ УКРАИНЫ И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

В статье проведено концептуальный анализ развития отношений Украины с Организацией североатлантического договора и Европейским Союзом от их начала до сегодня; выявлено тенденции и перспективы сотрудничества, отдельно определено роль НАТО в интенсификации контактов нашего государства с ЕС.

Ключевые слова: Европейский Союз, НАТО, международные отношения, европейская и евроатлантическая интеграция

Mariya Yurchak

25 YEARS OF COOPERATION: FACTOR NATO IN THE UKRAINE-EU RELATIONS

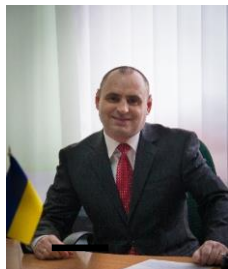
In the article the conceptual analysis of the development of the relations of Ukraine with NATO and the EU since the beginning till nowadays is conducted; trends and prospects of cooperation are investigated, the role of North-Atlantic Alliance in the intensification of contacts between our state and the EU is defined.

Key words: European Union, NATO, international relations, European and Euro-Atlantic integration.

УДК 327 (477):327.7ЄС

Ігор Дацків, Оксана Лященко

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИРІЧ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено основні механізми реалізації державної інформаційної політики України у сфері європейської інтеграції. Проаналізовано суперечності, що виникають у процесі інтеграції України до Європейського Союзу. З'ясовано, що в процесі інтеграції України до Європейського Союзу виникають внутрішньоєвропейські, внутрішньоукраїнські та геополітичні протиріччя.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, інтеграція, геополітика, процес, співпраця.

Зацікавленість українського суспільства у модернізації державних інституцій на основі європейських підходів є досить значною, що, в свою чергу, вимагає удосконалення, а подекуди і розбудови, злагоджених механізмів державного управління. Євроінтеграційні прагнення України ставлять на порядок денний питання про вдосконалення системи виконавчої влади, оскільки саме вона відповідальна за реалізацію різноманітних державних функцій, в тому числі й політики європейської інтеграції.

Сучасні тенденції світового розвитку характеризуються глобальною трансформацією усіх країн світу до нового якісного стану, нового типу цивілізації третього тисячоліття.

Характерною рисою сучасного світового соціально-економічного і політичного розвитку є бурхливий розвиток інтеграційних процесів у світі та Європі зокрема. При цьому навіть ті країни, які не входять до складу інтеграційних об'єднань, неминуче відчують їх вплив. На європейському континенті таким інтеграційним угрупованням є Європейський Союз (ЄС). Отже інтеграційні процеси у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах є одним із характерних елементів сучасної Європи. Процеси європейської інтеграції, що практично беруть свій початок із часів закінчення Другої світової війни, більше не виступають лишень аспектом політичного і економічного життя Західної Європи. Із розпадом системи чіткого поділу на “західний” та “східний” блоки та інших добре відомих політичних подій на початку 90-х років ХХ ст., ідея “повернення в Європу” охопила майже всі посткомуністичні і пострадянські держави. Подальший розвиток інтеграційних процесів та розбудови нової Європи взяв на себе Євросоюз, що є яскравим взірцем успішних процесів інтеграції та кооперації.

Європейська інтеграція є магістральним напрямом розвитку континенту, який визначить як ситуацію в самій Європі в третьому тисячолітті, так і її місце у світі. Від часу свого заснування 1957 року Євросоюз поступово перетворився на один із найпотужніших фінансово-економічних і політичних центрів світу, першорядний компонент новостворюваної архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Європейський вибір України, який був визначений у початковий період формування основ її зовнішньої політики, став природним наслідком здобуття країною державної незалежності. Він відображає життєво важливі інтереси України, викристалізувався з усієї попередньої історії українського народу, його ментальності та глибоких демократичних традицій, ґрунтується на законному прагненні громадян України бачити свою державу невід'ємною частиною єдиної Європи.

Відтак, євроінтеграційний курс здатний забезпечити нашій державі гідне місце в сім'ї європейських народів. Європейський напрям зовнішньої політики України – один із шляхів модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності українського виробництва, можливості виходу на внутрішній ринок ЄС [1, с. 13–14].

Метою нашої статті є теоретичне обґрунтування суттєвих суперечностей вступу України до Європейського Союзу.

Проблемі євроінтеграційних процесів присвячували свої дослідження вітчизняні та зарубіжні науковці різних періодів. Наукові доробки, пов'язані з вивченням євроінтеграційного шляху розвитку України репрезентовано передусім у наукових працях А. Костенко [2], А. Баровської [3], Н. Гнидюк [4], С. Василенко [5], А. Миколука [6] та інших.

У 90-ті роки ХХ століття викристалізувалася зовнішньополітична орієнтація України в напрямку інтеграції до європейської спільноти. Європейський вибір відкриває нові перспективи для співпраці України з розвиненими країнами континенту, економічного розвитку, соціального й інтелектуального прогресу, зміцнення позицій держави в міжнародній системі координат.

Для України європейська інтеграція – це шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності українського товаровиробника, можливість виходу на єдиний внутрішній ринок ЄС.

У політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної та інституціональної систем. Співпраця з ЄС сприятиме наблизенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя та статку населення.

У культурно-цивілізаційному аспекті євроінтеграція – це шлях до активізації взаємообміну між українською та західноєвропейською гуманістичною культурами, одночасне становлення України як інтегрованої частини глобального суспільства, так і національної держави [7, с. 71].

Європейська інтеграція на сучасному етапі – це магістральний напрям розвитку континенту, який визначить ситуацію в самій Європі у третьому тисячолітті, так і її місце у світі. З часу свого заснування в 1957 р. (ЄЕС, а сам ЄС – 1991) Європейський Союз поступово перетворився на один із найпотужніших політичних і фінансово-економічних центрів сучасного світу, першорядний компонент новоствореної архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських стандартів.

Державна політика України у сфері Європейської інтеграції почала формуватися після проголошення незалежності. Європейський Союз визнав створення нашої держави однією з найважливіших подій в історії сучасної Європи та висловив переконання, демократична сильна Україна зможе зробити значний внесок у загальну європейську стабільність. Про це було зазначено у спільній позиції країн членів Євросоюзу у листопаді 1994 року. До того ж Європейський Союз висловив свій намір підтримувати незалежність,

територіальну цілісність і суверенітет України у своєму Плані дій для України, розробленому в той час [8, с. 6].

Україна першою серед країн СНД уклала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом 16 червня 1994 р. Вона була ратифікована Верховною Радою України 10 листопада 1994 р., а набула чинності 1 березня 1998 р. після її ратифікації всіма державами-членами Євросоюзу. Дана Угода стала базовим документом, що визначав правовий механізм двостороннього співробітництва між Україною та ЄС на десять років.

Прагнення отримати членство в Євросоюзі були проголошені Україною і визнані ЄС вже після ратифікації УПС, тобто наприкінці 90-х роках ХХ ст. разом із затвердженням 11 червня 1998 р. Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу Указом Президента України. Європейська інтеграція є головним та незмінним пріоритетом розвитку України, що закріплено у Законі України “Про основи національної безпеки України” (2003 р.) та в Законі України “Про засади внутрішньої та зовнішньої політики” (2010 р.).

Євросоюз та Україна почали переговори про укладення нової посиленої Угоди про асоціацію, що включатиме і створення Зони вільної торгівлі (за рік до закінчення терміну дії Угоди про партнерство та співробітництво), адже після десятирічного співробітництва між Україною та Євросоюзом у форматі УПС взаємні договірні-правові зобов'язання Сторін потребували суттєвого розширення через досягнення та нові виклики співпраці. Хоча переговори щодо Угоди про асоціацію між ЄС та Україною було офіційно завершено, а її зміст парафровано 2012 р., наразі важливим є її підписання, адже укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також її реалізація відповідає державній євроінтеграційній політиці нашої країни [8, с. 6].

За умов, коли в ЄС відбувається пошук стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої її структури та географічного розширення через приєднання нових членів, теоретичне визначення майбутнього Європейського Союзу знову перетворилося в актуальне завдання для політичних еліт і наукового співтовариства.

Формування та розвиток Європейського Союзу – складний, багатоетапний процес, у ході якого країнам-учасникам доводиться розв'язувати гострі економічні, соціальні, політико-правові проблеми, шукати і знаходити адекватні відповіді на виклики часу. У розвитку європейського інтеграційного процесу можна простежити декілька етапів, кожному з яких були притаманні певні риси й особливості, що знайшли своє відображення в організації Європейського співтовариства, змінах в інституціональній структурі й характері взаємовідносин між країнами-членами, розвиткові права Європейських співтовариств, досягненнях у економічній, соціальній, валютно-фінансовій сферах тощо. За роки свого існування ЄС перетворюється із суто економічного об'єднання в політичне з єдиним європейським громадянством, єдиною валютою і навіть бажанням створити єдину конституцію [9, с. 53].

Розширення євроінтеграції на схід, залучення до її процесів нових держав стає все складнішим і довготривалішим процесом, не в останню чергу через те, що відбувається накопичення внутрішньоєвропейських суперечностей. Нерозв'язання цих проблем може призвести до кризи євроінтеграції, подібно до тієї, яка сталася у 70-х рр. минулого століття.

Слушно зазначає дослідниця євроінтеграційних процесів Андріана Костенко, що всі чинники, що впливають на можливість України стати повноправним членом Європейського Союзу, можна умовно поділити на дві групи:

По-перше, чинники, що залежать власне від України, її внутрішньої та зовнішньої політики, успіху на шляху реформ у сфері економічного,

політичного, соціального розвитку, виконання своїх міжнародних зобов'язань тощо.

По-друге, чинники, що не залежать від України, тобто такі, що виникають у самому Європейському Союзі, процесі розвитку Євросоюзу та третіх країн, а також характеризують ставлення третіх країн до європейських прагнень України і, таким чином, тією чи іншою мірою впливають на можливість реалізації нашою державою політики європейської інтеграції [9, с. 53].

Сучасна інтеграційна система Європейського Союзу може бути охарактеризована як унікальне утворення, в основі якого поєднуються два різні, але взаємодоповнюючі типи міжнародного співробітництва, – наддержавної організації та міждержавного об'єднання. Відповідно, визначаючи форму устрою сучасного Євросоюзу, можна виділити в ньому риси як федерації, так і конфедерації. Серед федеративних ознак, які фактично притаманні сучасному Євросоюзу, можна назвати такі: 1) система управління ЄС як така є поєднанням принаймні двох управлінських складових; 2) європейські договори поширюють власну юрисдикцію на обидві управлінські складові; 3) наявність положень про спільне управління в галузях, де юрисдикція ЄС та його держав-членів переплітаються; 4) загальноєвропейському праву ЄС притаманне верховенство над національним законодавством; 5) загальноєвропейське законодавство імплементується на основі акомодатії національних рішень, зобов'язуючи при цьому окремі держави-члени визнати результати таких рішень навіть за умов власної незгоди; 6) структура та функціонування інститутів Євросоюзу ґрунтуються не лише на основі мажоритарного представництва, але й на врахуванні позицій так званої “меншості”, тобто малих держав у Парламенті та Раді міністрів; 7) суд ЄС є арбітром у конфліктних ситуаціях між євроінститутами та країнами-членами ЄС, а також між громадянами та національними урядами держав-членів; 8) з 1979 року в межах ЄЕС/ЄС шляхом прямих виборів обирається Європарламент, роль якого постійно зростає.

З іншого боку, аналізуючи структуру ЄС, навпаки, можна виділити її конфедеративні риси: міждержавну договірну основу, територіально-національний характер основних складових елементів інтеграційної системи (представлені главами національних держав, главами урядів держав або міністрами), структуру і характер функціонування окремих його міждержавних органів (Євроради та Ради міністрів) [10, с. 477–478]. Відтак, сучасний ЄС не є ані федерацією, ані конфедерацією, ані звичайною міжнародною організацією, проте поєднує в собі одночасно риси всіх трьох форм зазначених об'єднань.

Однією з проблем, що спричинена поглибленням євроінтеграційних процесів, є обмеження суверенітету країн-членів Європейського Союзу. Питання державного суверенітету тісно пов'язане з феноменом наднаціональності. Наднаціональність передбачає, що рішення приймаються незалежними від держав органами, або ж міждержавними органами, ці рішення мають обов'язковий характер та пріоритет над національними законами; коло проблем, якими займаються наднаціональні органи, є попередньо визначеним і не потребує узгодження на міжнаціональному рівні.

Поряд із цим, Європейський Союз не є наддержавою і таким чином традиційна концепція суверенітету, як деякої абсолютної влади над певною територією та її ресурсами, не може бути використана стосовно цієї політичної системи. Тобто Євросоюз повною мірою не володіє жодною із ознак традиційного суверенітету.

З функціональної точки зору фактична передача суверенітету ототожнюється з передачею якоїсь частини політичної влади. Цікавим є те, що інколи політика ЄС передбачає і збереження суверенітету, і його обмеження [9, с. 59].

Реформаційні процеси в Європі також засвідчують прірву між європейськими чиновниками та громадянами ЄС, які можна розглядати як комунікативну суперечність. Ключовим елементом ефективного управління державою є розуміння громадянами політики країни та задоволення їх діалогом із владою. Однак, саме сучасний стан “проекту ЄС” можна охарактеризувати визначальною особливістю: бажання європейського управлінського апарату і населення ЄС не збігаються.

Поряд із єврооптимізмом у європейському інформаційному полі спостерігаються ідеї євроскепсису. Адже як суспільно-політичне явище, Європейський Союз не може мати в громадській свідомості однозначних оцінок. Оптимістичне та скептичне бачення майбутнього Союзу знаходить своє відображення приблизно в однакових розмірах [11, с. 58].

За О. Андрійчуком можемо виділити чотири основні види євроскепсису:

1. Євроскепса як реакція на глобалізацію – панічний страх перед глобалізацією, уособлення “монстра глобалізації” в інституціональній моделі Європейського Союзу.

2. Євроскепса як оборона національної ідентичності – головний наголос робиться на боротьбі з примусовою уніфікацією політичних та культурних систем.

3. Євроскепса як спосіб політичного торгу – механізм дипломатії, за допомогою якої національні уряди здобувають собі політичні та економічні дивіденди у стосунках з комунітарними органами Євросоюзу.

4. Євроскепса як поглиблення євроінтеграції – використовується самими органами Євросоюзу для промоції європейської інтеграції [12].

Отже, комунікаційні суперечності між політиками та громадянами ЄС щодо євроінтеграції загострюються самими партіями, національними урядами та навіть Євросоюзом. І ще однією внутрішньоєвропейською суперечністю є різне бачення країн-членів ЄС темпів та меж розширення організації, що впливає із різних інтересів країн-членів Союзу.

Нині існують дві моделі розвитку Європи. Прихильники першої вбачають у ЄС лише зону вільної торгівлі і не бажають виходити за ці рамки. Прихильники другої моделі, до якої також належить Німеччина, вважають, що Європа – більш ніж спільний ринок і виступають за розширення її кордонів.

Ще однією суперечністю інтеграції України до ЄС є врахування інтересів і можливостей країн-членів ЄС щодо ймовірного вступу України. У цьому контексті необхідно звернути увагу на основні проблеми, які можуть виникнути внаслідок вступу України до ЄС.

Вступ України до ЄС вносить суттєві зміни до внутрішнього політичного балансу, у здійснення спільної політики та розподілу фінансових коштів у межах Спільноти [9, с. 67].

Досить важливим аспектом інтеграційних процесів є проведення внутрішньої політики держави, яка претендує на членство в ЄС. Як зазначалося вище, виділяються чинники, які залежать від України, її внутрішньої і зовнішньої політики, можливості та готовності впровадження реформ, виконання своїх міжнародних зобов'язань у контексті євроінтеграційних прагнень нашої держави. Україна оголосила про своє бажання долучитися до європейських інтеграційних процесів з перших хвилин незалежності.

Політична система сучасної України характеризується низкою негативних явищ, а саме: концентрацією значної частини влади в руках партій, перетворення більшості з них на “закриті акціонерні товариства” партійних лідерів та купки олігархів, відсутність чітких ідеологічних відмінностей між політичними партіями, обмеженість інструментів впливу виборців на владу. Крім того,

ухвалення політичних рішень часто є продуктом кулуарних домовленостей партійних керівників.

Сучасні конституційні положення не забезпечують необхідного балансу й ефективної взаємодії між різними владними і політичними інститутами. Така ситуація призводить до неможливості вироблення цілісного політичного курсу країни та його успішної реалізації. Це, передусім, стосується зовнішньої політики України.

Актуальною проблемою серед політичної групи суперечностей є невиконання представниками державної влади закону. Діяльність представників української влади, державних чиновників поза рамками закону є поширеним явищем. Лише за умови, коли закони мають однакову силу для всіх без винятку членів суспільства, незалежно від їх соціального, політичного чи іншого статусу, можна досягти успіху у забезпеченні вимоги законності на рівні функціонування суспільного організму [13, с. 124].

Серед чинників, що визначають необхідність проведення реформування політичної системи України в контексті євроінтеграції, можна визначити такі: подолання суперечностей демократії та поліпшення її функціонування; заходи щодо усунення найбільш серйозних порушень у діяльності парламентської демократії; зміна методів рекрутування народних представників і посадових осіб; скорочення бюрократичного апарату; скорочення терміну дії депутатських мандатів; вплив на партії ззовні через наукові інститути, фонди тощо; посилення розвитку місцевого самоврядування; поступове впровадження моделі праймери з (первинних виборів) [14, с. 58].

Важливою проблемою в рамках цієї групи є суперечності в інституті громадянського суспільства. Наведемо лише один приклад: українські засоби масової інформації, які повинні виконувати функцію комунікації між суспільством та державою, внаслідок чого зміцнювати їх демократичні засади, розміщують так звані джинси, тобто замовну політичну інформацію.

В Україні нині немає сталих комунікацій між державною владою і населенням, не розвинена так звана електронна демократія та не сформований електронний уряд.

Проблеми зі становленням демократії, забезпеченням прав людини і верховенства права істотно гальмують процес європейської інтеграції. Навіть поверхові проблеми з реалізацією європейських політичних цінностей можуть зупинити або істотно загальмувати євроінтеграційні процеси [14, с. 60].

Наступним важливим чинником, що гальмує євроінтеграційні процеси в Україні, є загострення внутрішніх політичних конфліктів. Сучасний етап державотворення в Україні супроводжується конфліктами між виконавчими і законодавчими функціональними суб'єктами влади, партіями, окремими політичними лідерами, парламентськими фракціями, Секретаріатом Президента й апарату Кабінету Міністрів, між центральною і місцевою владою, державними адміністраціями і місцевими радами тощо. Спостерігається намагання утвердити зверхність однієї гілки влади над іншою. Така ситуація може призвести до руйнування самої демократичної структури, а перманентна боротьба за владу довести до виникнення авторитарної чи тоталітарної сили [9, с. 85].

Таким чином, конфліктність у процесі формування політичної системи зумовлена багатьма причинами, зокрема, зміною суспільних відносин, формуванням нових політичних структур, утвердженням і формуванням нової політичної еліти [14, с. 60].

Однією з головних запорок успішного досягнення цілей, визнаних у Програмі інтеграції України до Європейського Союзу, є ефективна, чітко скоординована та неодмінно узгоджена діяльність органів двостороннього співробітництва України та ЄС. На сьогодні існує чимало проблем у координації та організації

діяльності української частини зазначених органів, а також результативності їхньої діяльності.

Таким чином, можна зробити висновок, що інерційність у проведенні політичних реформ, загострення внутрішньополітичних конфліктів, нездатність української правлячої еліти обмежити вплив кланових угруповань та бюрократії на політичну систему й відокремити владу від бізнесу суттєво знижують ефективність політичної системи України. Отже, внутрішньоукраїнські суперечності, які виникають на шляху інтеграції України до Європейського Союзу, мають економічний, політичний, соціальний, правовий та інші аспекти. Відтак, аналіз внутрішньоєвропейських суперечностей засвідчує, що на сучасному етапі інтеграції України до ЄС значний вплив відіграють чинники (бар'єри), що не залежать від України, а притаманні самій Європі. Тому, очевидно, Україна не повинна форсувати вступ до ЄС до того часу, поки ЄС переважним процесом розширення та внутрішнім облаштуванням. Справді, із цілої низки внутрішніх причин сьогодні ЄС не готовий брати довгострокові зобов'язання щодо членства інших держав. З іншого боку, розширюючи сфери власного впливу та опановуючи новий геополітичний простір, ЄС впритул наблизився до Східної Європи (зокрема до України), із суб'єктами яких змушений взаємодіяти. Але поки що ця взаємодія є малоефективною. В цьому контексті відбуваються пошук теорії розширення ЄС та зміна інтеграційної парадигми.

Список використаних джерел

1. Пригунов Г. Актуальні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство / Гліб Пригунов // Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України: матеріали 6-ї регіон. науково-практичної конф. (14 травня 2009 р. м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009. – 340. 2. Костенко А. М. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Андріана Миколаївна Костенко. – Львів: Б.в., 2009. – 19 с. 3. Боровська А. В. Механізми реалізації державної інформаційної політики у сфері європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Анастасія Валеріївна Боровська; Акад. муніципального упр. – К., 2010. – 20 с. 4. Гнидюк Н. А. Механізм координації політики європейської інтеграції в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Наталія Андріївна Гнидюк. – Одеса: Б.в., 2011. – 18 с. 5. Василенко С. Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Світлана Дмитрівна Василенко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2002. – 35 с. 6. Миколюк А. В. Концептуальні засади євроінтеграційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Андрій Васильович Миколюк. – К.: Б.в., 2011. – 20 с. 7. Осадча Н.В. Характеристика процесу інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС) / Н. В. Осадча // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 3 (25). – С. 71–81. 8. Палаганюк Ю. В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми: [монографія] / Юліана Вікторівна Палаганюк. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 392 с. 9. Костенко А. М. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Андріана Миколаївна Костенко; Львівський націонал. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 210 с. 10. Сапсай А. Концепція “багатоукладного федералізму” в контексті формування політичного устрою сучасного ЄС / Артем Сапсай // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 472–488. 11. Лапкин В.В. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским сознанием (Предварительные итоги) / В. Лапкин, В. Пантин // Полис. – 2005. – № 1. – С. 50–62. 12. Андрійчук О. Євроскепс як невід'ємна складова Європейської Унії [Електронний ресурс] / Олесь Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – Режим доступу до журналу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=40&c=794>. 13. Європейська інтеграція / уклад.: М. Яхтенфукс; Б. Колер-Кох. – К.: Вид. дім “Киево-Могил. акад.”, 2007. – 394 с. 14. Барановський Ф. Спільність внутрішніх та євроінтеграційних потреб вдосконалення політичної системи України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 57–65.

Игорь Дацкив, Оксана Ляшенко

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОРЕЧИЙ ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ В
ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В статье отражены основные механизмы реализации государственной информационной политики Украины в сфере европейской интеграции. Проанализированы противоречия, возникающие в процессе интеграции Украины в Европейский Союз. Установлено, что в процессе интеграции Украины в Европейский Союз возникают внутриевропейские, внутриукраинские и геополитические противоречия.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, интеграция, геополитика, процесс, сотрудничество.

Igor Datskiv, Oksana Lyashenko

**CURRENT ISSUES OF UKRAINE'S INTEGRATION TO THE EUROPEAN UNION
ANTINOMONIES: HISTORICAL PERSPECTIVE**

In the article the basic mechanisms of the state information policy of Ukraine in context of the European integration has been analyzed. The antimonies that have arisen in the process of Ukraine's integration into the European Union was explored. It is shown that whilst the integration of Ukraine into the European Union the intra-european, intra- Ukrainian and geopolitical antimonies arise.

Key words: Ukraine, EU integration, geopolitics, process , cooperation.

УДК 94 (477)

Ірина Смільська

МИРОТВОРЧІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ НАПРЯМКІВ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ООН

У статті проаналізовано один із головних напрямків співпраці України та ООН, значення миротворчої діяльності для України.

Ключові слова: Україна, Організація Об'єднаних Націй, миротворчі операції, зовнішня політика.

Останнім часом питання зовнішньополітичної орієнтації України набувають гострого політичного звучання. Увага політиків, науковців, фахівців у сфері міжнародних відносин та експертів дедалі більше концентрується на визначенні геополітичного місця України стосовно світових центрів впливу, глобальних енергетичних систем, торговельних потоків, а також основних засад безпеки країни.

У миротворчій діяльності Україна, можливо і не у повній мірі, але стабільно проявляє себе на міжнародній арені, співпрацюючи у всіх напрямках миротворчої діяльності Організації Об'єднаних Націй.

За останні роки наукова зацікавленість до вивчення міжнародних аспектів історії України, миротворчої діяльності підвищилась як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Певним чином це пояснюється зростанням ролі України на міжнародній арені, зокрема у розв'язанні питань, що виникають перед світовим співтовариством. Об'єктивне вивчення ролі та внеску українських миротворців у проведення операцій під егідою ООН сприятиме утвердженню України як рівноправного члена світової спільноти. Питання миротворчої діяльності нашої держави представлені у працях С. Віднянського [1], В. Гевко [2], М. Голика [3], О. Дронговського [4], О. Іжака [5], С. Кіреєва [6], А. Леги [7], Ю. Палагнюк [9], О. Пацьох [10], Г. Шелест [17], Л. Чекаленко [16]. Але миротворча діяльність потребує подальшого дослідження, особливо у зв'язку із сучасними подіями у світі та Україні.

Метою даної статті є дослідження значення миротворчої діяльності України, як одного із головних напрямків співпраці з ООН.

На межі ХХ–ХХІ ст. світове співтовариство переходить до нової ери – глобалізації розвитку. Цей період відкриває для людства не лише нові, небачені досі можливості розвитку і якісного зростання, але й незнані загрози, проблеми та глобальні конфлікти. Якщо суспільство хоче не лише виживати, а й домагатися вищого рівня розвитку для всіх країн, воно повинне шукати нових шляхів подолання криз і конфліктів.

Досвід другої половини ХХ ст. показує, що жодні специфічні умови, особливості національного розвитку, кризові стани і внутрішні трансформації не можуть відмінити або відкласти неминучу дію об'єктивних законів глобалізаційного розвитку. Країни, які виявляться неспроможними “зайняти місце в експресі світової цивілізації, неминуче опиняться під його колесами”. Таким є закон сучасного розвитку – закон глобалізації [2].

В умовах загрози ядерної війни й безперервних локальних конфліктів, підтримка миру стала одним з найважливіших завдань Організації Об'єднаних Націй, а операції миротворців у блакитних касках – одним з найбільш видатних напрямків її діяльності.

Відродження і становлення незалежної України синхронізувалось у часі з періодом закінчення “холодної війни” й започаткуванням так званого нового міжнародного порядку в умовах прискореної глобалізації світу, внаслідок чого наша країна опинилася в епіцентрі масштабних геополітичних зрушень. Це поставило Україну перед стратегічним викликом – ефективної адаптації до об’єктивно існуючих умов сучасної системи міжнародних відносин. Основним завданням національної держави стає забезпечення конкурентної спроможності у жорстко прагматичних обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав, і не лише на пострадянському просторі. Складність цього перехідного періоду від “холодної війни” до нового світового порядку, з притаманними йому суперечностями і співіснуванням елементів нової й залишків попередньої епохи, зумовили певні особливості становлення зовнішньополітичного курсу незалежної України [1, с. 19].

Набуття членства України в ООН є особливою сторінкою зовнішньополітичної діяльності Української держави, нагромадження досвіду міжнародного спілкування, що пізніше відіграло позитивну роль у розбудові та становленні міжнародної політики суверенної України [16, с. 296].

Заснована на принципах суверенної рівності всіх держав-членів, ООН визначила основні завдання: підтримувати мир і безпеку між народами, вживати колективних заходів, спрямованих на відвернення й усунення загрози миру, ліквідації актів агресії, сприяти міжнародній співпраці у вирішенні економічних, соціальних і культурних проблем, розвивати повагу до прав людини і основних свобод для всіх народів незалежно від раси, статі, релігії і мови [13].

З плином часу в діяльності Організації Об’єднаних Націй з підтримки миру відбулась еволюція, щоб ООН відповідала необхідності задоволення потреб різних конфліктів і політичного ландшафту, що змінюється. У врегулюванні міжнародних криз і конфліктів на сучасному етапі саме на ООН покладена головна відповідальність з підтримки міжнародного миру і безпеки. Слід зазначити, що ООН була створена для об’єднання всіх держав з метою протидії загрозам міжнародному миру і стабільності. Таким чином, міжнародний мир і безпека багато в чому залежать від результатів діяльності ООН, консолідації зусиль світової спільноти у боротьбі з новими загрозами міжнародному миру і стабільності [11, с. 77, 82].

У складі ООН немає військових підрозділів. Це змушує її звертатись у певних випадках до деяких країн або міжнародних організацій (у першу чергу, НАТО), які спроможні втілити рішення Ради Безпеки ООН. Статут цієї міжнародної організації дає змогу укладати регіональні угоди чи створювати органи для вирішення питань з підтримання миру та безпеки, що відповідає її цілям. Так, статті 51 та 52 Статуту ООН надають таким регіональним організаціям, як ЄС, ОБСЄ, НАТО законні підстави для заходів з підтримки миру. Для цього потрібна згода п’яти постійних членів РБ ООН, до якої з різних причин буває надзвичайно важко дійти під час вирішення питання про застосування сили [9, с. 32].

Завершення холодної війни та виникнення так званих “нових воєн” – як правило, внутрішніх конфліктів, характерними рисами яких є: асиметрія між воюючими сторонами, уникнення традиційних методів збройної боротьби, навмисне спрямування ударів проти цивільного населення, вирішальна роль економічних мотивів і плинність складу учасників (глобальних і локальних, державних і недержавних) – стали початком нової фази еволюції миротворчої діяльності. Частота, з якою сьогодні запроваджуються миротворчі місії у слабких чи недієздатних державах, де після років зтяжкого конфлікту залишаються “дрімаючі сили війни та насильства”, зумовила радикальне переосмислення

миротворчої діяльності, артикуляцію завдань місій і способів, у які ці завдання мають виконуватися.

Традиційно завданнями миротворчих операцій були звичайний моніторинг дотримання угод з припинення вогню, розмежування конфліктуючих сторін, підтримання буферних зон; миротворчі місії мали керуватися принципами нейтралітету, неупередженості, невтручання без згоди конфліктуючих сторін і застосування сили лише для самозахисту. Паралельно з діяльністю миротворців у рамках подібних традиційних мандатів на таких театрах, як Кіпр, Голанські висоти та Кашмір, на початку 1990-х років в Анголі, Камбоджі та Сальвадорі, почали запроваджуватися операції ООН другого покоління. До переліку завдань цих нових, багатоаспектних операцій увійшли, крім іншого:

- 1) роззброєння, демобілізація і реінтеграція (РДР) колишніх комбатантів;
- 2) реформування секторів судочинства та безпеки;
- 3) підтримка розширення державної влади та контролю;
- 4) допомога у проведенні виборів;
- 5) забезпечення захисту прав людини.

Більшість цих завдань сьогодні є невід'ємними складовими мандатів багатоаспектних миротворчих операцій [12, с. 116].

Розглядаючи питання щодо участі України у складі міжнародних сил у попередженні або врегулюванні конфліктів, слід зазначити, що головну роль в цьому питанні відіграє Організація Об'єднаних Націй, головна мета якої при заснуванні вбачалася у врегулюванні суперечок і конфліктів між державами, в боротьбі проти агресії з боку держав. Саме вона визначає основні напрями діяльності миротворців. Діяльність ООН щодо збереження, відновлення та зміцнення миру і міжнародної безпеки протягом всього існування організації знаходиться у постійній еволюції. Миротворча діяльність ООН – сукупність дипломатичних, політичних, економічних, воєнних заходів, що проводяться під керівництвом Ради Безпеки, Генерального Секретаря ООН з метою попередження й врегулювання конфліктів зі згоди усіх зацікавлених сторін й застосуванням переважно не примусових дій [7, с. 486].

Діяльність Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру є унікальним і динамічним інструментом, який розроблено Організацією як один із шляхів для надання допомоги країнам, що роздираються конфліктами, у створенні умов для встановлення міцного миру.

Україна, яка входить до першої десятки держав за участю в миротворчих місіях, з липня 1992 р., у статусі незалежної держави, почала брати участь у миротворчих операціях під егідою міжнародних організацій, що підтверджує дійсні наміри нашої держави щодо активного включення до колективних заходів збереження миру та стабільності як у Європі, зокрема, так і у світі, загалом. Основою для будь-якої миротворчої місії є чіткий і точний мандат ООН або ОБСЄ, розроблений шляхом консультацій з державами учасницями або зацікавленими сторонами, який охоплює всі основні елементи миротворчої операції. Виняток складають ситуації на основі глави VII Статуту (про примусові заходи для відновлення миру). Але основним критерієм є те, що держава, військовий контингент якої бере участь в операції з підтримання миру, повинна бути абсолютно нейтральною до кожної з воюючих сторін і мати при цьому лише одну мету – врегулювати збройний конфлікт [4, с. 90].

Будучи членом-засновником Організації Об'єднаних Націй, тим не менше, Україна почала брати участь у миротворчих операціях лише після проголошення незалежності. Участь нашої держави у миротворчих операціях розпочалася із затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 року № 2538-ХІІ “Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої

Югославії”. За роки незалежності більше 35000 українських військовослужбовців взяли участь у миротворчих операціях по всьому світу. Україна була названа серед 20 найактивніших держав-миротворців [16, с. 26].

Відповідно до Закону України “Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки” міжнародні операції з підтримання миру і безпеки – міжнародні дії або заходи, спрямовані на виконання миротворчих чи гуманітарних завдань, які здійснюються за рішеннями Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту Організації Об’єднаних Націй, ОБСЄ, інших міжнародних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, багатонаціональних військових формувань високої готовності, які проводяться під загальним контролем Ради Безпеки ООН.

На цей час міжнародна миротворча діяльність здійснюється з такими завданнями:

- запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх збройних конфліктів;
- врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних, а також внутрішніх збройних конфліктів за згодою сторін конфлікту або з використанням примусових заходів за рішенням Ради Безпеки ООН;
- надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міждержавних або внутрішніх збройних конфліктів;
- забезпечення безпеки і додержання прав людини;
- надання допомоги у подоланні наслідків конфліктів;
- усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії;
- запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів.

Якщо український контингент буде справлятися з поставленими завданнями, то й як наслідок її авторитет на міжнародній арені теж буде лише рости [6, с. 94].

Україна не тільки приймає участь безпосередньо у миротворчих місіях, але й за окремими угодами надає інфраструктурну підтримку (транзит вантажів) для проведення операцій США і НАТО в Афганістані, персонал (на сьогодні кілька поліцейських) для місій ОБСЄ в Сербії і Киргизстані (фактично, це місцеві офіси ОБСЄ). Додатково, за угодою SALIS українська авіакомпанія “Авіалінії Антонова” (державна) здійснює перевезення в інтересах НАТО, і за контрактами з ООН компанія “Українські вертольоти” (приватна) надає для використання у миротворчих операціях вертольоти Мі-8МТ (оренднуються у міністерства оборони України), пілотів і обслуговуючий персонал [5].

У зв’язку з трагічними подіями в США 11 вересня 2001 р. Україна приєдналася до глобальної антитерористичної коаліції та висловила готовність докласти максимальних зусиль для спільної боротьби з міжнародним тероризмом, насамперед у рамках ООН. На 56-й сесії Генасамблеї і засіданнях Ради Безпеки ООН делегація України виступила з низкою ініціатив, спрямованих на активізацію міжнародного співробітництва в цій сфері, серед них – проголошення 11 вересня Днем боротьби з міжнародним тероризмом; проведення спеціального засідання Ради Безпеки ООН на рівні міністрів закордонних справ щодо подальших кроків у цьому напрямі, яке відбулося 12 листопада 2005 р.; створення міжнародної універсальної антитерористичної структури [10].

Враховуючи значимість миротворчої діяльності у забезпеченні міжнародного миру та створенні сприятливих зовнішніх умов для розвитку і безпеки нашої держави, Україна має й надалі залишатися активним її учасником. При цьому основну увагу слід приділити розширенню участі України у міжнародних миротворчих операціях як одній із найбільш результативних форм міжнародної миротворчої діяльності. Вітчизняні дослідники у своїх працях неодноразово

наголошували на тому, що досягнення найбільш значущих результатів у міжнародному військовому співробітництві можливе лише за умови виваженого, чіткого та послідовного впровадження системи відповідних заходів. А отже, необхідними є розробка методологічної та методичної основи досліджень системи міжнародного військового співробітництва та обґрунтованість комплексу державних заходів щодо реалізації ефективного регулювання діяльності українських миротворчих контингентів [6, с. 94].

Підтвердженням цілеспрямованої та послідовної політики України у цьому напрямку є те, що за роки незалежності більше 35 тисяч українських військовослужбовців виконували миротворчі місії у різних регіонах світу. За цей час Україною було накопичено величезний як військовий, так і політичний досвід у проведенні відповідних операцій, який держава мала змогу продемонструвати в одній зі своїх найбільших миротворчих місій в Іраку [9, с. 33].

Україна, як держава з великим миротворчим поліцейським потенціалом та значним досвідом участі у миротворчих операціях може, та має збільшувати свою присутність у миротворчих операціях ООН у світі, використовуючи свою участь не тільки для зміцнення міжнародного престижу та забезпечення присутності на міжнародній геополітичній арені, але і для підвищення боєздатності та професіоналізму міліції шляхом отримання міжнародного досвіду та фінансових компенсацій від участі у миротворчій діяльності.

Розуміючи перспективність розвитку співробітництва з ООН, у 2011 році керівництво МВС України прийняло принципове рішення щодо відкриття у Постійному представництві України при ООН у м. Нью-Йорк посади представника МВС України, що надало додаткового імпульсу співпраці МВС із Секретаріатом ООН [8].

Бездоганне виконання завдань, мужність і високий професіоналізм особового складу наших військових контингентів створили українським миротворцям заслужено високий авторитет у керівництва ООН, ОБСЄ, НАТО та інших міжнародних організацій і стали основними підставами для запрошення України до участі в подальших миротворчих заходах [15, с. 102].

Україна приділяє належну увагу такому напрямку співробітництва з Секретаріатом ООН, як організація підготовки в Україні міжнародного миротворчого персоналу на основі стандартизованих навчальних модулів, розроблених ООН та за сприяння інструкторів Організації. За результатами успішного проведення міжнародного курсу для військових спостерігачів ООН на базі Яворівського навчального центру експерти Організації сертифікували Курс підготовки офіцерів для багатонаціональних штабів у відповідності стандартам підготовки ООН [14].

За роки участі в міжнародній миротворчій діяльності органи військового управління, командування та штаби набули значного досвіду формування миротворчих підрозділів, їх підготовки до виконання завдань, організації всебічного забезпечення, проведення ротації, встановлення чіткої взаємодії з керівництвом місій ООН, ОБСЄ, НАТО та інших міжнародних організацій. Відпрацьовано низку державних законодавчих актів, підписано двосторонні міжнародні угоди, які регламентують і забезпечують у правовому й матеріальному аспектах діяльність миротворчих контингентів Збройних Сил України [15, с. 105].

Однак, необхідно відзначити, що досі Україна мало представлена серед міжнародного цивільного персоналу миротворчих місій. Фактично вся діяльність зосереджена лише у військовій сфері, в той час як наші партнери все більше уваги приділяють саме цивільному компоненту миротворчої діяльності. Такий перекис обумовлений не лише висококваліфікованою роботою українських

військовослужбовців, а й недостатньою роботою МЗС України. Адже участь цивільного персоналу надасть додаткові можливості для налагодження майбутніх взаємовигідних контактів у країні перебування [17, с. 28].

Миротворча діяльність зміцнює імідж України на міжнародній арені, створює сприятливі передумови для інтересів нашої держави у різних регіонах світу, налагодження та розвитку військово-технічного співробітництва зі збройними силами інших держав, а також сприяє набуттю українськими військовослужбовцями цінного професійного досвіду. Потреба у миротворчості ООН все більше зростає, а покладені на миротворців завдання стають дедалі складнішими і багатоплановими. Нині військові в “блакитних шоломах” та їх цивільні колеги не лише роблять якісний внесок у розв’язання конфліктів, але й все активніше долучаються до стабілізаційних і політичних перехідних процесів у країнах на пост конфліктних етапах. У цьому зв’язку слід відзначити триваючий процес реформ в ООН, який підтримується Україною з метою підвищення ефективності та вдосконалення механізмів проведення миротворчих операцій та запобігання конфліктам [3, с. 23].

Україна активно підтримує миротворчу діяльність ООН. Миротворча діяльність України в рамках ООН не обмежується лише військовими аспектами. Україна широко представлена в підрозділах Цивільних поліцейських сил ООН. Участь України в миротворчій діяльності разом з ООН підвищує авторитет держави на міжнародній арені, дає змогу взяти участь в створенні колективної безпеки в світі, зробити свій внесок у підтримання міжнародного миру і стабільності. Важливим моментом є те, що беручи участь у миротворчій діяльності, Україна має змогу отримати новий військовий досвід, українські миротворці мають можливість набувати досвіду у європейських та американських військових.

Список використаних джерел

1. *Віднянський С.* Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України / С. Віднянський // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – № 20. – С. 18–40.
2. *Гевко В.* Україна в контексті тенденцій сучасного світового розвитку. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Ues/2009_3/Articles/3/Viktoriya%20Hevk.pdf
3. *Голик М. М.* Українські миротворці як приклад мужності, відваги та героїзму / М. М. Голик // Військово-науковий вісник. – 2012. – Вип. 18. – С. 15–25.
4. *Дронговський О. С.* Правове регулювання участі Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки / О. С. Дронговський // Юридична наука. – 2013. – № 5. – С. 89–98.
5. *Їжак О. І.* Багатонаціональні операції за участю України: юридичні, політичні і військові аспекти реалізації політики позаблоковості. Аналітична записка. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dp.niss.gov.ua/articles/414/>
6. *Кіреєв С. Л.* Правове регулювання участі Збройних Сил України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки / С. Л. Кіреєв // Юридична наука. – 2014. – № 1. – С. 92–99.
7. *Лега А. Ю.* Основні напрямки діяльності українських миротворчих підрозділів (1992 – 2006 рр.) / А. Ю. Лега // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 12. – С. 485 – 494.
8. *Міжнародна миротворча діяльність МВС України. Перспективи розвитку на 2015 рік.* – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://naiau.kiev.ua/smc/index.php/ua/mizhnarodna-murotvorcha-dialnist-mvs-ukrainy.html>
9. *Палагнюк Ю. В.* Сучасний стан та перспективи співробітництва НАТО та України у сфері миротворчості / Ю. В. Палагнюк // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. – 2008. – Т. 93. – Вип. 80. – С. 31–34.
10. *Пацьох О. С., Раєвич Т. І.* Участь України в миротворчій діяльності Організації Об’єднаних Націй. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/nvnu/misnarod_vidnos/2008_6/R1/7.pdf
11. *Penin I. B.* Миротворчий інститут ООН: віхи створення та розвитку // Військово-науковий вісник. – 2012. – Випуск 18. – С. 77–84.
12. *СІПРІ 2007: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. Досліджень ім. О. Разумкова; редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (головний редактор) та ін. – К.: Заповіт. – 2008. – 624 с.*

13. *Україна у міжнародних відносинах ХХ століття.* – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://library.if.ua/books/10.html> 14. *Участь у миротворчій діяльності ООН.* – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://un.mfa.gov.ua/ua/ukraine-un/peacekeeping> 15. *Феденко О. В.* Миротворча діяльність України як критерій готовності її Збройних Сил / О. В. Феденко // *Військово-науковий вісник.* – 2012. – Вип. 18. – С. 97–107. 16. *Чекаленко Л.* Зовнішня політика України / Л. Чекаленко. – К.: Либідь. – 2006. – С. 712. 17. *Шелест Г. В.* Перспективи розширення миротворчої діяльності України на Широкому Близькому Сході та в Африці / В. Г. Шелест // *Трибуна.* – 2010. – № 5/6. – С. 26–28.

Ирина Смильская

**МИРОТВОРЧЕСТВО КАК ОДНО ИЗ ГЛАВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ
СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И ООН**

В статье проанализировано одно из главных направлений сотрудничества Украины и ООН, значение миротворческой деятельности для Украины.

Ключевые слова: Украина, Организация Объединенных Наций, миротворческие операции, внешняя политика.

Iryna Smilka

**PEACEMAKING AS ONE OF THE MAIN ARE AS OF COOPERATION UKRAINE
AND THE UNITED NATIONS**

The article analyzes one of the main directions of cooperation between Ukraine and the UN peacekeeping importance for Ukraine.

Key words: Ukraine, the United Nation speacekeeping operations, foreign policy.

СТУДІЇ

УДК 94(477)

Михайло Юрій

АГРОКУЛЬТУРНЕ СУСПІЛЬСТВО І МЕНТАЛІТЕТ

В статті йде мова про аграрне суспільство і особливості розвитку культури в ньому і, як наслідок, формування менталітету українського народу. Дається характеристика менталітету, починаючи з традиційного суспільства і до теперішнього часу.

Ключові слова: традиційне суспільство, писемність, культура, менталітет, повсякденність, патерналізм.

Протягом XIX і XX ст. як в ідеологічній, так і, власне, у науковій літературі у великій кількості проявилися і змагалися між собою описовий і дихотомний підходи у співставленні культурних явищ, які відносяться як до малих культур, так і до цивілізованих спільнот. В основі дихотомного поділу, що складається з простих операцій, лежить принцип, який дозволяє провести первинний “розклад” суспільних чи людських явищ засобами культури. Цей принцип на найбільш примітивному рівні виражається в поділі “ми – вони” і “свої – чужі”, набуває воістину універсального характеру, породжуючи поділ на “греків” і “варварів”, на “православних” і “поганих”, на “демократичні” і “недемократичні” країни тощо.

Відповідно до дихотомного підходу Захід і Схід, або, ще ширше Захід – не захід, виділилися два в загальному плані принципово різні типи суспільного устрою, а саме традиційна і ліберальна цивілізації. Разом з тим дихотомні схеми можуть формуватися і в інших параметрах. Так, наприклад, цивілізації можуть розділятися на землеробські та індустріальну (Захід), континентальні і приморські, аграрні і техногенну (Захід), кочові та осідлі, закриті та відкриті (Захід), інтравертні й екстравертні (Захід), засновані на християнстві або східних релігіях тощо. Кожен раз основою поділу служить одна з характеристик суспільства в її дихотомії – при виключенні всіх інших, що залишає передумови розгляду цілісної характеристики життя суспільства.

Логічне бажання уникнути такої обмеженості жорстких дихотомій призводило до поділу на “половинні”, “первинні-вторинні” і “перехідні” форми. Так виникли “напівтрадиційні” структури, “ранній” або “пізній” феодалізм, просто “перехідне” суспільство тощо. Таким чином, якщо йдеться про жорстку дихотомію, традиційна і ліберальна цивілізації і Україна відноситься до першої, то з огляду на “половинну” форму українське суспільство можна віднести до агрокультурної форми, або цивілізації.

Пристаюючи до характеристики цієї форми, нам хотілося б вказати на кілька ознак, які відрізняють її від інших. Перш за все, це суспільство засноване на сільському господарстві (включаючи вигінне скотарство), тобто на виробництві та збереженні продуктів харчування. Для такого суспільства характерна досить стабільна технологія: хоча час від часу тут виникають нововведення і вдосконалення, разом з тим вони не є частиною постійної дослідницької або винахідницької діяльності. Цьому суспільству абсолютно чужа ідея, яка пустила коріння на Заході, що природа є пізнавальною системою, успішне вивчення якої дозволяє створювати могутні технології. Світогляд, на якому тримається це

суспільство, не передбачає інтенсивного пізнання і засвоєння природи, результатом чого є безперервне покращення умов людського існування. Вона передбачає, найімовірніше, стійке співробітництво між природою і суспільством, внаслідок якого природа не тільки приносить суспільству скромні, хоча і постійні продукти харчування, але одночасно ніби санкціонує, виправдовує суспільний устрій і служить його відображенням [1, с. 600–648].

Наявність стабільної, раз і назавжди заданої технології має багато наслідків. Недостатність гнучкості виробництва продуктів харчування і порівняно невисока “стеля” її продуктивності призводять до того, що цінності в такому суспільстві пов’язані з ієрархією і примусом. Для члена цього суспільства має значення, перш за все, позиція, яку він займає у відповідному “табелі про ранги”, але не продуктивність його виробничої діяльності. Шлях підвищення продуктивності не кращий для нього спосіб (або навіть взагалі не спосіб) підвищення свого статусу. Характерною для такого суспільства цінністю є “знатність”, яка поєднує високий статус з успіхами на військовій ниві.

Така орієнтація є логічним наслідком ситуації, яка складається у суспільстві, що має стійкий потенціал продуктивності: індивід або група не отримують нічого, підвищуючи ефективність своєї праці, але вони отримують майже все, якщо завойовують сприятливу позицію у суспільстві. Підвищення продуктивності може бути вигідним лише для володіючих владою, що знаходяться у привілейованому становищі, але не для тих, хто добився цього підвищення. У той же час індивід, який успішно намагався зайняти високе становище і потрапив у число володіючих владою, отримує різні вигоди, які виправдовують його зусилля. Тому він повинен боротися тільки за владу і становище, не витрачаючи сил на підвищення продуктивності праці. Пригадаймо українських магнатів, інкорпорованих у польське суспільство, суспільство, яке діяло саме за цим принципом, або тих, хто залишився в українському суспільстві, надавши себе польській владі, але разом з тим поводити себе через віддзеркалення своєї поведінки відповідно до владних осіб, що перебували в річпосполитському суспільстві [16].

Найважливішим для члена такого суспільства стає володіння статусом і відповідними правами та привілеями. Людина тут – це його становище, ранг.

Як ще підтримується баланс у цій системі? Взагалі, є дві можливості підтримувати порядок у суспільстві: примус і згода. Зупинити тих, хто переслідує свою мету, замахується на статусну систему, можна погрозами, які інколи використовуються, а можна і за допомогою внутрішніх обмежень, тобто системи ідей і переконань, які людина засвоює і які потім направляють його поведінку в певне русло. Насправді, функціонували, звичайно, обидва механізми, тому що вони не ізольовані один від одного, а працюють у взаємозв’язку і так переплетені, що буває неможливо виділити вклад якогось одного з них у підтримці соціального порядку.

І все ж, який з цих факторів вважати найбільш важливим? Це надзвичайно важке питання. У крайньому випадку, не можна очікувати, що за будь-яких обставин відповідь на неї буде одна і та ж. Марксистська точка зору полягає, мабуть, у тому, що суспільний устрій обумовлений не примусом і не згодою, але способом виробництва. Не зрозуміло, однак, що може значити така пряма залежність суспільного устрою від способу виробництва, не опосередкована ні примусом, ні ідеями. Знаряддя праці й технології не можуть самі собою примусити людину прийняти певний спосіб розподілення: для цього потрібний або примус, або згода, або якийсь сплав того й іншого, і цим іншим може бути ідеологія, яка забезпечує стабільність не тільки тим, що переконує членів суспільства в законності цієї системи. Роль її складніша та ширша. Вона, до речі, робить можливим сам примус, тому що без неї неорганізована група, володіюча

владою, не змогла би діяти ефективно (все це детально розкрито вище на прикладі сталінізму).

У суспільстві такого типу існує не тільки більш або менш стабільна сільськогосподарська основа, але також і писемність. Вона дозволяє фіксувати і відтворювати різні дані, ідеї, свідчення, формули тощо. Не можна сказати, що в дописемному суспільстві повністю відсутні способи фіксації стверджень і умовисновків: важливі формули можуть передаватися в усній традиції і ритуальними шляхами. Однак поява писемності різко розширює можливості збереження і передачі ідей, тверджень, інформації, принципів [11, с. 66–70].

Грамотність поглиблює властиву цьому суспільству статусну диференціацію. Вона є результатом впертого і досить довгого посвячення, яке називається “освітою”. Аграрне суспільство не володіє ні ресурсами, ні методами, які необхідні для того, щоб грамотність поширювалася широко, не кажучи вже про те, щоб вона стала всезагальною. Суспільство розпадається на тих, хто вмie читати і писати, і на тих, хто цього не вмie. Грамотність стає знаком, що визначає становище у суспільстві, і таємною, яка дає перепустку у вузьке коло посвячених. Роль грамотності, як атрибута статусної різниці, стає ще більш яскраво вираженою, якщо при написанні використовується мертва або яка-небудь спеціальна мова: писемні повідомлення відрізняються тоді від усних не тільки тим, що вони написані. Благоговіння перед писемністю – це перш за все, благоговіння перед їхньою таємницею. Культ зрозумілості проявляється в історії людства значно пізніше, знаменуючи собою наступну революцію, хоча так ніколи і не стає абсолютним. Рядові члени суспільства даного типу засвоюють культуру, набираючи свій запас символів, ідей “в русі”, так сказати, в процесі життя, який є частиною взаємодії, що відбувається з дня в день між родичами, сусідами, майстрами тощо. Жива культура не закодована, не задана ніяким набором жорстких формальних правил, передається, між іншим, безпосередньо, просто, як частина “способу життя”. Але такі навички, як володіння грамотою, передаються інакше. Вони застосовуються в процесі спеціального навчання, прищеплюються не шляхом звичайної життєдіяльності та не звичайними людьми, а професіоналами, здатними відтворювати і демонструвати певні вищі норми.

Є глибока різниця між культурою, що передається в повсякденному житті, “в русі”, неформально, і культурою, якою займаються професіонали, не зайняті крім цього нічим іншим, виконуючи чітко окреслені обов’язки, детально зафіксовані в нормативних текстах, маніпулювати якими індивід практично не може. У першому випадку культура відрізняється гнучкістю, змінюваністю, регіональним різнобіччям, інколи просто надзвичайною рухливістю. У другому – вона може виявитися жорсткою, стійкою, підпорядкованою загальним стандартам, які забезпечують її єдність на великій території [4, с. 171]. При цьому вона може спиратися на широкий корпус текстів і пояснень і включати в себе теорії, що обґрунтовують її ціннісні обґрунтування. До речі, в її доктрину може входити теорія походження фундаментальної істини – “Одкровення”, – що підтверджує інші теорії. Таким чином, теорія “Одкровення” є частиною віри, а саме віра стверджується “Одкровенням”.

Характерною рисою суспільства даного типу є напруга між високою культурою, що передається в процесі формальної освіти, зафіксованої в текстах, і постулюючої певні соціально трансцендентні норми, і з другого боку, однією або декількома низькими культурами, які не задані у відчуженій письмовій формі, існують лише в самій течії життя і, відповідно, не можуть піднятися вище неї, що відбувається тут і тепер. Інакше кажучи, в такому суспільстві є розрив, а деколи і конфлікт між культурою високою і низькою, який може виявитися по-різному: з одного боку, висока культура може намагатися нав’язати свої норми низькій, з

іншого – носії низької культури можуть намагатися засвоїти норми високої, щоб зміцнити своє становище. У зв'язку з цим, пригадаємо П. Куліша, який займався саме цими проблемами щодо української культури і висунув теорію про культуру міську та сільську, культуру верхів і низів [6]. У кінцевому результаті між носіями високої і низької культури виникає помітний розрив, а часто і прірва взаємонерозуміння. Розрив цей функціональний. Людина навряд чи буде намагатися досягти стану, якого вона не в силах зрозуміти, або протистояти доктрині, яка, як вона вважає, вище його розуміння. Культурна різниця визначає суспільні позиції, регулює доступ до них і не дозволяє індивідам їх залишати. Але кордонів суспільства, в цілому, вона не визначає. Лише при переході від аграрного суспільства до індустріального культура перестає бути засобом, який визначає позиції в суспільстві і прив'язує до них індивідів. Замість цього вона окреслює масштабну і внутрішню, рухливу соціальну цілісність, всередині якої індивіди можуть вільно пересуватися, як того вимагають завдання виробництва. Приймаючи таку модель старих аграрних суспільств, можна задати питання: якими повинні бути взаємовідносини між культурою з одного боку, і політичною легітимністю і кордонами держав – з іншого? Відповідь однозначна: між цими двома сферами не буде майже ніякого зв'язку.

Суспільство такого типу постійно генерує всередині себе культурні відмінності. Воно породжує у вищій мірі диференційовану статусну систему, кожен елемент якої повинен мати свої чіткі ознаки, знаки, свої зовнішні прояви. Це, по суті, і є культура. З огляду на українське суспільство, наприклад, XVI–XVII ст. – це відмінності в одязі козаків і селянства. Інший приклад – у романі Грема Гріма – герой відзначає нотки неповаги, які проявляються у звертанні до нього банківського клерка, і роздумує про те, що той говорив би з ним абсолютно інакше, якщо б його кредит не був перевищений [5].

Аграрне суспільство породжує різні стани, касти, гільдії та інші статусні відмінності, які вимагають диференційованого культурного оформлення. Культурна однорідність такому суспільству абсолютно невідома. Більше того, спроби уніфікувати стандарти культури розглядаються як злочинні, інколи в прямому, кримінальному розумінні. Той, хто намагається вступити в культурне змагання з групою, до якої не належить, порушує суспільний протокол, претендує на систему розподілення влади. Така зухвалість не може залишитися безкарною. І якщо покарання є лише неформальним, винуватий може вважати, що йому поталанило. Важко собі уявити, щоб український селянин вже у згадувану епоху був допущений до стану реєстрового козацтва, або пригадаймо приклади ставлення тих самих козаків до своїх, українських селян під час визвольної війни 1648–1654 рр., які будувалися досить часто на принципі “свій” – “чужий” [16, с. 189–231]. Те саме можна сказати і про радянські часи, коли номенклатура складала замкнуту касту, корпорацію, і всім іншим “вхід” туди був абсолютно закритий.

До речі, з цього приводу можна навести слова В. Липинського, який у своїй праці “Листи до братів-хліборобів” писав: “Становий характер аграрного суспільства призводить до того, що його вищій верстві вигідно з будь-якого приводу виділяти, загострювати і підкреслювати всі відмінні, особливі риси привілейованої групи. Принцип ієрархії не сприяє, а заважає створенню єдиної культури, яка могла б потребувати для себе оформлення в єдиний національний політичний механізм” [8, с. 78].

Доповненням до функціональної ієрархічної диференціації тут існує ще диференціація, можна сказати, горизонтальна. Члени такого співтовариства не тільки намагаються сформувати стиль життя, який відрізняє їх один від одного і утримує від посягання на тих, хто стоїть вище на соціальній драбині. Для сільськогосподарських товариств характерна також тенденція культивувати

особливості, які відрізняють їх від сусідніх у географічному розумінні співтовариств, що мають такий же статус. Так, у безграмотному селянському середовищі діалекти варіюють від села до села. Замкнутий спосіб життя сприяє розвитку культурних і лінгвістичних відхилень, і різноманітність виникає навіть там, де спочатку вона була відсутня.

Таким чином, можна сказати, що культурні відмінності утримують людей у їхніх соціальних і географічних нішах, перешкоджають появі небезпечних впливових течій і груп, що мають послідовників. Політичний принцип “поділай і володарюй” легше застосовувати там, де населення вже розділене культурними бар’єрами. Правителів хвилюють податки, десятини, рента, повинності, але не душі та не культура підданих. У результаті, в аграрному суспільстві культура роз’єднує, а не об’єднує людей, і, відповідно, вона не може служити основою формування політичних одиниць, наприклад, нації [2, с. 101].

Охарактеризувавши основні постулати аграрної цивілізації, зрозуміло, що і українське суспільство має до неї пряме і безпосереднє відношення, оскільки всі названі основні риси цієї цивілізації притаманні й українському суспільству. Будучи суттю цього суспільства, український народ виробляв і специфічні психологічні, і соціальні риси своєї поведінки та ставлення до навколишнього світу, тобто протягом століть цей тип цивілізації формувалася і українську ментальність, а саме традиційність, утилітарність, а то і звуженість інтересів до рівня елементарних потреб. Домінування подібних цінностей на усвідомлюваному рівні сприяло розвитку таких проявів індивідуальної і масової свідомості, як соціальна пасивність, консерватизм, неохильність до соціального конструктивізму.

Треба не забувати ще одну річ, що Україна в силу історичних обставин потрапила в залежність від інших країн, які також належали до даної цивілізації: спочатку Литва і Польща, а потім Росія. Якщо разом з Україною в соціально-економічному відношенні, крім ідеологічної відмінності (католицизм), перші були майже однаковими, то друга, як вже зазначалося вище, належала до крайнього типу традиційної цивілізації – східної деспотії – з усіма витікаючими звідси наслідками для України, коли вона ввійшла до складу Росії. Але як і перші, так і друга, відповідно, доклали зусиль до формування таких рис українського народу, які характеризують його не з кращої сторони. Ось тільки один невеликий приклад. Ландшафт і природні умови закономірно формували з українця землероба. Саме землеробство, як спосіб існування, передбачає суспільну організацію патріархального типу. І на передній план виходить фігура глави сім’ї, роду. З політичної точки зору, український народ був протягом всієї своєї історії пірамідою з абсолютним “батьком” – вождем на вершині. Спочатку він називався князем. Потім із втратою незалежності цей “батько” стає іменуватися польським королем, магнатом, а ще пізніше – російським царем, поміщиком. У даному випадку вже не так важливо, під якою личиною виступав цей “батько”. Важлива функція, функція одноосібного управління. Правда, є одна особливість. У психології розрізняють “батька” люблячого і батька караючого. Невідомо, яким люблячим “батьком” для українського селянина був князь, але в будь-якому випадку не настільки караючим, як король, магнат, цар, поміщик. Ніколи ще український народ не користувався перевагами колективного управління, коли самий останній член суспільства відчував себе відповідальним (хоча б формально) за долю всього суспільства. Як у фокусі кристалу, на вершині владної піраміди сходились надії, любов, страх, ненависть. Це було щось на зразок осереддя життя і смерті народу, там приймали рішення, доленосні і не дуже. Звідти, з вершини, могли дарувати життя, але могли і забрати його, могли нагородити, а могли і покарати. Причому ці маніпуляції, як правило, не супроводжувалися ніякими поясненнями. Це була воля “вождя”.

Отже, на передньому плані знову фігура патріарха; мудрого або не зовсім, але завжди владного і жорсткого, воля якого незалежна, а все, що виходить від нього – благо [12, с. 87]. Таким чином, з усією очевидністю архетип батька займає центральне місце в колективному несвідомому аграрного, патріархального українського народу, який породжує, відповідно, страх, але не просто страх, а вільний страх. Мається на увазі безпредметний страх, який живе в нас завжди, активізований у тій чи іншій мірі, але гарячково чіпляється за будь-який зовнішній об'єкт, обставини, щоб виправдати своє існування, тому що незрозумілість його присутності, його важке і грізне ворушіння в глибинах нашої душі, як і все “не назване”, породжує ще більшу тривогу і напругу. Так ось, найімовірніше, саме образ Батька і є той архетип, який притягує Вічний Страх українського народу, дарує йому (страху) зміст, ім'я, систему координат, тим самим полегшуючи його неймовірний тиск на колективне несвідоме. Але час від часу наш народ намагався втекти від цього страху, і це проявилось у формі невідкорення “батьківській” владі, що виливалося в анархію, охлократію. Пригадаймо тих же запорізьких козаків, колишніх селян, дрібну шляхту, міщан, які опинилися в Дикому полі, намагаючись позбутися “батьківської” опіки, це по-перше, а по-друге, не дивлячись на те, що їм приписуються демократичні принципи організації життя, в цьому житті, безперечно, існувала та ж анархія чи охлократія, як спосіб протесту проти “батька” – отамана. Разом з тим, цей архетип має іншу сторону. Наприклад, чому наше суспільство так погано організоване сьогодні? І ось тут треба звернути увагу на таку обставину. З життя українського суспільства та і з поля колективного свідомого і несвідомого також зникла реальна проекція батьківського архетипу. І фігура президента, і “фігура” Верховної Ради аж ніяк не асоціюється з “кристалом влади” на вершині піраміди нації, ні навіть з плато на вершині цієї піраміди, ні тим більше з образом Батька нації. Не відчуваючи архетипу батька, ми починаємо існувати паралельно, а не як єдине ціле, а це і є тим кроком до неорганізованості суспільного життя. І потім, якщо згадати визначення страху, дане М. Хайдеггером, такий відхід батьківського архетипу в бік, який стояв раніше між нацією і її буттям, оголює і ще більше посилює страх цього протистояння [14]. Аграрно-патріархальне суспільство породжує не тільки страх. Воно породжує й інші комплекси, тому що негативні риси цього суспільства, особливо у формі, яке називалося радянською владою, призвело до значного викривлення свідомості нашого народу. Для того, щоб показати це викривлення, ми коротко зупинимося на характеристиці цього радянського аграрного суспільства.

Аналіз радянського соціалізму 1917–1991 рр. як відступ від певної магістральної дороги навряд чи буде правомірним. Швидше, це була специфічна форма капіталізації Російської імперії. Важкі роди капіталізму в ній, що не завершилися до 1917 р., які вимагали пояснення державно-регулятивної функції, стали однією з причин революційних потрясінь. До речі, ступінь радикальності цих потрясінь для соціально-економічного упорядкування аграрної підсистеми імперії не можна не тільки недооцінювати, але і переоцінювати. Завдяки всій значущості ліквідації поміщицького землеволодіння, ліквідації заможного селянства (куркульства), націоналізації тощо, збереглися основні риси аграрного суспільства: переважання сільськогосподарського населення, панування дрібного селянського господарства, переважно його натурально-споживчий характер. Якщо детальніше, то основними рисами аграрного радянського суспільства кінця 20-х рр. були: переважання в економіці сільськогосподарського виробництва, поєднання політичної влади і власності на землю, існування селянства як основної маси населення, існування селянського господарства як головної господарської одиниці і величезне значення, переважання “натуральності”

відтворення засобів праці в сільському господарстві, продовольчого і непродовольчого самозабезпечення основної частини населення тощо.

В умовах післяжовтневих перетворень, частково-орієнтованих на здійснення селянських надій, вирішити не тільки суб'єктивно, що ставилася, але й об'єктивно існуючу потребу завершення індустріалізації було неможливо. Щоб отримати хліб, робочі руки, фінансові ресурси, потрібна була у певному розумінні подальша архаїзація аграрного устрою – вилучення землі з індивідуального користування, відновлення повинностей – системи позаекономічного примусу для розподілення і перерозподілення вироблюваного надлишкового продукту, обмеження права просторового і соціального переміщення тощо [3, с. 209–265].

У своєму розвитку вона пройшла чотири етапи: 1) становлення (1930-ті рр.); 2) класичний період (1940-ві – початок 1950-х рр.); 3) занепаду або згортання (середина 1950-х – початок 1960-х рр.); 4) переродження в державний аграрний капіталізм (до 1990-х рр.). Конкретна історія колгоспного устрою досить детально описана в українській історичній літературі, тому зупинимося лише на принципових моментах її стадіальних зрушень. Один з них – у певному розумінні невідворотність повернення до “напівфеодального” устрою як умови модернізації (незважаючи на зовнішню парадоксальність цього твердження), тому що ніякий столипінський досвід і бухаринська альтернатива не допомогли б радикально здійснити первинне накопичення, вірніше, його вирішальну стадію (сам цей процес мав довгу часову протяжність). До речі, чомусь не помічається того факту, що столипінська аграрна реформа поряд зі створенням міцних підприємницьких господарств виштовхнула маси селянського населення в міські верстви, які стали поживним середовищем і м'ясом для гармат як Першої світової війни, так і революції.

Другий, очевидно, невідтворюваність – до крайнощів жорсткий політичний режим тільки і здатний якийсь час утримувати на поверхні “феодальну” реставрацію. Саме ця обставина викликала до життя азійщину Й. Сталіна в гіпертрофованій формі.

Характерними рисами колгоспної системи стало обмеження до небачених раніше масштабів індивідуального землекористування і господарства (більше 90% сільськогосподарської землі відійшло до колгоспів), введення відробіткової (мінімум труднощів), натуральної (держпостачання) і грошової повинностей, “закріпачувальний” паспортний режим. Самі колгоспи, в крайньому випадку в 1930-х – початку 1950-х рр., також навряд чи слід розглядати як явище, що виходить за межі традицій аграрного суспільства (нехай і в “державно-феодальній” формі). За організаційно-економічним устроєм вони були набагато ближче до “феодальних” володінь, що керувалися призначуваним державою, ніж до підприємницьких господарств в аграрному секторі. Висока, так звана творчість їхньої продукції такою не була. Швидше це була своєрідна форма “феодальної” ренти [3, с. 401–432].

Ще більше архаїчним, фактично повністю типовим для аграрного суспільства виглядає устрій селянського двору перших двох десятиліть колгоспної епохи: відтворення засобів праці, продовольче і побутове забезпечення було в міру самодостатнім, натурально-споживчим.

За всієї принципової подібності першого колгоспного двадцятиліття (панування на селі типових рис аграрного суспільства і “феодальних” пережитків) 1930-ті рр. і період 1940-х – початок 1950-х рр. суттєво відрізняється. Все ж до встановлення обов'язковості вироблення норми трудоднів, погектарних норм обкладення, охоплення колективізацією переважної більшості селян тощо навряд чи можна вважати колгоспну систему як таку, що повністю сформувалася. 1940-ві рр. і початок 1950-х рр., крім екстремальності

ситуації, характеризуються піком позаекономічного пограбування. В цей період норма експлуатації селянського двору становила більше 50 %. Навіть у темні часи російського самодержавного правління таке навряд чи було можливим, хоча слід, звичайно, враховувати різницю рівня розвитку “виробничих сил” (якщо користуватися традиційною термінологією), а отже, і різницю можливостей для рівня пограбування. Соціальна еволюція селянства в цей час відрізнялася великою специфікою з точки зору процесів класичного аграрного суспільства. О. В. Чайнов сформулював основний закон еволюції селянського господарства як працеспоживчої категорії. Він полягав у встановленні взаємозв'язку виробничих і демографічних процесів розвитку селянського двору. В міру зміни співвідношення членів сім'ї і робітників, росту споживчих запитів сім'ї зростає господарський потенціал, який потім розділяється, утворюючи нові сім'ї – господарства. У колгоспних умовах цей закон продовжував діяти, породивши, однак, інший кінцевий результат – “зовнішнє” і “внутрішнє” розселення. Зростання потреб не могло бути задоволене за рахунок мікроскопічного свого присадибного господарства і майже безкоштовної “панщини”, – і закон спрацьовував на виштовхування з селянського стану потенційно майбутні покоління. Замість селянського соціального відтворення, суспільство отримало селянську “стерилізацію”, селянських “викиднів” [15]. За час існування колгоспів “зовнішнє” розселення скоротило цю частину населення з 80 % до, приблизно, половини всіх жителів України. І тут знову проглядається певне протиріччя: чому в умовах “феодальної” реставрації починається скорочення і переродження основної категорії населення? Причина в тому, що ця реставрація вирішувала завдання переходу від аграрного суспільства до індустріального. Хоча і з відставанням від міської і промислової підсистеми, але в село прийшов державно-організований капітал: через радгоспи і особливо МТС – унікальний радянський винахід. Капітал, як самовідтворююча вартість (якщо користуватися класичним його визначенням), об'єктивно частково уже в цей час денатуралізував селянську працю і її продукт. Звідси висновок: в умовах “феодальної” реставрації вже готувався ґрунт для трансформації селянина в робітника. Як видно з вищесказаного, обезземелення селян, руйнування відтворюючого механізму їхнього демографічного і господарського статусу також вписується в цей процес.

Перші два етапи колгоспного ладу характеризуються певними поземельними відношеннями. Принципи націоналізації землі, безкоштовного і безстрокового користування нею колгоспами, присадибного землекористування – лише зовнішня, формально-юридична сторона справи. Реальне право селянської власності, та і те у вигляді користування (без розпорядження і повного володіння), поширювалося на мізерну присадибну ділянку. І в селянській свідомості тільки він у колгоспний період як більш-менш “свій”. Інша земля сприймалася як та, на якій примушують працювати, якою володіє, користується, розпоряджається влада. Треба сказати, що дана система поземельних відносин – дуже старий витвір аграрних суспільств.

У Китаї ще в першому тисячолітті до нашої ери, в епоху династії Чжоу, склалася система так званих колодязьних полів, яка характеризувалася тим, що селяни разом обробляли землю, врожай з якої йшов на користь китайського імператора. При цьому вісім сімей обробляли по одному полю на себе, сумісно обробляли одне поле на користь держави. За всієї різниці пропозицій землі, для селянина і для держави, це так само, як і колгоспне землекористування, найбільше нагадує примусову оренду [7, с. 494–510].

Після Й. Сталіна, а це приблизно до другої половини 1960-х рр., у межах колгоспного ладу йде демонтаж “феодальних” і створення основ державного капіталізму. Основною передумовою стає завершення в цей час індустріалізації в

аграрній підсистемі суспільства. Крім того, демографічний баланс суспільства (переміщення величезних мас населення в місто, в промисловість) все настирніше вимагав заміщення людей капіталом – “матеріалізованою” працею. Промисловий потенціал дозволяв більшою мірою насичувати сільське господарство машинами, обладнанням, технікою. Реорганізація МТС, передача техніки колгоспам означала ще більшу їхню капіталізацію, незважаючи на взаємозаперечність цієї акції внаслідок механізму передачі-продажу.

Новий удар по присадибному господарству, нанесений М. Хрущовим, ще більше звузив простір аграрного типу економіки. Поступове згортання системи повинностей і введення, по суті, заробітної плати за продаж робочих рук соціально трансформували селянина в “робітника з присадибною ділянкою”.

Ці явища підготували останній етап колгоспної епопеї – період фактичної державної капіталізації. У зв’язку з таким твердженням постає питання про критерії цього переродження. Одним з найважливіших, мабуть, треба розглядати такий економічний фактор, як частка капіталу і “простої” праці в собівартості суспільного аграрного продукту: коли роль першого стає провідною, можна вважати, що межа, яка відділяє аграрне суспільство від колгоспного державного капіталізму, пройдена. Гадаємо, що економісти погодяться з цією думкою. Хоча це й умовний рубіж, але його можна приблизно датувати кінцем 1960-х рр. Пізніше, в першій половині 1970-х рр., уніфікацією паспортного режиму було ліквідовано юридичне “закріпачення” селян. Хоча ще і до сьогоднішнього дня, навіть із значним регресом, особливо після 1991 р., зберігається такий оплот старого селянського світу, як продовольче самозабезпечення – головне відбулося – в муках народився “багатостраждальний” радянський аграрний капіталізм.

Щодо поземельних відносин цього періоду, то тут треба сказати особливо. Формальний статус землекористування змінився мало. Однак реальна сутність поземельних відносин трансформувалася паралельно капіталізації аграрного ладу і розселенню. Сформувались нового типу орендні відносини, в межах яких все більшу роль у розпорядженні та користуванні землею відіграла сільська протобуржуазія, що ставала на ноги. Саме вона стала в 1990-ті рр. головною верствою, яка захопила шляхом виділення або перерозподілення земельних паїв колишнього колгоспного сектору. Нині можна конкретно бачити, як формується пряме право власності на приватизацію угідь, яка фактично відбулася. Таким чином, у 1930–1980 рр. достатньо типове аграрне суспільство спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу трансформується у специфічний радянський аграрний капіталізм.

Наступні події, що відбулися на початку 90-х рр. у суспільному житті колишнього Радянського Союзу, буквально підірвали політичну сферу України, викликавши в ній сильні зміни, що призвели до утворення незалежної держави. Однак підвалини економічного життя не змінилися настільки ж радикально і синхронно у відношенні до тенденцій політичної, якісної трансформації. Тому аграрна свідомість українців, що формувалася протягом віків, і яка ще більше законсервувалася за часи радянської влади, продовжує існувати. Мало того, ті зміни, що відбулися в політичному житті країни, залишивши на узбіччі сільське життя, призводять до того, що ще більше проявляються елементи традиційного модуля мислення, які притаманні аграрному суспільству.

Відсутність економічної свободи, особливо в радянські часи, робила українську людину невольною в цілому: її енергія поглиналася групою, а сама вона “розчинялася” в колективній анонімності. Природно, що в силу цього така людина ставала суб’єктом особистих, але ніяк не речових, тобто товарно-грошових відносин. Оскільки визначальною була ціннісна нормативна орієнтація на групу, колективний початок, то, відповідно, однією з важливих умов цієї орієнтації виступав конформізм. Тільки у випадку підпорядкування як частини

цілому, некритичного сприйняття і наслідування в групі (в колгоспі і не тільки) нормам, установкам і стереотипам, вона могла розраховувати на особистісну ідентифікацію з нею. Для носіїв традиційної масової свідомості властиве відчуття причетності ідеології солідарності. Треба зауважити, що це відчуття українцям було нав'язане тільки за часів радянської влади, тому що для українського суспільства притаманна, в цілому, індивідуалістична форма свідомості [17, с. 18].

Поряд з конформізмом солідаристські відношення всередині групи забезпечували її консолідацію та стабільність. Але якщо конформізм передбачав установку на злиття “я” і “ми”, то “солідаристська” мораль, крім цього, ніби закріплювала фатум вічного протистояння “ми” – “вони” (“свої” – “чужі”). Відповідно, солідарність служила не тільки “нормативним” інструментом з'єднання групи, механізмом “вбудови” намірів і волі її членів в єдиний вектор, але й формувала її захисний периметр.

Для масової свідомості аграрного суспільства характерна сильна, якщо не абсолютно домінуюча, присутність консервативної тенденції, яка працює на збереження існуючого порядку в його незмінному вигляді, – і все це чітко проглядається на прикладі нашого життя.

Перебуваючи у такому суспільстві, українська людина, будучи позбавленою права легітимної приватної власності, скута колективістсько-корпоративними інститутами й установками, втрачала можливість, відповідно до своєї волі та намірів, розпоряджатися додатковим продуктом, відчужувати його в сферу товарного обігу, опосередковувати ринковими, товарно-грошовими відносинами. Тому в цій аграрній структурі продукт не тільки і не стільки продавався, скільки перерозподілявся окрім товарно-грошових відносин, “обмінювався” на відношення, різні послуги, розподілявся у вигляді подарунків, викупів, різного роду допомоги, особливих прерогатив, привілеїв, нагород тощо. Цим пояснюється та особлива значущість, яка набула в традиційному соціумі сфера розподілення, що присутня, до речі, і сьогодні.

З традиційною моделлю розподілення була пов'язана й ідеологія патерналізму (“батьківська турбота”). Гарантія на частину суспільного продукту означала можливість розділити ризик всередині спільноти і ввійти в “смугу безпеки”, тобто надійно і більш або менш стабільно розв'язувати проблему існування під патронатом (заступництвом) даної спільноти або її персоніфікаторів: держави, еліти, чиновників тощо. Доступ до розподільчого механізму і його ричагів здійснювався відповідно до суворої ієрархії, яка ґрунтувалася на чітко виражених і завуальованих відносинах панування і підпорядкування. Саме вони склали суть функціонування ієрархічної вертикалі (звичайно, мала місце і горизонтальна ієрархія, коли воля придушувалася рівним, але маючим вихід на “вертикаль”). Ступінь можливості залучення до “пирога” нижчестоячих ланок цієї вертикалі залежала від їхньої слухняності, готовності перших чинити відповідно до намірів і бажань останніх. Природно, це породжувало в середовищі залежних не просто конформізм, але “комплекс раба”, прислужливість і лицемірство тощо. Будь-які спроби не прийняти таке становище пов'язані з внутрішнім конфліктом особистості, який вирішується через “захисну” раціоналізацію (пошуком прийнятного виправдання) або переходом в адаптивний режим багатопрошаркового існування: думати одне, але говорити інше; хотіти так, однак чинити інакше. Цікаво, що панування і підпорядкування в ієрархічній вертикалі сприймаються як “нормальні” взаємні обов'язки, своєрідний “еквівалентний обмін” (за слухняність і виконання бажання, що йдуть знизу, – протекційні послуги – зверху). Більше того, вони виступають тут як фактор соціальної інтеграції і своєрідної демонстрації солідарності “своєї” моральної спільноти. Тобто дані відносини є нормою для всієї групи, суспільства. Таким чином, ми маємо сформовану радянським суспільством ментальну поведінку і,

зрозуміло, продовжуємо сприймати навколишній світ, соціальні стосунки, економічні процеси через призму цієї ментальності. Наприклад, містика української душі, про яку всі так багато філософствують, є не що інше, як прояв рабського менталітету. Він виражається і в міщанстві, і у вірі та невірі, і покірному працелюбстві, і в несприйнятті законності, і у відсутності гідності в українському характері. Зазначимо, що демократія з її схиланням перед владою більшості і фактичним придушенням сфери індивідуального мислення – нова логіка рабства.

Систематичне насилля аграрно-тоталітарного суспільства й авторитетне виховання ведуть до “навченої недієздатності”, що проявляється як пасивність і безглуздість ініціатив (за радянської системи активних людей боялися – існувала “змова слабких”). Крім того, відбувається інверсія емоційної значущості стимулу – реакція на зло відсутня, а на добро індивідуум реагує як на зло [10, с. 190–200]. Ці психологічні фактори формують психічно нездоровий менталітет з притаманною йому внутрішньою несвободою і безвідповідальністю. Такий менталітет Е. Фром назвав “втечею від свободи” [13, с. 51]. Цю сторону менталітету найбільш складно трансформувати при переході від тоталітарного до вільного суспільства внаслідок того, що створення раціональних очікувань внутрішньої свободи і відповідальності – дуже складне психоінформаційне завдання управління несвідомим.

Якщо пов’язувати ринкові відносини з менталітетом українського народу, то деякі риси цієї ментальності суперечать суті цих відносин. Це, перш за все, відсутність законслухняності. У сталінський період вона забезпечувалася страхом смерті. Народ вже і уявити собі не міг, що підкорятися закону можна добровільно. Після смерті Й. Сталіна насильницькі механізми послабилися і в суспільстві установилася особлива система взаємовідносин, заснована на загальній необов’язковості та потуранні. Люди звикли жити не за законами, а за “поняттями”, які досить протяжні та нестійкі, українській людині не притаманна імперативність – вона не звикла суворо вимагати ні від себе, ні від інших. До сказаного слід додати, що за роки реформ у суспільстві виробилося очікування виявитися обманутим. Подібні очікування часто породжують крайній індивідуалізм. “Чудовий” приклад цього показують представники еліти, поведінка яких зводиться до приватизації прибутків і націоналізації збитків [9, с. 35]. Ринок сприймається як політична боротьба мафіозних кланів, а власність – як крадіжка (буквально за П. Прудоном). Суспільство перетворюється в безвольну асоціальну масу, яка відповідає на реформи вимиранням. Це суспільство пригнічене, заземлене турботами про виживання, яке не бачить перспективи і боїться майбутнього. Спостерігається феномен “чорної свідомості” – різко негативної самооцінки.

Згадані риси характеру і поведінкові реакції, народжені середовищем існування, закріплюються у несвідомому і створюють “тваринні” елементи менталітету, далекі від альтруїзму і здатності самопожертви – основних якостей, які відрізняють людину від тварини. Суттєвою є і така риса менталітету, як запізніла самоідентифікація, що обумовлює слабку здатність до самоорганізації.

Особливостями менталітету пояснюється і завжди присутній серед українців (оскільки вже протягом декількох століть вони втягнуті в орбіту російського деспотизму) комплекс неповноцінності перед західною цивілізацією. Цей комплекс породжує два почуття – несприйняття, і тоді йде відчуження, і догідливість – сліпе наслідування. Таким чином, розвиток України через несвободу спочатку в складі Речі Посполитої, а потім як частини Російської імперії і Радянського Союзу, де панували східнодеспотичні аграрні відносини, формувало в її народі настрої і поведінку, що характеризуються такими ознаками масової свідомості:

- 1) сприймання суспільних змін як таких, що зумовлюються винятково злою

чи доброю волею окремих осіб (“вождів”), не вмотивовані жодними об’єктивними чинниками і, отже, нібито мають зворотній характер;

2) звичку відчувати себе об’єктом патерналістичної опіки з боку держави, таким, що не потребує розвитку ініціативи, насамперед в економічній сфері;

3) недовіру до інститутів демократії і форм її здійснення, що в радянські часи були суто ритуальними й камуфляжними;

4) співіснування діаметрально протилежних типів політичної культури, що вкрай ускладнює появу загальнонаціонального лідера, змушує претендентів на цю роль до політичної мімікрії, породжує занадто різні регіональні умови під час проведення парламентських і президентських виборів, парадоксально позначається на їхніх результатах;

5) невираженість інтересів соціальних груп, недостатню сформованість групових норм і, як наслідок, підвищену схильність до масових психічних станів, які легко поширюються і є такими ж нестійкими;

6) незамішуваність прищеплених комуністичною пропагандою міфологем та символів (адже вони у свідомості, сформованій поза аксіологічним контекстом національних, релігійних та інших традицій, продовжують виконувати функцію смислотвірних цінностей) і негативну психологічну залежність осіб з альтернативним світоглядом від цих самих міфологем і символів;

7) атрофію, деформованість історичної пам’яті;

8) стійкі часові децентрації у біографічне минуле, що провокують масовидні процеси його ідеалізації та міфологізації;

9) наявність у структурах підсвідомого численних слідів витіснених і сублімованих страхів, закріплених у вигляді різних психологічних комплексів;

10) схильність до імпульсивних реакцій агресивного типу, зумовлену витісненими страхами;

11) культ “революційної дії” як способу розв’язання суспільних проблем, правовий нігілізм.

Тому за наявності перелічених характеристик, будь-які спроби шокової трансформації української системи закономірно заводять у глухий кут з кримінальною самоорганізацією. Соціальна “температура” в ній настільки висока, що можливий перехід: знайдеться тільки відповідний харизматичний “вождь” – ментальність “втечі від свободи” спрацює одразу ж.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – С. 600–648.
2. *Anthony D. Smith. The Ethnic Origins of Nations / D. Anthony. Oxford. 1986. – P. 101.*
3. *Верп. Н. История советского государства. 1900–1991 / Н. Верп. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – С. 209–265, 401–432.*
4. *Goody G. The logic of Writing and the Organization of Society / G. Goody. – Cambridge, 1986. – P. 171.*
5. *Грем Г. Тихий американец. Роман / Г. Грем. – Харків: Вища школа, 1984. – 352 с.*
6. *Куліш П. Мое життя: Повість про український народ. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / П. Куліш / Упорядкування, передмова, переклад, примітки О. Шокало. – К.: Український світ, 2005. – 287 с.*
7. *Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Навчальний посібник / О. П. Крижанівський. – К.: Либідь, 1996. – С. 494–510.*
8. *Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. / В. Липинський. – Відень, 1926. – С. 78.*
9. *Медведев В. Проблемы социальной переориентации российской экономики / В. Медведев, А. Чебанов // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 35.*
10. *Николаева Е. Русский эксперимент / Е. Николаева. – ЭКО. – 1997. – № 5. – С. 190–200.*
11. *Смит Э. Национализм и модернизм / Э. Смит. – М.: Праксис, 2004. – С. 66–70.*
12. *Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / З. Фрейд. – М.: Издательский дом “Мерани”, 1991. – С. 87.*
13. *Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1995. – С. 51.*
14. *Хайдеггер М. Основные понятия метафизики. Мир – конечность – одиночество / М. Хайдеггер. – СПб.: Владимир Даль, 2013. – 592 с.*
15. *Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.*

16. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / А. В. Чаянов. – К.: Критика, 2002. – С. 189–231, 415 с. 17. Яценко В. Пошук філософських і етнопсихологічних сутностей українця / В. Яценко, Т. Ковальчук. – Мандрівець. – 1995. – № 2. – С. 18.

Михаил Юрий

АГРОКУЛЬТУРНОЕ ОБЩЕСТВО И МЕНТАЛИТЕТ

В статье идет речь об аграрном обществе и особенностях развития культуры в нем и, как следствие, формирование украинского менталитета. Дается характеристика менталитета, начиная с традиционного общества и заканчивая современным периодом.

Ключевые слова: традиционное общество, письменность, культура, менталитет, повседневность, патернализм.

Mykhaylo Yuriy

AGRO CULTURAL SOCIETY AND MENTALITY

The article deals with the agrarian society and especially the development of culture in it and, consequently, the formation of the mentality of the Ukrainian people. We give a description of mentality, starting with the traditional society and ending with the modern period.

Key words: traditional society, writing, culture, mentality, daily, paternalism.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження соціально-економічного розвитку українських губерній Російської імперії у зазначений період.

Ключові слова: Україна, губернія, Російська імперія, промисловий розвиток, підприємництво, промисловість.

Головним результатом та рушієм усіх перемін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і механізований транспорт, що розвивалися дуже швидко. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню промисловості, консолідувала райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найглухіші і найвіддаленіші закутки імперії. Залізниця, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено потягли за собою все народне господарство, значно прискоривши, зокрема, розвиток цілого ряду галузей обробної промисловості України [16, с. 7].

Означеній проблематиці приділяли увагу такі дослідники, як І. Гуржій [4], В. Крутіков [14], Т. Лазанська [16], П. Лященко [18], Л. Мельник [19], М. Москалюк [20–22], О. Нестеренко [23], А. Сегеда [26], Н. Темірова [29] та інші. Проте у своїх працях вони досліджували лише окремі аспекти розвитку промисловості. Виходячи із цього, дана стаття передбачає детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості в українських губерніях Російської імперії в зазначений період і зробити певні узагальнення та висновки.

Одним з важливих факторів, що значною мірою зумовили високі темпи розвитку промисловості в 90-і роки XIX ст., було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали також протекційний заборонений митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу та ін. В цей період Росія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, зробили значний крок щодо економічного розвитку [26, с. 77].

Невпинно збільшувалася кількість найманих робітників, які в 1860 р. становили по всій Росії 87% і по Україні 75% від загального числа робітників. Більшість робітників складалася з оброчних селян, які заробляли гроші для сплати поміщикам оброку [23, с. 8]. У 1860 р. їхня кількість на Україні становила 85,5 тис., а на початку XX ст. – 360 тис. чоловік. Це був промисловий пролетаріат [23, с. 16].

Проте, незважаючи на значні залишки кріпосництва, які гальмували ріст продуктивних сил, розвиток промисловості в Росії, в тому числі й Україні, відбувався дедалі прискоренішими темпами.

Таблиця 1

Кількість робітників на великих підприємствах з 1865 по 1890 рр. [23, с. 11]

Роки	Число робітників (у тисячах)			
	У фабрично-заводській промисловості	У гірничій промисловості	На залізницях	Всього
1865	509	165	32	706

1890	840	340	252	1432
------	-----	-----	-----	------

У Наддніпрянській Україні в пореформений період, за винятком кількох перших років після скасування кріпацтва і під час криз, неухильно зростала кількість промислових підприємств, сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо в 1869 р. в Україні нараховувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1897 р. їх уже було 8063. Кількість їх зросла більше, ніж у два рази. За цей час вартість фабрично-заводського виробництва зросла з 71,5 млн крб. до 439,2 млн крб., або більше, ніж у шість разів [4, с. 20–21]. Ці дані свідчать про те, що зростання промисловості Наддніпрянської України відбувалося, в основному, не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок створення нових потужних підприємств і розширення виробництва на уже існуючих підприємствах.

Поряд із промисловістю розвивалося і кустарне виробництво. На початку ХХ ст. кустарними промислами займалися в Овруцькому повіті 13% селянських дворів, у Житомирському – 12%, у Новоград-Волинському – 8% Волинської губернії. Головними з кустарних промислів були: ткацький, деревообробний, ковальський, взуттєвий і гончарний. Всього в Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах у 1900 р. налічувалося понад 25 тис. кустарів [8, с. 29–30].

Далі варто навести дані про кількість виготовленої продукції заводами і фабриками Волині.

Таблиця 2

Кількість виготовленої продукції заводами і фабриками Волині у 1884 р.
[25, с. 106]

Характер виробництва	Вироблено продукції (в крб.)	Характер виробництва	Вироблено продукції (в крб.)
Лісопильне	381119	Лісопильне	188211
Тютюнове	227733	Тютюнове	131388
Смоляне	185050	Смоляне	148649
Шкіряне	178259	Шкіряне	99390

У 1893 р. у губернії нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. Домінуюче місце тут займали цукрові і винокурні заводи та фабрики [3, с. 312].

У пореформений період Катеринославська губернія швидко перетворювалася на центр промисловості Півдня країни. Так, якщо в 1861–1870 рр. тут було засновано 4 нових промислових підприємства, то у 1871–1880 рр. – 30, у 1881–1890 рр. – 57, у 1891–1900 рр. – 164. Розвивалася, головним чином, видобувна і обробна промисловість. Сприяло цьому розпочате в 70-х роках будівництво залізниць, а особливо введення в експлуатацію у 1884 р. Катеринославської (нині Придніпровської) залізниці, яка з'єднала Донецький кам'яновугільний і Криворізький гірничорудний басейни. Пуском 10 травня 1887 р. першої домни Брянського заводу було покладено початок металургійній промисловості Придніпров'я [7, с. 18].

Промислових підприємств у 1897 р. на Катеринославщині за даними казенної палати нараховувалося 728 з річним оборотом у 15395 тис. крб.; торгівельних закладів – 7260 з оборотом за рік у 96458 тис. крб. Промислових закладів, за даними старшого фабричного інспектора – 804, зокрема, мукомелень було 192 [27, с. 22]. Станом на 1 січня 1899 р. у Катеринославській губернії було 1387 підприємств фабрично-заводської промисловості (без млинів), з продуктивністю виробництва у 193,9 млн крб. при 108311 робітниках [6, с. 212]. На початку ХХ ст. у губернії було 139 підприємств з переробки харчових продуктів і 59 –

мінеральної продукції та ін. Всього нараховувалося 426 потужних промислових підприємств [2, с. 64].

Водночас набули дальшого розвитку кустарні промисли Черкаського повіту. За неповними даними, в 1912 р. тут працювало 19500 кустарів. У Золотоніському повіті було найбільше кустарів (5941 чоловік). На правобережжі сучасної області налічувалося 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравців, 1551 ковалів. Поширенням ткацтва відзначалася Смілянська волость, шевства – Канівський, Черкаський і Чигиринський повіти, деревообробних промислів – Черкаський і частково Канівський повіти [11, с. 37].

Велика концентрація обробної промисловості призводила до утворення монополістичних об'єднань у Черкаському повіті. Так, 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві був створений синдикат, керівну роль у ньому зайняли Бобринські (що мали 6 заводів), Браницькі (7), Потоцькі (7), Бродські (9), Терещенко (7). Основним завданням цього об'єднання було не допустити зниження цін на внутрішньому ринку. Утворення синдикату погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер збут буряків здійснювався на визначені синдикатом заводи. Ціни встановлювалися наперед і були дуже низькими. Крім синдикату цукрозаводчиків, які виробляли цукор-пісок, існував ще й синдикат рафінадних цукрозаводчиків (організований у Києві 1890 р.) [11, с. 36].

Значно прискорилися темпи розвитку обробної промисловості в Києві після відміни кріпосного права. З другої половини XIX ст. він став економічним центром Правобережної України. Найбільш розвиненими галузями обробної промисловості в місті були харчова і легка (цукрово-рафінадна, борошномельна, кондитерська, винокурна, пивоварна, тютюнова). Потужними промисловими підприємствами були цукро-рафінадний завод на Деміївці, млин на Подолі, пивоварний завод на Кирилівській вулиці, тютюнові фабрики С. Когена, М. Когена та інші [5, с. 115].

Наприкінці 80-х років XIX ст. у Київській і Подільській губерніях, в середньому, збирали по 100–107 берківців цукрових буряків з десятини, тоді як у багатьох економіях урожай цієї культури перевищував 140 берківців, а в Полянській економії становив 153 берківці з десятини [19, с. 76].

Значний розвиток промисловості в Україні, в основному, у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу. Київ з його великими банками був більш-менш самостійним – хоча і залежним від петербурзьких банків – фінансовим центром промисловості [18, с. 484].

Наприкінці 1880-х та на початку 1890-х років відбувається значне скорочення випуску продукції текстильною фабрикою Сангушків у Слауті. Зменшується кількість текстильних фабрик, що добре видно із даних, наведених у таблиці 3.

Таблиця 3

Кількість текстильних фабрик на Правобережжі у 60–90-х роках XIX ст.
[1, с. 255]

Губернії	1859	1879	1884	1888
Київщина	42	42	37	17
Поділля	8	18	16	14
Волинь	65	41	42	40

Усіх фабрик і заводів, які діяли в 1894 р. у Подільській губернії, нараховувалося 5314, де працювало 25685 робітників. Загальна сума виробництва становила 32148059 крб. [3, с. 1642]. Найбільш розвиненими були цукрові заводи, яких нараховувалося в цей період 44, винокурних – 79, існував 51 паровий млин, 2157 водяних, 1327 вітряних, 23 млини, які приводилися в рух

тягловою силою (тваринами) і 499 крупорушки. Суконних фабрик було 42, тютюнових – 13 [3, с. 1642].

Невелика кількість статистичних даних не дає можливості скласти повний опис існуючих в Полтавській губернії кустарних промислів. Проте найбільш поширеними були вироби із дерева, гончарний промисел, ткацтво, шкіряне виробництво, ковальський промисел, гребінний та сапожний [15, с. 172–174].

На Полтавщині у 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Більша частина промислових закладів була незначною і мала кустарний характер [3, с. 1659]. Всіх фабрик і заводів у Таврійській губернії в 1893 р. було 387 із 5067 робітниками із виробництвом продукції у 4794917 крб. [3, с. 2147]. Із галузей обробної промисловості на Харківщині у 1893 р. домінувала цукрова промисловість, також помітно розвивалася тютюнова промисловість. Відзначалася своїм виробництвом пиво-медоварна, крупорушка [3, с. 2359]. За даними 1895 р. Харківська губернія по виробництву промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. На той період тут налічувалося 893 підприємства, в тому числі 360 – фабрично-заводського типу [9, с. 16].

Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося в другій половині XIX ст. близько 500 заводів і фабрик, переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості) і текстильної (9 %) промисловості [14, с. 59]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Херсонська губернія стала одним із великих центрів кустарної та ремісничої промисловості на півдні України. Головними галузями її були харчова, швейна, обробка волокна [10, с. 25]. Далі варто навести дані, які показують розвиток обробної промисловості Одеси за різний період. В цьому плані слід відмітити, що загальна сума виробництва в Одесі у 1880 р. становила 26556622 крб., перебільшуючи виробництво 1879 р. на 9397 крб., або на 53%, а 1877 р. – 15648824 крб. Відбулося збільшення виробництва продукції цукрових, борошномельних та пивоварних підприємств. Проте одночасно спостерігається зменшення тютюнового виробництва. Пояснюється це тим, що відбувалася велика конкуренція у даній галузі виробництва [24, с. 4–6]. Кількість промислових закладів в Одеському повіті у 1912 р. становила 1776, у тому числі із характером фабрично-заводського виробництва був 401 заклад, кустарних і ремісничих – 1375. Всіх робітників нараховувалося 4379 осіб, з яких у закладах фабрично-заводського типу було 1968 осіб, а в дрібних – 2411 [28, с. 7].

Таблиця 4

Кількість підприємств, робітників і сума виробництва продукції у Херсонській губернії в 1880–1898 рр. [30, с. 20]

Роки	Кількість закладів	Кількість робітників	Сума виробництва (у крб.)
1880–1885	35	1597	2974760
1886–1890	43	2538	6304380
1891	11	312	783700
1892	9	299	443060
1893	14	445	1052020
1894	10	136	263540
1895	25	581	1520080
1896	32	1220	1414440
1897	33	1465	4539640
1898	42	1506	617282

У Чернігівській губернії наприкінці XIX ст. існували наступні кустарні промисли: гончарний, сапожний, виробництво дерев'яної посуду, меблів,

плетіння рибальських сіток, ткацький, шкіряний ковальський, виготовлення гребінців, бондарний, шнурівочний, іконописний і маслобійний. Кустарні промисли розповсюджувалися переважно в тих місцях, де відчувалася недостача землі [15, с. 169]. Примітивну роль подальшого розвитку губернії відігравали саме кустарні промисли. У 1900 р. тут налічувалося 85520 кустарів, 61876 чоловік займалися відхожими промислами [12, с. 26]. У 1913 р. в Чернігівській губернії налічувалося понад 80 різних видів промислів, на яких працювало 79690 кустарів, з них 18828 в містах і 60862 у селах. Шевським промислом найбільше займалося населення Семенівки, Березни, Коропа, Ічні, Чернігова. У Ніжинському, Коропському, Остерському та інших повітах розвивалося ткацтво, в'язання риболовецьких сіток, лозоплетіння [12, с. 31]. За кількістю промислів Чернігівщина посідала одне з перших місць серед усіх губерній Росії.

У 1907–1910 рр. в Росії, в тому числі й на Чернігівщині, був промисловий застій. Але у 1910 р. промисловість починає зростати. В 1913 р. тут вже працювало 337 великих підприємств, або на 32 більше, ніж у 1906 р. Відбувалася подальша концентрація виробництва. В 1913 р. 34 підприємства випустили 75,8 % від усієї промислової продукції. На них працювало 18150 робітників [12, с. 31].

Товарні відносини на тому ступені свого розвитку, коли вже існує приватна власність на засоби виробництва, а робоча сила виступає на ринку як товар, що його можна купити і експлуатується в процесі виробництва, починають створюватися ринкові відносини. Закономірним результатом цього розвитку в Україні був ріст кооперації, виникнення мануфактури, а потім фабрик і заводів. Створювалися різні галузі промисловості. Будування залізниць і поживлення внаслідок цього діяльності чорноморських портів пробуджують до життя Донецький басейн з його підприємствами. Далі наведемо дані про особливості розвитку промисловості в Наддніпрянській Україні у 80–90-х роках XIX ст.:

Таблиця 5

Кількість підприємств та сума виробництва продукції по губерніях
Наддніпрянської України у 80–90-х роках XIX ст. [17, с. 17]

Губернії	Кількість підприємств		Сума виробництва у тис. крб.	
	1879	1890	1879	1890
Київська	187	234	39802	58830
Подільська	110	115	11975	8721
Волинська	57	95	4836	11015
Чернігівська	84	78	7670	15338
Полтавська	89	79	3417	8458
Харківська	172	156	18016	39849
Катеринославська	53	94	8418	23931
Херсонська	110	158	8992	31452
Таврійська	5	29	156	1211

Найбільше зростали промислові підприємства у вказані роки в губерніях степової України. Далі йшли Київська і Харківська губернії.

Наприкінці 90-х років XIX ст. промисловість в Україні досягає свого найвищого розквіту. Донбас вкривається густою сіткою залізниць. У 1880–1884 рр. була побудована надзвичайно важлива для Донбасу магістраль – Катеринославська залізниця, в 1899–1904 рр. – друга Катеринославська залізниця, ще раніше (1893 р.) була побудована Південно-Східна залізниця, в 1897 р. прокладається залізнична колія Луганськ-Міллерово і, нарешті, трохи пізніше була побудована Північно-Донецька залізниця. Крім основних ліній були побудовані під'їзні шляхи, що зв'язували між собою головні промислові центри

Донбасу. Побудова залізниць значно полегшило для Донбасу розв'язання проблеми вивозу промислової продукції і дало йому замовлення на метал і вугілля [23, с. 15]. Вугілля постачали до центрального промислового району Росії (Москва, Тула), в Одесу, Кременчук і Київ, до Пермського заводу, повністю витіснило з ужитку англійське вугілля у Таганрозі та Ростові-на-Дону. У 80–90-ті роки XIX ст. великим споживачем донецького вугілля стають південні металургійні заводи. Наприкінці століття вони поглибили 40% загального видобутку палива. Крім того, вугілля Донбасу надходило у значній кількості на цукрові заводи, соляні копальні, споживалося чорноморсько-азовськими флотами, машино- і суднобудівними заводами, залізницями. Загалом промисловість поглинала 50,5% донецького вугілля, транспорт – 29,3%. Південь України майже на 100% забезпечував потреби промисловості в коксовому вугіллі [16, с. 39].

3 року в рік зростала кількість новозбудованих підприємств у Наддніпрянській Україні. Згідно зі “Списком фабрик і заводів” за 1902 р., в Україні з 2424 найбільших підприємств було побудовано: у 1861–1880 рр. – 505 (20,8 %), 1881–1890 рр. – 469 (19,4 %) і 1891–1900 рр. – 1043 (43 %). Найбільше новозбудованих підприємств припадало на Катеринославську губернію. Кількість підприємств на 1900 рік становила 61,5 %. Це було пов'язано із швидким розвитком промисловості, зокрема, важкої індустрії на півдні України [4, с. 21].

Швидкий розвиток ринкових відносин у промисловості Наддніпрянської України обумовив зростання її питомої ваги в промисловому виробництві Росії. Згідно з даними за 1884 р. на Україну припадало 20 % загальної кількості промислових підприємств Європейської Росії і 22,5 % вартості виробленої ними продукції, а в 1897 р. – близько 21% підприємств всієї Росії і понад 15 % вартості їх продукції [4, с. 21].

Революція 1905 р. похитнула основи панування не лише поміщиків і самодержавства, а й великої буржуазії. Підприємницька активність послабилася. Зменшилися вкладання в господарство, що призвело до обмеження витрат на переустаткування і тим більше на нове будівництво. Зросли вимоги щодо повернення вкладів з приватних акціонерних банків і ощадних кас. За цих умов неминучим стало зниження промислового виробництва і товарообороту, що перервало розпочате в 1904 р. поживлення економіки.

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Росії, включаючи Наддніпрянську Україну, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже наприкінці того ж року, у зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією. Революційні бої в наступні роки, припинення залізничного руху, страйки працівників пошти й телеграфу, біржова паніка і вплив капіталів за кордон, припинення кредитів – все це негативно відбилася на розвитку промисловості, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове піднесення промислового виробництва. Наприкінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р. [23, с. 84–85].

Зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. А в 1908–1909 рр. з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великою глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося поживлення в промисловості, а вже в

1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене рядом врожайних років, розширенням у зв'язку з проведенням Столипінської аграрної реформи, зростаючим попитом на сільськогосподарські знаряддя і машини. Приплив вільних капіталів у промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

Промислове піднесення було пов'язане з підготовкою до назріваючої війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову воєнних заводів і т. д. Упродовж тільки 1909–1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і на будівництво стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн крб. [23, с. 110–111].

Упродовж 1900–1913 рр. Росія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак для докорінних змін в економіці країни цього було недостатньо. Росія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в Росії у загальному обсязі продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40 %. Стосовно Наддніпрянської України, цей показник був дещо кращим – 48,2 % [13, с. 395].

Промислове піднесення в Росії 1910–1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва. В ряді галузей, особливо тих, що виконували військові замовлення, зазнала змін номенклатура продукції, виникли нові виробництва, в них помітно почало зростати виробництво продукції для фронту. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на військовий лад, значно скоротилося виробництво машин і обладнання.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала технічна переробка землеробських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Тому на Правобережжі поширеними були цукроваріння, винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися обробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція приносила поміщикам найвищі прибутки [29, с. 215]. Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона була визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Список використаних джерел

1. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа; пер. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.
2. *Весь* Екатеринослав. – 1911 г. – 278 с.
3. *Вся* Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с.
4. *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1968. – 192 с.
5. *История* городов и сел. Украинской ССР. Киев. – К.: Институтистории Академии наук УРСР, 1982. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.].) – 1982. – 622 с.
6. *Історія* міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Болебруха]. – Дніпропетровськ: В-во “Грані”, 2006. – 596 с.
7. *Історія* міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1969. – (Серія книг “Історія

міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – 1969. – 958 с.

8. *Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1973. – 726 с.

9. *Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1967. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1967. – 1002 с.

10. *Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 688 с.

11. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 788 с.

12. *Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 780 с.

13. *Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев’янкина, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова].* – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.

14. *Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал.* – 1992. – №3. – С. 57–66.

15. *Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1896 сельскохозяйственный год.* – СПб., 1897. – 200 с.

16. *Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська.* – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.

17. *Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф. Е. Лось.* – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.

18. *Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко.* – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2: Капитализм. – 728 с.

19. *Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал.* – 1974. – №10. – С. 73–79.

20. *Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 256 с.

21. *Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2012. – 300 с.

22. *Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк.* – Тернопіль: Вид-во “Рада”, 2009. – 336 с.

23. *Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко.* – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.

24. *Обзор Одесского градоначальства за 1880 год.* – Одесса, 1881. – 24 с.

25. *Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. В. Павлюк // Український історичний журнал.* – 2000. – №1. – С. 102–108.

26. *Сегеда А. П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. / А. П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць.* – 1982. – Вип. 15. – С. 77–81.

27. *Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год.* – Екатеринослав, 1898. – 80 с.

28. *Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1912 год.* – Одесса, 1915. – 44 с.

29. *Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова.* – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

30. *Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц.* – Одесса, 1899. – 264 с.

Николай Москалюк

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования социально-экономического развития украинских губерний Российской империи в указанный период.

Ключевые слова: Украина, губерния, Российская империя, промышленное развитие, предпринимательство, промышленность.

Mykola Moskalyuk

**SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF
THE 19TH EARLY 20TH CENTURY**

The article is devoted to research key problems of socio-economic development of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the period.

Key words: Ukraine, province, Russian empire, industrial development, enterprise, industry.

УДК: 327 (477:438) “1918/1945”

Нестор Мизак

**“МОНТЕ-КАССИНО”, АБО БОЛЮЧІ ПРОБЛЕМИ
СПЕКТРА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

У *статті* розкриваються гострі проблеми українсько-польських взаємин міжвоєнного періоду ХХ століття та Другої світової війни, які недостатньо висвітлюються у польській історіографії, передумови участі українців у польській армії генерала Андерса у боях з німецьким нацизмом на території Італії 1944 р.

Ключові слова: Україна, Польща, Монте-Кассіно, польські колоністи, денационалізація, осадники, репресії, Малопольща, Армія Крайова, УПА.

Стаття “Нерозв’язана проблема. Питання участі українців у бойових діях 2 польського корпусу в Італії”, з якою виступили молоді польські історики Павел Готовецькі та Якуб Жак у відповідь на книгу “Українська кров під Монте-Кассіно” доктора історичних наук, професора ЧНУ Нестора Мизака, – надзвичайно актуальна. Пропонована публікація дає змогу повному подивитися на ряд гострих проблем українсько-польських взаємин першої половини ХХ ст. Її мета полягає у висвітленні маловідомих сторінок українсько-польської історії, на основі чого необхідно намагатися зблизити український і польський народи в усвідомленні трагізму спільної історії – поневолення наших народів Російською імперією, советським СРСР, німецьким нацизмом та іншими негативними чинниками. Під час дискусій ми навчаємося розбирати історичні завали, усвідомлювати помилковість дій політичних діячів минулого, зіставляти факти, прогнозувати адекватні ситуації майбутнього, співчувати один одному, знаходити спільні точки зіткнення, яких є багато в історії українського і польського народів. Серед них – перемога під Хотиним 1621 р., визволення Києва і оборона Варшави 1920 р., битва під Монте-Кассіно 1944 р. та інші сторінки, які варто переосмислювати і на їх основі долати негаразди державного життя.

Ми вже достатньо інформовані щодо взаємної історії, розуміємо її трагічні й героїчні сторінки, маємо приклади пошанування точок зору протилежних сторін. У польській та українській державах народилося нове покоління громадян, яке вже не знає страху і ненависті, що є певним позитивним результатом і досягненням глобалізаційного процесу. Приємно, що польські історики не заперечують права українців називатися альянтами у Другій світовій війні. Адже українці під час війни твердо дотримувалися думки власною боротьбою здобути незалежність. У якій би ситуації вони не опинялись, куди б не закидала їх доля, надіялись тільки на себе, незважаючи на те, що доводилось служити в чужих мундирах. Українська Повстанська Армія, дивізія “СС-Галичина” та інші збройні формування засвідчили про право нації на свою державність, і звинувачення українців про “співпрацю” з ворогом сьогодні вже звучать некоректно.

Однак на сучасному етапі історичних досліджень ще не завжди чітко висвітлюються історичні нюанси українсько-польських взаємин. Наприклад, ми не можемо повірити у польську доказову базу кількості українців, які служили у війську польському, на основі міжвоєнної національної статистики, знаючи, що вона була фіктивною, адже українців, де б вони не були, записували часто поляками. Для прикладу, у німецькому концтаборі Дахау у квітні 1945 р. серед

інших національностей налічувалося 74994 поляки і серед ув'язнених – жодного українця, хоча вони там були [11, с. 88].

Щодо формування в Сибіру польської армії генерала Андерса та нещодавньої появи книги “Українська кров під Монте-Кассіно”, також є свої проблеми. Як відомо, опинившись у депортації та концтаборах СРСР, поляки і українці стали заручниками Другої світової війни. Генерал Андерс формував армію за наказом польського еміграційного уряду в Лондоні з надією використати її для відновлення довоєнної Польщі. Польські чинники з офіцерами відвідували концтабори та агітували вступати до їх армії, хоч було невідомо, у який напрям фронту її кинуть, бо Сталін бажав бачити її на російсько-німецькому напрямку. Тисячі знедолених українців, котрі почули про можливість врятувати життя, відгукувалися на мобілізацію, заявляючи, що вони – польські громадяни. Навряд чи польські історики дорахуються кількості українців у польській армії Андерса, адже більшість із них заявили, що вони українці, лише після війни, опинившись на різних континентах. У всякому разі, їх було багато. Можна лише додати, що при українському комітеті Монте-Кассіно в Нью-Йорку зібрано уже близько тисячі прізвищ українців – учасників бойових дій проти нацизму у складі армії Андерса на території Італії [12, с. 274]. Ще частина українських списків міститься у штаб-квартирі Союзу українців Британії (СУБ) в Лондоні. У 60–70-х рр. XX ст. в польсько-українському еміграційному середовищі точилася гостра дискусія між колишніми польськими та українськими воєводами про участь у боях, кількість пролитої крові тощо. Нині фізичні носії ненависті перейшли за межу вічності: відповідно спала напруга на цвинтарі в Монте-Кассіно. На могилах польських і українських воєнів зацвіли червоні маки.

Ця стаття, крім проблематики Монте-Кассіно, дозволяє торкнутися польсько-українських взаємин міжвоєнного періоду на теренах Східної Галичини і Волині, особливо тих аспектів, на яких не люблять зупинятися польські історики: політичних, земельних, освітніх, каральних, виховних спектрів життя, у яких польська сторона діяла свавільно і зухвало, підкладаючи міну сповільненої дії під українсько-польські відносини майбутнього, серед них колаборацію польської сторони з гітлеризмом та радянським більшовизмом проти українського національно-визвольного руху. Над цими матеріалами варто спокійно й без упереджень поміркувати та поділитися своїми роздумами.

Наприкінці Першої світової війни на руїнах Австро-Угорської імперії проголошено Західноукраїнську Народну Республіку. 22 січня 1919 р. ЗУНР об'єдналася із Українською Народною Республікою. Та марні були сподівання галичан на незалежність. До Східної Галичини увійшла польська армія ген. Галлера. Добре озброєні війська створили для Української Галицької Армії критичну ситуацію, яка вимагала рішучого кроку перейти за Збруч на злуку з Українською Народною Республікою. Поразка ЗУНР, українських армій на Великій Україні та несприятлива міжнародна обстановка спричинилися до двадцятилітнього поневолення Східної Галичини Польською державою.

Найголовніше, що зробила Польща за період від 1919 р. до 30-х років XX ст., – роздала польським військовим колоністам на “кресах” 142 582 гектари землі, утворивши 7745 осадницьких поселень. За цю землю, віддану військовим колоністам, держава заплатила круглу суму – 100 млн злотих польським поміщикам з податкового фонду галицьких і волинських селян. Отже, поляки не тільки заселяли українські землі колоністами, але й відбирали засоби для виживання українських селян. На Волині і Поліссі військовим колонізаторам віддано 76 818 гектарів землі, крім викупу, держава надала колоністам 1199 тис. зл. у кредитах і безповоротних позиках. Цивільним колоністам, не військовим, роздано 515 183 гектари землі, а на цілі колонізації виділено 500 млн державного кредиту [6, с. 7–8]. Згідно з державними законами, галицькі землі заселяли

багатодітні польські селяни – мазурі, які отримували по 10–20 гектарів кращих ґрунтів, будівельні матеріали для спорудження поселень. Скажімо, польські колонії вирости у Борщівському повіті біля с. Іване-Пусте “Януфка Слонечна” – 90 господарств, Мельниці-Подільської, “Гай” і “Яблунівка”. Неподалік Борщева на добірних землях розселилися 25 сімей осадників, 24 господарства побудували для мазурів біля с. Олексинці та в інших місцях [5, с. 150]. Цікаві дані про розселення поляків маємо із Заліщицького п-ту. Тут на благодатних ґрунтах поселилися польські колонії біля сіл Пилява (330 осіб), Сороки (320), Коропець (230), Новоставці (220), Петликівці Нові (220), Озеряни (180) і т. д. [22, с. 429]. За даними перепису 1931 р., у Тернопільському воєводстві мешкало півмільйона поляків і 960 тис. українців [8, с. 422].

Якщо посприяти на дані Станіславської греко-католицької консисторії про конфесійну приналежність населення, то у Борщеві, наприклад, на 11938 мешканців кількість поляків щодо українців становила 92 %, Мельнице-Подільській – 54,5 %, Скалі-Подільській – 27,9 %, і така ситуація спостерігалася на всій території Східної Галичини [21, с. 98–108, 123–130].

Переселення поляків на українські терени свідчило про явну колонізацію краю. На віддавна густозаселених галицьких землях гостро відчувався дефіцит вільних ґрунтів. 80 тисяч сімей були постійно безземельними. У Галичині господарства були настільки знищені Першою світовою війною, що 79,8% з них не могли себе відтворити [6, с. 7–8].

Особливо погіршився стан галицького селянства під час економічної кризи 1929–1933 рр. Унаслідок так званої комасації (землевпорядкування), яку польський уряд почав застосовувати з 1923 р., кращі землі опинилися у руках польського населення. Місцеві селянські господарства з кожним роком бідніли. Вони мали по 0,5–1,5 гектара землі або зовсім ставали безземельними. Так, у Мельниці-Подільській над Дністром понад 100 родин не мали орної землі, 250 – менше ніж 1 гектар, 300 – не мали тягла [5, с. 150].

Польська влада встановила монополію на цукор, горілку, сіль, гас, сірники, цигарки. Хто займався вирощуванням цукрових буряків, тютюну чи перепродував заборонений товар, того штрафували або ув'язнювали. Щоб зарадити злиденному існуванню, українські селяни змушені були шукати щастя за океаном, найматися до праці на панських фільварках, залазити в борги. Такий стан загострював суперечності між українцями та поляками, які в своїй більшості перебували у полоні великопольського шовінізму. Вони створювали у селах напіввійськові організації під назвою “стшельці”, які, маючи право на володіння зброєю, нерідко вдавалися до терору над українцями. Прикметно, що навіть польська дітлашня у надзбручанських селах не давала українцю пройти дорогу. Набравши в пазуху каміння, жбурляли ним за людьми й кричали: “За Збруч, хам’є!”.

У 1926 р. окупаційна влада ліквідувала у Східній Галичині прикордонну сторожу, зорганізувавши натомість Корпус Охорони Пограніччя (КОП), що мав необмежені повноваження. Поведінка польських військових була жорстокою. Побиття людей, запровадження комендантської години у селах стали повсякденним явищем. У прикордонних селах копівці спорудили пам’ятники національному герою Речі Посполитої Ю. Пілсудському.

Не менш жахливим було становище з освітою на західноукраїнських землях. Станом на 1 грудня 1923 р. у Галичині діяло 2655 шкіл, на Волині – 443, на Поліссі – 22, разом – 3120 цих навчальних закладів [6, с. 7–8]. У 1929 р. функціонувало уже лише 716 народних державних шкіл, отже, за 6 років українці втратили 2404 школи. Двомовних (утраквістичних) шкіл, зокрема, налічувалось 2649, а польських шкіл – 21 806. Наприклад, у Львівській кураторії в 1911–1912

рр. до школи ходили 945 000 дітей, у 1926–1927 рр. – уже тільки 610 000 учнів, а у 1929–1930 рр. зовсім не відвідували школу 415 000 дітей [6, с. 7–8].

На Волині працювали 742 польські школи, 417 – двомовних і 5 – українських. Отже, 70% українців мали 0,3% шкіл, а 15 % поляків – 63,2 %. Одна польська школа припадала на 48 000 поляків і одна українська – на 838 122 українці. Виходило, що одна польська дитина мала стільки прав, як 700 українських. На території Львівської кураторії було 59 гімназій, з них лише 5 українських на 705 000 населення. В Польщі одна державна середня школа припадала на 74 000 поляків і 1 557 000 українців [6, с. 7–8].

Законом від 1924 р. заборонялось у галицьких школах вживати назви “українець”, “український”, замість них насильно запроваджувався термін “руський” [3, с. 868].

Доступ українцям до гімназій був закритий. Так, у згаданому Борщеві працювали семирічні польська та єврейська школи і лише початкова для українців. У результаті такої державної політики у 1938 р. на 160 українців Східної Галичини припадало 42 неграмотних [15, с. 111].

Українців не допускали до урядування, навіть за умови, що вони якимсь чином здобули освіту. Приміром, у Борщеві з адвокатської роботи звільнили Степана Воркуна, заступника директора тютюнового заводу Степана Сагана, залишив посаду доктор Іван Венгловський, не мав практики адвокат Нестор Слободян, зять греко-католицького священника І. Волошина із с. Гермаківка. В Олексинцях на Борщівщині звільнили учителя Олексу Чуку та його дружину, і такі приклади непоодинокі.

Режим окупаційної влади зміцнювала римо-католицька церква, гостроверхі костели якої зводилися над кожним селом і містечком. Ксьондзи, як у середньовічні часи, відверто проповідували ворожість до східного обряду та примат латинства над українським греко-католицизмом. Представників української греко-католицької церкви постійно переслідували. З початком польської окупації у Галичині було інтерновано понад тисячу священників без огляду на те, чи вони брали участь у політичному житті [7, с. 262–263].

Відображена нами ситуація провокувала у Східній Галичині, Волині та Поліссі масові саботажні й революційні виступи населення у рамках Української Військової Організації, потім Організації Українських Націоналістів. Перші з них почалися 1922 р., коли запалали польські фільварки, зроблено замах на державні органи, покарано провокаторів і зрадників. Таким чином, Східна Галичина зреволюціонізувалася, і це було проявом перестороги українського населення польському перед майбутнім. Виступи УВО, ОУН ставили перед собою завдання організованим методом поширити паніку серед польського “кресового” прикордонного населення, зламати експансивний дух польської влади, посяти зневіру у міцність і непорушність польської держави. Почалася ця справа з саботажів у маєтках польських генералів, воєвод, міністрів та ін. Незабаром акція поширилася на всіх поміщиків та державні об’єкти. Оскільки польська влада з метою колонізації заселяла західноукраїнські землі, підпілля ОУН робило усе можливе, щоб відстрашити колоністів від бажання селитися на ці українські території. Протипольські дії досягали мети, та хоч польська сторона почала арешти, але вони не вплинули на розвиток революційних подій. Події розбурхувались до гарячих пристрастей та виливалися у крайню ненависть до польських окупантів. Щоб цього не допустити, польська влада вживала надзвичайних заходів. За дорученням Пілсудського до Львова приїхав віце-міністр Перацкі зі штабом урядників для керівництва акцією “пацифікації”. Але акція утихомирення не дала бажаного результату, а навпаки, поширила масові саботажні дії. Влада ставала безпорадною, а весь її апарат зайнявся масовими

арештами та допитами. За активну участь у пацифікації влада нагородила 409 рядових вояків і 102 військових старшин. Тюрми були переповнені [19, с. 1–2].

Про всі ці явища була поінформована Ліга Націй, але вона не брала до уваги заяви галицьких партій. Західна Європа, що вбачала у Польщі жандарма Східної Європи, не погоджувалась із неспокоєм, що панував у Галичині, адже сама Польща ставала осередком неспокою. Полемізуючи, політики запитували, що станеться з державою, коли у випадку мобілізації зброю до рук отримають 200 тис. українців. У майбутньому, коли гітлерівська Німеччина нападом на Польщу почала Другу світову війну, навряд чи хоч один українець хотів захищати польську державу. Полонених галичан з польської армії гітлерівці відпускали додому.

Революційні події на Західній Україні набирали обертів. Проти польської влади повставали цілі села. Так, у липні 1932 р. почалися заворушення у Лиському повіті на Закерзонні. Населення цього повіту було дуже бідне і жило з лісових промислів. Почався голод, на який влада не звертала уваги й продовжувала стягувати податки, крім цього, примушувала селян працювати задарма. Селяни сіл Лолин, Звиняч, Лішовата відмовилися працювати задарма. Тоді сюди приїхав польський вїйт і почав стріляти. Обурені мешканці відібрали від нього пістолет і побили, а самі почали збиратися біля хрестів, поставлених на честь скасування панщини. Влада кинула проти селян сотні поліцаїв з кулеметами та чотирма літаками. У ході перестрілки загинуло четверо селян і поранено 19 мешканців та 8 поліцаїв. Було заарештовано понад 100 селян і 4-х засуджено на довічне ув'язнення. Лиські події наголошували, що навіть найвіддаленіші закутини української землі ставали для польської влади підмінованим простором. Це була заповідь бурхливого завтра, коли над українською землею мала розгорітися боротьба за право жити вільним, самостійним життям [16, с. 1–4].

Ще були на пам'яті події в Лиську, як такі ж заворушення почалися на Поліссі. В чому була причина нестабільності на польській землі? Як уже згадувалося, на Волині та Поліссі за короткий час влада встигла закрити 465 українських шкіл – 1932 року їх залишилося всього 5. Зачинено 500 філіалів “Просвіти”, замкнено сотні православних церков, відібрано від селян і роздано польським колоністам 76 818 га землі, а 158 000 га землі – польським осадникам [16, с. 1–4]. Закрито сотні українських споживчих кооператив. Сюди ще варто додати непомірні податки, безмежне свавілля адміністрації, підтримку русифікаторських церковних чинників. Населення, яке сильно постраждало від війни, ще навіть у тридцятих роках жило у землянках серед багон і лісів. Поліські землі були ізольовані від решти України та зовнішнього світу. Влада посилила цензуру преси, конфіскацію листів з описами подій. Ізоляції цього краю сприяли неприступні ліси, відсутність комунікацій, мізерний відсоток інтелігенції. То ж не дивно, що мусив нарешті урватися терпець. Заворушення охопили територію поріччя Стоходу, Сарненщину, Ковельщину, далі Луччину та Камінь-Каширський повіт. На пацифікацію територій влада кинула 1500 поліцаїв з Волині, Любліна, Бреста, Новгородка та Варшави, 4 ескадрони кавалерії з Острога та Рівного, 50-й полк піхоти з Ковеля, 44-й – з Рівного, 24-й – з Луцька, війська корпусу “пограничної охорони”, 4 панцирні автомашини та 4 літаки, крім того, танки. Польські карателі поводитися надзвичайно жорстоко, особливо у віддалених селах. Наприклад, у Поворську повішали 12 селян [16, с. 1–4]. Далі палили села та арештовували мешканців.

Таким чином, і на Волині влада сприяла зростанню ненависті до польської адміністрації, що під час Другої світової війни вилилася у некеровану стихію проти всього, що називалося польським на зазначених теренах. Автор цих рядків цікавився подіями т. зв. “Волинської різні”. З цього приводу брав інтерв'ю від

останнього головнокомандувача УПА Василя Кука, який заявив, що УПА на Волині не мала до тих подій ніякого стосунку: “У нас були свої проблеми. Ми воювали з совєтськими партизанами, готувалися до зустрічі з більшовизмом, захищали села від німецьких грабунків, вивезення селян на каторжні роботи до Третього рейху. У народі цю неконтрольовану стихію називали “сікірікі”.

Ще не затихли Лїські і Волинські події, як пролунали постріли у Городку Ягайлонському, що мали одне й те саме підґрунтя і характер боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Всі ці події влада намагалася замовчувати або висвітлювати їх неправдиво. Події в Городку Ягайлонському стали знову суворим попередженням польському режимові, бо якщо на смерть йшла молода людина, заявляючи, що вона знає, що її чекає, тоді цих людей неможливо було звинуватити у бандитизмі, бо їхня героїчна смерть наближувала волю поневоленому народові. 22 грудня 1932 р. польський суд зачитав вирок Біласові і Данилишинові через повішання. І це була чергова помилка влади, що викликала загострення українсько-польських взаємин [4, с. 2–9].

Не можна не згадати і про військову проблему Польщі, адже в армії Речі Посполитої служив великий відсоток галичан. В основному це були солдати і молодші командири. До командування середніми і старшими армійськими підрозділами українців не допускали. З таким ставленням до галичан польська влада навряд чи могла бути боєздатною, що й показав вересень 1939 р. Українське підпілля проводило активну агітаційну роботу серед рекрутів, вважаючи, що селянські елементи в армії можуть створити найреволюційнішу ситуацію. Позаяк добитися до військових казарм було дуже важко, тому що вони перебували під пильним оком контррозвідки, то революційну пропаганду ОУН починала з новобранців. Основним завданням було дезорганізувати військо так, щоб воно перестало служити ворогу [1, с. 2].

Українське підпілля передбачувало потребу боротьби за українського вояка у польській армії. З цього приводу підпілля так наповідало рекрутів: “Хлопці! За кілька днів Вас покличуть до служби в польському війську. Не з власної волі та й не з гарздів йдете Ви до служби польському війську. Зі затисненими зубами, але з великою думкою будете йти до касарень, куди Вас кличе ворог нашого народу. Покидаєте Ваші родини та Ваші сторони. Кинуть може Вас у далеку чужину. Уберуть Вас у рогаті польські шапки з польським орлом. Та куди б Вас Польща не кинула, пам’ятайте все і всюди, що йдете під примусом і до ворожої армії. В касарні дадуть Вам польські офіцери кріс у руки та гострі патрони. Нехай Вам тоді прийде в голову думка, що може тим крісом, який берете в руки, вбив польський жовнір Вашого діда у 1919 році, як була наша українська держава. Дадуть Вам у руки кусень хліба і заки вломите його, нехай прийде Вам на гадку, що може той кусок хліба зрабували польські жандарми у Вашого рідного батька, у Вашої рідної сестри, Вашого вуйка (...). А не забудьте, що тоді, коли Ви на подвір’ю казарми будете робити вправ, ще гірші вправи кулаком і буком робити будуть польські учителі та учительки в школі на Ваших невинних маленьких братах і сестрах, щоб вбити їм в голову польську мову і польську історію (...). Скажуть присягати на вірність Польщі. Ся присяга під примусом не важна! Ви зложіть у Вашому серці другу присягу: боротьби за волю українського народу! Присягніть, що йдете до польського війська по мундир і зброю! Присягніть, що того мундиру і тої зброї ужиєте в слухний час проти Польщі! Присягніть, що в слухний час обернете дула Ваших крісів проти польських офіцерів” [18, с. 3].

Відомо, що з польського боку керманічем на знищення українців був польський ідеолог Роман Дмовскі. З цього приводу він писав таке: “У взаєминах між націями немає слухності і кривди, а тільки сила і слабкість. Хоробрі, придатні до життя народи тільки в боротьбі виростають. Народ залеглий і

покірний скорше чи пізніше буде знищений, а улеглистю своєю сам тому допоможе” [17, ч.100 (37)].

Про політичну ситуацію у Галичині, насилля польської влади над українським населенням часто повідомляла чужа преса. Цей матеріал унікальний, бо жодна українська газета не писала з цього приводу нічого з огляду на польську цензуру, що не пропускала статті такого змісту у світ.

Наприклад, англійська газета “The Manchester Gardian” у статті “The Tragedy of Ukraine” від 14 листопада 1930 р. писала: “Польське насильство в Україні набрало тепер більшої сили, ніж щось подібне у Європі. Україна стала краєм розпуки і знищення, яка ще більшу увагу звертає на себе тим, що права України забезпечив міжнародний трактат, а Ліга Націй глуха. Ні просьби, ні аргументи, ні дальший світ нічого про те не знає або не клопочеться. У відносинах, які на Україні існують, насильство є по обох сторонах. Українська робота виявляється підпалами і нищенням телеграфних дротів, і про це польська преса пише, але про польські звірства, що є плановими і на широку міру, не згадує цілком” [20, с. 7–8].

“Gournal de Geneve” у статті під назвою “La Pologne a Geneve” від 25 січня 1931 р. писала: “І справді правдиву помилку зробила Європа, яка не вмiла переконатися в р. 1920, що в її інтересі було піддержати Україну і зробити її незалежною” [20, с. 7–8].

“De Jungdeutsche” від 5 жовтня 1930 р. у статті “Мала війна у Східній Галичині” писала: “По десятих літах приходиться ствердити, що Польща нічого не зробила в напрямі виконання взятих на себе інтернаціональних зобов’язань щодо українців. Не переведено у життя ні автономії, ні не заложено українського університету, сотнями зачинають українські школи, а національним стремлінням українців чинять різні перешкоди у кожній царині. Рівночасно з акцією денационалізації українців зачато військову колонізацію і тим способом відібрано сотні тисяч гектарів українському селянинові. Кого не здивує, що такі методи викликають лише ненависть. Сьогоднішні польські проводирі, що мають за собою революційну діяльність, повинні здавати собі справу з того, що масу населення з 7 млн, як це є з українцями в Польщі, не вдасться відразу зденационалізувати, та що в тому народі крім історичної традиції та останньої визвольної боротьби, є свідомість того, чого в нинішні часи має право жадати нація” [20, с. 7–8].

“The New York Herald Tribune” від 15 грудня 1930 р. у статті “John a Eliota” писала: “Становище українців є ще тим не корисне, хоч вони творять найбільшу національну меншість в Європі, вони не мають нікого, хто боронив би їх прав перед Лігою Націй. Українські скарги перед Лігою Націй постійно попадали до кошика тому, що немає в секретаріаті Ліги Націй в Женеві, хто зайнявся б тими людьми. Варварська поведінка жовнірів під час пацифікації обурює українських селян до такої міри, що в цілій Східній Галичині панує дух неспокою. В теперішній часі хвиля пожеж припинена за виїмком окремих випадків одногодвох вогнів. Але ненависть до польської влади зросла тепер серед українських селян наслідком таких варварських методів, що не буде легко її усунути” [20, с. 7–8].

Поза всяким сумнівом, якби Річ Посполита володіла такими просторами, як Сибір, доля галичан була б наперед визначена. На зразок радянської соловецької тюрми поляки побудували в’язницю у Березі Картузькій [10, с. 204].

У ніч з 16 на 17 червня 1934 р. по всій Польщі розпочалася велика поліційна акція, під час якої заарештували всіх, кого влада вважала неблагонадійними. Схоплених звозили до згаданої тюрми, яка розташовувалася на березі р. Ясьолди при битому шляху з Кобриня до Іваневичів на території білоруського Полісся. Очевидці стверджують, що умови перебування у Березі були надзвичайно

жахливими. Володимир Макар, автор споминів “Берега Каргузька”, виданих у Канаді 1956 р., залишив такі спогади про перебування у польській тюрмі: “Наш день розпочинався о годині 4-ій ранку. Різкий свист чергового коменданта блоку і брутальний крик: “Побудка, встань” підривав нас, немов удар батога, на рівні ноги, викликаючи з місця приспішене биття серця. І тривожний зов до Бога, Господи, допоможи перетривати ще один день! Заступи, спаси, помилуй і збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю! Мати Божа, рятуй нас!” [10, с. 31].

В’язні Каргузької тюрми будували шосе Берега – Кобринь, копали меліоративні канали, ламали камінь у кар’єрі, при цьому зносили щоденну муштру: “Бігом марш”, “Скакати жабкою”, “Іти качиною ходю”, “Стояти піднявши руки ввєрх”. У в’язниці не можна було розмовляти у прямому розуміння слова, ходити в туалет. Існувала кара бичуванням. Через польські Соловки перейшли тисячі українських революціонерів, які згодом стали визначними діячами визвольної боротьби українського народу: Роман Шухевич, Дмитро Грицай, Ярослав Старух та багато місцевих націоналістів. За п’ять років існування – від 1934 до 1938 р. – катівень Берези зазнало понад дві тисячі українських патріотів. З початком Другої світової війни у таборі станом на 14 вересня 1939 р. перебувало 7 тисяч в’язнів!” [10, с. 31].

16 вересня польські наглядачі почали готувати в’язницю до висадження в повітря. Але останній наліт німецької авіації перекреслив їхні плани. 18 вересня поляки остаточно покинули в’язницю. Засуджені порозбивали камери, швидко сформувалися у колону і з білим прапором вирушили на південь. Місцеве українсько-білоруське населення обабіч шляху вітало їх із звільненням: “Кінець Польщі! Хай живе вільна Україна та Білорусія!”, пропонувало харчі: молоко, хліб, масло!” [10, с. 31].

Закінчилася двадцятилітня історія польської присутності у Галичині, якої при іншому розкладі сил можна було оминати. Навпаки, з початком війни польські чинники не могли змиритися, що в результаті сталінсько-гітлерівської змови втратили Східну Галичину та Західну Волинь. Коли Гітлер підписав декрет про включення Галичини до Краківського генерал-губернаторства Третього рейху, і Збруч знову став кордоном, у них зажеврїла надія на повернення втрачених прав. Німецькі окупанти, зі свого боку, підтримували у Галичині польський антиукраїнський рух і в такий спосіб загострювали українсько-польську ворожнечу. Після радянської депортації у лютому 1940 р. у селах Східної Галичини залишився вагомий відсоток корінних поляків. Найбільша частина з них за німецької окупації ставала фольксдойчерами – німецькими колаборантами, організаторами польських боївків, погромів українського підпільного і легального руху. Маємо яскраві приклади цього з Борщівського п-ту Тернопільського воєводства. Зокрема, у с. Глибочок мешкало 45% польського населення. Тут же діяла надзвичайно активна польська організація. Міцні польські організації функціонували у Лосячі, де проживало 50% поляків, Борщеві, Озерянах, Королівці, Верхньому Кривчі та інших селах повіту [14, с. 69].

Починаючи з 1941 р., частина поляків повела тиху війну проти українства, співпрацюючи з гестапо і радянським підпіллям, орієнтуючись на західних союзників. Водночас створили підпільну Армію Крайову (АК), структури якої сягали Збруча. Як відомо, у 1942–1944 рр. на Холмщині та Підляшші польські озброєні загони першими почали винищувати українське населення. Вони спалили десятки сіл і стероризували тисячі українців. Польський терор поширився і на Галичину, оголосивши відкриту боротьбу озброєному підпіллю ОУН. З цього приводу актив ОУН повсякденно аналізував публікації польської підпільної преси щодо українського визвольного руху.

Так, у “Бюлетені Проводу ОУН” за 1942 р. вміщено аналіз думок польського органу під назвою “Східні землі Речі Посполитої”, де відзначено його протинімецьку і протиросійську концепції у зовнішньополітичній орієнтації. Проте у відношенні до українців орган залишався на позиціях кордонів 1939 р. й обіцяв Східній Галичині воеводську автономію та повне зрівняння у правах усіх громадян без огляду на віросповідання і національність. Український рух класифікував як інспірований німцями, що націоналісти займаються єврейськими погромами тощо. Речник ОУН наголошував: “Ми далекі від обіцянок Польщі (...) Реальні сили Польщі рішуче не співмірні з її опонентами. Польським імперіалістам можемо повторити слова св. п. Михайла Колодзінського: “На Сході Європи немає колонії ні для кого, а хто шукати її там буде, знайде чорну землю на домовину (...) Гадаємо, що усвідомлення цієї справи вийшло би на користь і самій Польщі, втиснутій між московське ковадло і німецький молот. Може тоді польська політика у відношенні до України стала би на реальний ґрунт. Ми далекі від того, щоб вчити поляків, яка політика для них корисна. Хай постудіюють історію. З неї переконаються, що з усіх східних політик Польщі найфатальнішою була та, що її робили люди в стилі Сенкевічевського Заглоби. Якраз ця політика стала початком кінця Ягайлонської Польщі. Гадаємо, що над цими речами варто було б полякам основніше і реальніше подумати, ніж це роблять редактори вищезгаданого органу!” [2, с. 4–5].

Але польська сторона залишалася байдужою до зауважень української сторони. У цьому джерелі подається інформація, що польські чинники значно пожвавилися у боротьбі з українством і набирають все більш агресивного характеру. Не афішуючи себе ззовні, великою мірою зуміли охопити своїм впливом важливі ділянки державної адміністрації, господарства, транспорту і зв'язку й різними засобами намагалися протистояти українським визвольним елементам. У повітах Замостя, Томашув, Грубешув, Холм, Перемишль, Скалат, Чортків, Бучач, Борщів організувалися підпільні структури під різними назвами (Легіон Сьмерці, Бяли Ожел, Польська Організація Конспіративна, Польська Організація Войскова, Залога Польскей неподлеглей, Польська Організація терористична, Батальйон Стшельцуф Польонія та інші, які створювали для українських визвольних сил непотрібний третій польський фронт” [20, с. 4–5].

Для прикладу, у Борщівському п-ті координаторами боротьби з українськими силами за відродження Польщі стала польська родина на чолі з Георгом Міллером. Його батько Володимир Міллер, німець за походженням, втік з більшовицької України до Галичини, де побудував парові млини в Іванкові та Гермаківці. Своїх дітей Георга та Ганну виховав у зневазі до всього українського та повазі до польського. Георг став кадровим діячем АК. Закінчивши економічні студії у Варшаві, працював у Ковелі. Його троє дітей Рішард, Збігнев та Марія також були виховані у відповідному дусі. З появою радянської влади у Ковелі перебралися до Гермаківки на Борщівщину.

З початком німецької окупації краю Міллери з'явилися у гестапо в Чорткові. Там Володимир отримав документи чистокровного німця-райхсдойчера, а Георг з дружиною і дітьми – фольксдойчерів. Там же отримали нарукавні пов'язки зі свастикою і посвідчення на право пересування територією Третього рейху. Міллерів млин у Гермаківці став центром польського підпільного руху у надзбручанських селах. Сюди приходили прикордонники, польські місцеві активісти Белінські, Голіки, Лещінські, Лехмани, які інспірували різні чутки проти оунівського підпілля. Георг Міллер постійно відвідував штаб-квартиру АК, яка розташовувалася десь під Варшавою. Звідси прибув радист, який підтримував зв'язок з емігрантським лондонським урядом за допомогою радіостанції, законспірованої у млині. Міллер постійно роз'їжджав селами і

формував там структури підпільної АК. Завдяки його організаційним зусиллям, підпільні формування АК з'явилися у Мельниці-Подільській, Верхньому Кривчі, Турильчі, Гермаківці, Заліссі. В останньому селі організував склад зброї в аківця Кшевецького, який у грудні 1944 р. захопили відділи УПА. Співпрацюючи з гестапо, Георг Міллер мав можливість підбирати на службу довірених осіб. Так, до Гермаківки німецьким урядовцем по контролю за посівами плантацій тютюну призначили фольксдойчера Струмінського з Чорткова, адміністратором лігеншафту – Гначинського. Виконуючи Міллерову волю, Гначинський побудував у лісі декілька добротних бункерів для польських партизанів. Разом з гайовим Теофілем Юрчаком (швагром Георга) та надлісничим, адвокатом Кукуревичем облаштували у лісовому масиві вишкіл для польських підпільників Армії Крайової, де ті вправлялися у стрільбі.

За час німецької окупації польські фольксдойчери встигли добре зашкодити молодому українському підпіллю. Знаючи в обличчя багатьох українців, що вийшли з підпілля під час Акта 30 червня 1941 р., десятками видали їх на розтерзання нацистам. Гестапо з польськими агентами почало переслідувати майбутнього повстанського командира у Надзбруччі Павла Рогачука (“Арсен”), Мельнице-Подільського районного провідника ОУН Андрія Назарківа (“Зелений”), провідника молодіжної ОУН Ярослава Рудку (“Чорноморець”). У ніч з 12 на 13 грудня 1943 р. від пострілу директора лігеншафту фольксдойчера Галанцовського у с. Боришківці загинув довголітній підпільник Василь Кравчук (“Квітка”), який проводив ідеологічні вишколи на теренах краю.

Водночас до Надзбруччя долинали тривожні вісті із Закерзоння, де польські повстанці нищили українські села. У відповідь українське підпілля провело у селах Борщівського повіту ряд відплатних акцій. Одного ярмаркового дня на головній вулиці Борщева вбили командира (довудцу) польських боїв у Надзбруччі. Наприкінці 1943 р. збройне підпілля ОУН оголосило полякам ультиматум – покинути Борщівський повіт і виїхати до Польщі. У німецького ляндркомісара у цій справі попросив аудієнції голова Польського Допомогового комітету адвокат Бурдович. Але ляндркомісар заявив, що може видати полякам хіба що посвідки на виїзд до Польщі [9, №17. – 1994. – 1 трав.].

Оскільки вороже налаштовані фольксдойчери продовжували тероризувати населення, відділ УПА 13 лютого 1944 р. здійснив напад на польську еліту, яка зібралася погуляти на весілля Тонька і Туськи Понятовських. Очевидці розповідають, що події розгорталися так: “Звечора підпілі аківці почали конфліктувати з сусідами-українцями. Найбільше старався Георг Міллер, який тикав кожному під ніс пістоля й запитував чим пахне. Вже добре стемніло, але емоції не вщухали. Раптом хату оточили озброєні українці. Пролунала команда молодій з молодим та сусідам покинути хату, а полякам скласти зброю. У відповідь почулось: “Хаме мордерци! То ви хцеце польскен валиць?”. Зав’язалася запекла стрілянина, в ході якої загинуло 18 аківців, серед них Георг Міллер. Наступного дня, хоронячи жертви, польський ксьондз Ян Концур звинуватив греко-католицького священника з с. Іване-Пусте Івана Чогана і його незабаром убили. На могилах загиблих польські підпільники поклялися відомстити українцям за “кроваве весілля” у Гермаківці!” [9, №17. – 1994. – 1 трав.].

6 квітня 1944 р. частина 4-ї танкової армії радянських військ, наступаючи на п’яти гітлерівцям, увірвалися до Скали-Подільської, а через кілька днів увійшли в Гермаківку. На обіцяну поляками помсту довго чекати не довелося. 12 квітня 1944 р. о четвертій годині ранку польські аківці в уніформі офіцерів Червоної армії застрелили відомого лікаря Федора Аксентієва та фельдшера Павла Вовчука. Казимира Міллер з донькою втекли до Чорткова, а звідти до Мельниці-Подільської. Дев’ять місяців проживали вони у будинку, наданому їм НКВС. До них у мундирі польського старшини прибув старший син Казимири Збігнев,

котрий як прибічник АК сподівався на позитивне вирішення польських претензій до Галичини. Навесні 1944 р. частина польських боївкарів з АК вписалася до радянських каральних загонів НКВС” [13, с. 69–72].

Отже, у зазначений період поляки і українці взаємно сплатили великі жертви, а битва під Монте-Кассіно – то лише невеликий епізод на шляху польсько-українських відносин, часто складних, трагічних, суперечливих і алогічних. Щоб у них об’єктивно й неупереджено розібратися, потрібне бажання жити у мирі та злагоді.

Список використаних джерел

1. *Армія і революція* // Сурма. – 1928. – б.н. – Берез. – С. 2. 2. *Бюлетень* ОУН. – Ч. 8. – 1942. – С. 4–5. 3. *Герасимович І.* Шкільництво // Українська Загальна Енциклопедія. Львів – Станиславів – Коломия, 1936. – С. 868. 4. *Городок* Ягайлонський // Сурма. – 1932. – Ч. 12(62). – С. 2–9. 5. *Історія міст і сіл Української РСР.* Тернопільська область. – К., 1973. – С. 150. 6. *Кожен повинен пам’ятати* // Сурма. – 1932. – Ч. 5–6(56). – Трав. – Черв. – С. 7–8. 7. *Кривава книга.* – Дрогобич, 1993. – С. 262–263. 8. *Кубійович В.* Антропогеографія й демографія // Українська Загальна Енциклопедія. – Львів – Станиславів – Коломия, 1936. – С. 422. 9. *Лист* з Копенгагена № 17. – 1994. – 1 трав. // Архів Братства вояків ОУН-УПА Подільського краю “Лисоня” (Тернопіль). 10. *Макар В.* Береза Каргузька. Спомини. Ліга визволення України / В. Макар. – Торонто, 1956. – 204 с. 11. *Мизак Н.* Добром нагріте серце / Н. Мизак. – Чернівці, 2013. – С. 88. 12. *Мизак Н.* Українська кров під Монте-Кассіно / Н. Мизак. – Чернівці, 2013. – 274 с. 13. *Мизак Н.* Польсько-німецька колаборація / Нестор Мизак // За тебе, свята Україно. – Чернівці, 1998. – С. 69–72. 14. *Мизак Н.* За тебе, свята Україно / Нестор Мизак. – Чернівці, 1998. – С. 69. 15. *Неграмотність найгірше наше лихо* // Календар “Просвіти”. – Львів, 1939. – С. 111. 16. *Про події в Ліському повіті* // Сурма. – 1932. – Ч. 7(57). – лип. – С. 1–4. 17. *Перманентна революція* // Сурма. – 1930. – Ч. 100(37). – Жовт. 18. *Хлопці!* // Сурма. – 1928. – Ч. 6–1. – Січ. – С. 3. 19. *Частинний виступ УВО* // Сурма. – 1930. – Ч. 9(36). – Верес. – С. 1–2. 20. *Чужа преса про УВО та про події в краю* // Сурма. – 1931. – Ч. 2(411). – Лют. – С. 7–8. 21. *Шематизм* всего клира греко-католицької єпархії Станиславівської. Річник XXXVI. – Станиславів, 1938. – С. 98–108, 123–130. 22. *Шпилявий С.* Громади, що на їх ґрунтах розмістилися польські колоністи / Степан Шпилявий // Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто, 1972. – С. 429.

Нестор Мызак

“МОНТЕ-КАССИНО” ИЛИ ОСТРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕКТРА УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОЙ ИСТОРИИ

В статье раскрываются острые проблемы украинско-польских отношений межвоенного периода XX века и Второй мировой войны, которые недостаточно освещаются в польской историографии, предпосылки участия украинцев в польской армии генерала Андерса в боях с немецким нацизмом на территории Италии 1944 г.

Ключевые слова: Украина, Польша, Монте-Кассино, польские колонисты, денационализация, осадники, репрессии, Малопольша, Армия Крайова, УПА.

Nestor Myzak

MONTE-CASSINO OR PAINFUL PROBLEMS OF UKRAINIAN-POLISH HISTORY RANGE

In article it is highlighted difficult problems of Ukrainian-Polish relations of interwar period in the 20th century of the Second World War that are not enough covered in the Polish historiography, preconditions of Ukrainian participation in the General Anders' Polish Army in the battles with German Nazism in Italy in 1944.

Key words: Ukraine, Poland, Monte-Cassino, Polish colonists, denationalization, colonists, repressions, Malopolska, Region's Army, UPA.

УДК 341.24+327(44)

Степан Прийдун

БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ В КОНТЕКСТІ ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано передумови підписання, політико-правовий зміст Будапештського меморандуму та його значення в контексті ядерного роззброєння України.

Ключові слова: Україна, зовнішня політика, ядерне роззброєння, Будапештський меморандум, СНО-1.

Агресія Росії проти України призвела до руйнування системи міжнародних відносин, яка ґрунтувалась на пріоритетності територіальної цілісності та суверенітету. Перманентний військовий, політичний, економічний, енергетичний та інформаційний тиск Москви на Україну, з метою унеможливлення її подальшої євроатлантичної інтеграції та дистанціювання від геополітичних проєктів Кремля, актуалізував в українському суспільстві та політикумі питання відновлення ядерного статусу України, адже держави, які надали свої гарантії національній безпеці України в обмін на добровільну відмову від третього за кількістю ядерного потенціалу в світі так і не виконали своїх зобов'язань.

У цьому контексті особливо актуальним є дослідження політико-правового характеру та значення Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Саме цей документ став підсумком процесу ядерного роззброєння України та отримання компенсацій за це у формі гарантій територіальній цілісності та суверенітету України.

Метою статті є аналіз ядерного роззброєння України в контексті формування постбіполярної системи міжнародних відносин і політико-правового характеру Будапештського меморандуму, його значення для національної безпеки України та створення міжнародно-правових механізмів відновлення територіальної цілісності та суверенітету України.

Об'єктом дослідження є Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Предмет дослідження – передумови підписання Будапештського меморандуму, його політико-правовий характер в контексті формування постбіполярної системи міжнародних відносин та реалізації стратегії суб'єктності України на міжнародній арені.

Зауважимо, що за період незалежності з'явилися десятки праць істориків, дипломатів, політологів, які присвячені зазначеній проблематиці. Варто відзначити публікації В. Василенка [1], А. Зленка [2], О. Івченка [3], О. Кондратенка [4], В. Литвина [5], Ю. Щербака [6], які дозволяють простежити особливі форми формування та реалізації курсу на без'ядерний статус. Особливо актуальною для нашого дослідження є праця відомого українського політика, керівника урядової делегації України на переговорах з РФ Ю. Костенка “Історія ядерного роззброєння України”, яка ґрунтується на документах, у тому числі – закритих, публікаціях у західних, російських та українських ЗМІ та маловідомих фактах кулуарної частини політико-дипломатичного процесу першої половини 90-х рр. ХХ ст. [7]. Важливу роль у дослідженні відіграли матеріали фонду Документи з основної діяльності (ф. 1) Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України.

Одним з ключових аспектів становлення зовнішньої політики України в умовах незалежності та реалізації стратегії суб'єктності в міжнародних відносинах був курс на без'ядерний статус. Цей курс забезпечував зміцнення міжнародного становища України. На думку В. Литвина, не дотримуючись такої політики було б неможливо здобути підтримку міжнародної спільноти для українського державотворчого процесу [5, с. 633].

За словами А. Зленка, від ядерного роззброєння залежала не лише національна безпека України, але і можливість нашої держави посісти місце між цивілізованими державами світу та участь в інтеграційних об'єднаннях. Ситуацію ускладнювало і те, що, незважаючи на вигідність геополітичного становища, Україна після розпаду СРСР залишалась terra incognita для міжнародної спільноти, у Києва ще не було надійних партнерів і дипломатична боротьба за утвердження своєї незалежності лише починалася. Молодій незалежній державі була життєво необхідна економічна та політична підтримка реформ [2, с. 323–325].

На час проголошення незалежності Україна була мілітаризованою державою. У 1991 році успадкувала третій у світі, після США та Росії, за розміром ядерний потенціал. На території України знаходилось 222 одиниці розгорнутих засобів стратегічних наступальних озброєнь, у тому числі 130 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) РС-18 (SS-19), 46 міжконтинентальних балістичних ракет РС-22 (SS-24), 46 важких бомбардувальників, оснащених крилатими повітряного базування далекого радіуса дії. Згідно з умовами Договору про СНО за цими носіями сумарно числилось 1594 ядерних заряди. Більше того, на території України знаходилась велика кількість тактичних ядерних боєприпасів, з вивезених СРСР з території держав – колишніх членів Організації Варшавського Договору [2, с. 330–331].

У цілому весь ядерний арсенал нашої країни становив близько 5 тис. зарядів. На її території розміщувалась 43-я ракетна армія СРСР. Для порівняння: нинішній повний ядерний арсенал Росії – приблизно 14 тис. зарядів, із них 1,5–1,6 тис. стратегічні. Важливим аргументом реалізації курсу на без'ядерний статус було те, що центр управління стратегічною ядерною зброєю, що містилася на території України, був у Москві.

Саме тому, питання третього в світі ядерного арсеналу з моменту проголошення незалежності України до середини 1996 р. залишалось пріоритетним в контексті будь-яких контактів країни з західними партнерами та Росією. За словами першого Міністра закордонних справ України, ця проблема знаходилась в епіцентрі міжнародної політики. Адже від вирішення ядерного статусу України залежала стабільність та ефективність нерозповсюдження ядерної зброї, згідно Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. [2, с. 328].

Правові основи курсу на без'ядерний статус були закладені у Декларації про Державний суверенітет. У ній зокрема зазначалось, що Україна зобов'язується дотримуватись трьох неядерних принципів: не приймати, не розповсюджувати, не набувати ядерну зброю [8]. Як зазначає В. Василенко, відомий український правознавець-міжнародник та дипломат, у той час, коли ухвалювали Декларацію, Україна була частиною СРСР – ядерної держави. Тож опосередковано і вона – ядерна, оскільки на її території знаходилась ядерна зброя. Радянський Союз був також провідним членом військового блоку – Організації Варшавського договору. Тому проголошенням у Декларації наміру України стати в майбутньому постійно нейтральною, позаблоковою і без'ядерною державою створювалось політико-правове підґрунтя для виходу з СРСР [1, с. 6–7].

Юрій Костенко піддає сумніву обґрунтування тези без'ядерного статусу України як інструментарію виходу з СРСР, акцентуючи увагу на тому, що в

СРСР були лише чотири республіки, на території яких розміщувалась ядерна зброя СРСР. Але жодна з 11 республік так і не скористалась своєю “без’ядерністю” для виходу з Союзу, а проголосили свою незалежність лише після його розпаду [7, с. 16].

Незважаючи на це, очевидно, що успадковуючи ядерну зброю і залишаючись ядерною державою, Україна була б намертво прив’язана до військово-промислового комплексу СРСР, бо ядерна зброя розроблялась і створювалась за її межами. Центри її контролю, обслуговування та застосування також знаходилися поза межами України. Якби Україна залишила собі цю зброю, вона, як і раніше, була б частиною цього комплексу, що означало б і політичну, і економічну, і мілітарну прив’язку до Росії [1, с. 8–10].

На підтвердження Декларації про Державний суверенітет 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Заяву про без’ядерний статус України, в якій зазначалось: “3... Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави.... 4. Україна... додержуватиметься положень Договору між США та СРСР про скорочення стратегічних наступальних озброєнь 1991 року в частині, що стосується ядерних озброєнь, розташованих на її території.... 7. Україна має намір приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава...” [9].

Попри активну політико-правову підготовку України до ядерного роззброєння, Захід та Росія розпочали потужний тиск на Київ з метою пришвидшення передачі ядерної зброї Росії. Це зумовлювалось підготовкою СРСР та США Договору СНО-1, який передбачав ліквідацію великої частини радянських ядерних потенціалів. Договір було підписано 31 липня 1991 р., але СРСР не встиг його ратифікувати, оскільки на його теренах утворилися вже нові чотири ядерні держави.

Уже під час першого візиту Л. Кравчука як Голови ВР України в США, американський та європейський політикум ототожнював визнання незалежності України та ратифікацію Києвом Договору про СНО-1 й приєднання до ДНЯЗ. Аргументація Білого дому полягала в тому, що Москва є єдиним законним спадкоємцем ядерної зброї [2, с. 332].

Росія у свою чергу, зайняла досить жорстку позицію, вимагаючи негайної передачі ядерної зброї, звинувачуючи Київ у затягуванні процесу передачі зарядів. Москва ставила під сумнів законність існування України як незалежної держави. Російська дипломатія доклала максимум зусиль для компрометації України на міжнародній арені [2, с. 333].

Роззброєння України дозволяло РФ безперешкодно вивезти на свою територію найцінніші ядерні компоненти вартістю в десятки мільярдів доларів, знищити елітну частину українського ВПК, позбутись конкурента на світовому ринку озброєнь, зруйнувати обороноздатність України та зробити її енергетично залежною виключно від Росії.

Політичний розрахунок полягав у тому, що без’ядерна Україна стане нецікавою світові, а, отже, буде визнана російською сферою впливу. Економічна складова російського інтересу в ядерному роззброєнні України полягала в монополізації своїх впливів в Україні у стратегічно важливих галузях – і найперше в енергетиці. Залежність української економіки від постачання російського газу, нафти та паливних касет для АЕС мала наслідком вразливість Києва у переговорах з Москвою стосовно розподілу загальносоюзного майна, в першу чергу Чорноморського флоту, укладанні газових угод та коректуванню зовнішньополітичного курсу України [7, с. 20].

Проте Росія не забезпечила спільного контролю над ліквідацією ядерних боєприпасів, які виводилися з України. Більше того, з’явилась інформація, що

російська сторона не знищує тактичну ядерну зброю, вивезену з України, а зберігає на своїх складах [10]. У відповідь 12 березня 1992 р. Л. Кравчук заявив про призупинення вивозу до РФ тактичної ядерної зброї, мотивуючи це недостатністю російських потужностей по переробці ядерного палива [4, с. 77]. Цей крок був своєрідним дипломатичним демаршем Києва, який за добровільну відмову від ядерної зброї прагнув здобути гарантії національної безпеки та територіальної цілісності. Таку позицію підтримала ВР України, яка 9 квітня 1992 р. прийняла Постанову Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу. В документі акцентувалась увага на тому, що знищення ядерної зброї України повинно здійснюватися за умови гарантії національної безпеки країни. Також Україна вимагає створення механізмів міжнародного контролю за знищенням ядерної зброї за участю Києва [11].

Така позиція України зумовила приєднання США до українсько-російського ядерного діалогу. Білий дім жорстко озвучив тезу, що США не допустять появу кількох ядерних держав на місці однієї. Вже 11 квітня 1992 р. відбулась зустріч глав зовнішньополітичних відомств України, Росії, Казахстану та Білорусі в Москві. Саме на цій зустрічі Україна сформулювала умови, за яких погодиться вивезти ядерну зброю з своєї території. Вони зводились до трьох аспектів: 1) надання гарантії національної безпеки зі сторони ядерних держав; 2) фінансова допомога для знищення ядерної зброї; 3) отримання справедливої компенсації за ядерні боєголовки та допомогу у вирішенні екологічних проблем [2, с. 341].

Проте російська сторона не визнавала за Києвом права висувати будь-які умови, продовжуючи здійснювати тиск на Україну, вимагаючи визнати виключне право Москви на володіння ядерною зброєю. Незважаючи на загострення дипломатичного протистояння та тиску на Київ, 23 травня 1992 р. в Лісабоні США, Росією, Білоруссю та Казахстаном було підписано Протокол до Договору про СНО-1. В подальшому, відповідно до цього Протоколу, Україна разом з Білоруссю та Казахстаном, узяла на себе зобов'язання приєднатись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава [5, с. 634].

Важливість підписання Лісабонського протоколу полягала в тому, що Україна з об'єкта Договору про СНО-1 перетворювалась на його рівноправного суб'єкта, який має право вирішувати весь комплекс питань Договору про СНО-1 в межах своїх обов'язків. За словами А. Зленка, це було де-факто визнання України власником ядерної зброї, розташованої на її території. Більше того, створювались правові основи для висунення вимог з метою отримання адекватної компенсації за ядерні матеріали, які знаходились в боєголовках, а також відкривалась можливість отримання фінансової допомоги для знищення стратегічних озброєнь [2, с. 344–345].

Щодо ратифікації підписаного документу, варто було враховувати міжнародну ситуацію, зокрема, у своїй аналітичній записці “Ядерні озброєння та національна безпека України” полковник армії США у відставці, консультант з питань національної безпеки Стефан Д. Олійник рекомендував Україні відтермінувати ратифікацію Договору про СНО-1 до 20 січня 1993 р., обґрунтовуючи свою позицію приходом до влади адміністрації Б. Клінтона, що б дозволило Україні вступити в початковий період президентства Клінтона як серйозний партнер та важливий чинник міжнародних відносин, від якого залежить міжнародна ядерна безпека. Більше того, це б змусило нову американську адміністрацію на чолі з Б. Клінтоном вести переговори з Україною, зрозуміти її реалії та проблеми. На думку автора записки, відтермінування ратифікації одразу не призведе до посилення тиску зі сторони Вашингтона, оскільки нова адміністрація буде вирішувати “організаційні” питання, тоді як питання ядерного роззброєння України залишатиметься на порядку денному, що змусить Клінтона йти на діалог з Києвом [12, арк. 23–25].

Незважаючи на це, міжнародна спільнота очікувала від України термінових кроків на повне ядерне роззброєння, особливо посилювався тиск зі сторони Білого дому, де республіканська адміністрація Дж. Буша намагалась повністю вирішити питання ядерної безпеки напередодні президентських виборів. У свою чергу, Москва продовжувала відмовлятися визнавати за Україною право власності на ядерну зброю, яка розташовувалась на території України.

Заяви українських парламентарів та чіткі вимоги України стосовно необхідності надання гарантій національній безпеці України в обмін на ратифікацію Договору про СНО-1 та приєднання до ДНЯЗ буди використані російською стороною для чіткої пропагандистської роботи з метою дискредитації Києва на міжнародній арені. Зокрема у своєму посланні послам та постійним представникам України за кордоном від 26 лютого 1993 р. Міністр закордонних справ Зленко зазначає: “дипломатичні представники та військові аташе РФ ведуть постійну цілеспрямовану антиукраїнську кампанію, зокрема в тому, що стосується ядерної політики...”, саме з цією метою очільник зовнішньополітичного відомства України закликав українських дипломатів провести комплекс заходів по протидії викривлення ситуації в Україні, її ядерної та воєнної політики, а також позиції України з принципових питань відносин з РФ та іншими державами [13, арк. 29].

Результати переговорів та консультацій стосовно надання гарантій безпеки Україні не приносили очікуваного результату. Зокрема в запропонованому російською стороною проекті гарантій РФ зобов'язувалась визнавати і поважати територіальну цілісність України і недоторканість кордонів лише в рамках СНД, більше того в проекті не було зобов'язань РФ утриматись від економічного тиску на Україну з метою реалізації своїх інтересів [12, арк 3–4]. Таке формулювання не відповідало національним інтересам України, оскільки питання національної безпеки напряму пов'язувалось з геополітичним вибором України, вихід з СНД, згідно російського проекту мав би наслідком припинення гарантій.

Важливу роль у налагодженні відносин Києва з адміністрацією Б. Клінтона відіграв офіційний візит Міністра закордонних справ А. Зленка до Вашингтона 23–25 березня 1993 р., в ході якого А. Зленко зустрівся з Держсекретарем, міністром оборони та президентом США Б. Клінтоном. Під час зустрічі з останнім, американський президент заявив А. Зленку, що ратифікація договору про СНО-1 – не лише прискорить процес ядерного роззброєння, але в цілому “відкриє шлях” до поглиблення американсько-українських відносин [14, арк. 34].

Таким чином, Україна постала перед вибором між збереженням ядерного потенціалу і фактичною ізоляцією від Заходу, що в контексті загострення відносин з РФ могло призвести до втрати економічної незалежності.

Наступним кроком України, спрямованим на скорочення та ліквідацію ядерної зброї, було підписання 3 вересня 1993 р. Масандрівських угод з Росією, які регламентували шляхи та основні принципи утилізації ядерної зброї, розташованої на території України [4, с. 77]. Це, в свою чергу, дозволило 25 жовтня 1993 р. ухвалити Угоду між Україною та США щодо надання фінансової допомоги Україні для ліквідації ядерної зброї та запобіганню її розповсюдження. Розмір коштів протягом 1992 – 1995 рр. склав 357,06 млн доларів [2, с. 355–356].

Після досягнення домовленостей з США, 18 листопада 1993 р. Верховна Рада ратифікувала Договір про СНО-1, але із внесенням тринадцяти поправок. Суть яких полягала у вимогах надання надійних гарантій національній безпеці зі сторони ядерних держав, поважати недоторканність кордонів України та утриматись від економічного тиску. Також йшлося про знищення 36% ракет і 42% боеголовок. Про подальше роззброєння мова мала йти в рамках приєднання України до переговорів США – РФ про СНО-2 [3, с. 208–209].

Це значно ускладнило переговорний процес та посилило тиск на Україну. Переговори продовжились на початку січня 1994 р. у Вашингтоні, де вкотре від Кисва почали вимагати передачі Росії всієї ядерної зброї без будь-яких вимог. Незважаючи на це, українській делегації вдалось переконати президента Клінтона відвідати Київ, куди він прибув 12 січня та запросив Президента Кравчука в Москву для участі у трьохсторонніх переговорах [3, с. 210].

Уже 14 січня 1994 р. Л. Кравчук приєднався до Б. Клінтона та Б. Єльцина за столом переговорів в Кремлі, де було підписано тристоронню Заяву Президентів США, РФ та України. В цьому документі йшлося про надання Україні гарантій національної безпеки після набуття чинності Договору про СНО-1 та приєднання України до ДНЯЗ як неядерної держави. Зобов'язання зі сторони США, РФ та Великої Британії поважати територіальну незалежність України, суверенітет та територіальну цілісність, утриматись від загрози силою проти України чи здійснення економічного тиску. Передбачалась також технічна та фінансова допомога Україні для утилізації ядерної зброї. Українська сторона отримувала доступ до контролю над процесом розкомплектування та знищення стратегічних ядерних озброєнь на території РФ. Більше того, згідно досягнутих домовленостей Україна отримувала компенсацію за вартість високозбагаченого урану зі сторони РФ та США [15].

За словами Ю. Костенка, жодним своїм рішенням Верховна Рада України не уповноважувала ні виконавчу владу, ні Президента передавати ядерну зброю будь-якій державі світу. Тристороння заява ж передбачала не знищення ядерних боєзарядів, а передачу їх Росії. У ній не йшлося про жоден контроль за невикористанням ядерних компонентів як умову передачі.

Таким чином, московські домовленості, які були оформлені в Заяві трьох Президентів були неоднозначним та складним етапом ядерного роззброєння України, Київ передавав зброю РФ замість її знищення. Підписавши Заяву трьох, глава держави погодився на знищення всієї інфраструктури Стратегічних ядерних сил. Досягненням української дипломатії можна вважати політичні гарантії безпеки від США та РФ, проте це не були юридичні гарантії як того вимагала Верховна Рада.

Враховуючи результати переговорів Л. Кравчуку вдалось переконати українських парламентарів ратифікувати 3 лютого 1994 р. Договір про СНО-1 в повному обсязі. Щодо приєднання до ДНЯЗ, Верховна Рада України відклала голосування до закріплення в міжнародних договорах гарантій національної безпеки України [3, с. 214–215].

Уже 4 травня 1994 р. Україна розпочала процес передачі стратегічних ядерних озброєнь, відправивши в РФ першій 60 боєголовок для утилізації. Після цього було домовлено про спільну співпрацю української та російської сторін у сфері обслуговування та ліквідації ядерних зарядів, які знаходяться на території України [2, с. 370–371].

30 вересня 1994 р. новий Президент України Л. Кучма надіслав листи до Президентів РФ, США, Франції та Прем'єр-міністру Великої Британії з пропозицією укладення багатостороннього Меморандуму. У своїй праці Ю. Костенко наводить слова колишнього посла США в Україні Стівена Пайфера: “Коли йшли переговори про прийняття цього документа в 1994 р. (Будапештського меморандуму), то використовували поняття “забезпечення безпеки”, але не “гарантій”. І це призводить до непорозумінь. Різниця між цими двома поняттями для американської сторони не була важливою, тому що для Америки було зрозумілим використання цього терміну, а саме, що американська сторона не стане застосовувати силу в цьому випадку” [7, с. 405].

У свою чергу РФ, незважаючи на готовність підписати документ, який би узаконив ядерне роззброєння України, гарантувавши їй територіальну цілісність

і суверенітет, не збиралась виконувати взяті на себе зобов'язання, оскільки розглядала пострадянський простір як сферу своєї міждержавної інтеграції, а відтак участь колишніх радянських республік у геополітичних та економічних проєктах Кремля визначала ставлення Москви до своїх сусідів.

Отримавши запевнення про публічне підтвердження ядерними державами надання гарантій національної безпеки Україні під час саміту ОБСЄ в Будапешті, 16 листопада 1994 р. український парламент прийняв Закон про приєднання України до ДНЯЗ. В цьому документі підтверджувалось, що Україна є власником ядерної зброї, успадкованої від СРСР. Акцентувалась увага на тому, що загроза силою чи її застосування проти територіальної цілісності України і недоторканності кордонів чи політичної незалежності України, так само як і здійснення економічного тиску на Україну, будуть розглядатись як загроза національним інтересам та безпеці України. В шостому пункті цього документу зазначалось, що закон вступить в силу після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених відповідним міжнародно-правовим документом [16, арк. 67–68].

5 грудня 1994 р. під час Будапештського саміту ОБСЄ відбувся обмін ратифікаційними грамотами про Договір СНО-1. Це означало, що документ вступив в силу і розпочалась його практична імплементація сторонами. Також документи про приєднання України до ДНЯЗ Президент Л. Кучма передав державам-депозитаріям. Лідери України, США, РФ та Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ [6, с. 256–257].

У цьому документі чотири ядерні держави виступали гарантами національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету України, зобов'язувались утриматись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і, таким чином отримати будь-які переваги. Більше того, США, РФ, Велика Британія зобов'язувались домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки, якщо Україна стане жертвою акту агресії. У разі виникнення обставин загрози територіальної цілісності та суверенітету України держави-гаранти зобов'язані проводити консультації. Того ж таки 5 грудня в односторонньому порядку свої гарантії безпеки Україні надали Франція та КНР [16, арк. 14–15].

Значення Будапештського меморандуму величезне. На думку О. Івченка, цей документ фактично змінив геополітичну картину в Європі, більше того, дослідник акцентує увагу на безпрецедентності ситуації, і на тому, що даний документ є міжнародно-правовим, який чітко фіксує територіальну цілісність та суверенітет України [3, с. 216]. Проте така гіперболізація значення Будапештського меморандуму була притаманна для початкового періоду незалежності. Варто звернути увагу на те, що Будапештський меморандум – не є міжнародною угодою в тому розумінні, як це сформульовано у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Зобов'язання зафіксовані формально, хоча за своєю суттю є міжнародно-правовими зобов'язаннями.

Більше того, сама назва документу “Budapest Memorandum on Security Assurances”, свідчить про компромісний характер меморандуму, адже замість слова “guarantees” (гарантії), вжито “assurances” (запевнення) [17, с. 19].

Відсутність ратифікації Будапештського меморандуму країнами-підписантами позбавила його політичного-правового характеру, звівши юридичні зобов'язання держав-підписантів до політичних. Це, в свою чергу, суперечило Закону України Про приєднання до ДНЯЗ, адже в ньому зазначено, що він набирає чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання саме міжнародно-правового документа.

Незважаючи на це, в тих історичних умовах те, що Україні вдалось вийти з фактичної міжнародної ізоляції та досягти компенсацій та гарантій безпеки в обмін на ядерне роззброєння, було важливим здобутком молодого держави, яка тільки утверджувалась на міжнародній арені, але вже здійснила важливий крок до загального скорочення ядерних озброєнь. Більше того, на період формування постбіполярної системи міжнародних відносин Будапештський меморандум – вагомий документ, оскільки був політичнозобов'язуючим для ядерних держав, постійних членів РБ ООН. Аналогічним на сьогодні є мінські домовленості, які, незважаючи на відсутність процедури ратифікації парламентами учасників цього процесу, погоджені лідерами держав Нормандської четвірки та затверджені резолюцією РБ ООН. За своєю суттю, мінські домовленості не є юридичнозобов'язуючими, але політичне значення величезне, саме до їхньої імплементації прив'язані санкції Заходу проти РФ.

Порушення РФ територіальної цілісності, суверенітету України, призвело до глибокої кризи міжнародних відносин. Більше того, РФ відмовляється від переговорів у Будапештському форматі, намагаючись дистанціюватись від політико-дипломатичного вирішення деокупації території України. Агресія Росії проти держави, яка добровільно відмовилась від ядерного потенціалу в обмін на гарантії безпеки поставила під сумнів усю систему безпеки в Європі та світі, а також стала серйозним випробуванням для режиму непоширення ядерної зброї, нівелювавши ДНЯЗ.

Адже саме ратифікація Україною Договору про СНО-1 та приєднання до ДНЯЗ зробило можливим прийняття рішення 11 травня 1995 р. про безстрокове продовження дії ДНЯЗ. Вже 1 червня 1996 р. закінчився процес передачі стратегічних ядерних озброєнь Україною Росії. Остаточо Україна завершила виконання своїх зобов'язань згідно Договору про СНО-1 та ДНЯЗ 30 жовтня 2001 р., коли було знищено останню шахто-пускову установку СС-24 [2, с. 375–377].

Таким чином, Будапештському меморандуму як легітимізуючому чиннику ядерного роззброєння України належить важлива роль у становленні зовнішньої політики України в нових геополітичних умовах та реалізації стратегії суб'єктності у міжнародних відносинах. Адже в тогочасних міжнародних умовах збереження ядерного потенціалу загрожувало Україні повною міжнародною ізоляцією, у подальшому втратою суверенітету України та підпорядкування її Росії. Більше того, без ратифікації Україною Договору про СНО-1 та приєднання до ДНЯЗ не можливо було б сформуванню нову постбіполярну систему міжнародних відносин та зміцнити режим непоширення ядерної зброї. Отримання фінансової допомоги та гарантій безпеки від ядерних держав дозволили Україні продовжити інтеграцію в загальноєвропейські фінансові та безпекові структури та продовжити здійснення ринкових реформ й лібералізацію суспільно-політичного життя.

Незважаючи на це, Україна стала об'єктом російської агресії, яка в сукупності з відсутністю адекватної реакції держав, що підписали Будапештський меморандум, вкотре продемонстрували величезну розбіжність між загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права та геополітичною реальністю.

Отже, російсько-українська гібридна війна продемонструвала декларативний характер Будапештського меморандуму, оскільки попри відкриту збройну агресію РФ, держави-підписанти перед загрозою нового етапу холодної війни виявились неспроможними виконати свої зобов'язання щодо України.

Список використаних джерел

1. *Василенко В.* Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї / В. Василенко // Український тиждень. – 2014. – 15. – С. 6–10.
2. *Зленко А. М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних перемін / А. М. Зленко. – Харків: Фолио, 2004. – 559 с.
3. *Івченко О. Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К.: “РІЦ УАННП”, 1997. – 688 с.
4. *Кондратенко О. Ю.* Процес ядерного роззброєння і Україна / О. Ю. Кондратенко // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм. – 2011. – №4. – С. 75–79.
5. *Нариси з історії дипломатії України* / За заг. ред. В. А. Смоля. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с.
6. *Щербак Ю.* Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К.: Дух і літера, 2003. – 578 с.
7. *Костенко Ю.* Історія ядерного роззброєння України / Ю. Костенко. – К.: Ярослав Вал, 2015. – 464 с.
8. *Декларація* про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1990. – 31, с. 429 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
9. *Заява* Про без’ядерний статус України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 51, ст. 742 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-12>
10. *Бодрук О.* Ядерна зброя на території України: проблеми набуття без’ядерного статусу / О. Бодрук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/iaderna-zbroia-na-teritoriii-ukraini-problemi-nabuttia-beziadernogo-statusu>
11. *Постанова* Верховної Ради України Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без’ядерного статусу Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 29, с. 405 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2264-12>
12. *Галузевий державний архів* Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7067. – 68 арк.
13. *ГДА МЗС України.* – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7045. – 63 арк.
14. *ГДА МЗС України.* – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 6974. – 38 арк.
15. *Тристороння заява* Президентів України, США та Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300
16. *ГДА МЗС України* – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7309. – 109 арк.
17. *Святун О.* Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження зброї / О. Святун // Віче. – 2014. – №20. – С. 15–20.

Степан Прийдун

БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ В КОНТЕКСТЕ ЯДЕРНОГО РАЗОРУЖЕННЯ УКРАЇНИ

В статтє проанализированы предпосылки подписания, политико-правовое содержание Будапештского меморандума и его значение в контексте ядерного разоружения Украины.

Ключевые слова: Украина, внешняя политика, ядерное разоружение, Будапештский меморандум, СНВ-1.

Stepan Pryidun

THE BUDAPEST MEMORANDUM ON SECURITY ASSURANCES IN THE CONTEX OF NUCLEAR DISARMAMENT OF UKRAINE

In article the preconditions of signing the Budapest' memorandum and its political-legal content are analyzed. Also the author investigated the importance of the memorandum in the context of nuclear disarmament of Ukraine.

Key words: Ukraine, foreign policy, nuclear disarmament, The Budapest Memorandum, START-I.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94 (438)

Пам'яті проф. А. Айненкеля

Леся Алексівець

МАЛА КОНСТИТУЦІЯ 1919 Р. У РОЗБУДОВІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглядається досвід Польщі щодо поетапного вироблення конституційних актів у контексті національно-державної розбудови після відродження країни у 1918 р.

Ключові слова: Польща, Мала конституція 1919 р., державність, сейм, Начальник держави.

25-річчя новітньої української державності, як загалом певні рубіжні дати, якщо так її бачити, спонукає до аналізу й осмислення пройденого шляху, долі України в контексті її нинішнього дня. З тим, щоб завтрашнє сьогодні було тим, за яке бореться уже не одне покоління українців. А з іншого боку – бачення власного у загальному.

Якщо подивитись на українську історіографію означеного часу, значний відсоток складає розгляд проблем українсько-польських відносин. Це є природнім з огляду на низку відомих факторів. І поряд з українськими, прагнули долучитись до вирішення складних питань українсько-польських відносин польські учені. Серед них – Анджей Айненкель – відомий у Польщі й світі вчений. Це прізвище у польській історії знане, не потребує повного переказу усіх досягнень і титулів. Їх чимало. Адже, окрім того, що очолював свого часу освітні й наукові установи, викладав і провадив дослідження в багатьох навчальних закладах і наукових осередках країни й за її межами, у т. ч. Франції, Канаді, Німеччині, Росії, Великій Британії, Сполучених Штатах Америки, ін. Пов'язаний і з Україною. Так, виступав на сторінках наукових видань із проблеми українського питання в політиці II Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939). Зокрема, брав участь у багатьох міжнародних семінарах, матеріали яких опубліковані, наприклад, “Україна–Польща: важкі питання”, з польської сторони [1]. Відомий пан Анджей і як знавець конституційного процесу в Польщі, автор наукових праць, експерт у 1991–1993 рр. Конституційної комісії Сенату РП, 1993–1995 – у справах конституційних Президента Республіки Польща [2].

За 25 років новітнього державного буття українська історіографія поповнилася, створюючи власні напрямки й концепції, у її складовій дослідження історії зарубіжних країн. На сьогодні маємо певні напрацювання історії Польщі. Авторка пропонованої статті також вивчала та осмислювала історію міжвоєнної Польщі, становлення її суспільно-політичного устрою, розвою державного життя. За усіх складнощів й суперечностей цього значимого часу в історії Польщі, вагомим місцем відводилося творенню її конституційного поля. І якщо Польські Конституції – березнева (17.03.1921) і квітнева (23.04.1935) більше на слуху, виникає зрозуміле питання – чим керувалися у країні за складних умов внутрішньополітичних і зовні – фактично перебуваючи у стані перманентних військових дій, перемовин у перші роки відродженої

країни. Саме на важливість цього періоду наголошував у своїх працях і наукових розмовах А. Айненкель. Проглядаючи одну з монографій авторки статті, зауважив: “Ви пишете про Малу конституцію. Слушно. Бо історики залишають без уваги, на жаль, цей важливий документ, від якого значною мірою на тоді залежала доля Польської держави” [3].

Сьогодні, попри діючу Конституцію, конституційний процес в Україні – активний. Видно, такими є вимоги і потреби часу. Звичайно, добре, щоби враховані були уроки й досвід історії творення й головне – практики Конституцій, і український, і зарубіжний. Зокрема, польський.

Пропонована стаття присвячена розгляду т. зв. Малої конституції Польщі 1919 р. З огляду на важливість її, та на пошану пам’яті польського професора Анджея Айненкеля.

Тож, одним з важливих факторів формування державності є творення на основі Конституції країни її політико-правової абетки та прийняття законодавчих актів, що ґрунтуються на основному законі держави, трансформації або відміні загальнообов’язкових правил найвищої юридичної сили до нових суспільних реалій. Очевидним є, що активне державотворення розгортається за умови створення відповідної законодавчої бази, передусім прийняття Конституції, яке завершує процес становлення політичної системи держави як цілісного організму з чіткою визначеністю структурних елементів, їх функціонального призначення та принципів зв’язку. Кожний новий основний закон, з одного боку, фіксує та регламентує те, що існує, іншого – є своєрідною юридичною програмою країни, яка визначає та стверджує головні принципи і цілі майбутнього розвитку. Затвердження Конституції створює юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації й розвитку економіки, формування громадянського суспільства, органічної належності країни до світової спільноти.

З появою чи відновленням державності першорядно постає питання появи Основного закону. Однак, як показують практика і досвід, його творення є не одnodенною справою. Інтерес викликають перехідні, тимчасові акти державної ваги, що відіграють важливу, хоч і неоднозначну роль у поступі країни і суспільства. У цьому сенсі привертає увагу досвід конституційного процесу відновленої у листопаді 1918 р. Польщі. При цьому, якщо Конституція 1921 р. поступово стає предметом вивчення українських істориків і політологів, про що зазначалося, то Мала конституція, що їй передувала, ледь згадується у дослідженнях.

Друга Річ Посполита повернулася до незалежного існування в умовах потужних політичних й суспільних потрясінь – Першої світової війни, російської революції, які здійснили великий вплив на поляків. Мала конституція, а згодом – Березнева 1921 р., віддзеркалювали складні внутрішні та зовнішні явища й умовленості цього періоду.

Одразу після відновлення державності Польщі 11 листопада 1918 р. розпочалась інтенсивна підготовка до скликання сейму [4, с. 212–217]. Парламент у свідомості поляків був тісно пов’язаний з самим поняттям незалежності. 26 січня 1919 р. відбулися вибори до Законодавчого сейму. Вони охопили території Королівства і Західної Галичини. Перевагу здобули сили, зосереджені навколо ендеції (національної демократії), отримавши близько 35% голосів виборців. Найбільший відсоток здобули у Королівстві – понад 40%. Тут головним осередком їх підтримки виявилася Варшава – 54%. Зауважимо, що в Галичині „народові демократи” набрали ледь 8%. Враховуючи голоси, що отримали праві селянські організації, тобто Польське людове об’єднання Королівства і Католицько-людову партію Галичини – праві мали 40% голосів. Друге місце посіло ПСЛ (Польське Стронніцтво Людове – Польська селянська

партія) “Визволене” – 16%, найбільшої підтримки – понад 20%, отримавши у Королівстві. Третіми стали соціалісти – 11%. У Галичині вони відсотково зібрали більше голосів, ніж у Королівстві – майже 20%. І, нарешті, ПСЛ “Пяст”, який здобув перемогу в Галичині (30%) – 8%. Такий же відсоток голосів виборців припав на єврейські міщанські угруповання. При цьому, у Варшаві вони зібрали майже 25%, займаючи друге місце після ендецьких, а усього у Королівстві – трохи більше 10%. Інші голоси отримали менші чи локальні списки [5, с. 16–17]. Вибори принесли успіх правим і центру. Помітна поразка лівих свідчила про спад революційної хвилі.

Загалом, палата, створена здебільшого шляхом проведених 26 січня 1918 р. виборів, на наш погляд, реально відбивала польську тогочасність, суспільні та політичні позиції виборців. Її становили праві, зосереджені навколо національної демократії, центр – людовий (селянський) рух, єврейські партії, і ліві – робітничі партії з найвпливовішими соціалістами. Цієї картини не порушувала змінність конфігурації співвідношення сил на сеймовому форумі. Трансформації, що відбувалися, відображали глибші явища, котрі торкалися всього політичного життя країни. Парламент їх каталізував і водночас демонстрував, – сталої більшості у Законодавчому сеймі не було. Безпосередньо після виборів тут утворилося 10 фракцій.

9 лютого 1919 р. депутатів було скликано до Варшави [6]. Цього дня, за традицією давніх сеймів Речі Посполитої, у соборі Св. Яна відбулась урочиста меса. 10 лютого 1919 р. польський парламент розпочав роботу [7].

Ключовим завданням Законодавчого сейму було вироблення та прийняття основного закону, визначення принципів устрою держави. І праві, і ліві вважали, що час діє на їхню користь, тому всі політичні сеймові угруповання виступили за прийняття тимчасового документу, який би регулював найважливіші проблеми устрою і водночас давав змогу неквапного опрацювання основного закону.

Декрет про найвищу представницьку владу Республіки Польща [8] втратив силу відразу ж після скликання сейму. На засіданні Ради старійшин (“конвент сенйорів”) 19 лютого було підготовлено проект постанови, що мала тимчасово регулювати організацію верховної влади. В. Тромпчинський, обраний 14 лютого маршалком сейму [9], проконсультувався щодо тексту з Ю. Пілсудським, котрий піддав сумніву формулювання, що могло обмежити його у виконаннях функції головнокомандувача. Компромісу досягли шляхом доповнення проекту постанови додатковим протоколом, про те, що “військові стратегічні або тактичні розпорядження” Начальника держави не підлягають контролю збоку сейму [5, с. 40].

20 лютого 1919 р. Ю. Пілсудський виступив на засіданні Законодавчого сейму. У промові він зазначив, що метою політики, яку провадив, було скликання сейму, “щоб серед величезної завірюхи, в якій мільйони людей вирішують свої справи тільки насильно і насильством ..., власне, в нашій Вітчизні необхідні й неминучі суспільні тертя розв’язувалися тільки демократичним способом за допомогою прав, наданих обранцям народу” [10]. На закінчення Начальник держави передав свої повноваження маршалкові й залишив зал засідань.

Тоді ж одностайно прийнято “Постанову Законодавчого сейму від 20 лютого 1919 року в справі довірення Юзефові Пілсудському дальшого виконання функцій Начальника Держави” [11], яка отримала назву Малої конституції. Під такою назвою вона увійшла в історію, й, незважаючи на те, що поняття не є нормативно здефініційоване, його протягом тривалого часу вживали й далі використовують у політичній та науковій термінології. Характерною рисою Малої конституції є її тимчасовість і неповнота – поза регулюванням залишилися основні принципи політичного, соціально-економічного устрою, перелік прав та

свобод громадян. Власне, відсутнім було означення державного ладу і часу дії даної постанови.

Документ складався з двох частин. У першій – сейм засвідчив прийняття до відома заяви Ю. Пілсудського й висловив йому подяку за службу вітчизні [12]. У другій частині, яка містила вступ і п'ять пунктів, було записано, що до часу “законного прийняття такого змісту Конституції, який принципово визначить правила організації верховної влади в Польській державі” сейм доручає Ю. Пілсудському подальше виконання функцій Начальника держави на таких засадах: “1. Суверенною і законодавчою владою в Польській Державі є Законодавчий сейм: закони оголошує Маршалок сейму за підписом Прем'єра і відповідного Міністра. 2. Начальник Держави є представником Держави і найвищим виконавцем постанов Сейму в цивільних та військових справах. 3. Начальник Держави призначає уряд у повному складі на підставі порозуміння з Сеймом. 4. Начальник Держави, а також уряд відповідають перед Сеймом за свою діяльність” [12]. До речі, постанова не уточнювала, про який вид відповідальності йдеться, власне тому до уваги могли брати тільки політичну, тобто парламентську. “Кожний державний акт Начальника Держави вимагав підпису відповідного міністра” [12], – це положення завершувало прийнятий документ.

Як бачимо, Мала конституція впроваджувала у Польщі систему правління, в якій сейм очолив усі інші органи державної влади, роль останніх при цьому зводилася до своєрідного виконавчого комітету парламенту, позбавленого власних, незалежних від палати повноважень. Фактично, диктатуру Начальника держави змінювало, принаймні теоретично, всевладдя сейму. У Польщі було “відкрито ворота до явища, яке згодом назвуть “сеймовладдям” [13, с. 51]. Так розв'язали ситуацію безпосередньо після закінчення війни й у деяких інших країнах – Чехословаччині, Німеччині, Австрії, Естонії. Щоправда, вартим уваги є те, що на практиці ці держави (крім Естонії) досить швидко відходили від такої системи державного правління [14, с. 161]. Та й у Польщі більша частина депутатів, котрі схвалили Малу конституцію, вважали її тимчасовою і короткотривалою.

Прийняті положення мали свої причини. З одного боку, в них віддзеркалились прагнення ППС (Польська Партія Соціалістична – Польська соціалістична партія) і селянської лівиці, незважаючи на солідаризацію з Ю. Пілсудським, йти в руслі пропагованих ідей, що не дозволяло підтримати розширення його повноважень. З іншого, незважаючи на політичні принципи, що закладали створення сильної виконавчої влади, бачимо згоду правих на чолі з національною демократією, котрі через сейм передбачали дієво впливати на політику держави. Мала конституція фактично підпорядковувала Начальника держави сейму. Формально Ю. Пілсудський погодився, забезпечивши свободу дій у військовій сфері. Тим не менш, ставлення його до конституції було критичним і практика реалізації показала, що відносини між сеймом, Начальником держави та урядом, складались дещо інакше. Начальник держави не дозволив підпорядкувати себе палаті. Однак, змушений був йти на певні компроміси, коли мова йшла про скликання чи відставку кабінетів, питання внутрішньої і зовнішньої політики. У законодавчій сфері основну роль відігравав сейм.

Власне, Мала конституція встановлювала змішану парламентсько-президентську політичну систему, яка надавала Ю. Пілсудському значні повноваження у важливих сферах діяльності держави. Особливо чітко це простежується на прикладі східної політики Польщі [15, с. 116].

Більшість депутатів, схвалюючи конституцію, передбачали її короткотерміновість. Насправді період дії прийнятих положень продовжився на три з половиною роки. 13 лютого 1920 р. ухвала була доповнена постановою, що

стосувалася емісійно-фінансових питань [16]. Емісія платіжних засобів, отримання державних позик і надання державою фінансових гарантій могли відбутися згідно з прийнятим документом тільки за попередньою згодою сейму. Обмеження компетенцій палати настало після утворення постановою від 1 липня 1920 р. Ради оборони держави, яка була спеціальним урядово-парламентським органом перехідного періоду, що тривав три місяці й мав на меті консолідацію всіх сил польського народу в боротьбі з Червоною армією [17; 18]. Рада складалася з Начальника держави, 11 депутатів сейму з маршалком, чотирьох членів уряду і трьох військових, яких призначав головнокомандувач. Попри назване тримісячне самообмеження палати, а також діяльність тимчасового уряду пруської дільниці й цивільної влади, котру Начальник держави створив на територіях колишніх підросійських земель, в усіх законодавчих питаннях сейм становив останню інстанцію. Закони входили в життя й були обов'язковими тільки у тій формі, в якій їх приймав парламент.

Мала конституція від 1919 р., декілька разів доповнена, діяла після прийняття 17 березня 1921 р. основного закону країни, до часу формування верховної влади Польської Республіки у грудні 1922 р. Прийнятий документ розв'язував засадові питання державного життя, торував польський шлях парламентської демократії, відіграючи роль, по суті, першої конституції відродженої Польщі. Наявність її була однією з суттєвих ознак суверенності держави. Поряд з люблінським маніфестом і декретами Начальника держави, Мала конституція належить до перших законодавчих актів незалежної Польщі того часу.

Список використаних джерел

1. *Україна* – Польща: важкі питання / Наук. рада: проф. А. Айненкель, ін. – Т. 10. – Варшава: ТИРСА, 2006. – 370 с. 2. *Andrzej Ajnenkiel* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pl.m.wikipedia.org/> 3. *Нотатки* / Родинний архів Л. Алексієвця. 4. *Алексієвць Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. / Леся Алексієвця. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 5. *Ajnenkiel A.* Historia Sejmu Polskiego / Andrzej Ajnenkiel. – Т. II. Cz. II. II Rzeczpospolita. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s. 6. *Dekret o zwołaniu Sejmu Ustawodawczego* // *Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz Pr PP)*, 1919, nr 16, poz. 217. 7. *Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 II 1919 r.*, s. 1–26. 8. *Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej* // *Dz Pr PP*, 1918, nr 17, poz. 41. 9. *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 14 II 1919 r.*, łam. 3–7. 10. *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 3 Sejmu Ustawodawczego*, łam. 54. 11. *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 II 1919 r.*, łam. 54–58. 12. *Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1919 roku w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa* // *Dz Pr PP*, 1919, nr 19, poz. 226. 13. *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / Janusz Pajewski. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 14. *Ajnenkiel A.* Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997 / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001. – 416 s. 15. *Польша в XX веке. Очерки политической истории* / Отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Издательство “Индрик”, 2012. – 952 с. 16. *Uchwała Sejmu Ustawodawczego z 13 II 1920 r.* // *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz U RP)*, nr 17, poz. 84. 17. *Rozporządzenia Rady Obrony Państwa (VII.–X.1920)*. – Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 152, 196 s. 18. *Ustawa o utworzeniu Rady Obrony Państwa* // *Dz U RP*, 1920, nr 53, poz. 327.

Леся Алексієвця

МАЛАЯ КОНСТИТУЦИЯ 1919 Г. В СТРОИТЕЛЬСТВЕ ПОЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассматривается опыт Польши относительно поэтапной разработки конституционных актов в контексте национально-государственного строительства после возрождения страны в 1918 г.

Ключевые слова: Польша, Малая конституция 1919 г., государственность, сейм, Начальник государства.

Lesya Alexiyevets

MINOR CONSTITUTION OF 1919 IN THE POLISH STATE DEVELOPMENT

The paper considers the Polish experience on the phased elaboration of the Constitutional acts in the context of the nation-state building after the country's revival in 1918.

Key words: Poland, Minor Constitution of 1919, statehood, Seim, Head of the State.

УДК 94(420):327.061“194/198”

Андрій Грубінко

ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (40-80-І РОКИ ХХ СТ.)

У статті розглядається роль Великої Британії в процесах європейської політичної інтеграції у період 1940 – 1980-х років. Представлено витоки “особливої позиції” країни в системі європейської інтеграції, зокрема щодо участі в її політичній складовій (зовнішня політика і політика безпеки). Акцентовано увагу на становленні концептуальних засад новітньої політики Великої Британії щодо участі в європейській інтеграції.

Ключові слова: Велика Британія, Західна Європа, ЄЕС, Європейське Співтовариство, європейська політична інтеграція.

Сучасний безпрецедентний перегляд умов членства Великої Британії в Європейському Союзі, кульмінацією якого стане загальнонаціональний референдум 23 червня 2016 р. щодо подальшого перебування країни в об’єднанні, загалом є логічним продовженням історичних традицій її європейської політики. При цьому важливо прослідкувати процес формування “особливої позиції” британських урядів країни в системі європейської інтеграції, зокрема щодо розвитку її політичної складової (зовнішня політика і політика безпеки), який проходив упродовж 40 – 80-х років ХХ століття. Саме у вказаний період, від завершення Другої світової війни до створення Європейського Союзу, відбувалося становлення концептуальних засад новітньої європейської політики Великої Британії, її участі в європейській інтеграції.

Участь Великої Британії в регіональних інтеграційних процесах як предмет вивчення здобув популярність серед зарубіжних дослідників, отримав певне висвітлення в публікаціях українських вчених. Однак проблеми впливу країни на процеси політичної інтеграції на різних етапах її розвитку, які були затьмарені успіхами економічного виміру регіонального єднання, менш детально висвітлені. У вітчизняній історіографії вони окремо практично не досліджувалися. У контексті проблематики цієї статті відзначимо публікації західних дослідників А. Гембла, М. Геффернена, С. Джорджа, В. Кімбела, К. Ларреса, Дж. Янга, російських вчених Ал. Громико, В. Журкіна, М. Ліпкіна, С. Очканова, В. Стрежньової, українських дослідників-європеїстів В. Копійки, британістів В. Крушинського, І. Храбана, Н. Яковенко, А. Грубінка.

Виходячи з аналізу історичних джерел, напрацювань зарубіжної та вітчизняної історіографії, історію участі Великої Британії у процесах європейської інтеграції до створення ЄС можна поділити на такі періоди: 1) 1945–1956 рр. – пошуки місця країни у світовій і європейській політиці у повоєнних умовах; 2) 1957–1961 рр. – часткова переорієнтація на Європу; 3) 1961–1973 рр. – вступ в Європейські Співтовариства; 4) 1973–1990 рр. – адаптація і пошуки місця країни в структурі Європейського об’єднання.

Упродовж усього повоєнного періоду від середини ХХ ст. відбувалися пошуки оптимальних напрямів об’єднання західноєвропейських держав насамперед у сфері економіки, що не виключало дискусій про можливості формування політичного союзу і навіть створення спільних збройних сил. Після війни головним завданням британської дипломатії було збереження позицій

країни як світової держави і лідерство в Західній Європі. Участь країни в Другій світовій війні у складі трійки провідних антифашистських союзників поряд з США і СРСР надавала керівництву країни додаткових аргументів для обґрунтування глобальної ролі Британії, унеможливила приєднання до організації регіонального рівня [1, с. 57]. Разом з тим британська політична еліта все більше усвідомлювала військову слабкість і залежність Великої Британії від підтримки США, тому відбувся дрейф зовнішньополітичних інтересів до тіснішого британо-американського співробітництва. Як зазначає М. Геффернен, У. Черчілль пропагував англо-американський альянс з часу вступу США у війну, зберігаючи віру в європейську інтеграцію [2, с. 316]. Стратегічним завданням Лондона залишалося збереження імперії як запоруки світового статусу держави.

Дистанціювання від прямої участі в європейському об'єднанні давало можливість Британії виконувати роль комунікативного “моста” між Європою і США і було частиною стратегії “третьої сили” у світовій політиці. Однак без підтримки США вона виявилася невиправданою. У промові в Фултоні 5 березня 1946 р. У. Черчілль виголосив необхідність створення “нової, єдиної Європи” як запоруки післявоєнного миру і безпеки під патронатом американо-британського військового союзу. У наступній історичній промові в Цюриху 19 вересня 1946 р. британський діяч окреслив проект “Європейського об'єднання”, що мало відбутися за сприяння Британії, але без її прямої участі [3]. У змісті цих промов, як і всієї повоєнної європейської політики країни можна побачити відголоски британської історичної політики “блискучої ізоляції” ХІХ століття. Роль гаранта забезпечення балансу сил в Європі і наявність “особливих відносин” з США мали стати міцною запорукою збереження статусу країни як світової потуги [4].

Для британського керівництва післявоєнного періоду пріоритетною сферою європейської політики була військова співпраця з державами континенту, яка могла гарантувати першість в регіональній системі міжнародних відносин. Однак вже у перші повоєнні роки почали проявлятися істотні розходження у поглядах політичних кіл Великої Британії і держав континенту, насамперед Франції, на модель післявоєнної Європи. Як наслідок – невдача англо-французького Дюнкерського договору від 4 березня 1947 р., який можна вважати першою спробою європейських держав розпочати регіональну військово-політичну інтеграцію. Політичні і фінансові кола Британії виступили проти економічної інтеграції з континентальними країнами, остерігаючись втрати економічної незалежності і ліквідації торгових преференцій з країнами Британської Співдружності. Зрештою неможливість держав Західної Європи самостійно гарантувати власну безпеку на передовій лінії “холодної війни” зумовили зведення нанівець зусиль зі створення у 1948 році за ініціативою Лондона незалежного регіонального політичного об'єднання Західного союзу.

Після створення НАТО у квітні 1949 року європейська стратегія зовнішньої політики Лондона будувалася на приматі інтересів зміцнення атлантичного союзу. Свідченням цьому стало блокування британською делегацією розширення функцій Ради Європи до рівня політичної організації [5, с. 423]. За таких умов логічним стало визначення У. Черчіллем базових напрямів повоєнної зовнішньої політики Сполученого Королівства – відносини з країнами Британської Співдружності, США і Об'єднаною Європою [6]. Невдачі унікальних як для того часу проектів Європейського оборонного союзу і Європейського політичного союзу початку 1950-х років у значній мірі стали наслідком небажання офіційного Лондона брати безпосередню участь у розвитку незалежних європейських інтеграційних структур. Натомість у 1954 році засновано військово-політичну організацію Західноєвропейський союз (ЗЄС). Створення об'єднання, в якому Велика Британія як найбільша військова держава регіону посідала провідні позиції, відповідало інтересам США, які отримали можливість контролювати

процеси євроінтеграції. Ідея Європейського політичного союзу була відкладена до більш сприятливого часу. За оцінками М. Ліпкіна, таке ставлення британських урядів до євроінтеграції можна пояснити відсутністю віри в успіх побудови амбіційного об'єднання, задоволення від створення ЗЄС на британських умовах та намаганням саботувати рух до створення європейської федерації [7, с. 23–24]. Британський уряд переоцінив свій міжнародний вплив, що засвідчили Суецька криза 1956 року і наступний складний процес вступу до ЄЕС.

Хоча Лондон все ще не бачив свого місця в системі європейської інтеграції, у наступний період (1957–1961 рр.) Європа поступово ставала “зоною зосередження” зовнішньої політики Великої Британії. Переоцінка міжнародних реалій поступово прийшла до британського керівництва під впливом ряду зовнішніх факторів: фіаско Суецької кампанії 1956 року; американська прихильність до євроінтеграції; активізація антиколоніального руху; невдача британських ініціатив щодо політики “розрядки” внаслідок зниження впливу країни на міжнародній арені. Британський уряд Г. Макміллана почав шукати шляхи налагодження співпраці і зближення з ЄЕС.

Період 1961–1973 рр. став важливим для історії європейської політичної інтеграції не лише завершенням складного процесу вступу Сполученого Королівства до Європейського Співтовариства, але й виходом на новий рівень політичного співробітництва його держав-членів. Політична еліта країни поступово усвідомлювала обмеження можливостей її зовнішньої політики. Участь в європейській інтеграції поступово утверджувалася як невід'ємна складова стратегії британського керівництва, спрямованої на збереження статусу і впливу країни на міжнародній арені. Рішення про вступ до ЄЕС було елементом політики “взаємозалежності” уряду Г. Макміллана, зміст якої полягав у необхідності об'єднання Заходу перед наростанням комуністичної загрози. Однак воно не означало створення федерації в Європі або повне об'єднання військових сил Заходу, а розумілося як прагматичне зближення в економічній політиці західних держав в інтересах британської економіки [7, с. 44]. Лондон розраховував на особливі умови членства в ЄЕС, що стало головним аргументом подвійного вето Франції на вступ Великої Британії в ЄЕС у 1963 і 1967 роках. У вступі Сполученого Королівства до “Спільного ринку” континентальні держави розглядали можливість створення противаги Франції, керівництво якої своїми діями загрожувало цілісності системи євроатлантичної безпеки і єдності держав Заходу. Прем'єр-міністр Г. Вільсон зазначав, що “Європа стоїть перед можливістю великого просування вперед до здобуття політичної єдності, і ми ... повинні взяти у ньому повноцінну участь” [8, с. 314]. Державам “шістки” було зрозуміло, що без Британії як впливового суб'єкта міжнародних відносин ЄЕС буде важко досягнути високого статусу на світовій арені як політичного актора.

Незважаючи на складність переговорів про вступ Великої Британії до Європейського Співтовариства, які успішно завершилися у 1973 році, приєднання країни до ЄПС в силу його зародкового стану і вираженого міждержавного характеру не викликав значних ускладнень. Проевропейський уряд Е. Хіта ще до набуття юридичного статусу члена Співтовариства активно включився у процеси формування механізму політичного співробітництва, який розглядався як важливий майданчик для реалізації британських міжнародних інтересів. Однак участь в ЄПС, поряд із складним процесом формування умов вступу до “Спільного ринку”, визначили характеристику Великої Британії як “незручного партнера” [9, с. 19]. Не маючи можливості диктувати об'єднанню умови економічного розвитку, британське керівництво намагалося використати дипломатичний вплив і військово-політичні можливості як основний аргумент впливу на розвиток Співтовариства. Країні довелося завойовувати місце в когорті провідних держав спільноти, що з перемінним успіхом намагалися

робити наступні уряди. Тому період участі Великої Британії в євроінтеграції 1973–1990 рр. можна вважати адаптаційним. В його рамках виділяються два етапи: 1) 1973–1979 рр. – експериментальний; 2) 1979–1990 рр. – тетчеризм [1, с. 76].

Другий уряд Г. Вільсона (1974–1976 рр.) не підтримував включення проблем зовнішньої політики і безпеки до комунітарного права, але виступав за тісніше співробітництво держав ЄЕС у зовнішньополітичній сфері. До основних здобутків політичного співробітництва держав об'єднання, до яких активно долучилася Велика Британія, можна віднести: підписання договорів про співпрацю ЄЕС з Індією у 1973–1974 роках; підтримка мирного врегулювання міжнародної кризи на Кіпрі у 1974–1975 роках; підписання Заключного акту Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) 30 липня 1975 року, напередодні якого держави ЄЕС досягли спільної позиції про активізацію контактів з країнами Східної Європи; встановлення офіційних зв'язків з Китаєм (1975 рік); засудження режиму апартеїду в Південній Африці, визнання незалежності Мозамбіку і Анголи (1976 рік); встановлення офіційних відносин ЄЕС з Канадою; початок переговорів про співпрацю між ЄЕС і Радою Економічної Взаємодопомоги (1978 рік). Певного значення набули лондонська заява Європейської Ради щодо Близького Сходу (29 червня 1977 р.) і венеційська Декларація про принципи врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту (13 червня 1980 р.), які визнали права палестинського народу на власну державність. Однак самостійна політика ЄЕС щодо Близького Сходу викликала опір США. Частиною європейської стратегії Лондона стала політика розширення Співтовариства, зокрема, щодо вступу Греції, Іспанії і Португалії. Міждержавний характер і відсутність інституційного центру політичного співробітництва ЄЕС зумовили залежність його відносин з США від інтересів впливових європейських держав.

Незважаючи на неодноразові спроби юридично включити ЄПС до сфери діяльності Співтовариства, цього так і не відбулося. Держави-партнери досягли певних результатів у погодженні зовнішньої політики, але їх не можна вважати значними. Більшість політичних заяв мали декларативний характер. Ускладнення міжнародних відносин наприкінці 1970-х років перешкоджало включенню проблем безпеки та оборони до компетенції ЄПС. Водночас ускладнення міжнародних відносин стимулювало пошуки шляхів розвитку політичної кооперації в рамках Європейського Співтовариства.

Прихід до влади консерваторів на чолі з М. Тетчер привніс нові тенденції у зовнішню політику Великої Британії, уряд якої підтримував більш тісну взаємодію учасників “Спільно ринку” в рамках ЄПС на міждержавній основі. Така позиція дозволяла йому зберегти необхідну незалежність, компенсувати негативні враження від конфронтаційної політики у бюджетній і сільськогосподарській сферах, укріпити позиції в трикутнику “Париж-Бонн-Лондон”. Керівництво Сполученого Королівства, прагнучи задати тон міжнародній дискусії в рамках Співтовариства і нав'язати партнерам свою позицію, на початку 1980-х років ініціювало посилення ЄПС, зокрема, розширення тематичної сфери консультацій учасників на проблеми безпеки, створення постійного секретаріату з представників міністерств закордонних справ, які були закріплені в тексті Єдиного Європейського акта 1986 року. Водночас поміркована позиція Форін офісу щодо поглиблення європейської політичної інтеграції часто суперечила позиції континентальних партнерів, які в умовах ускладнення міжнародних відносин і загальної стагнації розвитку ЄЕС розглядали можливості пришвидшити процеси створення Європейського Союзу. Механізм ЄПС в часи уряду М. Тетчер розглядався британським керівництвом як важливий засіб для відстоювання національних інтересів на різних рівнях. За

оцінками Ал. Громико, саме в зазначений період чимало неєвропейських країн почали сприймати Британію як представника Європи [10, с. 340]. Від активізації участі Великої Британії в ЄПС виграло і саме Співтовариство, адже значні ресурси Лондона в сфері зовнішньої політики значно розширили географію контактів і співробітництва об'єднання по всьому світу, збільшували можливості Західної Європи як нового центру сили в міжнародних відносинах.

Досягнутий на середину 1980-х років рівень розвитку євроінтеграції і механізму ЄПС розглядався офіційним Лондоном як кінцева стадія формування Європейського об'єднання. Однак історичні реалії виявилися іншими. Недооцінка пріоритетів європейської політики керівництва США і можливостей континентальних партнерів зі створення Європейського Союзу призвели до того, що Велика Британія так і не зуміла закріпитися на чолі регіональної інтеграції. Чергова загроза ізоляції в Європі і часткова втрата позицій в відносинах з США засвідчили невідповідність політики британського уряду реаліям міжнародних відносин. Протистояння Лондона автономізації ЗЄС заклало суперечність в подальшу взаємодію держав регіону в сфері безпеки та оборони, їх відносини з США і НАТО, яка в свою чергу стимулювала активні дискусії учасників інтеграції щодо регіональних оборонних можливостей, ролі ЗЄС в системі європейської безпеки, його відносин зі створюваним Європейським Союзом в нових геополітичних умовах. Відставка М. Тетчер 28 листопада 1990 р. стала логічним і очікуваним в Європі підсумком непростого і неоднозначного адаптаційного періоду участі Великої Британії в процесах європейської інтеграції.

Отже, в післявоєнні роки Лондон, задавши тон політичним і військовим інтеграційним процесам в Західній Європі, під вагою історичних упереджень, політичних традицій і позаєвропейських зовнішньополітичних орієнтирів свідомо відмовився від ролі їх лідера. Це стало однією з головних причин зупинки створення незалежних європейських політичних структур, які об'єктивно не могли повноцінно розвиватися без значних дипломатичних і військових ресурсів Великої Британії. Наступний хід історії показав, що нехтування регіональними інтеграційними можливостями в нових міжнародних реаліях змушувало британське керівництво із запізненням реагувати на нові тенденції європейської політики, що явно не відповідало його лідерським амбіціям. Участь в ЄПС як першому реально діючому проєкті об'єднання держав-учасниць європейської інтеграції у сфері зовнішньої політики використовувалася урядами країни як механізм посилення свого міжнародного впливу. Британські правлячі кола виробили специфічну стратегію участі в євроінтеграції, виступали водночас стимулюючим і стримуючим фактором системи політичної кооперації держав Євроспільноти. Уряди Великої Британії підтримували розвиток ЄПС на рівні міждержавної кооперації з обмеженим інституційним впливом, намагалися періодично виступати ініціаторами його реформування у відповідності з власним баченням розвитку ЄЕС і своїми міжнародними інтересами. Лондон не допускав можливості виходу ЄПС за рамки функціонування атлантичної системи безпеки, тому послідовно виступав проти надання механізму оборонних компетенцій. Відсутність спільної і належно скоординованої зовнішньої та оборонної політики позбавляла ЄЕС можливості стати центром сили в міжнародних відносинах на рівні з США і СРСР. У цьому значна доля відповідальності лежала на керівництві Великої Британії. Незмінність його підходів до розвитку політичного співробітництва в рамках Європейського об'єднання перманентно входила в суперечність з необхідністю розвитку Співтовариства як впливового учасника світової політики. Це стало особливо помітним у другій половині 1980-х років у зв'язку з початком кардинальних змін в системі міжнародних відносин і формуванням

Європейського Союзу. Водночас вироблена загальна стратегія і наявний досвід участі Великої Британії у процесах європейської політичної інтеграції 1940–1980-х років заклали необхідну базу для участі країни в становленні наступника механізму Європейського політичного співробітництва – Спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник / Н. Л. Яковенко. – К.: Київський університет, 2011. – 400 с.
2. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2011. – 464 с.
3. Winston Churchill, speech delivered at the University of Zurich, 19 September 1946 / Council of Europe. Available: https://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Archives/selection/Churchill/ZurichSpeech_en.asp
4. Kimball W. F. Churchill Proceedings – Sheriffs and Constables: Churchill’s and Roosevelt’s Postwar World / W. F. Kimball // *Finest Hour* 141, Winter 2008-09. – P. 36. Available: <http://www.winstonchurchill.org/publications/finest-hour/37-finest-hour-141/2103-churchill-proceedings-sheriffs-and-constables-churchills-and-roosevelts-postwar-world>
5. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюрозель; пер. з франц. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К.: Основи, 2005. – 903 с.
6. *British Political Speech*. Speech Archive. Leader’s speech, 1948. Winston Churchill. Available: <http://www.britishpoliticalspeech.org/speech-archive.htm?speech=99>
7. Липкин М.А. Британія в пошуках Європи: довгий путь в ЕОС (1957–1974 гг.) / М. А. Липкин. – СПб.: Алетейя, 2009. – 240 с.
8. *Commons Sitting of 2 May 1967*. European Economic Community (application for membership) // Hansard – House of Commons debates. House of Commons Historic Hansard for debates from 1803-2005. – HC Deb 02 May 1967. – Series 5. – Vol. 746. – P. 310–323.
9. Gamble A. The European Issue in British Politics / A. Gamble // *Britain for against Europe*; ed. D. Baker, D. Seawright. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – P. 11–30.
10. *Великобританія: епоха реформ* / под ред. Ал. А. Громько. – М.: Весь Мир, 2007. – 536 с.

Андрей Грубинко

ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ЕВРОПЕЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ (40–80-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

В статье рассматривается роль Великобритании в процессах европейской политической интеграции в течение периода 1940–1980-х годов. Представлены истоки “особой позиции” страны в системе европейской интеграции, в частности относительно участия в ее политической составляющей (внешняя политика и политика безопасности). Акцентируется внимание на становлении концептуальных основ новейшей политики Великобритании касательно участия в европейской интеграции.

Ключевые слова: Великобритания, Западная Европа, ЕЕС, Европейское Сообщество, европейская политическая интеграция.

Andriy Hrubinko

BRITISH INFLUENCE ON THE FORMATION OF MECHANISMS OF THE EUROPEAN POLITICAL INTEGRATION (40 – 80TH YEARS OF XXTH CENTURY)

The article discusses role of Great Britain in the European political integration in the period of 40–80th years of XXth century. Origins of the “special position” of the country in the system of European integration, in particular regarding participation in its political dimension (foreign and security policy) are presented. Attention payed on the development of conceptual basis of the UK’s modern policy regarding the participation in European integration.

Key words: Great Britain, West Europe, EEC, European Community, European political integration.

УДК 73:497.115 (1990-2015)

Олександр Павленко

ПОЛІТИКА США ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ КОСОВО (1990–2015 РОКИ)

У статті досліджено процес змін у політиці США стосовно визначення статусу Косово. Розпад Югославії сприяв дестабілізації становища на Балканах. На першому етапі США передали ініціативу врегулювання балканських криз європейцям. За адміністрації Б. Клінтона було прийнято рішення про безпосереднє силове втручання в Косово у форматі “гуманітарної інтервенції”. Після проголошення незалежності Косово ситуація загострилася. США підтримують ініціативи Євросоюзу щодо європеїзації Косово та врегулювання сербсько-косовських відносин.

Ключові слова: Балкани, гуманітарна інтервенція, Євросоюз, Косово, Сербія, США, Югославія.

Еволюція політики США на Балканах становить значний науковий інтерес. Предметом аналізу цієї статті є динаміка змін тактичних підходів адміністрацій американських президентів Джорджа Буша старшого, Білла Клінтона, Джорджа Буша молодшого і Барака Обами щодо визначення статусу Косово. Цей хронологічний період був визначальним з точки зору переходу косовської проблеми від боротьби за збереження автономії в умовах розпаду Югославії до проголошення незалежності Косово. Варто коротко зупинитись на передісторії цього питання.

Після Першої світової війни актуалізувалось національне питання в більшості країн Європи. Не стала винятком й албанська нація. В 1918–1919 рр. Велика Британія і Франція висували ідею поділу території Албанії між сусідами з метою відновлення рівноваги сил. У березні 1920 р. президент США В. Вільсон відхилив цей проект [26, с. 185]. Нагадаємо, що пункт 12 серед Чотирнадцяти пунктів В. Вільсона передбачав “непорушні умови автономного розвитку” для балканських народів колишньої Османської імперії, які увійшли до складу різних балканських держав [35, с. 27–28]. Балкани як геополітичний міст між Європою, Азією і Африкою важливі для реалізації американської євразійської стратегії. Балкани важливі з точки зору контролю над транспортними комунікаціями Євросоюзу. Інструменти американського впливу на Балканах поєднують “м’яку силу” опосередкованого впливу та військову силу жорсткої корекції ситуації в регіоні [25, с. 35].

Зауважимо, що загострення косовської проблеми співпало з приходом у Білий дім в 1981 р. адміністрації президента США Р. Рейгана. США в цей час розглядали модель ринкових реформ в колишній Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії як прикладу для інших країн Східної Європи. Але вже у 1987 р. сенатор республіканець Р. Доул закликав розпочати хрестовий похід з метою знищення комуністичної Югославії [17, с. 12]. Р. Рейган зробив вагомий внесок у перемогу в “холодній війні”, але плодами цієї перемоги користувались його наступники. Президент США Дж. Буш-старший був занепокоєний негативним впливом розпаду СФРЮ як фактором дестабілізації ситуації в Європі. У лютому 1991 р. сенатор Р. Доул ініціював надання американської

допомоги некомуністичним Хорватії і Словенії. У травні 1991 р. конгрес США припинив надання американських кредитів Югославії під приводом блокування Сербією і Чорногорією обрання хорвата С. Месіча на посаду голови Президії СФРЮ [5, с. 338]. Утім, уникнути розпаду СФРЮ вже було неможливо.

Справу з наслідками територіального розпаду СФРЮ та зі спробами американської балканської миротворчості довелось мати адміністрації президента США Білла Клінтона. 10 березня 1992 р. США та ЄС висловили готовність визнати незалежність Боснії і Герцеговини. Критиці було піддано спроби Сербії скасувати автономію Косово. Запобігти такому варіанту розвитку подій мав призначений у червні 1992 р. на посаду прем'єр-міністра Союзної Республіки Югославії М. Паніч – колишній громадянин США. Однак він не зміг цивілізувати сербський радикальний націоналізм та запобігти запровадження міжнародних економічних санкцій проти Белграду. Логіка силового поділу територій привела балканські народи до взаємної різанини. У спробі призупинити кровопролиття 10–11 квітня 1995 р. президент США Б. Клінтон наказав бомбити позиції боснійських сербів [19, с. 879]. Крім того, американська приватна військова компанія “Military Professional Resources” здійснювала підготовку збройних підрозділів боснійських хорватів і мусульман [10, с. 81]. У серпні 1995 р. США підтримали операцію хорватської армії проти сербських анклавів на території Хорватії. Тоді також змінилась військово-політична ситуація у Боснії і Герцеговині. У підсумку Сербія погодилась на Дейтонський мирний процес. 14 грудня 1995 р. було підписано мирний договір про припинення війни на території Боснії і Герцеговини, де були визнані боснійська Мусульмансько-хорватська федерація і боснійська Сербська Республіка [34, с. 55].

Утім, напруженою залишалась ситуація в Косово. Адміністрація Б. Клінтона вирішила підтримати мусульман-албанців та захистити їх від сербських репресій. Таке втручання розкритикував Г. Кіссінджер, який вважає, що “події у Косово не загрожують безпеці Америки” [18, с. 286].

Звернемо увагу на дискусії щодо мотивів безпосереднього втручання США у ситуацію навколо Косово в 1998–1999 роках. Найпоширенішою є версія фінансова, яка полягає у закріпленні за долларом статусу світової валюти на фоні запровадження спільної європейської грошової одиниці євро. Присутня й персональна версія, пов'язана з бажанням Б. Клінтона перегорнути сторінку скандалу за участю практикантки М. Левінські. Правда, цю версію категорично відкидає Хілларі Клінтон [20, с. 329]. Отже, навесні 1998 р. адміністрація Б. Клінтона вимагала від сербського президента С. Мілошевіча погодитись на трирічний проміжний план щодо Косово. НАТО мало отримати право на введення 30 тисяч солдат для забезпечення виборів у Косово. Але Р. Голбрук домігся лише згоди Мілошевіча на патрулювання неба над Косово літаками НАТО та введення в Косово 2000 спостерігачів ОБСЄ [37, с. 254]. Виконання цих операцій було можливим з американської військової бази “Криволак” у Македонії [20, с. 44].

У березні – червня 1999 р. ситуація навколо Косово була вирішена силою НАТО. Левову частку військових літаків для проведення цієї операції надали США. Після цього до Косово були введені миротворчі сили на чолі НАТО, але за участю російського контингенту. Водночас США декларували намір зберегти багатоетнічний склад населення Косово. З цією метою 21–23 липня 2000 у м. Ерлі (штат Вірджнія) за американського посередництва відбулись консультації сербської делегації і представників косовських албанців [13, с. 93]. Дестабілізація становища в Косово негативно вплинула на сусідню Македонію. Албанці, які живуть на кордоні Косово і Македонії вимагали більшої автономії. 1 травня 2001 р. державний секретар США К. Пауелл підтримав територіальну

цілісність Македонії [15, с. 140]. Збереження стабільності у Косово і Македонії важливе з точки зору американських економічних інтересів. Зокрема, американсько-македонсько-болгарська компанія АМВО будувала Трансбалканський нафтопровід [26, с. 200]. Компанія “Halliburton” побудувала на території Косово американську військову базу “Бондстіл” [6, с. 1].

Отже, адміністрація Б. Клінтона рішучими діями посприяла створенню державності Косово. Продовження цього курсу пов'язано з легіслативним періодом діяльності президента Джорджа Буша молодшого. Визначальною для нього стала атака терористів 11 вересня 2001 року. Після цього у 2002–2008 рр. зовнішньополітичні пріоритети були зосереджені на Афганістані та Іраку. У Косово ставилась мета для миротворчих сил не допустити проникнення ісламських терористів на Балкани. У грудні 2001 р. США домоглись від МВФ згоди на спеціальну програму фінансування інституційної розбудови державних органів у Косово [8, с. 390]. У березні 2004 р. албанці Косово силовими засобами забезпечили виселення з Косово значної кількості сербів. 20 квітня 2004 р. з цього приводу у Приштіні відбулось засідання Контактної групи по Косово. Косовських сербів залучили до албанських органів самоуправління у Косово. США тоді прийняли албанську аргументацію, що заворушення у Косово пов'язані з економічними проблемами та не мають етнічного характеру [14, с. 316].

Водночас США критикували Євросоюз за бажання домогтися демократичних стандартів у політичному житті Косово й лише після цього проголошувати його незалежність від Сербії. Восени 2005 р. США наполягали на проведенні переговорів про проголошення державності Косово. Переговори розпочались у серпні 2006 р. за участю делегацій США, Росії та Євросоюзу [382, с. 179]. Зауважимо, що після усунення від влади С. Мілошевіча поліпшились американсько-сербські відносини. У вересні 2006 р. президент Сербії Б. Тадіч та державний секретар США К. Райс підписали договір про екстериторіальний статус американських військ на території Сербії [42, с. 200]. У відповідь сербські демократи сподівались на сильну американську підтримку ідеї багатокультурного Косово [27, с. 199].

Утім, 10 червня 2007 р. президент США Дж. Буш молодший, виступаючи в албанській столиці Тірані, запевнив, що підтримує проголошення незалежності Косово та запропонував визначити крайній термін для цього [40, с. 1]. Зазначимо, що США планував створення багатоетнічного Косово, хоча за даними Центрального розвідувального управління США албанці складали 88% двомільйонного населення Косово, а сербів було близько 7%, інших національних меншин близько 5 % [38, с. 1]. Однак така етнополітична структура полегшувала створення держави титульної нації, а не багатонаціональної держави. Попри це, 17 лютого 2008 р. США визнали проголошення парламентом Косово незалежності краю. Вже 22 липня 2008 р. президент Дж. Буш-молодший у Вашингтоні провів переговори з Х. Тачі і Ф. Сейдіу. Тоді США виступили проти пропозиції Сербії поділити територію Косово на сербську і албанську частини [40, с. 2]. Пізніше у своїх спогадах “Моменти істини” Дж. Буш молодший стверджує, що не розчарувався у підтримці незалежності Косово [30, с. 300].

Під впливом наслідків російсько-грузинської війни 8–12 серпня 2008 р. США і Росія розпочали змагання за визнання незалежності Косово з одного боку і Абхазії та Південної Осетії з іншого. Росія купила визнання Абхазії та Південної Осетії лише Вануату, Венесуелою та Нікарагуа. До вересня 2008 р. США планували визнання незалежності Косово 90 країнами-членами ООН, але така кількість держав, які це зробили, була досягнута лише у середині 2011 року.

Після інавгурації президента США Барака Обами – політика США щодо Косово не змінилась. На думку Б. Обами, “незалежність Косово це результат репресивної політики С. Мілошевіча, тому Косово не може бути прецедентом для інших регіонів світу” [31, с. 1]. 21 травня 2009 р. віце-президент США Дж. Байден відвідав Косово, який побував на базі “Бондстіл” [2, с. 1]. У православному монастирі Високі Дічане Дж. Байден застеріг албанців від репресій щодо сербської меншості. Адміністрація Б. Обами продовжувала посилювати вплив на Белград. Наприклад, 27 квітня 2010 р. Сербія звернулася до американських спецслужб з проханням допомоги у розслідуванні замаху на президента Сербії Б. Тадіча [29, с. 1].

Однак дуже швидко адміністрація президента США Барака Обами переконалась у тому, як важко налагодити економічне життя в Косово. Край потерпав від низького інвестиційного потенціалу та безробіття. По мірі поглиблення економічної кризи кількість прихильників незалежності Косово з 2008 р. зменшився з 93 % до 74 % [9, с. 1]. Опозиційна албанська преса у Косово у травні 2010 р. висловлювала стурбованість ініціативами Євросоюзу “примусити” Косово до співробітництва з Сербією [21, с. 1]. Американський експерт у справах Сербії Обрад Кесіч пропонував пов’язати питання доступу Сербії до фондів ЄС із визнанням Белградом незалежності Косово. Але тодішній міністр закордонних справ Сербії Вук Єремич декларував готовність Белграду вести лише переговори про захист прав сербів у Косово [39, с. 1].

2 червня 2010 р. за участю заступника державного секретаря США Дж. Стернберга дипломати ЄС, Сербії і Косово вперше сиділи за столом переговорів після проголошення незалежності Косово [39, с. 2]. Формальна нормалізація становища дала привід НАТО на 30 % скоротити витрати на миротворчу операцію на території Косово [24, с. 12]. Сербія знервовано реагувала на визнання незалежності Косово 40 державами світу [24, с. 10]. Водночас США різко виступали проти сербської ідеї територіального поділу Косово. Навпаки, 21 липня 2010 р. у Пріштіні віце-президент Дж. Байден знову виступив за створення демократичного багатоетнічного незалежного Косово [41, с. 12]. Наступного дня 22 липня 2010 р. США здобули важливу дипломатичну перемогу. Голова Міжнародного суду ООН японець Хісасі Овада оголосив вердикт, за яким було узаконено одностороннє проголошення незалежності Косово. Крім того, США домоглися того, аби це рішення не стало універсальним прецедентом. Водночас 4 серпня 2010 р. на засідання Ради Безпеки ООН голова місії ООН в Косово (МООНК) Л. Занієр зазначив, що резолюція № 1244 залишається в силі [7, с. 1].

У жовтні 2001 р. державний секретар США Г. Клінтон відвідала Боснію, Сербію, Косово. У Боснії вона закликала зберегти територіальну цілісність [33, с. 2]. Вона вітала співробітництво властей Сербії з Міжнародним трибуналом у Гаазі. У столиці Косово Г. Клінтон заклала албанців активізувати діалог із Сербією [28, с. 3]. Американці переконували самих себе у тому, що замирившись з сусідами, Сербія відмовиться від свого кривавого націоналістичного минулого та від імперських зв’язків Росією [11, с. 11]. Не дивно, що 1–2 грудня 2010 р. на саміті ОБСЄ в Астані США не домоглися поступок від Росії у питанні “заморожених” конфліктів на пострадянському просторі. Водночас набрав обертів скандал із персональною справою прем’єр-міністра Косово Х. Тачі. Його звинувачували у зв’язках з косовською мафією [36, с. 11]. Албанська преса Косово звинуватили Сербію у намірі дискредитувати “борців за незалежність Косово” [4, с. 4]. Утім, жодних кримінальних наслідків для Х. Тачі це не мало [1, с. 57].

У цьому сенсі варто звернути увагу на позицію, оприлюднену професором університету Арізона (США) Дж. Буханеном, який запропонував селективне

ставлення до права націй на самовизначення. Він запропонував трактувати його як спеціальне, яке можливе лише за певних умов. Зокрема, серед таких умов виправлення наслідків попередніх несправедливих анексій, за умови самозахисту. Отже, 17 лютого 2008 р. за морально-політичної підтримки США парламент Косово проголосив незалежність Республіки Косово від Сербії. Понад сто країн це визнало, але значна кількість держав-членів ООН продовжує вважати, що Косово не повинно було одноосібно проголошувати незалежність, тому де-юре воно продовжує залишатися автономною частиною Сербії. США були вимушені погодитись з рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 8 жовтня 2008 р. про перевірку Міжнародним трибуналом у Гаазі правочинності однобічного проголошення незалежності Косово. Утім, на вимогу США ООН погодилась, що трибунал не може приймати остаточне рішення з цього приводу, а може лише висловити свою думку. Після російсько-грузинської війни серпня 2008 р. Росія визнала незалежність Південної Осетії та Абхазії [12, с. 324].

15 грудня 2010 р. за результатами переговорів у Москві міністра закордонних справ Росії С. Лаврова та його сербського колеги В. Єремича мова йшла тиск Кремля, який домагався жорсткішої позиції Белграду у справі Косово [16, с. 1]. Аби уникнути дестабілізації США наполягали на тому, аби союзники по НАТО не поспішали залишати Косово [23, с. 1]. Однак “арабська весна” 2011 р. переключила увагу адміністрації Барака Обами на країни Близького Сходу і Північної Африки. Правда, абстрагуватись від Косово було складно, адже 2 березня 2011 р. косовський албанець в аеропорту Франкфурту на Майні застрелив двох американських військових [3, с. 1]. Були побоювання, що “Косово – це лише віддзеркалення проблем, які можуть виникнути в Лівії після “гуманітарної інтервенції” [4, с. 1]. Хоча зміна лідерів у арабських країнах відбувалась суперечливо, кадрове питання у Косово надійно було контрольованим. Опальний косовський олігарх Б. Паколі, відомий своїми корупційними зв'язками з оточенням Б. Єльцина, не зміг стати президентом Косово. Натомість 7 квітня 2011 р. парламент Косово обрав президентом країни Атіфете Яхьяга. Вона навчалась і жила в США [4, с. 2]. 6 липня 2011 р. віцепрезидент США Дж. Байден стимулював власті Косово до відновлення переговорів з Белградом [41, с. 1]. На початку серпня 2011 р. Сербія погодилась на відновлення албанського контролю над північними районами Косово. США підтримали готовність Євросоюзу сприяти налагодженню діалогу між сербами і албанцями Косово.

Під час другого президентського терміну Барак Обама дещо змінив зовнішньополітичні пріоритети США. Події “арабської весни” 2011 р., сирийська війна, падіння режиму М. Каддафі у Лівії спровокували потужну хвилю біженців до країн-членів Європейського Союзу. Увага до проблеми Косово зосереджувалась на проблематиці запобігання ісламському тероризмові та проникненню на Балкани бойовиків “Ісламської держави”. Також адміністрація Барака Обами підтримала початок переговорів Євросоюзу та Сербії про вступ останньої до єдиної Європи. Крім того, США вітали поглиблення співпраці Євросоюзу з албанськими властями Косово. Утім, остаточне визнання Косово як незалежної держави та прийняття її до ООН відкладено до сфери компетенції нової адміністрації президента США, яка набуде повноважень 20 січня 2017 року.

Список використаних джерел

1. *Автономный край Косово и Метохия. Факты.* – Белград: Союзный секретариат по информации, 1998. – 126 с. 2. *Addresses Troops in Kosovo at Camp Bondsteel.* The Vice President Joe Biden, 21 May 2009 // Электронный документ: режим доступа: <http://www.whitehouse.gov/search/site/kosovo> 3. *Албанец* сознался в нападении на американских

- военных в ФРГ // Электронный документ режим доступа: <http://www.itar-tass.com/Level2.html?NewsID=16008892&PageNum=0> 4. *Арбатова Н.* Косовский прецедент для Ливии // Надежда Константиновна Арбатова // Электронный документ режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2011-04-05/7_cosovo_livia.html 5. *Васильева Н., Гаврилов В.* Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке. / Нина Васильева, Виктор Гаврилов. – М.: Гея этэрум, 2000. – 480 с. 6. *Булатович Л.* База Бондстил – столица нового наркогосударства на Балканах / Лазар Булатович // Электронный документ режим доступа: <http://www.fondsk.ru> 7. *Буш Джордж.* “Наше решение – независимость Косово” // Электронный документ режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/255673.html> 8. *Bush George.* Decision Points. – Crown: Publishers/Virgin Books, 2010. – 497 p. 9. *Glenny Misha.* McMafia. A Journey Through the Global Criminal Underworld. – London: Random House, 2008. – 240 p. 10. *Гольц А.* Любой конфликт за ваши деньги / Александр Гольц. // Вокруг света. – 2010. – № 10. – С.74–83. 11. *Derens Jean-Arnault.* Protectorate of Kosovo // Электронный документ режим доступа: <http://www.mondediplo.com/2003/12/09Derens> 12. *Дель Понте К.* Охота. Я и военные преступники / Карла Дель Понте. – М.: Эксмо, 2008. – 640 с. 13. *Доклад* Генерального секретаря ООН о Миссии Организации Объединенных Наций по делам временной администрации Косова (18 сентября 2000 г.) // Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. – С. 92–107. 14. *Доклад* Генерального секретаря ООН о Миссии Организации Объединенных Наций по делам временной администрации в Косове (29 ноября 2004 г.) // Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. – С. 316–342. 15. *Заявление* Государственного секретаря США Колина Пауэлла (1 мая 2001 г.) // Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. – С. 140–141. 16. *Заявление* для прессы по итогам российско-сербских переговоров на высшем уровне 20 октября 2009 года (Белград) // Электронный ресурс: режим доступа: <http://www.kremlin.ru/transcripts/5782> 17. *Качура Ю. Б.* Югославия в концепциях и внешней политике США в 1960-е годы / Юрий Борисович Качура. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. – К.: Государственный университет им. Т.Г.Шевченко, 1989. – 19 с. 18. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? / Генри Киссинджер; Пер. с англ. – М.: Ладомир. – 2002. – 350 с. 19. *Клинтон У. Дж.* Моя жизнь / Уильям Джефферсон Клинтон; Пер. с англ. – М.: Альпина бизнес букс, 2005. – 1088 с. 20. *Клинтон Г.* Жива історія / Гіларі Родем Клінтон; Пер. з англ. – К.: Основи, 2008. – 592 с. 21. *Kosovo* // Электронный документ режим доступа: <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-fact-book/geos.kv.html#People> 22. *Майстровой А.* Почему “русские” в Израиле не хотят мира / Алексей Майстровой // <http://www.inopressa.ru/article/13Oct2010/jpost/israel.html> 23. *Макшейн Денис.* Очернение Х.Тачи. The Wall Street Journal // Электронный документ режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/08Feb2011/wsj/kosovo1.html> 24. *Министры* обороны стран НАТО высказались за экономию расходов // Электронный документ режим доступа: http://www.rian.ru/trend/nato_ministers_meeting_11062010/ 25. *Най Дж.* “Мягкая” сила и американо-европейские отношения // США – Канада: экономика – политика – культура. – 2004. – № 10. – С. 33–42. 26. *Пономарёва Е. Г.* Новые государства на Балканах. / Елена Георгиевна Пономарёва. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2010. – 252 с. 27. *Obama for Kosovo* // Электронный документ режим доступа: <http://www.newkosovoreport.com> 28. *Pond E.* The EU’s Test in Kosovo // The Washington Quarterly. – 2008. – Vol.31. – № 4. – pp. 97–112. 29. *Отставка* президента Косово Ф.Сейдиу // Электронный документ режим доступа: <http://www.rain.ru/world/20100927/279782322.html> 30. *Report of the Secretary General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo.* 2011, 3 May. // S/2011/281 // Электронный документ режим доступа: http://www.unmikononline.org/SGReports/UIV_Sec_Gen_kosovo_report_052011.pdf 31. *Roule au Eric.* French diplomacy adrift in Kosovo // Электронный документ режим доступа: <http://www.mondediplo.com/1999/12/04/rouleau> 32. *Саган Г.* Особливості національних рухів в Югославії 1960–1980-х рр. / Галина Саган // Электронный документ режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc-gum/nzpznuv/2008_16/5484-501.pdf 33. *Samary Catherine.* The real agenda for Kosovo // Электронный документ режим доступа: <http://www.mondediplo.com/2000/02/06samary> 34. *Сербов* разбирали на органы с ведома США? // Электронный документ режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/2010/11/13/789703.html> 35. *Симич П.* Дейтонский процесс: сербский взгляд / Предраг Симич // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 9. – С. 34–45. 36. *Sher James.* Articles Collection devoted to NATO, Russia, Ukraine, Crisis in Kosovo and Yugoslavia. – Kyiv: Atlantic Council of Ukraine. – 2000. – 64 p. 37. *Тэлботт* Струуб. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии / Пер. с англ. – М.:

Городок, 2003. – 509 с. 38. *The Conflict over Kosovo*. Report // Электронный документ: режим доступа: http://www.rand.org/pubs/monograph_repos/mr/1351.html 39. *US Balkan policy* // Электронный документ режим доступа: <http://www.sprskapolitika.com> 40. *US President George Bush for Kosovo* // Электронный документ режим доступа: <http://www.georgewbush-whitehouse.archives.gov> 41. *Vice President Biden's Remarks to the Assembly of Kosovo* // Электронный документ: режим доступа: <http://www.state.gov/p/eur/rls/wh/123744.htm> 42. *Walzer Michael*. Just and Unjust Wars. – New York: Basic Books, 2011. – 180 p.

Александр Павленко

ПОЛИТИКА США ОТНОСИТЕЛЬНО ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТАТУСА КОСОВО (1990–2015 ГОДЫ)

В статье исследовано процесс изменений в политике США относительно определения статуса Косово. Распад Югославии содействовал дестабилизации положения на Балканах. На первом этапе США передали инициативу урегулирования балканских кризисов европейцам. Администрация Б. Клинтона решилась на непосредственное силовое вмешательство в Косово в формате “гуманитарной интервенции”. После провозглашения независимости Косово ситуация обострилась. США поддерживают инициативы Евросоюзу, направленные на европеизацию Косово и урегулирование сербско-косовских отношений.

Ключевые слова: Балканы, гуманитарная интервенция, Европейский Союз, Косово, Сербия, США, Югославия.

Alexander Pavlenko

US POLICY ON KOSOVO STATUS (1990–2015)

The paper deals with US policy on Kosovo Status. Destruction of Yugoslavia promoted destabilization of Balkan region. The author shows evolution of US policy on Kosovo Status from diplomatic mission to “humanitarian intervention”. These are the need for Kosovo independents. Another problem is to make peace in Serbian-Kosovo relationship.

Key words: Balkan, humanitarian intervention, European Union, Kosovo, Serbia, USA, Yugoslavia.

УДК 94 (476) “XX/XXI”

Оксана Валіон

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АВАРІЙ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС ТА ЇХ ПОДОЛАННЯ У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ

У статті проаналізовано білоруський досвід подолання наслідків чорнобильської катастрофи. Особливу увагу звернуто на соціальні та економічні збитки від аварії на ЧАЕС та заходи, спрямовані на реабілітацію й відродження забруднених територій.

Ключові слова: Республіка Білорусь, чорнобильська катастрофа, соціально-економічні наслідки аварії, державні програми, захисні заходи.

30 років минуло від однієї з наймасштабніших техногенних катастроф у світі – аварії на Чорнобильській АЕС. Проте її наслідки і до нині відчувають жителі України, Білорусі та Росії, адже саме ці держави найбільше постраждали від потужного екологічного лиха. Покинуті оселі, зруйновані землі, тисячі загиблих, мільйони постраждалих – ці події ще необхідно глибше усвідомити й переосмислити. За час, що відділяє нас від цієї трагедії, накопичено значний досвід щодо відродження забруднених регіонів, оздоровлення населення, відбувається здійснення природоохоронних заходів тощо. Але, на жаль, наслідки аварії не зменшуються, тому забути про найбільшу радіаційну катастрофу ХХ ст. неможливо.

Глобальний характер чорнобильської трагедії демонструє, з одного боку, як проблеми регіонів набувають ключового значення в загальносвітовому вимірі, торкнувшись у тій чи іншій мірі чимало країн європейського континенту, з іншого – мобілізує міжнародну спільноту до розв’язання екологічних питань, щоб унеможливити повторення схожих катастроф. З огляду на це, важливо проаналізувати соціально-економічні наслідки аварії на ЧАЕС для держави, котра найбільше постраждала, – Республіки Білорусь, щоб зрозуміти масштаби й особливості чорнобильської трагедії, та з’ясувати заходи, які проводяться з метою ліквідації і мінімізації впливу катастрофи для її території і населення. Відтак, у Білорусі накопичено унікальний досвід із реабілітації забруднених регіонів, повернення їх до нормального життя. Цей гіркий досвід допоможе іншим державам долати аналогічні проблеми.

Історіографічною базою досліджуваної проблеми стали праці переважно білоруських і російських дослідників, меншою мірою – українських. Зокрема, медичні й біологічні наслідки чорнобильської катастрофи ґрунтовно розкрито в колективній монографії А. Яблокова, В. Нестеренко, А. Нестеренко “Чернобыль: последствия катастрофы для человека и природы” [1]. Чималу увагу чорнобильській проблемі приділив відомий білоруський політолог Ю. Шевцов, який вважає, що вона вимагає глобальної активності, а це, в свою чергу, породжує необхідність для білорусів пошуку ефективного діалогу з іншими культурами [2]. Соціальні аспекти впливу аварії на ЧАЕС висвітлено у книзі “Беларусь: Народ. Государство. Время” [3], що видана спеціалістами Національної академії наук Білорусі та Інституту історії, за редакцією О. Ковалені у 2009 р. У теоретичному та практичному осмисленні проблеми прислужилися також дослідження Д. Демичева [4], О. Гончарова [5], Л. Беляєва [6], Є. Євсєєва [7], А. Зуєвої [8], І. Семенені [9], Н. Солошенко [10] та ін. Цінними стали збірники, присвячені вшануванню річниць чорнобильської катастрофи [11; 12; 13; 14]. Джерельною основою роботи слугували переважно державні

нормативно-правові акти з подолання наслідків аварії на ЧАЕС та документи Національного архіву Республіки Білорусь.

Аварія 26 квітня 1986 р. на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції стала найбільшим радіаційним ударом в історії людства. Радіоактивні викиди після катастрофи досягли багатьох держав. Найбільшого забруднення зазнали території України, Білорусі й Росії, у меншій мірі – інших європейських країн – Австрії, Болгарії, Угорщини, Італії, Норвегії, Польщі, Румунії, Англії, Греції, Німеччини, Фінляндії, Швеції та Югославії [6]. Близько 70 % радіоактивних речовин випало на Республіку Білорусь, від прикордонних територій якої до джерела вибуху всього лише 16 км. Радіоактивному забрудненню було піддано 23,3 % земель Білорусі, у той час, як в Україні – 6,9 %, у Росії – 1,46 % [15;16, арк. 13]. Замовчування і применшення розмірів трагедії заважало прийняттю швидких і ефективних заходів уже в перші дні для того, щоб зменшити збитки від аварії [8].

Верховна Рада Білорусі визнала всю територію зоною екологічної біди. Найбільше у результаті аварії постраждали 3 області – Гомельська, Могильовська та Брестська, а також 59 районів республіки і 3600 населених пунктів, де проживало 2,2 млн осіб (близько однієї п'ятої частини всього населення Республіки Білорусь) [17]. На першому етапі після аварії було евакуйовано 24,7 тис. осіб. На 1996 р. із забруднених територій переселено 131,2 тис. жителів [18, арк. 3].

Як зазначає білоруський науковець Ю. Шевцов, для республіки чорнобильська катастрофа стала зовнішнім викликом, вона об'єднала людей, ставши для них джерелом однотипних проблем: нестача чистих продуктів, турбота про медикаменти й оздоровлення, хвороби, тривога за майбутнє дітей, для багатьох – болісна розлука з родиною і переїзд на нове місце проживання [2]. Аварія на ЧАЕС кардинально змінила звичний уклад життя білорусів, неоднозначно вплинула на їх ставлення до оточуючої дійсності.

Трагедія в Чорнобилі призвела до серйозних довготривалих радіоекологічних, медичних, демографічних і соціально-психологічних наслідків, здійснила негативний вплив на соціально-економічний розвиток територій [6]. Характер і розмір збитків, завданих аварією, стали потужними дестабілізуючими факторами соціально-економічного розвитку республіки. В результаті всі основні галузі народного господарства в зонах радіоактивного забруднення потрапили у винятково тяжке економічне становище [18, арк. 15].

На радіаційній території опинилося 340 промислових підприємств, умови функціонування яких суттєво змінилися. Діяльність низки була припинена в зв'язку із відселенням населення. Інші зазнавали значних збитків від зниження обсягів виробництва, неповної окупності коштів, укладених у будівлі, споруди, устаткування, меліоративні системи. Суттєвими стали втрати палива, сировини і матеріалів [18, арк. 13 зв.].

Із сільськогосподарського вжитку було виведено 2,64 тис. кв. км сільськогосподарських угідь, ліквідовано 54 колгоспи і радгоспи. Різко скоротилися посівні площі й валовий збір сільськогосподарських культур, суттєво зменшилося поголів'я худоби. В зоні забруднення опинилися 132 родовища мінерально-сировинних ресурсів [18, арк. 13 зв.].

Значної шкоди завдано лісовому господарству Білорусі. Близько чверті лісового фонду – 17,3 тис. кв. км лісу – зазнали радіоактивного забруднення. Щорічні втрати деревних ресурсів перевищують 2 млн куб.м. У Гомельській і Могильовській областях, де забруднено радіонуклідами відповідно 51,6 і 36,4% загальної площі лісових масивів, заготівля деревини на території зі щільністю забруднення по цезію-137 555 Бк/м² і вище повністю припинена [19].

На думку фахівців, економічні збитки, завдані Білорусі у зв'язку з аварією на ЧАЕС у розрахунку на 30-річний період її подолання, оцінюються у 235 млрд доларів США, що еквівалентно 30 бюджетам республіки в обсязі 1985 року [20;18, арк. 13 зв.].

Як зазначив перший заступник голови президії НАН Білорусі, подолання наслідків чорнобильської катастрофи стало для республіки однією із витратних справ у її історії, куди спрямовується за неофіційними оцінками, щорічно до 10 відсотків ВВП. А всього з 1990 року Республіка Білорусь, за її внутрішніми підрахунками, витратила на допомогу постраждалим і реабілітацію територій 22 мільярди доларів США – понад два мільйони в день [20;21].

Подолання наслідків радіаційної аварії в Чорнобилі є пріоритетним завданням державної політики Республіки Білорусь. У 1990–1991 рр. був створений Комітет із проблем наслідків аварії на Чорнобильській АЕС при Раді Міністрів Республіки Білорусь, який у 2006 р. реорганізували у Департамент із ліквідації наслідків на Чорнобильській АЕС Міністерстванадзвичайних ситуацій Республіки Білорусь [22]. Відтак, відбувається систематичний контроль за територіями, що були піддані радіаційному забрудненню, а також здійснюється розробка довготривалих захисних заходів.

До нині в Білорусі розроблено і реалізується низка нормативно-правових актів щодо ліквідації і мінімізації наслідків катастрофи на ЧАЕС. Серед них виділимо: “Про соціальний захист громадян, які постраждали від катастрофи на Чорнобильській АЕС” (22 лютого 1991 р.) [23]; “Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС” (12 листопада 1991 р.) [24].

Зміни й доповнення до вказаних законів сприяли появі наступних законодавчих актів: “Про соціальний захист громадян, які постраждали від катастрофи на Чорнобильській АЕС, інших радіаційних аварій” (6 січня 2009 р.) [25] та “Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС” (26 травня 2012 р.) [26]. Перший закон “... спрямований на захист прав та інтересів громадян, які брали участь у ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, інших радіаційних аварій, евакуйованих, відселених, тих, які самостійно виїхали на нове місце проживання з територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС” [25]. Другий – “... встановлює правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС, регулює питання віднесення частини території Республіки Білорусь до території радіоактивного забруднення та зон радіоактивного забруднення, виконання заходів із подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС з метою зниження радіаційного впливу на населення та навколишнє середовище” [26]. Отже, вказані документи регулюють правові питання, пов'язані із аварією на ЧАЕС.

Зауважимо, що з 1993 року діє система обліку громадян, які зазнали радіаційного впливу внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, – Державний реєстр. До нього внесені відомості про понад 826 тис. громадян, які постраждали від катастрофи на ЧАЕС та інших радіаційних аварій [27].

Із 1990 р. у Білорусі реалізуються державні програми щодо вжиття заходів із ліквідації і мінімізації впливу чорнобильської катастрофи, які, переважно, розраховані на п'ятирічний період, зокрема, Державна програма із ліквідації в Білоруській РСР наслідків аварії на Чорнобильській АЕС на 1990–1995 роки; Державна програма із мінімізації та подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС на 1996–2000 роки; Державна програма Республіки Білорусь з подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС на 2001–2005 роки та на період до 2010 року; Державна програма з подолання наслідків

катастрофи на Чорнобильській АЕС на 2006–2010 роки; Державна програма з подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС на 2011–2015 роки та на період до 2020 року [28].

Головною організацією-виконавцем Державної програми Республіки Білорусь щодо подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, є республіканське науково-дослідницьке підприємство Інститут радіології, створене на базі Білоруської філії Всесоюзного науково-дослідницького інституту сільськогосподарської радіології, що функціонував з 1986 р. у Гомелі. Основними завданнями установи є: розробка наукових проблем реабілітації забруднених радіонуклідами територій; проведення досліджень у галузі сільськогосподарської радіології; розробка практичних рекомендацій щодо ведення сільського господарства на забруднених територіях [29; 30].

Зауважимо, що основними пріоритетами вказаних чотирьох програм до 2010 р., було здійснення захисних заходів, тоді як Державна програма з подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС на 2011–2015 роки та на період до 2020 року передбачала перехід від реабілітації територій, які постраждали від аварії, до їх стійкого соціально-економічного розвитку. Обсяг фінансування програм склав 21,7 млрд доларів США.

Упродовж 1998–2010 рр. були завершені три програми спільної діяльності Білорусі й Росії в рамках Союзної держави з подолання наслідків чорнобильської катастрофи. Цього року закінчується реалізація четвертої програми, основними завданнями якої стали: забезпечення розвитку й ефективного застосування новітніх технологій медичної допомоги і реабілітації громадян Білорусі та Росії, які були піддані радіаційному впливу внаслідок чорнобильської катастрофи; вдосконалення єдиної системи радіаційного захисту на територіях радіоактивного забруднення; розробка і реалізація стратегії управління територіями з високими рівнями забруднення й тими, що були виведені із господарського вжитку через радіаційний фактор; реалізація спільної інформаційної, просвітницької і соціально-реабілітаційної політики із проблем радіаційної безпеки та стійкого розвитку територій [28].

Програми доповнюють і вдосконалюють одна одну, виділяють актуальні напрямки діяльності щодо подолання наслідків чорнобильської катастрофи, при цьому також виокремлюють принципово нові заходи [9].

Ці та інші документи регулюють соціально-економічний сегмент ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. У контексті їх реалізації Білорусь докладає чималих зусиль щодо вирішення питань, пов'язаних з реабілітацією забруднених територій, оздоровленням населення. Заходи, проведені з часу аварії до нині, мають свої пріоритети. Так, зокрема, у 1986–1991 рр. здійснювалися надзвичайні дії – евакуація та відселення населення, масова дезактивація, у 1992–2000 рр. проводилися захисні роботи – формувалося чорнобильське законодавство, відбувалося масове переселення людей, надавалася медична і соціальна допомога, із 2001 р. – до нині на порядку денному – довгострокова реабілітація та відродження забруднених районів [31]. Як слушно зауважив заступник Міністра із надзвичайних ситуацій Республіки Білорусь Олександр Гончаров, за 30 років на територіях, які постраждали від Чорнобиля, – було пройдено шлях від масового переселення людей із найнебезпечніших місць і здійснення захисних заходів до соціально-економічної реабілітації забруднених територій, придатних для життя з радіологічної точки зору [5]. Президент Олександр Лукашенко у 2009 р. під час відвідування “чорнобильських” територій вказав на необхідність переходу до відродження і динамічного розвитку районів, що постраждали від чорнобильської катастрофи [32].

Акцент на державні програми із подолання наслідків аварії на ЧАЕС і соціально-економічний розвиток регіонів, що постраждали, був цілком

правильним. Адже поетапно і скрупульозно проведені заходи із ліквідації й мінімізації небезпечного впливу чорнобильської катастрофи дозволили створити безпечні умови для проживання населення, налагодити надання медичної і соціальної допомоги тим, хто її потребував, дати кожному постраждалому віру і надію у завтрашній день.

Серед результатів, яких вдалося домогтися за 30-річний період подолання наслідків аварії, вкажемо на те, що нині під спеціальним медичним наглядом у республіці знаходяться понад 1,5 млн осіб, які постраждали від катастрофи на Чорнобильській АЕС, у тому числі 262 тис. дітей і підлітків. Усі ці громадяни щорічно проходять медичний огляд. Витрати на проведення диспансеризації населення склали 5 млрд рублів. Упродовж 2011–2015 рр. за рахунок коштів республіканського бюджету пройшли оздоровлення та санаторно-курортне лікування 495 тис. осіб, у тому числі 452 тис. дітей. На оздоровлення постраждалого населення за п'ятирічку направлено 1 444 млрд рублів (2015р. – 423 млрд рублів). Понад 1,4 трлн рублів щорічно виділяються на безкоштовне харчування 119 тис. учнів, які здобували загальну базову і середню освіту в установах освіти, розташованих на території радіоактивного забруднення [32]. Заходи із проведення диспансеризації та медичного обліку громадян Білорусі, які постраждали внаслідок чорнобильської аварії, дають підстави стверджувати про створення системи державного контролю за здоров'ям громадян, надання їм вчасної фахової допомоги.

На територіях, які постраждали від катастрофи на ЧАЕС, у 1990–2015 роках прокладено 3,3 тис. км газопроводів, введено експлуатацію 2,7 тис. км мереж водопроводу та каналізації, газифіковано 22 тис. житлових будинків, побудовано 157 загальноосвітніх шкіл, 116 дитячих садків, 43 лікарні, 148 амбулаторно-поліклінічних установ, 68 тис. квартир. Лише за останню п'ятирічку здано в експлуатацію 517 квартир загальною площею 28 тис.м, газифіковано 9,5 тис. Житлових будинків (квартир), прокладено 0,8 тис. км газопровідних мереж, забезпечено водопостачання та проведено реконструкцію водопровідних мереж протяжністю 149 км, прокладено 101 км дорожнього полотна [32]. Отже, регламентація виробничої діяльності та забезпечення радіаційнобезпечних умов праці й життя є необхідними заходами, спрямованими на ліквідацію наслідків аварії.

Важливим аспектом відродження територій, які постраждали від аварії на ЧАЕС, їх соціально-економічного розвитку є реалізація спеціальних інноваційних проектів. Адже нині недостатньо лише отримувати чисту продукцію, а й необхідно підвищити рентабельність виробництва. Тому впровадження сучасних технологій виробництва та переробки продукції, виробленої на території радіоактивного забруднення, модернізація і технічне переоснащення виробництв районів, що постраждали від аварії, створення нових виробництв для переробки природних сировинних ресурсів у цих регіонах є ключовими заходами Державної програми з подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС на 2011–2015 роки та на період до 2020 року [7]. Зазначимо, що на реалізацію спеціальних інноваційних проектів, спрямованих на соціально-економічний розвиток постраждалих регіонів, у 2011–2015 рр. витрачено 931,4 млрд рублів. Усього реалізовано 25 проектів [32].

У результаті природного розпаду радіонуклідів поступово знижується щільність забруднення постраждалих територій. Упродовж 1986–2015 рр. у зв'язку з природним розпадом цезію-137 площа забрудненої цим радіонуклідом території зменшилася в 1,7 рази і станом на 1 січня 2016 р. складала 13,6%. З 1992 до 2016 рр. (включно) кількість забруднених радіонуклідами населених пунктів зменшилась на 1058 (з 3251 до 2193). У республіці було виведено з сільськогосподарського вжитку 247,3 тис. га радіаційно небезпечних земель.

Нині внаслідок зниження щільності радіоактивного забруднення повернуто в користування 17,5 тис. га або 11 % земель, які можуть бути використані в сільськогосподарському виробництві [33]. На цих землях білоруські вчені навчилися вирощувати “чистий” урожай. Зокрема, були розроблені добрива – сорбенти – спеціальні корми для очищення продуктів від радіонуклідів, а також здійснено перехід на виробництво комбікормів із ферроценом [34]. Серед інших спеціальних заходів, які сприяють отриманню сільськогосподарської продукції із низьким вмістом або відсутністю радіонуклідів, назвемо – вапнування кислих ґрунтів, створення кормових угідь для худоби та ін. За минуле п’ятиріччя на проведення захисних заходів у сільськогосподарському виробництві спрямовано 2 253 млрд рублів.

Зуважимо, що в Білорусі здійснюється комплекс робіт у зонах відчуження та відселення. Ще у 1988 р. на прилеглий до Чорнобильської АЕС найбільш забрудненої території трьох районів – Брагінського, Наровлянського і Хойнікського (Гомельської області) – з метою здійснення радіобіологічних та екологічних досліджень був створений Поліський державний радіаційно-екологічний заповідник [35]. Характерними особливостями заповідника є наявність високих рівнів забруднення природного середовища в результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС радіонуклідами, в тому числі трансурановими ізотопами. Із 432 тис. га земель області, що були віднесені до радіаційнонебезпечних, 216 тис. га передані Поліському державному радіаційно-екологічному заповіднику. Увага до заповідника від державних органів, як і загалом до чорнобильської проблеми, перебуває в числі пріоритетних. Свідченням цьому є Указ Президента РБ від 21 січня 2013 р. “Про Поліський державний радіаційно-екологічний заповідник”, у якому з метою забезпечення радіаційного захисту населення, запобігання поширенню радіонуклідів, пом’якшення шкідливих впливів на природні комплекси і об’єкти, розташовані в межах Поліського державного радіаційно-екологічного заповідника, постановлено: “Трансформувати Поліський державний радіаційно-екологічний заповідник, змінивши кордони, зони, режим охорони і використання його територій” [36]. Безумовно, такі кроки сприятимуть забезпеченню радіаційного захисту населення, запобігання поширенню радіонуклідів, пом’якшенню шкідливих впливів на території, розташовані у межах Поліського державного радіаційно-екологічного заповідника.

Глобальний масштаб чорнобильської трагедії не зважає на такі перепони, як національний кордон, підноситься над політичною кон’юнктурою, переконує в потребі використовувати всі можливості міжнародного співробітництва для розв’язання вказаних проблем [10]. Проекти соціально-економічного розвитку територій, що постраждали від ЧАЕС, сприяння розвитку сільського підприємництва та малого підприємництва всільських районах, регіонального і місцевого розвитку, є пріоритетними в рамках міжнародної співпраці щодо чорнобильського питання, де на сьогодні реалізовано чимало успішних проектів [32].

Разом з тим, проблеми на територіях, підданих радіоактивному забрудненню, сьогодні все ще залишаються, тому, необхідно постійно дбати про належний контроль за реалізацією заходів з подолання наслідків катастрофи, як з боку держави, так і – громадськості, не допустити згорання і зменшення фінансування наукових досліджень для науково обґрунтованого вирішення чорнобильської проблеми на перспективу, збільшити радіаційний контроль за продуктами харчування, забезпечити створення ефективної незалежної недержавної системи інформування і контролю щодо розширення господарської діяльності на забрудненій території та можливості повернення туди людей [37; 8]. Справді, хоча за 30 років ситуація кардинально змінилася на територіях, що

постраждали від аварії, але, на жаль, повністю ліквідувати негативні наслідки чорнобильської катастрофи не вдалося.

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, Республіка Білорусь зазнала значних соціально-економічних збитків від аварії на Чорнобильській АЕС: забруднення радіонуклідними речовинами близько 70 % території, виведення із сільськогосподарського вжитку 247,3 тис. га радіаційно небезпечних земель, припинення діяльності низки промислових підприємств, здоров'я багатьох людей тощо. Опинившись перед проблемою подолання наслідків чорнобильської катастрофи, держава зуміла виробити й реалізувати систему заходів із соціального та економічного захисту, що включають надання медичної і соціальної допомоги, створення безпечних умов для проживання громадян, здійснення соціально-економічної і радіаційно-екологічної реабілітації забруднених радіацією територій, їх відродження та динамічний розвиток. Досвід управління постчорнобильською ситуацією засвідчує вагомому роботу з подолання наслідків аварії та переходу до нормальних умов життєдіяльності на територіях радіоактивного забруднення.

Список використаних джерел

1. Яблоков А. Чернобыль: последствия катастрофы для человека и природы / А. Яблоков, В. Нестеренко, А. Нестеренко. – СПб., 2007. – 376 с. 2 Шевцов Ю. Объединенная нация. Феномен Беларуси. – М.: “Европа”, 2005 / Ю. Шевцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.e-reading.org.ua/.../Shevcov_-_Obedinennaya_naciya_Fenomen_Belorusii.html. 3. *Беларусь*: Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 879 с. 4. Демичев Д. Некоторые социально-экономические аспекты минимизации последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС / Д. Демичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-sotsialno-ekologicheskie-aspektu-minimizatsii-posledstviy-katastrofy-na-chernobylskoj-aes>. 5. Гончаров А. Приветственное слово / А. Гончаров // 30 лет после чернобыльской катастрофы. Роль Союзного государства в преодолении ее последствий: материалы научно-практической конференции / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П. А. Саскевич (гл. ред.) [и др.]. – Горки, 2015. – С. 9–10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 6. Беляев П. 30 лет после чернобыльской катастрофы: итоги и перспективы преодоления / П. Беляев // 30 лет после чернобыльской катастрофы. Роль Союзного государства в преодолении ее последствий: материалы научно-практической конференции / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П. А. Саскевич (гл. ред.) [и др.]. – Горки, 2015. – С. 230–235. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 7. Евсеев Е. Решение социально-экономических проблем загрязненных радионуклидами территорий путем реализации специальных инновационных проектов / Е. Евсеев // 30 лет после чернобыльской катастрофы. Роль Союзного государства в преодолении ее последствий: материалы научно-практической конференции / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П. А. Саскевич (гл. ред.) [и др.]. – Горки, 2015. – С. 290–294. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 8. Зуева А. Опыт Республики Беларусь в преодолении последствий аварии на ЧАЭС / А. Зуева // 30 лет после чернобыльской катастрофы. Роль Союзного государства в преодолении ее последствий: материалы научно-практической конференции / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П. А. Саскевич (гл. ред.) [и др.]. – Горки, 2015. – С. 295–298. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 9. Семененя И. Перспективы совместной деятельности Беларуси и России в области преодоления последствий чернобыльской катастрофы на 2017–2020 годы / И. Семененя // 30 лет после чернобыльской катастрофы. Роль Союзного государства в преодолении ее последствий: материалы научно-практической конференции / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П. А. Саскевич (гл. ред.) [и др.]. – Горки, 2015. – С. 341–348. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 10. Солошенко Н. Чернобыльська проблема в міжнародному вимірі / Н. Солошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2497/>. 11. Четверть века после чернобыльской катастрофы: итоги и перспективы преодоления. Национальный доклад Республики

- Беларусь. Минск: Департамент по ликвидации последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС Министерства по чрезвычайным ситуациям Республики Беларусь. 2011. – 90 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 12. *Двадцать пять лет Чернобыльской катастрофы. Безопасность будущего*. – К., 2011. – 368 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 13. *Беларусь Чернобыль: 27 лет спустя*. – Минск, 2013. – 103 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 14. *30 лет после чернобыльской катастрофы. Роль Союзного государства в преодолении ее последствий: материалы научно-практической конференции / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П. А. Саскевич (гл. ред.) [и др.]*. – Горки, 2015. – 368 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chernobyl.gov.by/>. 15. *Экономические последствия чернобыльской аварии для Беларуси* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://xn--j1aidcn.org/%D1%8D%>. 16. *Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ), ф. 507 (Департамент по ликвидации последствий катастрофы на ЧАЭС при Министерстве по чрезвычайным ситуациям (МЧС) Республики Беларусь), оп. 4, спр. 61. Комитет по проблемам последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС при Совете Министров Республики Беларусь. Национальный доклад Госкомчернобыля “Чернобыльская катастрофа, ее последствия на территории Республики Беларусь”*. – 25 арк. 17. *Концепция Государственной программы по преодолению последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС на 2011–2015 годы и на период до 2020 года* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: file:///C:/Users/User/Downloads/concept_govprogram2011-15.pdf. 18. *НАРБ, ф. 507 (Департамент по ликвидации последствий катастрофы на ЧАЭС при Министерстве по чрезвычайным ситуациям (МЧС) Республики Беларусь), оп. 4, спр. 61. Национальный доклад МЧС и Академии наук Беларуси “Последствия Чернобыльской катастрофы в Республике Беларусь”*. – 50 арк. 19. *Последствия чернобыльской катастрофы для Беларуси* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://chernobyl.gov.by/index.php?option=com_content&view=article&id=105&Itemid=54. 20. *Емельяненко А. Чернобыль до востребования / А. Емельяненко* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rg.ru/2016/04/25/tridcat-let-nazad-proizoshla-avariia-na-chernobylskoj-aes.html>. 21. Президент Беларуси А. Лукашенко: белорусский народ проявил истинный героизм, преодолевая последствия чернобыльской катастрофы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/news.php?id=6250>. 22. *История Департамента* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.chernobyl.gov.by/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=15. 23. *Закон Республики Беларусь от 22 февраля 1991 г. №634-ХП “О социальной защите граждан, пострадавших от катастрофы на Чернобыльской АЭС”* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/text37/index.htm/>. 24. *Закон Республики Беларусь от 12.11.1991 N 1227-ХП “О правовом режиме территорий, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате катастрофы на Чернобыльской АЭС”* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoby.info/docum09/part36/akt36161.htm/>. 25. *Закон Республики Беларусь от 6 января 2009 года №9-3 “О социальной защите граждан, пострадавших от катастрофы на Чернобыльской АЭС, других радиационных аварий”* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=25929. 26. *Закон Республики Беларусь от 26 мая 2012 г. № 385-3 “О правовом режиме территорий, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате катастрофы на Чернобыльской АЭС”* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bragin.gomel-region.by/uploads/files/zakon.doc. 27. *Чернобыль 30 лет спустя. От преодоления последствий аварии к динамичному развитию пострадавших регионов* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.syr-ray.by/ideolograb/ideolog/30let_chernobyl.pdf. 28. *Программы по преодолению последствий чернобыльской катастрофы* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.chernobyl.gov.by/index.php?option=com_content&view=article&id=34&Itemid=18. 29. *Институт радиологии* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rir.by/onas.html>. 30. *Подведомственные организации* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.chernobyl.gov.by/index.php?option=com_content&view=article&id=17&Itemid=16#03. 31. *От преодоления последствий аварии на Чернобыльской АЭС к динамичному развитию пострадавших районов* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.google.com.ua/search?q>. 32. *Чернобыль 30 лет спустя. От преодоления последствий аварии к динамичному развитию пострадавших районов* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kvd.by/novosti/314-chernobyl-30-let-spustya-ot-preodoleniya-posledstvij-avarii-k-dinamichnomu-razvitiyu-postradavshikh-rajonov>. 33. *Другой опыт. Как борются с последствиями аварии на ЧАЭС в Белоруссии* РИА Новости Украина [Электронный ресурс]. – Режим

доступу:<http://rian.com.ua/interview/20160427/1009114403.html>. 34. *Аварія на ЧАЭС: як використати досвід Білорусі по подолаттю наслідків – обговорили Президент і заступник Генсекретаря ООН* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.ctv.by/avariya-na-chaes-kak-ispolzovat-opyt-belarusi-po-preodoleniyu-posledstviy-obsudili-prezident-i>. 35. *Полесский государственный радиационно-экологический заповедник* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F>. 36. *Указ президента Республики Беларусь 21 января 2013 г. № 41 “О Полесском государственном радиационно-экологическом заповеднике”* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.chernobyl.gov.by/>. 37. *Нестеренко В. Опасный уровень накопления радионуклидов цезия-137 в организме детей Чернобыльской зоны Беларуси и необходимость их радиационной защиты / В. Нестеренко* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://komchem.org.by/ru/pub/parl9_9/14.htm.

Оксана Валион

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ АВАРИИ НА
ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ АЭС И ИХ ПРЕОДОЛЕНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ
БЕЛАРУСЬ**

В статье проанализированы белорусский опыт преодоления последствий чернобыльской катастрофы. Особое внимание обращено на социальные и экономические потери от аварии на ЧАЭС и меры, направленные на реабилитацию и возрождение загрязненных территорий.

Ключевые слова: Республика Беларусь, чернобыльская катастрофа, социально-экономические последствия аварии, государственные программы, защитные меры.

Oksana Valion

**SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE CHERNOBYL ACCIDENT AND
POVERTY IN BELARUS**

The article analyzes the Belarusian experience regarding overcoming the consequences of the Chernobyl disaster. Particular attention is paid to social and economic losses of the accident and measures aimed at the rehabilitation and recovery of contaminated areas.

Key words: Republic of Belarus, Chernobyl disaster, social and economic consequences of the accident, state programs Safeguards.

УДК 94 (477) (476) "1991-2014"

Степан Васишин

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ВІДНОСИН (1991–2014 РР.)

У статті проаналізовано передумови формування та розвитку міждержавних українсько-білоруських відносин, виокремлено основні етапи двостороннього співробітництва упродовж 1991–2014 рр.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, передумови, періодизація, співробітництво.

Формування нового українсько-білоруського міждержавного співробітництва стало можливим завдяки докорінним змінам як міжнародного, так і внутрішнього характеру наприкінці ХХ ст. Розпад Радянського Союзу, поява незалежних України та Білорусі як повноправних суб'єктів міжнародних відносин, геополітичне розташування, територіальна близькість, тісні економічні зв'язки та взаємний інтерес створили сприятливі передумови для налагодження українсько-білоруських взаємин. За роки незалежності відносини між Україною та Республікою Білорусь переросли у тісне політичне, торговельно-економічне, культурно-гуманітарне співробітництво й характеризуються як стратегічні. Разом з тим, сучасні українсько-білоруські взаємини не можна назвати простими й однозначними, а відтак вироблення нової стратегії наших відносин на майбутнє є першочерговим завданням для обох країн.

На наш погляд, чинники, що сприяли переходу українсько-білоруських взаємин з міжреспубліканського на міждержавний рівень мали як зовнішній, так і внутрішній характер. Формування міждержавних відносин України і Білорусі відбувалося, з одного боку, під впливом глобальних трансформаційних процесів у Європі, оскільки обидві держави є невід'ємними складовими східноєвропейського геополітичного простору та повноцінними суб'єктами міжнародної політики, а з іншого – викликані внутрішніми суспільно-політичними та соціально-економічними обставинами. На думку автора, основні передумови для становлення сучасних українсько-білоруських міждержавних зв'язків склалися впродовж 1990–1991 рр.

Метою статті є аналіз основних передумов становлення та розвитку сучасних українсько-білоруських відносин, а також визначення періодизації міждержавних двосторонніх взаємин.

Завдання дослідження полягають у висвітленні основних передумов налагодження та розвитку українсько-білоруських зв'язків, виокремленні та обґрунтуванні етапів взаємин між Україною і Республікою Білорусь, розкритті місця українсько-білоруських стосунків у зовнішньополітичній стратегії обох країн у контексті сучасних глобалізаційних та інтеграційних тенденцій.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України й Білорусі в нових геополітичних координатах.

Предмет дослідження становлять передумови формування двосторонніх взаємин між Україною й Республікою Білорусь, визначення основних етапів розвитку міждержавних зв'язків, їх ролі в сучасному європейському та світовому континуумі.

Історіографічною базою досліджуваної теми слугували праці переважно українських та білоруських науковців. Двосторонні відносини України з

Республікою Білорусь у хронологічній послідовності знайшли відображення у монографії С. Віднянського “Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003 рр.)” [1]. У роботі Д. Юрчака “Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений” [2] охарактеризовано передумови становлення сучасних українсько-білоруських відносин, виокремленні основні етапи розвитку двосторонніх міждержавних взаємин. Окрім того, серед інших праць, що прислужилися для теоретичної та практичної розробки досліджуваної проблематики, варто виокремити розвідки М. Марущака [3], В. Улаховича [4], К. Камишева [5], М. Рабчука [6], В. Шадурського [7], В. Снапковського [8] та ін. На особливу увагу заслуговують спогади першого міністра закордонних справ Республіки Білорусь П. Кравченка [9], а також депутата Верховної Ради України І скликання М. Голубця [10]. Крім того, цінними для нас стали матеріали фонду Посольства України в Республіці Білорусь (ф. 8) Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України).

Тривалий час українсько-білоруське співробітництво відбувалося в складних історичних умовах, оскільки впродовж майже 70 років (з 1922 до 1991 рр.) Україна та Республіка Білорусь перебували у складі єдиної держави – СРСР. Зважаючи на те, що Радянський Союз був тоталітарною державою, українсько-білоруські зв'язки здійснювалися лише за посередництва союзного центру, який визначав основні напрямки співробітництва між республіками. Україна та Білорусь гостро відчували відсутність державного суверенітету, а це, у свою чергу, гальмувало розвиток двосторонніх зв'язків й унеможливлювало вироблення власної стратегії українсько-білоруських відносин.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. становище Радянського Союзу значно погіршилося. Ставало дедалі очевиднішим, що зберегти без суттєвих змін порядок, який існував у СРСР було неможливо. Однак розпочаті радянським керівництвом економічні та політичні реформи зазнали невдачі. Наслідком цих невдалих перетворень стало посилення дезінтеграційних тенденцій у всіх республіках Радянського Союзу.

За таких умов, 16 липня 1990 р. Україна і 27 липня 1990 р. Білорусь проголосили Декларації про державний суверенітет. Проголошення суверенітету стало першим кроком на шляху до незалежності обох республік, а також дозволило Україні та Білорусі виробити принципово нові засади зовнішньополітичного курсу, що сприяло налагодженню прямих двосторонніх політичних контактів [2, с. 56].

Головні принципи та пріоритети зовнішньої політики України були визначені в Декларації про державний суверенітет України [3, с. 289]. Зокрема, Україна проголошувалася суб'єктом міжнародного права, який здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій [11]. Ці Основні засади Декларації про державний суверенітет визначили стратегію зовнішньополітичного курсу України, а відтак було закладено базу для виходу України на міжнародну арену [3, с. 289].

Першим документом, що визначив зовнішньополітичну стратегію Республіки Білорусь, стала Декларація про державний суверенітет БРСР, прийнята 27 липня 1990 р. Вона закріпила право білоруської нації на самовизначення і проголосила незалежність Білорусі у зовнішніх відносинах [4]. Так, згідно Декларації, Білорусь проголошувалася суверенною державою, яка має право проводити незалежну зовнішню політику, її територія – неподільною і недоторканою, а всі питання стосовно кордонів повинні були вирішуватися на основі взаємних угод між Білоруссю та сусідніми країнами [12].

Важливу роль у формуванні українсько-білоруського міждержавного співробітництва відіграли переговори між делегаціями УРСР і БРСР, які відбулися 17 жовтня 1990 р. в Києві. Сторони розглянули широке коло питань, зокрема, двосторонні відносини у нових політичних реаліях. За підсумками переговорів була прийнята постанова: “УРСР і БРСР, ґрунтуючись на вікових традиціях братерства і взаємодопомоги, реалістично оцінюючи політичну та соціально-економічну ситуацію в обох республіках, висловлюють переконаність у необхідності подальшого зміцнення взаємовигідного політичного, економічного, науково-технічного та культурного співробітництва між ними як суверенними державами” [2, с. 56]. Можна зробити висновок, що вже наприкінці 1990 р. були створені сприятливі передумови для того, щоб Україна та Білорусь проводили незалежну зовнішню політику і будували двосторонні відносини на принципах суверенітету, рівноправності та стратегічного партнерства. Цьому, в значній мірі, посприяли кризові та відцентрові тенденції, які охопили Радянський Союз у 1990 р.

На міжнародній арені, незалежна від союзного центру спільна українсько-білоруська діяльність розпочалася в рамках Організації Об’єднаних Націй. Так, у жовтні 1990 р. в рамках Генеральної Асамблеї ООН українська та білоруська делегації, незважаючи на спротив Москви, стали ініціаторами резолюції із чорнобильської проблеми. Скоординовані дії дипломатів обох республік дозволили 4 грудня 1990 р. прийняти перший нормативно-правовий акт – “Міжнародне співробітництво у справі пом’якшення наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції” [9, с. 73]. Варто зазначити, що ця перемога молоді української та білоруської дипломатії відіграла важливу роль у формуванні українсько-білоруських дипломатичних відносин на нових засадах, оскільки їх чіткі та скоординовані дії переконали міжнародну спільноту в тому, що їх слід розцінювати як представників суверенних держав.

Документом, що сприяв становленню сучасних міждержавних українсько-білоруських відносин стало підписання 29 грудня 1990 р. Договору між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою [13]. У цьому документі сторони визнали одна одну суверенними державами і зобов’язалися утримуватися від дій, що можуть зашкодити їх територіальній цілісності; гарантували громадянам, які проживали на територіях обох країн, після прийняття сторонами законів про громадянство право мати громадянство тієї країни, на території якої вони проживають; надали гарантії жителям сусідньої держави на рівні зі своїми громадянами права і свободи відповідно до законодавства, що діяло, та їх однаковий правовий захист; домовилися розвивати рівноправне і взаємовигідне співробітництво в галузі політики, економіки, освіти, культури, охорони здоров’я, екології, науки, техніки, торгівлі.

Крім того, відповідно до статті 15, сторони домовилися обмінятися повноважними представництвами і закріпити порядок обміну спеціальною угодою [13]. В цей же день, 29 грудня 1990 р., був підписаний протокол про консультації між міністерством закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки і міністерством закордонних справ Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, в якому обидві сторони домовилися регулярно проводити переговори і консультації на рівні міністрів закордонних справ з міжнародних питань, які становлять для них взаємний інтерес, а також з питань двосторонніх відносин та європейського співробітництва. Також сторони зобов’язалися приділяти особливу увагу координації своїх зусиль щодо отримання міжнародної підтримки в справі мінімізації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС [14].

Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою набрав юридичної сили 31 серпня 1991 р., коли відбувся обмін грамотами про ратифікацію [15]. Міністр закордонних справ Білорусі П. Кравченко прокоментував початок дії договору наступним чином: “Сьогодні відбулася важлива подія. Вона означає, що БРСР і Україна взаємно визнали одна одну зі всіма наслідками, що з цього випливають” [2, с. 57]. Слід наголосити, що договір між УРСР і БРСР від 29 грудня 1990 р. став не лише важливою передумовою для переходу до повноцінного міждержавного співробітництва, а й залишався основним нормативно-правовим актом, який регулював українсько-білоруські взаємини впродовж 1991–1995 рр. (17 липня 1995 р. був підписаний Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь).

Події 1991 р. розвивалися непередбачувано [2, с. 58]. Чинності конституційного закону Декларація про державний суверенітет БРСР набула відразу після серпневих подій 1991 р. в Москві. Відповідне рішення Верховна Рада БРСР прийняла 25 серпня 1991 р. і одночасно оголосила економічну і політичну незалежність Білорусі. Вже через кілька тижнів, 19 вересня 1991 р., Верховна Рада БРСР прийняла Закон, згідно з яким БРСР перейменувалася в Республіку Білорусь [5]. 2 жовтня 1991 р. Верховна Рада Республіки Білорусь затвердила заяву “Про напрями зовнішньополітичної діяльності Республіки Білорусь”, в якій підтвердила дотримання молодою державою статуту ООН, Загальної декларації прав людини, міжнародних договорів. Її прийняттю передував виступ міністра закордонних справ Республіки Білорусь П. Кравченка на 46-й сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку, що відбулася 26 вересня 1991 р. Міністр сформулював 8 основних пріоритетів зовнішньої політики Республіки Білорусь, серед яких виділив необхідність досягнення Білоруссю реальної незалежності і суверенітету, а також взаємодію зі всіма республіками СРСР у створенні єдиного економічного простору і нового союзу суверенних держав [7]. Варто зазначити, що виголошені міністром пріоритети, стали передумовою для розвитку двостороннього українсько-білоруського співробітництва.

“Акт про незалежність України”, прийнятий Верховною Радою республіки 24 серпня 1991 р., відкрив нову добу в історії української державності. Україна відмовилася від участі в діяльності будь-яких міжреспубліканських структур, які можуть загрожувати її суверенітету і дотримувалася дії виключно власних законів [3, с. 290]. Останній крок до незалежності України було зроблено 1 грудня 1991 р., коли відбувся референдум і вибори президента [2, с. 60].

Після проведення референдуму Верховна Рада України 5 грудня 1991 р. прийняла звернення “До парламентів і народів світу”, в якому зазначила: “1 грудня 1991 р. народ України вільним волевиявленням підтвердив Акт проголошення незалежності України... Договір 1922 р. про утворення Союзу РСР Україна вважає стосовно себе недіючим... Україна буде демократичну, правову державу і спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, а також на активізацію міжнародного співробітництва в розв’язанні глобальних проблем. Зовнішня політика України буде базуватися на загальноновизнаних принципах міжнародного права” [16]. Таким чином, поява незалежної України, за слухним зауваженням М. Рабчука, змінила ситуацію не лише в регіоні, але й у цілій Європі [6].

З’ясовуючи передумови становлення міждержавних українсько-білоруських відносин неможливо, на нашу думку, не проаналізувати події, які відбулися 7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Республіка Білорусь). 7 грудня 1991 р. новообраний Президент України Леонід Кравчук здійснив візит у Республіку Білорусь [2, с. 60]. Через день, 8 грудня 1991 р. в урядовій

резиденції “Віскулі” (Республіка Білорусь) відбулися переговори між делегаціями трьох держав (Росія, Україна, Білорусь), в результаті яких була підписана угода, яка де-юре ліквідувала Радянський Союз [9, с. 143]. Коли стало зрозуміло, що Союзу Радянських Соціалістичних Республік більше не існує, то російська делегація на чолі з Борисом Єльциним відразу ж запропонувала створити новий видозмінений союз. Однак Леонід Кравчук виступив проти такої ініціативи росіян, мотивуючи своє рішення тим, що Україна на референдумі 1 грудня вже визначила свій шлях, і цей шлях – незалежність [9, с. 153–154]. Проте Голова Ради Міністрів України Вітольд Фокін, наводячи економічні аргументи міжреспубліканських зв'язків, зумів переконати Л. Кравчука подумати над новим міждержавним об'єднанням колишніх радянських республік. Білоруська делегація також підтримувала ідею створення нового союзу, хоча і не проявляла ніякої активності у переговорах з Україною [9, с. 155–156].

Результатом цих дискусій стало підписання Республікою Білорусь, Російською Федерацією та Україною 8 грудня 1991 р. Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав [17]. У тексті договору, зокрема, зазначалося: “Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація, Україна утворюємо Співдружність Незалежних Держав і гарантуємо розвивати рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, зокрема, координувати зовнішньополітичну діяльність, співпрацювати у формуванні і розвитку спільного економічного простору...” [17]. Таким чином, тристороння зустріч української, російської та білоруської делегацій мала важливі геополітичні наслідки для Європейського континенту і в подальшому вплинула на глобальний рівень системи міжнародних відносин у світі. Крім того, Біловезька угода стала важливою передумовою для формування міждержавних зв'язків на пострадянському просторі.

Відносини між Україною та Республікою Білорусь після здобуття незалежності в 1991 р. отримали значний імпульс для розвитку. На думку автора, важливість співробітництва України та Республіки Білорусь базується на чотирьох чинниках, які є спільними для обох країн:

1) історико-географічному. Україна і Республіка Білорусь розташовані у Східній Європі і мають тривалий досвід співіснування у спільних державних утвореннях – Київській Русі, Великому Князівстві Литовському, Речі Посполитій, Російській імперії та Радянському Союзі. Обидві країни – безпосередні сусіди, між якими впродовж еволюції їх взаємин були відсутні серйозні протиріччя;

2) політичному. Україна і Республіка Білорусь – держави, які пов'язані спільною історією, мають довгий взаємний кордон і сприятливе геополітичне розташування. Обидві держави знаходяться на перетині важливих торговельних шляхів і виступають своєрідним форпостом як між Росією і Європейським Союзом, так і між державами Балто-Чорноморського регіону;

3) економічно-господарському. Україну і Республіку Білорусь впродовж майже 70 років поєднували тісні господарські зв'язки на міжгалузевому і виробничому рівнях, що обумовлено довгим перебуванням у складі раніше єдиного господарського комплексу СРСР. Обидві держави після розпаду Радянського Союзу були особливо зацікавлені в збереженні та розширенні двосторонніх економічних взаємин, що історично склалися, і розглядали одна одну як перспективний і надійний ринок збуту для своєї продукції. Крім того, Україна становила інтерес для Білорусі і як держава, що володіє значними сировинними ресурсами [2, с. 7];

4) культурно-гуманітарному. Обидві держави пов'язані близькістю культур, історичних традицій, етнічною спорідненістю народів. Україна і Республіка Білорусь з огляду на політичні зміни 1990–1991 рр. прагнули зберегти

ідентичність національних груп в обох республіках й інтегруватися у загальноєвропейський культурний простір.

Отже, українсько-білоруські взаємини мають обґрунтовані передумови та взаємний практичний інтерес. Вигідне геополітичне розташування, а також прагнення обох держав зберегти тісні політичні, економічні, та культурно-гуманітарні зв'язки стали об'єктивними передумовами для інтенсифікації двостороннього міждержавного співробітництва. Враховуючи згадані чинники формування сучасних українсько-білоруських відносин, Республіку Білорусь можна вважати одним із найоптимальніших партнерів України на пострадянському просторі. Варто зазначити, Україна і Білорусь почали формувати стратегію своїх міждержавних відносин на засадах міжнародного права, без претензій на територію, що дозволило з часом вийти на рівень стратегічного партнерства.

Аналіз основних передумов становлення та розвитку сучасних міждержавних українсько-білоруських відносин автор вважає неповним без розгляду основних етапів їх двосторонніх взаємин. Загальноприйнятої періодизації українсько-білоруського міждержавного співробітництва нині не існує. Більше того, вироблення її навряд чи взагалі можливе, оскільки, на думку фахівців, суперечки про періодизацію триватимуть до того часу, доки існуватиме історична наука [2, с. 52]. Однак, за слушним зауваженням Д. Юрчака, є низка особливостей розвитку міждержавних взаємин у різні роки, що дозволяє виокремити кілька окремих етапів, які сприятимуть повнішому вивченню співробітництва двох держав у пострадянський період [2, с. 52].

Дотримуючись поширеного підходу в українській та білоруській історіографії, основним критерієм якого при виокремленні етапів двостороннього співробітництва і їх хронологічних рамок, можна вважати базові договори, які уклалися між країнами. На думку білоруського дослідника Д. Юрчака, для українсько-білоруських відносин базовими є Договір між БРСР і УРСР від 29 грудня 1990 року та Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво від 17 липня 1995 року. Разом з тим, виділені два етапи співпраці та їх хронологічні рамки не відображають реальної динаміки розвитку політичних і торговельно-економічних відносин України та Республіки Білорусь у пострадянський період, оскільки кількісні та якісні зміни в двосторонніх відносинах були зумовлені не змістом договірної бази, а її практичною реалізацією [2, с. 52]. Можна зробити висновок, що окреслений критерій поділу співробітництва на етапи і має право на існування, але не є основою для відображення реального стану двостороннього українсько-білоруського співробітництва.

Критерієм періодизації новітнього українсько-білоруського міждержавного співробітництва вважають активність зовнішньополітичної діяльності України та Республіки Білорусь. В українській історіографії умовно виділяють п'ять етапів зовнішньополітичної діяльності: перший етап – 1991–1994 рр.; другий етап – 1994–2004 рр.; третій етап – 2005–2010 рр.; четвертий етап – 2010–2013 рр.; п'ятий етап – з 2014 року. Слід зазначити, що періодизація зовнішньої політики України безпосередньо пов'язана з президентами держави, оскільки, за Конституцією, саме Президент забезпечує керівництво зовнішньополітичною діяльністю [19]. Білоруська історіографія виділяє два етапи зовнішньої політики Республіки Білорусь: етап парламентської республіки – 1991–1994 рр.; етап президентської республіки – з 1994 року. Таким чином, умовна періодизація зовнішньополітичної діяльності Республіки Білорусь залежить від типу політичного режиму в країні [8, с. 405]. Зауважимо, що, на наш погляд, окреслений підхід до періодизації сучасних українсько-білоруських відносин враховує лише внутрішньополітичні зміни в обох державах і не може показати

всієї динаміки пострадянського українсько-білоруського співробітництва, а відтак потребує коригування та деталізації.

На думку автора, основними критеріями є кількісні та якісні зміни у політичному діалозі двох країн, особливості внутрішньополітичного становища України та Республіки Білорусь, які впливали на їх зовнішньополітичну орієнтацію, а також зовнішні чинники, які визначали специфіку співробітництва двох країн. Аналізуючи хронологію українсько-білоруських відносин впродовж 1991–2014 рр., можна стверджувати, що вони характеризувалися змінною інтенсивністю. Зауважимо, що відносини між Україною та Республікою Білорусь зазнали еволюції, і на сучасному етапі визначаються як стратегічні. Динаміка українсько-білоруських взаємин розгорталася за висхідним шляхом: від налагодження міждержавного співробітництва до найінтенсивніших двосторонніх політичних зв'язків, від добросусідських відносин до стратегічного партнерства. На основі зазначених критеріїв, спираючись, в першу чергу, на особливості політичних контактів, у сучасних відносинах двох держав можна виділити наступні етапи:

1) у контексті першого відбулося становлення та налагодження двосторонніх взаємин, від офіційного визнання Республікою Білорусь України 24 грудня 1991 р. до обрання Президентом України Л. Кучми, а Білорусі – О. Лукашенка 10 липня 1994 р. Саме впродовж грудня 1991 – липня 1994 рр. було закладено основу міждержавного співробітництва, визначені пріоритетні напрямки двосторонньої співпраці, формувалася договірно-правова база, налагоджені прямі політичні контакти. Вагому роль у становленні міждержавних українсько-білоруських відносин за вказаний період відіграла робота посольств обох республік, що сприяла виробленню нової стратегії розвитку міждержавних взаємин;

2) другий етап (липень 1994–1995 рр.) позначений активізацією двосторонніх політичних контактів, підписанням Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною та Республікою Білорусь;

3) упродовж третього етапу (1996 р.) спостерігалася погіршення міждержавних відносин, яке було зумовлене активізацією російсько-білоруського співробітництва та зміною внутрішньополітичного устрою Республіки Білорусь [1, с. 107].

4) для четвертого етапу (1997 р. – перша половина 1999 р.) характерні стабілізація та поживлення двосторонніх взаємин, нагромадження договірно-правової бази;

5) криза в українсько-білоруських міждержавних взаєминах (друга половина 1999 р.) була викликана підтримкою білоруським керівництвом лівих сил в умовах президентської кампанії в Україні, а також неадекватним сприйняттям з білоруського боку рішення української сторони відкликати запрошення Президенту Республіки Білорусь О. Лукашенку на конференцію-самміт “Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи XXI ст. без розподільчих ліній” [18, арк. 26];

6) розширення двостороннього співробітництва (2000–2004 рр.), коли відбулася активізація політичних та економічних взаємин, поповнилася договірно-правова база;

7) погіршення міждержавних українсько-білоруських відносин (2005–2008 рр.) було обумовлене “Помаранчевою революцією” в Україні та зміною геополітичного курсу, який не передбачав поглиблення міждержавних політичних відносин з колишніми республіками СРСР. Зауважимо, що впродовж 2005–2008 рр., незважаючи на політичні розбіжності мало місце розширення двостороннього економічного співробітництва;

8) пожвавлення двосторонніх відносин та їх трансформація на рівень стратегічного партнерства (2009 – початок 2010 рр.);

9) криза у міждержавному співробітництві (грудень 2010–2011 рр.) призвела до погіршення двосторонніх відносин, що було зумовлене критикою українським керівництвом президентської кампанії в Білорусі у грудні 2010 р., а також резонансними заявами Президента Республіки Білорусь О. Лукашенка на адресу керівництва України і ЄС [21];

10) упродовж десятого етапу (2012–2013 рр.) Україна та Республіка Білорусь підходили до співробітництва прагматично, наповнювали конкретним змістом раніше досягнуті двосторонні домовленості;

11) міждержавні відносини в нових геополітичних реаліях (листопад 2013–2014 рр.) були обумовлені Революцією Гідності та російською агресією щодо України.

Детальніше на виділених етапах ми зупинимося в наступних дослідженнях, що дасть змогу з'ясувати динаміку політичного та економічного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь.

Таким чином, становлення сучасних українсько-білоруських міждержавних відносин відбулося завдяки докорінним змінам у світі наприкінці ХХ ст. Розпад Радянського Союзу, поява нових незалежних держав, сприятливе геополітичне розташування, територіальна близькість, а також прагнення України та Республіки Білорусь зберегти тісні політичні, економічні та культурно-гуманітарні зв'язки створили об'єктивні передумови для формування й розвитку сучасних українсько-білоруських відносин. Упродовж 1991–2014 рр. українсько-білоруські взаємини пройшли шлях від становлення до стратегічного партнерства. У міждержавних відносинах упродовж досліджуваного часу можна виокремити одинадцять етапів, що характеризуються динамікою українсько-білоруського діалогу та інтенсифікацією двостороннього співробітництва.

Список використаних джерел

1. *Віднянський С. В.* Зовнішня політика України в умовах глобалізації / С. В. Віднянський. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
2. *Юрчак Д. В.* Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений / Д. В. Юрчак. – Витебск, 2012. – 280 с.
3. *Марущак М. Й.* Історія дипломатії ХХ століття: Курс лекцій / М. Й. Марущак. – Львів, 2003. – 304 с.
4. *Улахович В.* Концептуальні підходи во зовнішній політиці Республіки Беларусь (1991–2002 гг.) / В. Улахович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pism.pl/pdf/Europa%206%20Ulahovich.pdf>.
5. *Камышев К.* Международное признание Республики Беларусь / К. Камышев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evolutio.info/content/view/737/113/>.
6. *Рабчук М.* The Nowhere Nation, або Ці має Україна гісторію? / М. Рабчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pdf.kamunikat.org/download.php?item=10689-4.pdf>.
7. *Шадурский В.* Внешняя политика Республики Беларусь: поиск оптимальной модели / В. Шадурский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/5129/1/shadurski_2011_trudy.pdf.
8. *Снапковский В. Е.* История внешней политики Беларуси / В. Е. Снапковский. – Минск: БГУ, 2013. – 495 с.
9. *Кравченко П.* Беларусь на распутье. Записки дипломата и политика / П. Кравченко. – Москва: Время, 2006. – 456 с.
10. *Голубець М. А.* Біловезька зустріч, напередодні та опісля / М. А. Голубець. – Львів: Моноскрипт, 2011. – 85 с.
11. *Декларація* про державний суверенітет України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
12. *Декларація* Верховного Совету Республіки Беларусь от 27.07.1990 № 193-XII “О государственном суверенитете Республики Беларусь” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic64/text254.htm>.
13. *Договір* між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/112_011.
14. *Протокол* про консультації між Міністерством закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки і Міністерством закордонних справ Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_012.
15. *Протокол* про обмін Грамотами про ратифікацію Договору між Українською Радянською Соціалістичною

Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/112_011. 16. *Звернення* Верховної Ради України до парламентарів і народів світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1927-12>. 17. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_077. 18. *Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 176. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра, Міністра закордонних справ України (2000 рік). – 145 арк. 19. *Зовнішня політика України на новому етапі* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD113_ukr_3.pdf. 20. *Максак Г.* Україна – Білорусь: горизонт 2020. Особливості розвитку зовнішньої політики України щодо формування українсько-білоруських відносин на довгострокову перспективу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07746.pdf>. 21. “М'яка сила” України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iwp.org.ua/img/myaka_syla_ukr.pdf

Степан Василюшин

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ РАЗВИТИЯ
СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКО-БЕЛОРУССКИХ ОТНОШЕНИЙ (1991-2014 ГГ.)**

В статье проанализированы предпосылки формирования и развития межгосударственных украинско-белорусских отношений, выделены основные этапы двустороннего сотрудничества в течение 1991–2014 гг.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, предпосылки, периодизация, сотрудничество.

Stepan Vasylyshyn

**HISTORICAL PRECONDITIONS AND DIVISION INTO PERIODS OF THE
DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY UKRAINIAN-BYELORUSSIAN
RELATIONS (1991-2014)**

In the article the preconditions of formation and development of intergovernmental Ukrainian-Belorussian relations are analyzed. Also the main stages of bilateral cooperation during 1991–2014 are distinguished.

Key words: Ukraine, Republic of Byelorussia, preconditions, division into periods, cooperation.

УДК 334 (477+611)

Тетяна Лахманюк

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ І ТУНІСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

У статті авторка розглядає політичне співробітництво України та Туніської Республіки, акцентує увагу на договірно-правовій базі цих контактів, досліджує напрямки політичних зв'язків, їх зміст і пріоритети.

Ключові слова: Україна, Туніська Республіка, політичне співробітництво, відносини, зовнішня політика.

Міжнародне співробітництво ще з давніх-давен складало невід'ємну сторінку розвитку тієї чи іншої країни. Деякий час Україна не мала власної державності, перебувала у сфері впливу поневолювачів, а отже говорити про самостійну діяльність і представництво на міжнародному рівні було марно. Лише після здобуття незалежності в 1991 р., перед Україною постали нові перспективи та можливості співпрацювати не лише з державами колишнього СРСР, але й з країнами Заходу, Сходу, а також – Азії та Африки. Не винятком стала і Туніська Республіка, яка однією з перших визнала незалежність України та люб'язно протягнула руку допомоги слабкій у всіх відношеннях державі. Цей факт виявився досить сприятливим для України, адже Туніс вважають однією із найрозвиненіших країн Північної Африки, з хорошою інфраструктурою та чималими запасами нафти. Незважаючи на те, що Туніська Республіка більш як у три рази менша від України за площею, вона здобула незалежність ще в 1956 р., пройшла значно довший шлях до міжнародного визнання, здобула чималий досвід, яким зараз ділиться із Україною. У свою чергу, Україна повертає Туніс своїми науковцями, а також перспективами торгівельно-економічного співробітництва.

На сьогоднішній день розвиток взаємовідносин між Україною і країнами Азії та Африки виходить на новий рівень. Якщо у минулому, це в основному були закриті від зовнішнього світу країни, то зараз відчутні тенденції позитивного розвитку на шляху до повної гармонізації їх відносин із країнами Заходу, в тому числі – з Україною. Тому для науковців тема дослідження взаємовідносин між Україною та країнами Африки є актуальною, і такою, що потребує всебічного та ґрунтовного вивчення.

Оскільки, встановлення політичних, торгівельно-економічних, гуманітарно-культурних, а також соціальних зв'язків між Україною та Туніською Республікою відбулося лише на зламі ХХ–ХХІ ст., повноцінного дослідження цієї теми як в українських, так і у туніських наукових колах немає. Можна виділити В. В. Макуха, який займався дослідженням взаємовідносин між Україною та країнами Магрибу, в тому числі й України та Тунісу [2].

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку українсько-туніських міждержавних взаємин. Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-туніської співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку політичних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-туніських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України та Туніської Республіки в нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження становлять головні напрямки і пріоритети політичних

відносин між Україною та Туніською Республікою, визначення основних закономірностей і тенденцій зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце у структурі міжнародних відносин.

Політична співпраця – один із основних напрямків міжнародного співробітництва. Налагодження політичних взаємозв'язків і підписання низки договорів й угод – шлях до міцної дружби та взаємодопомоги. Тунісько-українські відносини почали розвиватися після здобуття Україною незалежності. Туніська Республіка була однією з небагатьох країн, які ще 1991 року визнали її незалежність. 25 грудня 1991 р. Туніс офіційно привітав Україну зі здобуттям незалежності, а президент Тунісу Зін Ель Абдін Бен Алі офіційно надіслав привітання президенту України.

Дипломатичні відносини між Україною і Туніською Республікою встановлені 24 червня 1992 р. шляхом підписання відповідного Протоколу під час перебування у Києві Місії дружби та доброї волі Тунісу на чолі з Міністром охорони здоров'я Далі Джазі [4].

Як і з будь-якою із країн світу, для плідної співпраці перш за все потрібно відкрити посольство. І от, цей історичний факт стався 11 жовтня 1993 р., коли почало функціонувати Посольство Туніської Республіки в Україні. А от українське Посольство відчинило свої двері у Тунісі лише 20 вересня 1996 р. За майже двадцять років співпраці між Україною та Тунісом послами було п'ять представників України. Проте, все складалося не так перспективно, як би цього хотілося. У зв'язку з фінансовими труднощами вже 24 червня 1997 р. було оголошено про рішення Уряду Туніської Республіки закрити своє посольство в Києві.

У часи становлення україно-туніських відносин з офіційним візитом до Тунісу в грудні 1993 р. вирушив президент України Леонід Кравчук. Під час візиту було підписано Декларацію про принципи дружби та співробітництва між Україною і Тунісом. Крім того, під час цієї подорожжі президенти обох країн обговорили низку домовленостей, які стали основою співробітництва у майбутньому. Світ побачили ряд угод про співпрацю в торгівельно-економічній та науково-технічній сферах.

Протоколом щодо політичних консультацій між МЗС України і МЗС Туніської Республіки від 1 лютого 1993 р., підписаним під час перебування у Тунісі урядової делегації України на чолі з Першим заступником міністра закордонних справ України М. П. Макаревичем, який є важливим інструментом підтримання політичного діалогу, започаткована практика регулярних політичних консультацій між зовнішньополітичними відомствами обох країн [5].

Активну співпрацю розпочали не лише президенти України і Туніської Республіки, а й міністри закордонних справ, які співпрацюють під час сесій Генеральної асамблеї ООН у Нью-Йорку. Цю практику започатковано ще з 1992 р., продовжується вона й до сьогодні. Зокрема, 28 вересня 2010 р. в рамках участі у роботі 65-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку відбулася зустріч Міністра закордонних справ України К. І. Грищенка з Міністром закордонних справ Тунісу К. Моржаном. Прослідковується ланцюжок взаємопов'язаних і не розривних зустрічей, які не лише свідчать про бажання співпрацювати України та Тунісу, але й, на міжнародному рівні підтверджують ці задуми.

27–29 червня 1996 р. в Києві був проведений перший раунд політичних консультацій під час перебування делегації МЗС Тунісу на чолі з Державним секретарем МЗС Тунісу (українську делегацію очолював заступник Міністра К. І. Грищенко).

17–18 лютого 1999 р. в Туніській Республіці перебував з офіційним візитом заступник Міністра закордонних справ України О. І. Майданник із метою

передачі особистого Послання Президента України Л. Д. Кучми Президенту Тунісу Бен Алі та проведення другого раунду політичних консультацій.

У період 4–6 липня 2002 р. відбувся візит Державного секретаря МЗС України Ю. А. Сергеева до Туніської Республіки з метою проведення третього раунду політичних консультацій у відповідності до підписаного в 1993 р. Протоколу між зовнішньополітичними відомствами двох держав щодо політичних консультацій. До складу української делегації у ході зазначеного візиту входили також Державний секретар Міністерства охорони здоров'я Ю. В. Поляченко, заступник Державного секретаря Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції В. О. Безрученко. Туніську делегацію при проведенні політичних консультацій очолював Державний секретар МЗС Тунісу Юсеф Мокаддем [3].

Політичні консультації між Україною і Туніською Республікою не втратили актуальності, а тому вже 18 червня 2008 р. в Києві відбувся черговий четвертий раунд політичних консультацій. Українську делегацію очолював заступник Міністра закордонних справ України О. О. Горін, туніську – Державний секретар в європейських справах Міністерства закордонних справ Тунісу Хатем Бен Салем.

Новим етапом у розвитку дипломатичних відносин між Україною та Тунісом стало створення в 2008 р. у Верховній Раді України групи дружби “Україна-Туніс”, таку ж групу було створено у серпні 2010 р. в парламенті Туніської Республіки.

Договірні-правову базу відносин України та Тунісу складають 10 двосторонніх угод (2 – міждержавні, 4 – міжурядові, 4 – міжвідомчі), які були укладені від дня встановлення дипломатичних відносин між обома країнами [2, с. 23].

Процес підписання двосторонніх домовленостей був довгим, проте перспективним, на сьогоднішній день можна виділити ряд Угод і Протоколів, а саме:

- Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Туніською Республікою, 24 червня 1992 р., Київ. Зокрема, у Протоколі зазначалося: “Уряд України і Уряд Туніської Республіки, бажаючи розвивати дружні відносини і співробітництво в політичній, торгівельній, науковій, культурній та соціальній сферах, вирішили, згідно з положеннями Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року, встановити дипломатичні відносини на рівні посольств із моменту підписання цього Протоколу. Обидві Сторони впевнені, що встановлення дипломатичних відносин між Україною і Тунісом відповідає інтересам обох країн та сприятиме зміцненню міжнародного співробітництва, миру і безпеки в усьому світі” [4].

- Протокол щодо політичних консультацій між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Тунісу, 18 лютого 1993 р., Туніс. У документі чітко окреслено основні мотиви проведення політичних консультацій між Україною і Туніською Республікою, що забезпечувало б та задовольняло інтереси обох держав. Зокрема, було встановлено домовленість про необхідність:

- 1) Проводити регулярні політичні консультації на рівні Міністерств Закордонних Справ із метою аналізу розвитку двосторонніх відносин, а також обміну думками щодо регіональних і міжнародних проблем, що становлять обопільний інтерес.

- 2) Визначати за взаємною згодою рівень, порядок денний та місце проведення консультацій.

- 3) Проводити консультації по черзі в столицях обох країн, а також під час чергових сесій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.

4) У дусі взаємної згоди сприяти проведенню зустрічей між делегаціями і дипломатичними представниками обох країн в ООН й інших міжнародних організаціях” [5].

- Декларація про принципи відносин дружби та співробітництва між Україною і Туніською Республікою, 7 грудня 1993 р., Туніс [1].

- Угода між Урядом України та Урядом Туніської Республіки про регулярне повітряне сполучення, 7 грудня 1993 р., Туніс. В Угоді зазначалося про те, що: “Час від часу між авіаційними силами Договірних Сторін будуть проводитися консультації для забезпечення тісного співробітництва з усіх питань щодо виконання цієї Угоди” [6].

- Угода між Урядом України та Урядом Туніської Республіки про торгівельно-економічне співробітництво, 7 грудня 1993 р., Туніс [1].

- Угода між Держкомітетом України по туризму і Міністерством туризму та ремісництва Туніської Республіки, 7 квітня 1995 р. [2, с. 24–25].

- Угода про співробітництво між Українською спілкою промисловців і підприємців та Туніською спілкою промисловців, торгівлі та ремісництва, 10 жовтня 1997 р., Туніс [1].

- Угода про співробітництво між “Укрексімбанком” і Центральним банком Тунісу, липень 2013 р. [1].

- Угода між Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики і Національним інститутом стандартизації та промислової власності Туніської Республіки про співробітництво у сфері стандартизації і сертифікації, 19 червня 2008 р., Київ [1].

- Положення про Міжурядову українсько-туніську комісію з питань торгівельно-економічного та технічного співробітництва, червень 2008 р. [1].

Отже, можна зробити висновок, що політичні взаємовідносини між Україною і Туніською Республікою розвиваються в позитивному руслі, не загрожують втратою незалежності будь-якої зі сторін, а лише забезпечують гармонійний розвиток. Те, що співпраця у сфері політики відбувається лише в усній формі, шляхом проведення консультацій чи спільних зустрічей, безумовно є недостатньою умовою налагодження тісних стосунків, проте перспективи на майбутнє не дозволяють опускати руки, й, можливо, за рядом політичних консультацій послідує ланцюжок нових договорів.

Список використаних джерел

1. *Договірно-правова база між Україною і Тунісом.* – Режим доступу: <http://tunis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tn/legal-acts>
2. *Макух В. В. Україна та країни Магрибу: реалії та перспективи розвитку співробітництва / В. В. Макух.* – Одеса: Фенікс, 2010. – 244 с.
3. *Політичні відносини між Україною і Тунісом.* – Режим доступу: <http://tunis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tn/diplomacy>
4. *Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Туніською Республікою.* – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/788_007
5. *Протокол щодо політичних консультацій між Міністерством Закордонних Справ України і Міністерством Закордонних Справ Туніської Республіки.* – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/788_008
6. *Угода між Урядом України та Урядом Туніської Республіки про регулярне повітряне сполучення.* – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU93620.html
7. *Угода між Урядом України та Урядом Туніської Республіки про торгівельно-економічне співробітництво.* – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/788_002
8. *Угода про науково-технічне співробітництво між Урядом України і Урядом Туніської Республіки.* – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/788_004

Татьяна Лахманюк

**СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ УКРАИНОЙ И ТУНИССКОЙ
РЕСПУБЛИКОЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ**

В статье автор рассматривает политическое сотрудничество Украины и Тунисской Республики, акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих контактов, исследует направления политических связей, их содержание и приоритеты.

Ключевые слова: Украина, Тунисская Республика, политическое сотрудничество, отношения, внешняя политика.

Tetyana Lakhmanyuk

**COLLABORATION BETWEEN UKRAINE AND TUNISIAN REPUBLIC IN
POLITICAL MEASURING**

In the article an author examines the political collaboration of Ukraine and Tunisian Republic, accents attention on the base of these contacts, probes directions of political connections, their maintenance and priorities.

Key words: Ukraine, Tunisian Republic, political collaboration, relations, foreign policy.

УДК 94(438)+327.51

Наталя Буглай

ВСТУП ПОЛЬЩІ ДО НАТО: РЕАЛІЗАЦІЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ВИБОРУ

Висвітлюється хід реалізації Республікою Польща пріоритетного зовнішньополітичного завдання – інтеграції до НАТО в контексті визначення етапів цього процесу. Аналізуються основні напрями реалізації низки практичних заходів у політичній, військовій і організаційній сферах, покликаних забезпечити Польщі підготовку до вступу в Альянс.

Ключові слова: Польща, Північноатлантичний договір, зовнішня політика, інтеграція, практичні заходи.

Вступ до НАТО ключовим зовнішньополітичним пріоритетом Республіки Польща був визначений вже на момент здобуття нею справжньої державної незалежності наприкінці 1980-х рр. У березні 1990 р. сторони започаткували офіційні взаємини, а з прийняттям у листопаді 1992 р. “Основ польської політики безпеки” та “Політики безпеки і оборонної політики РП” офіційно задекларованою виявилася й сама ідея інтеграції держави до Північноатлантичного альянсу, яка впродовж наступних періодів незмінно зберігала свою актуальність.

На основі вивчення польського досвіду побудови відносин із НАТО можна прослідкувати еволюцію основних пріоритетів зовнішньої політики РП наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., з’ясувати цілі, напрямки, завдання, механізми її реалізації. Враховуючи актуальність проблем подальшої розбудови стратегії національної безпеки для захисту від територіальних посягань інших держав, такий досвід може бути корисним і для України. Історіографічною базою теми слугували праці українських і польських науковців. Упродовж останніх десятиліть вийшла друком низка досліджень, присвячених цим питанням [1; 2; 5; 10; 19; 20; 26] та ін.

Серед чинників, що зумовлювали прагнення Польщі приєднатися до союзу, помітне місце займали історичні обставини, пов’язані з післявоєнним поділом світу на конфронтуючі табори й підпорядкуванням Польщі політиці Кремля. Упродовж більше, ніж сорокалітнього періоду Польща була членом колективної системи безпеки, на чолі якої стояв Радянський Союз. Із ліквідацією Організації Варшавського договору та розпадом СРСР перед РП, як і іншими державами Центрально-Східної Європи, постала загроза опинитися у вакуумі безпеки, оточеному стабільною демократично орієнтованою Європою, з однієї сторони, та дезінтегрованим пострадянським простором, – з іншої. За таких умов, змушена самостійно відповідати за свою безпеку, Польща фактично була позбавлена альтернативи: аби не бути повторно включеною у сферу впливу Російської Федерації, гарантії безпеки вирішено було пов’язати з інтеграцією до Альянсу [13, с. 676–677]. У світлі зазначеного, вступ Польщі до НАТО, небезпідставно, на нашу думку, досить часто сприймається як втеча від Росії.

Певною мірою обрання Польщею курсу на інтеграцію до НАТО було зумовлене також об’єднанням Німеччини, досвід взаємин з якою, аналогічно відносинам з Росією, засвідчував існування потенційної для РП небезпеки бути перетвореною у розмінну монету в політиці великого сусіда. Розміщена між двох геополітичних гігантів, спроможних задля задоволення власних великодержавних амбіцій до її поглинання, Польща не могла не враховувати ризик повторення сумного сценарію 1939 р. Уникнення розвитку подій у такому

напрямку й недопущення перетворення Польщі у “поле битви” між Заходом та Сходом, на загальне переконання поляків, видавалося можливим лише під прикриттям надійного щита, роль якого могла виконати лише Організація Північноатлантичного договору. “НАТО є нині наймогутнішою військовою структурою в світі, і з цим треба рахуватися”, – зауважив щодо цього А. Квасневський [18].

Окрім почуття безпеки, яке гарантує членство в НАТО, не останню роль відіграло також прагнення Польщі посередництвом вступу до неї досягти відповідності високим стандартам держав-членів і подолати цивілізаційний розрив, що не лише відокремлював РП від провідних учасників світового співтовариства, але й погрожував “привидом комунізму” [21, с. 15]. Очевидним було і те, що членство Польської держави в Альянсі сприймалося як передумова посилення її геополітичної ваги, у тому числі зміцнення позиції у регіоні Центрально-Східної Європи, та запорука вступу до Європейського Союзу [15, с. 9]. І хоча взаємозв’язок між членством у НАТО та членством у ЄС не є юридично оформленим, прийняття держави до Альянсу засвідчує європейцям її відповідність високим західним стандартам (у т. ч. стабільний демократичний лад, функціонуюча ринкова економіка, повага до суверенітету сусідів).

Варто зазначити, що для Польщі інтеграція до НАТО завжди була більш пріоритетною, ніж вступ до Європейського Союзу. “Поляки набагато ліпше розуміли потребу і наслідки вступу до НАТО, ніж до ЄС. ЄС асоціювався з “загальним добробутом”, але ніхто не знав, як би це виглядало в реальності. Натомість вступ до НАТО одразу давав абсолютно конкретні гарантії безпеки”, – зазначав з цього приводу соратник Л. Валенси, співавтор засад закордонної політики Польщі А. Ананіч [1]. Розширення Альянсу, окрім того, мислилося фундаментом побудови в Європі нового геополітичного устрою, який, як передбачалося, мав спиратися на її єдність, а ядро європейської безпеки, що складалося з країн-членів НАТО, розширюючись, мало забезпечувати стабілізацію сходу та півночі континенту [9, с. 103]. У пріоритетності євроатлантичної інтеграції україн важливу роль відіграв американський чинник: на відміну від Західної Європи, яка у свій час початково потурала політиці А. Гітлера щодо Польщі, а пізніше кинула її напризволяще, США сприймаються поляками виключно у світлі прихильності ідеї розбудови ними вільної демократичної держави. Роблячи “ставку” на американську присутність у Європі, Польща сприймала її запорукою захисту від російської та німецької небезпеки.

Як засвідчує досвід Польщі, від перших демократичних виборів до парламенту на початку 1990-х рр. і впродовж наступних років всі політичні сили, від лівих до правих, демонструючи відданість ідеям євроатлантизму та натоцентризму, розуміли євроатлантичну інтеграцію “єдиним і відповідним способом забезпечення економічної, мілітарної безпеки та суспільного розвитку”, відтак цей напрям зовнішньої політики РП залишався незмінним [10, с. 59]. Перших успіхів на шляху розбудови відносин із НАТО урядовій Варшаві вдалося досягти у першій половині 1990-х рр.: у той час держава приєдналася до Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) (грудень 1991 р.) та Програми “Партнерство заради миру” (січень 1994 р.), а політичні контакти на найвищому рівні та обмін візитами з повноважними представниками Альянсу набули певної системності. І хоча жодної конкретної заяви на рахунок перспективи вступу Польщі до НАТО не було зроблено, закладений фундамент зумовив майбутні успіхи.

Осмилення процесу реалізації Республікою Польща пріоритетного зовнішньополітичного завдання – інтеграції до НАТО – упродовж окресленого

хронологічними рамками дослідження періоду дозволяє виокремити у ньому три, якісно відмінні між собою, етапи:

– 1995–1997 рр. – початок інтеграції, позначений появою конкретних успіхів у співпраці сторін, що стали можливими завдяки конструктивній позиції НАТО й активізації політики офіційної Варшави, взаємним пошуком форм та можливостей для співпраці;

– 1997–1999 рр. – переговорний процес, що супроводжувався напруженою роботою щодо досягнення Польщею відповідності критеріям членства з одночасним лобіюванням польськими високопосадовцями національних інтересів на рівні держав-членів;

– з 1999 р. – реалізація стратегії євроатлантичної інтеграції у якості держави-члена Альянсу, переосмислення зовнішньополітичних пріоритетів, адаптація до нових геополітичних реалій.

1995 рік, який у Польщі пройшов під знаком формування нового уряду на чолі з Ю. Олексі (міністр закордонних справ – В. Бартошевський) та обрання президентом А. Квасневського, був позначений повною відмовою офіційної Варшави від реалізації альтернативних концепцій безпеки (розбудови субрегіональної системи безпеки, загальноєвропейської системи безпеки, синтетичного їх варіанту) і остаточним переходом до виконання концепції євроатлантичної інтеграції з наступним досягненням членства у НАТО. Перетворення, що упродовж 1991–1994 рр. відбувалися у НАТО, трансформували її із військової організації періоду “холодної війни” у сучасну структуру військової безпеки, готову до поглиблення взаємин із Польщею та іншими зацікавленими державами. У світлі останнього союзниками було прийнято низку важливих для країн-кандидатів рішень. Так, 20 вересня 1995 р. на засіданні Ради послів Альянсу в Брюсселі було схвалено “Дослідження щодо розширення НАТО” [7], положеннями якого визначалися завдання, цілі та принципи розширення на Схід кордонів Альянсу, а також чинники, на які задля успішності співпраці з союзниками мали зважати претенденти. На засіданні міністрів оборони держав-членів, що 6 жовтня 1995 р. відбулося у Вільямсбурзі (США), всі справи, пов’язані зі “східним розширенням” НАТО, було вирішено завершити до початку 1997 р. 5 грудня 1995 р. на засіданні міністрів закордонних справ держав-членів у Брюсселі, присутні проголосували за перехід до наступної фази процесу розширення, позначеної активізацією консультативної роботи із зацікавленими у вступі сторонами [25, с. 157–158].

Інтенсивні контакти між керівництвом НАТО та Польщі, покликани покращити взаєморозуміння та з’ясувати, на скільки внутрішній розвиток держави відповідає запитам Альянсу, розпочалися на початку 1996 р. Прикметно, що переговори початково відбувалися у форматі “1+12” (між НАТО та дванадцятьма зацікавленими державами), і лише 7 травня 1996 р. представники Польщі вперше були допущені до індивідуальної зустрічі з союзним керівництвом. Предметом обговорення на ній стали проблеми політичної взаємодії, військової оперативності та цивільного контролю над збройними формуваннями [23, с. 32]. Серед чинників, які в той час позначалися на користь співпраці Польщі з НАТО, були активна участь держави у діяльності РПАС та реалізації Програми “Партнерство заради миру”, задіяність польських військових у миротворчості в Боснії (посередництвом присутності польського батальйону чисельністю 500 чоловік у складі американсько-нордичної дивізії (IFOR) в зоні американського сектора [30, с. 19]. Зауважимо, що у структурі бригади польські військові займали керівні посади, а в червні 1998 р. її командувачем було призначено польського генерала М. Бенека. Позитивні наслідки мали також похвальні на рахунок Польської держави заяви США, Великої Британії, Канади, Данії та Норвегії. Загалом, від співпраці з Польщею

керівництво Альянсу одержало позитивні враження. І хоча в той час НАТО продовжувала залишатися неготовою до предметних розмов ні щодо розширення загалом, ні щодо польських перспектив зокрема, дивіденди на майбутнє урядова Варшава отримала.

Принагідно зауважимо, що успіхи, яких упродовж 1996 р. вдалося досягти Польщі у взаєминах з Альянсом, значною мірою зумовлювалися діяльною позицією вищого керівництва. Так, новообраний президент А. Квасневський, наповнюючи змістом обіцянки, дані під час інавгураційної промови 23 грудня 1995 р. на рахунок того, що приєднання Польщі до НАТО відбудеться у найближчій перспективі, вже в січні 1996 р. з першими закордонними візитами відбув до Бонна та Парижа (від позиції німецького та французького керівництва значно залежали євроатлантичні успіхи Польської держави), пізніше – до Брюсселя. Під час останнього, перебуваючи у штаб-квартирі НАТО, він, зокрема, заявив, що справжнє оновлення Альянсу можливе лише за тієї умови, що до нього приєднуються країни – колишні члени Організації Варшавського договору [16]. До речі, позиціонування Польщею себе як держави, спроможної на виконання посередницької місії у взаєминах НАТО з пострадянськими республіками, відіграло не останню роль у зміцненні щодо неї союзницького інтересу.

Певні наслідки, окрім того, мали зміни в польському уряді. У зв'язку з внутрішньополітичною кризою, що на початку 1996 р. спричинила відставку уряду Ю. Олексі й формування нового кабінету на чолі з В. Цімошевичем, зовнішня політика РП перейшла під опіку міністра закордонних справ Д. Росаті, який, визначаючи ключовим своїм завданням на посаді очільника МЗС перетворення Польської держави у справжню інтегральну частину євроатлантичного світу, залишався відданим політиці попередників, демонструючи при цьому помітно більше ентузіазму. На разі зауважимо, що, з огляду на незмінність магістральних напрямів зовнішньої політики РП, кожен із міністрів закордонних справ, вступаючи на посаду, лише продовжував справу, розпочату попередниками. Заради того, аби переконати керівництво держав-членів Альянсу у доцільності вступу до нього країн із регіону ЦСЄ, президент, прем'єр та глава зовнішньополітичного відомства упродовж 1996 р. здійснили низку на найвищому рівні візитів до найвпливовіших європейських столиць. На користь Польщі позначилося також обрання її 1 січня 1996 р. на два роки непостійним членом Ради безпеки Організації Об'єднаних Націй [8, с. 688].

Агітаційна робота, яку на підтримку євроатлантичних устремлінь Польщі, а також Чехії та Угорщини розгорнув А. Квасневський, значними успіхами увінчалася в жовтні 1996 р. – саме тоді з вуст Б. Клінтона у ході передвибірчої промови у Детройті прозвучала заява про розширення на Схід кордонів НАТО. Водночас, очільник Пентагону повідомив, що початок переговорів заплановано на липень 1997 р. Подібна інформація була підтверджена 10 грудня 1996 р. на засіданні Ради НАТО у Брюсселі – тоді присутні проголосували за рішення до чергового (мадридського) саміту Альянсу у липні 1997 р. запросити першу групу країн-кандидатів до початку переговорів про вступ. Згідно заяви, НАТО пішла на такий крок з огляду на визнання за результатами перевірки виконання країнами-кандидатами представлених їм вимог. Окрім того, на брюссельській зустрічі держав-членів НАТО прозвучало повідомлення про готовність Альянсу забезпечити заявленим країнам вступ до організації не пізніше квітня 1999 р. [14, с. 66].

Проте, як показав час, вже на початку 1997 р. серед союзників почали наростати суперечності щодо приєднання до НАТО держав Центрально-Східної Європи. Зокрема, з'явилася ідея застосування по відношенню до Польщі, Чехії та Угорщини політики обмеженого (неповного) членства, яка передбачала

запровадження лімітів в окремих видах озброєння та недопущення розміщення на їхній території військових баз. Такий підхід зумовлювався, перш за все, позицією Кремля не допустити зміщення на Схід євроатлантичної системи безпеки, а також неготовністю Заходу йти на конфронтацію з російською владою. Принциповість польської позиції полягала в отриманні повноцінного членства, про це, зокрема, наголосив Міністр закордонних справ РП Д. Росаті, виступаючи у Сеймі в річницю перемоги для німецько-фашистської агресією 8 травня 1997 р. [28].

На захист позиції урядової Варшави виступили Сполучені Штати Америки, за сприяння американських дипломатів у січні 1997 р. НАТО започаткувала серію переговорів та консультацій. Тоді ж заступник Державного секретаря США С. Талботт та Генеральний секретар Альянсу Х. Солана зустрічалися з главою уряду РФ Є. Примаковим та прем'єр-міністром РФ В. Чорномірдіним, у лютому візит до В. Чорномірдіна здійснив віце-президент США А. Гор, а в березні відбулася зустріч на найвищому рівні між американським президентом Б. Клінтоном та главою Російської Федерації Б. Єльциним [24, с. 41]. Ці переговори уможливили порозуміння між Вашингтоном та Москвою щодо вступу до НАТО держав із регіону ЦСЄ й забезпечили підписання на Паризькому саміті Альянсу (27 травня 1997 р.) “Основоположного акту про взаємні відносини, співробітництво і безпеку між НАТО і РФ” [22]. Чималу роль у наданні Кремлем формальної згоди на розширення кордонів НАТО відіграла також співпраця польських дипломатів з російськими колегами, позначена вкрай діяльною позицією урядової Варшави [26]. Не викликає заперечень особистий внесок у справу Президента РП А. Квасневського. Відтак, ідея “обмеженого членства” в Альянсі Польської держави відійшла у небуття, і вже у липні 1997 р., як і планувалося, на саміті НАТО у Мадриді Польща, Чехія та Угорщина були офіційно запрошені розпочати переговори щодо членства [27]. Обґрунтовуючи відкриття Організації Північноатлантичного договору для нових членів, Х. Солана вказав на прагнення союзників у такий спосіб поширити на Схід сферу безпеки та стабільності [33, с. 40].

Підготовка Польщі до переговорів з НАТО, що тривали упродовж вересня – листопада 1997 р. і, згідно існуючих процедур, відбулися у три етапи, розпочалася задовго до Мадридського саміту. Впродовж першого етапу переговорів, що розпочався 16 вересня, на порядку денному перебували питання виконання державою політичних та нормативно-правових вимог, упродовж другого – з 29 вересня – стан збройних сил РП та перспективи їхнього розвитку на майбутнє. Третій раунд, започаткований 9 жовтня, відбувався навколо проблеми оборонного бюджету Польщі й фінансового забезпечення її вступу до НАТО [25, с. 165]. На забезпечення членства 10 листопада 1997 р. Польща зобов'язалася щорічно вносити до цивільного та військового бюджету НАТО 45 млн. дол. США, що складало 2,48 % від загальної суми внесків [17, с. 155]. Зважаючи на високу вартість підготовчих процедур, відшкодування частини коштів взяли на себе США (у 1997 р. – 12,587 млн дол., у 1998 р. – 15,7 млн дол.) [3], у край зацікавлені у збереженні та зміцненні свого впливу на континенті.

По завершенню переговорів 14 листопада 1997 р. Польща в особі тогочасного Міністра МЗС РП Б. Геремека, аналогічно Чехії та Угорщині, надіслала заступнику Генерального секретаря НАТО К.-П. Клайберу листа про наміри, у якому підтверджувала готовність розділити з членами Альянсу ризики, витрати, відповідальність та інші зобов'язання, взяті у ході переговорів. Оцінюючи у цілому результати переговорного процесу, Х. Солана відзначив високий методичний та інтелектуальний рівень підготовленості польських делегатів, а також позитивне враження від співпраці з ними [20].

Із жовтня 1997 р. з приходом до влади у Польщі уряду Є. Бузека наступні кроки на шляху розбудови взаємин з Альянсом (включно зі вступом) були пов'язані з міністром МЗС Б. Геремеком. Серед найперших його здобутків, зумовлених, безсумнівно, діяльністю попередників, було отримання 16 грудня 1997 р. Польщею на засіданні міністрів МЗС держав-членів НАТО в Брюсселі протоколу про вступ, а також участь (вперше за всю історію співпраці з Альянсом) 18 грудня 1997 р. спільно з представниками Угорщини та Чехії у роботі Атлантичної Ради НАТО. Відкриваючи процес набуття державою членства в союзі, ці події, водночас, ознаменували початок копіткого й виснажливого перехідного періоду, спрямованого на узгодження умов членства і здійснення підготовки держави до участі в структурі та діяльності Альянсу. Пріоритетними напрямками роботи урядова Варшава у той час визначала реалізацію низки практичних заходів у політичній, військовій і організаційній сферах, покликаних забезпечити Польщі підготовку до вступу в Альянс, та розробку документів, необхідних для ратифікації польським парламентом й парламентами держав-членів (відповідно до національних процедур) Північноатлантичного договору.

Вищими урядовцями, дипломатами та військовими Польщі (за підтримки Чехії та Угорщини) серед держав-членів було розгорнуто масштабну агітаційну роботу, покликану забезпечити позитивну їх позицію щодо ратифікації протоколу про вступ держави до Північноатлантичного альянсу [6, с. 175]. У той час на здійснення відповідного впливу, – згадував дещо згодом Б. Геремек, – спрямовувалася значна частка зусиль польської дипломатії [4, с. 64]. Головна увага при цьому, вже традиційно, була звернута на союзників по Веймарському трикутнику, від налаштованості яких значно залежали євроатлантичні успіхи Польської держави. Аби заручитися підтримкою Німеччини та Франції, чій позиції у НАТО були доволі міцними, президент А. Квасневський, прем'єр Є. Бузек та очільники профільних міністерств ініціювали низку зустрічей з німецькими та французькими колегами, провели з ними ряд консультацій. Не менш важливими для Польщі були взаємини з Російською Федерацією. У ході неофіційного візиту президента А. Квасневського до Москви, що відбувся у червні 1998 р., у стосунках сторін намітився перелом. Враховуючи той факт, що у грудні 1998 р. з офіційним візитом до Варшави прибув глава Російської держави Б. Єльцин, маємо підстави стверджувати про розвиток у той час взаємин сторін по висхідній [31].

Високою активністю була позначена участь Польщі в реалізації Програми ПЗМ та діяльності Ради євроатлантичного партнерства (РСАП), що прийшла на зміну РПАС. До речі, посередництвом заангажованості у функціонуванні останньої Республіка Польща дедалі більше стверджувалася у якості гаранта політичної та військової стабільності усїєї ЦСЄ, налаштованого на взаємовигідне співробітництво з сусідами. Однозначно на користь просуванню пронатовського курсу позначилося головування Польщі протягом 1998 р. в Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) – завдяки йому урядова Варшава отримала можливість лобювати національні інтереси як на рівні окремих держав, так і міждержавних комунікацій, у рамках ООН, насамперед Ради Безпеки, та Європейського Союзу [6, с. 176]. У цілому, кількість заходів, участь у яких протягом 1998 р. спільно з Альянсом взяла Польща, сягнула майже 450, що понад в одинадцять разів перевищувало відповідний показник 1995 р.

Серед заходів, над реалізацією яких упродовж періоду підготовки до вступу в Північноатлантичний альянс працювала офіційна Варшава, важливе місце посідає трансформація оборонно-промислового комплексу, який, будучи не життєздатним вже на момент краху СРСР, упродовж наступних років не зазнав жодних суттєвих змін. Задля управління процесами реформування оборонного

сектору 14 грудня 1995 р. було створено Міністерство національної оборони як центральний орган державного управління обороною. За підрахунками, станом на 1995 р. Військо Польське нараховувало 287,5 тис. осіб, з яких 188,5 тис. осіб несли службу у сухопутних військах; чисельність резерву при цьому становила 465,5 тис. осіб. Забезпеченість технікою складала: 2850 танків, до 3 тис. бойових машин піхоти різних модифікацій, до 2,5 тис. артилерійських гармат, 65 пускових установок (ПУ) ракет класу “земля – земля”, з них 25 ПУ ракет Р-300, до 300 бойових літаків, 187 бойових вертольотів – усе переважно радянського виробництва [12].

Задля виконання наміченого, у червні 1998 р. було прийнято “Програму інтеграції з Організацією Північноатлантичного договору та модернізації збройних сил Республіки Польща на 1998–2012 рр.”. Підготовлена на основі програми “Армія–2012”, схваленої у 1997 р., вона містила детальний план оновлення й технічного переоснащення польської армії на найближчі п’ятнадцять років [32]. Результатами реформування, згідно очікувань, мали стати збільшення в армії частки професійних військовослужбовців (до 60%) та зміна співвідношення між молодшими та старшими офіцерами до 70:30 (попередньо 50:50). Одночасно скороченню підлягали основні види озброєнь та військової техніки сухопутних військ [11, с. 196]. Показово, що, порівняно з аналогічними програмами Чехії та Угорщини, польська програма отримала найвищі оцінки натовських експертів [2, с. 10]. Що ж до практичного досвіду, то набуття його польськими військовими здійснювалося шляхом співробітництва з колегами з країн-членів НАТО у рамках участі у спільних навчаннях (у 1998 р. підрозділи Війська польського взяли участь у восьми таких заходах).

Із відкриттям переговорного процесу пов’язана інтенсифікація Польщею політики популяризації у ЗМІ співпраці з НАТО (у т. ч. досягнутих успіхів, цілей та завдань на найближче майбутнє), проведення інформаційно-просвітницької роботи щодо роз’яснення польським громадянам корисності для РП вступу до Альянсу, а також гарантій, що їх отримає держава після входження до союзу [10, с. 62]. Згідно офіційної статистики, упродовж всього періоду незалежного державотворення польське суспільство незмінно демонструвало сильні пронатовські настрої. Як зауважується у розвідці А. Глапінського, у Польщі “важко знайти представника будь-якого політичного табору, будь-якої політичної партії, який би сумнівався у доцільності цього рішення” [5, с. 107]. Прикметно, що в міру наближення Польщі до НАТО суспільна думка еволюціонувала у тому ж напрямку: якщо у 1993 р. до вступу РП у НАТО позитивно ставилися 57% громадян, то в 1999 р. – вже 67 % [10, с. 59] (для порівняння, в 2005 р. прибічниками членства Польщі в союзі були 78 % населення [29], а в 2012 р. – 90 % [4]). І якщо прихильність поляків ідеї інтеграції держави до НАТО у цілому, як уже зазначалося, зумовлювалася специфікою історичного поступу РП, то наростання пронатовських настроїв було нічим іншим, як свідченням вдало організованої інформаційної кампанії.

Украй важливою для успіхів євроатлантичної інтеграції Польщі була також позиція держав-членів, які, відповідно до існуючих процедур, мали засвідчити її на референдумі. Згідно досліджень, високий рівень підтримки членству Польської держави в Альянсі вже наприкінці 1996 р. демонстрували практично всі союзники. Зокрема, у Великій Британії він був найвищим – 79 %, у Франції та Німеччині – 68 % та 61 % відповідно. Певне занепокоєння у той час викликала лише ситуація у США: 66 % підтримки, що її демонструвало американське суспільство, могло виявитися замало для схвалення рішення Сенатом. Відповідно до чинного законодавства, останній мав висловитися мінімально двома третинами голосів [19, с. 156].

Завершальний етап підготовки РП до вступу в НАТО (січень – лютий 1999 р.) пройшов під знаком реалізації організаційних заходів. Згідно існуючого порядку, 29 січня 1999 р. до Варшави було спрямовано офіційного листа, в якому за підписом Генерального секретаря Х. Солани містилося запрошення Польській державі вступити до Альянсу. З ратифікацією 17 лютого Північноатлантичного договору Сеймом РП [34] та підписанням його 18 лютого президентом А. Квасневським, заходи, передбачені процедурою вступу, були вичерпані, а сам процес добігав до логічного завершення.

Отже, з моменту проголошення курсу на інтеграцію і до вступу в НАТО, реалізація євроатлантичного вибору незмінно залишалася основним пріоритетом зовнішньої політики Польщі, прагматичність якого, попри низку викликів, ніколи не ставилася під сумнів. Із відкриттям переговорного процесу пов'язана інтенсифікація Польщею політики популяризації у ЗМІ співпраці з НАТО. Цей досвід проведення інформаційно-просвітницької роботи щодо роз'яснення громадянам доцільності вступу до Альянсу, а також гарантій, що їх отримає держава після входження до союзу може бути корисним і для українського суспільства. Позначений напруженою роботою щодо досягнення союзних стандартів, вступ держави до НАТО виявився можливим не стільки завдяки успіхам, досягнутим у цій царині, а вони, безперечно, засвідчили цілеспрямованість офіційної Варшави, її спроможність вирішувати непрості завдання у політичній, військовій та законодавчій сферах, як завдяки послідовному лобюванню національних інтересів на рівні США та провідних держав Західної Європи.

Список використаних джерел

1. *Ананіч А.* Вступ до НАТО дає відчуття свободи для держави / Анджей Ананіч // Україна молода. – 2006. – 25 липня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4vlada.net/vneshnyaya-politika/andzhei-anan%D1%96ch-vstup-do-nato-da%D1%94-v%D1%96dchuttya-svobodi-dlya-derzhavi>
2. *Васьковський А.* Некоторые аспекты интеграции Польши, Венгрии и Чехии в НАТО / А. Васьковский // Зарубежное военное обозрение. – № 4. – 2000. – С. 7–11.
3. *Вступ Польщі до Європейського Союзу, НАТО та його наслідки.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bintel.com.ua/uk/projects/vstuplenie-polshi-v-evropejskij-sojuz-nato-i-ego-posledstviya/
4. *Геремек Б.* Основні напрямки зовнішньої політики Польщі / Броніслав Геремек // Політична думка. – 1998. – №1. – С. 62–75.
5. *Глапінський А.* Логіка геополітичного вибору: досвід Польщі для України / Адам Глапінський // Політична думка. – 2000. – №1. – С. 106–110.
6. *Грицак П.* Зовнішня політика Польщі у військово-політичній сфері та сфері міжнародної безпеки (1989–2000) / Павло Грицак // Молода нація: Альманах. – 2001. – № 1. – С. 161–183.
7. *Дослідження щодо розширення НАТО* // Довідник НАТО. – К. : Основи, 1997. – С. 391–428.
8. *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т істор. досліджень, Центр істор. полоністики, 2002. – 752 с.
9. *Зельке К.* Нова геополітична ситуація після розширення НАТО і її наслідки для Польщі і України / Кшиштоф Зельке // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 101–106.
10. *Ковальчук Р.* Досвід Польщі на шляху до НАТО / Роман Ковальчук // Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива / За заг. ред. О. І. Соскіна. – К.: Вид-во “Інститут трансформації суспільства”, 2007. – С. 58–63.
11. *Ліпкевич С. Я.* Військове будівництво Республіки Польща на шляху інтеграції в НАТО / С. Я. Ліпкевич // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2006. – № 572. – С. 193–199. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30912/1/33.pdf>
12. *Маначинський О.* Нові орієнтири Війська Польського / Олександра Маначинський // Народна армія. – 1995. – 14 грудня. – С. 3.
13. *Мошес А. Л.* Военно-политическая переориентация стран Центральной и Восточной Европы и Балтии / А. Л. Мошес // Европа: вчера, сегодня, завтра / Ред. Н. П. Шмелёв; РАН Институт Европы. – М.: Экономика, 2002. – С. 674–688.
14. *НАТО: довідник.* – Брюссель, 2001. – 608 с.
15. *Полторацький О.* Особливий випадок співпраці / Олександр Полторацький // Політика і час. – 2005. – № 1. – С. 7–16.
16. *Потемкин А.* Под рукой нового президента. Александр Квасневский прочно взял в руки штурвал управления государством / А. Потемкин // Эхо планеты.

– 1996. – № 1. – С. 7. 17. *Тимків Я.* Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі: навч. посіб. / Ярополк Тимків. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 224 с. 18. *Третьяков М.* Запад не будет “умирать за Гданьск” / М. Третьяков // Правда. – 1995. – 18 ноября. 19. *Цепенда І. Є.* Державна політика республіки Польща у переговорному процесі щодо отримання членства в НАТО / І. Є. Цепенда // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. – Серія: Державне управління. – 2010. – Т. 147. – Вип. 135. – С. 155–159. 20. *Alterman М.* Tak blisko do NATO / М. Alterman // Gazeta Wyborcza. – 1997. – 15 listopada. – S. 1. 21. *Bieleń S.* Paradoxy polskiej polityki zagranicznej / S. Bieleń // Studia Europejskie. – 2004. – № 2 (30). – S. 9–30. 22. *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_25468.htm?selectedLocale=en 23. *Henzler М.* Cena sojuszu / Marek Henzler // Polityka. – 1996. – № 20. – S. 31–32. 24. *Jackson В.* Zachować spokój! / Bruce Jackson // Polityka. – 1997. – № 6. – S. 41–42. 25. *Kuźniar R.* Polityka bezpieczeństwa w polskiej polityce zagranicznej / Roman Kuźniar // Polska polityka bezpieczeństwa 1989–2000 / pod red. R. Kuźniara. – Warszawa : Scholar, 2001. – S. 45–128. 27. *Madrycka* deklaracja w sprawie bezpieczeństwa i współpracy euroatlantycznej Madryt, 8 lipca 1997 r. // Zbiór dokumentów – 1997. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.3/ 28. *Najważniejsze* zadania polskiej polityki zagranicznej w 1997 r. Przemowienie ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego wygłoszone w Sejmie 8 maja 1997 r. // Przegląd rządowy. – 1997. – № 5(71). – S. 82–89. 29. *Nie* będzie baz NATO w Polsce. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rp.pl/artukul/40,1134643-Nie-bedzie-baz-NATO-w-Polsce 30. *Noworyta E.* Przegląd polskiej polityki zagranicznej w 1995 r. / Eugeniusz Noworyta // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – Warszawa, 1996. – S. 9–19. 31. *Poprzeczko J.* Dyplomacja na skrzypce / Jacek Poprzeczko // Polityka. – 1998. – № 28. – S. 33. 32. *Program* Integracji z Organizacją Traktatu Północnoatlantycznego i Modernizacji Sił Zbrojnych RP na lata 1998–2012 // Polska Zbrojna. – 1998. – № 24. – S. 19–34. 33. *Solana J.* Budujcie solidne stosunki z Rosją / Javier Solana // Polityka. – 1997. – № 6. – S. 40–41. 34. *Uchwała* Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polskę Traktatu Północnoatlantycznego. Warszawa, 17 lutego 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 1–2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>

Наталья Буглай

ВСТУПЛЕНИЕ ПОЛЬШИ В НАТО: РЕАЛИЗАЦИЯ ЕВРОАТЛАНТИЧНОГО ВЫБОРА

Освещается ход реализации Республикой Польша приоритетного внешнеполитического задания – интеграции в НАТО в контексте определения этапов этого процесса. Анализируются основные направления реализации ряда практических мероприятий в политической, военной и организационной сферах, призванных обеспечить Польшу подготовку к вступлению в Альянс.

Ключевые слова: Польша, Североатлантический договор, внешняя политика, интеграция, практические мероприятия.

Natalia Buglay

POLAND JOINING THE NATO: REALIZATION OF EVROATLANTIC CHOICE

Motion the realization of Republic Poland at foreground foreign-policy job is integrations in NATO on the context of determination at the stages of this process. Basic directions of realization the row of practical measures are analysed in political, military and organizational spheres, called to provide Poland preparation to entering into Alliance.

Key words: Poland, North-Atlantic agreement, foreign policy, integration, practical measures.

УДК 94 (438)

Леся Костюк

ДИНАМІКА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ІТАЛІЇ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано міграційне законодавство Італії останніх років, його значення для боротьби із нелегальною міграцією.

Ключові слова: міграція, Європейський Союз, інтеграція, мігрант, міграційна політика.

У процесі розвитку та трансформації будь-якої держави ЄС міграція впливає на політичну ситуацію і відіграє важливу роль у розвитку соціально-економічних відносин. Усі міграційні процеси у цих країнах регулює міграційна політика, котру контролює певне міграційне законодавство. Проте в цій царині постають різного роду проблеми, які пов'язані із кількістю та контингентом мігрантів та адаптацією цих осіб в ЄС. Тому міграційне законодавство потребує постійного вдосконалення відповідно до потреб доби. Зокрема, Італія (ворота в Європу) протягом останніх десяти років змінила своє міграційне законодавство. Урядовці цієї країни при цьому прагнуть врахувати такі основні питання: загальна безпека, економічна вигода та скорочення підтримки мігрантів.

Аналіз міграційних процесів Італії та реакція уряду на них стали метою нашої наукової розвідки. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки завдань: вивчення способів в'їзду в Італію; дослідження нормативних документів, котрі визначають статус мігрантів.

Порушена проблема знайшла відображення у різноманітних наукових студіях та журналістських аналітичних працях. Міграційна політика Італії, її переваги та недоліки, особливості адаптації переселенців в італійському суспільстві стали предметом дослідження І. Животовської [4], Л. Істратій [5], Р. Кісь [6], К. Коданьоне [8] та інших. У згаданих роботах описано соціальні, економічні та моральні аспекти процесу міграції в Італії.

Упродовж останніх 50 років міграційна політика в Італії неодноразово докорінно змінювалася. Так, більшість громадян цієї країни після Другої світової війни іммігрували до США, Канади, Німеччини. У цих країнах вони спершу перебували легально, проте після закінчення терміну дії їхнього дозволу на роботу по найму вони залишалися там як нелегальні мігранти. В цей же час на територію Італії прибували мігранти із Північної Африки, Передньої Азії та країн соцтабору. Найбільші потоки мігрантів до Італії зафіксовано протягом 90-х років ХХ століття. Серед них приблизно 60 % – вихідці із держав третього світу та 27 % – із Африки. В цей час до Італії прибули марокканці, сенегальці, румуни, молдавани, росіяни, українці та представники інших національностей.

Стосовно українців, то в останні десятиліття ХХ століття можна виділити дві хвилі міграції до Італії: спершу (1991–1996 рр.) на роботу до цієї європейської країни вийхали небагато українців, переважно чоловіки; згодом (з 1997 р.) іммігрують переважно жінки до 45 років [7, с. 3]. Найбільше заробітчан із західних областей України: Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та Чернівецька. В основному українці працюють на роботах, котрі не вимагають високої кваліфікації: 63 % – доглядають хворих і людей похилого віку, 18 % – домашні робітниця, 6 % – няні, 2,6 % задіяні в промисловості, 2,1 % – у сільському господарстві [3, с. 107]. Існують різні статистичні показники

кількості українців на території Італії, але за офіційними даними Національного інституту статистики на початку 2008 р. – зафіксовано 132, 7 тис. чоловік, а за неофіційними на початку 2009 р. в Італії перебували приблизно 2 млн. українців [11, с. 27].

На сучасному етапі Італія – це країна, що масово приймає нелегальних мігрантів. Так, за останні місяці на територію Італійської Республіки прибуло морським шляхом 13 829 нелегалів – на 38% більше, ніж за аналогічний період минулого року [1, с. 2]. Все частіше нелегали із країн Близького Сходу та Північної Африки вибирають небезпечний маршрут через Середземне море до Італії, в той час як кількість мігрантів, котрі прагнуть потрапити до ЄС через Туреччину і Грецію, почала поступово знижуватися. Прибувши до країни, мігранти розміщуються в таборах, де діють певні обмеження: потрібно постійно перебувати на обліку, не залишати територію табору, не можна працювати. Щодо умов перебування мігрантів в цих таборах, то вони не однотипні в різних регіонах Італії. Так, на острові Мальта табори – це огороженні по периметру місця металеву сіткою, а в одному приміщенні одночасно проживають 400 осіб. Інша ситуація на острові Лампедуза, де іммігрантам дозволяють виходити з табору та відвідувати місто. У цих таборах мігранти реєструються на отримання пакетів соціальної допомоги, спеціальні служби фіксують їхні відбитки пальців. Загалом процедура оформлення статусу мігранта може тривати до 1,5 року [10, с. 2].

Дослідивши міграційну політику Італії, зауважимо, що в ній сформувалося сприятливе середовище для мігрантів. Окреслена ситуація детермінована такими чинниками: високим рівнем економічного розвитку цієї країни, можливістю працевлаштуватися, високою тарифікацією праці, можливістю отримати освіту. Тому італійський уряд розпочав політику регулювання різних міграційних потоків. Цим питанням у країні опікується Міністерство внутрішніх справ. Основними завданнями цієї інституції є: видача дозволів на в'їзд і перебування в країні; дозвіл на роботу, розгляд питання про надання громадянства і прийняття рішення стосовно депортації. У вирішенні всіх цих питань згадане міністерство тісно співпрацює із консульствами і посольствами Італії за кордоном, Міністерством праці (видача дозволів на роботу), Міністерством соціального розвитку (питання соціального розвитку та адаптації іммігрантів), Центральною комісією з питань визнання статусу біженця [5, с. 4].

Італійські урядовці виділи декілька легальних шляхів для тимчасової або постійної міграції до держави (отримання громадянства для осіб, що прожили в країні не менше п'яти років): возз'єднання сімей, усиновлення неповнолітніх дітей іноземців, працевлаштування (при наявності контракту на роботу в Італії з невизначеним терміном), навчання, індивідуальна трудова діяльність в різних видах діяльності, обрання Італії як місця життя для заможних громадян інших країн, що входять в ЄС.

Міграційна політика зобов'язує кожного переселенця з прибуттям на територію Італії протягом 8 днів обов'язково звернутися в поліцію в тій провінції, де він перебуває, і одержати дозвіл на перебування. Цей термін перебування на території держави визначається згідно візи і не може перевищувати: три місяці для ведення бізнесу і туризму; шість – для сезонних робіт; один рік – для навчання (кожного року відповідно до курсу студента та успішності особи цей термін пролонгується); два роки – для роботи по найму.

Згідно законодавства Італії, принцип возз'єднання сім'ї передбачений для дітей до 18 років, подружжя, батьків до 65 років, котрі знаходяться на утриманні. Такий дозвіл видається на два роки із продовженням і при цьому враховуються житлові умови (існують мінімальні норми, передбачені законодавством), щорічний дохід не менше 500 євро на особу.

Студентам, котрі хочуть одержати освіту в Італії, можуть відкрити візу на один рік із продовженням. Це один із видів легального проживання в країні. При цьому кожен студент повинен мати середню освіту, пройти тестування на вільне володіння мови, пред'явити допуск до навчання, оплатити його, мати певну суму на банківському рахунку для проживання та придбати медичну страховку.

Також Італія надає право проживати біженцям згідно Конституції Італійської республіки (1947 р.), Женевської конвенції (1951 р.), Нью-Йоркського протоколу (1967 р.) та Шенгенських угод і Дублінської конвенції й законодавчих актів, прийнятих державою у 1990 та 1998 рр. Право біженця одержують громадяни, котрі переслідуються у своїй країні за релігійну приналежність, політичні переконання (проте ці переконання не повинні суперечити загальним правам людини та законодавству країни). Італія найбільше прийняла біженців із Албанії та з Косово. Спочатку до категорії біженців мігрантів зараховувала лише Центральна комісія з питань призначення статусу, згодом це рішення дозволило видавати місцевій поліції. Урядом розроблено певну програму щоденної фінансової допомоги у розмірі 17 євро на кожного члена сім'ї біженця протягом 90 днів. Також один раз в рік (проте не більше чотирьох раз протягом шести років з моменту одержання статусу) біженці можуть звернутися про надання допомоги в розмірі 2066 євро (додаткової суми – 25% від зазначеної суми на членів сім'ї не більше трьох осіб) [6, с. 85].

В Італії біженці мають право працю, на освіту та медичну допомогу. Через п'ять років проживання на території держави цей статус дозволяє іммігрантам подавати документи на одержання громадянства. Щодо одержання італійського громадянства, то існують два шляхи: шлюб із громадянином (громадянкою) Італії або довготривале проживання на території держави, але при цьому є обов'язкова умова – претендент на італійське громадянство не повинен порушувати так званого випробувального (п'ятирічного чи трирічного) терміну порушувати закон. Згідно італійського законодавства, дружина італійця може звернутися до уряду лише через три роки шлюбу. Якщо сімейна пара має дітей, то вищевказані терміни скорочуються вдвічі. У цей термін про громадянство можуть звернутися і особи, один із батьків котрих є громадянином Італії. Іноземець може одержати громадянство лише після 10 років проживання на території Італії. Зауважимо, що італійське законодавство не передбачає подвійного громадянства.

Поряд з тим з 1998 р. на території Італії дія система квот про дозволи на працю. Такі квоти встановлюються щороку для кожного регіону та провінцій. Квоти видаються для громадян окремих країн (якщо з ними підписані двосторонні угоди), а також для окремих категорій мігрантів (осіб, які працюють на контрактній основі чи ведуть тіньовий бізнес), а також із врахуванням часу перебуванні та секторів зайнятості. Питанням зайнятості мігрантів займається Департамент праці провінції.

Саме міграція стала для Італії стала рушійним фактором зростання чисельності населення. Так, на кінець 2015 р. прес-служба Федерального статистичного відомства повідомила, що кількість населення Італії сягнуло позначки 59 835 млн осіб. За 2015 р. кількість населення країни збільшилася приблизно на 42 тис. людей, а міграційний приріст склав 105 834 людини. За передбаченнями демографів, за 2016 р. населення Італії може зрости на 43 тис. осіб.

Формування міграційного законодавства Італії розпочалося із Закону 1986 р., котрий містив чимало протиріч, а саме: розвиток тіньового сектору економіки, запровадив досить ліберальну туристичну політику та передбачав слабку безпеку водних кордонів країни. Ситуація змінилася із прийняттям у 1990 р. “Закону Мартеллі”, котрий повністю змінив законодавчу базу міграційного

законодавства, бо регулював терміни перебування мігрантів на території Італії та поступово ввів більш жорсткий контроль міграційних потоків. Згодом у 1995 р. був прийнятий “декрет Діні”, де вже регулювалися навіть переміщення сезонних робітників на території держави, котрі не входили до ЄС. Вже у цьому декреті були чітко пояснені правила в’їзду в країну і терміни перебування іноземців у ній, окреслені умови депортації та описана процедура возз’єднання сімей [1, с. 156].

Питання депортації нелегальних мігрантів із території Італії чітко прописані в законі “Турко-Наполітано” від 1998 р. Нелегальні мігранти, котрі потрапили під нагляд поліції, могли бути депортовані рішенням суду. Також закон популяризував італійську мову та культуру серед іноземців, дозволивши їхнім дітям здобувати освіту в італійських навчальних закладах [2, с. 263].

Найбільші зміни в міграційне законодавство вніс “Закон Боссі-Фіні”, прийнятий від 30 червня 2002 р. Цей документ є своєрідним доповненням закону від 1998 р. У ньому проблеми міграції задекларовано як пріоритетні щодо зовнішньої політики країни. Серед нововведень цього законопроекту відзначимо скорочення до двох років дозволу на працю, збільшення з 5 до 6 років терміну проживання громадян країн, що не членами ЄС на території Італії, введення прозорості та однозначної процедури депортації нелегалів, відміну возз’єднання сім’ї в третьому поколінні. Мігранти, згідно цього закону, мають право на розвиток власної культури, релігії та зарахування в професійні асоціації. Також новацією цього законопроекту є те, що роботодавець повинен надати певні соціальні гарантії (забезпечити умови проживання) робітнику.

Водночас було посилено боротьбу із нелегальною міграцією. Так, вдосконалено систему прикордонного контролю, передбачено відповідальність роботодавця за від’їзд робітника на Батьківщину, збільшено з 30 до 60 днів терміну утримання нелегальних мігрантів та терміну покарань за нелегальне пересікання кордону другим раз від 6 місяців до 1 року позбавлення волі.

Після 2005 року було прийнято ряд законопроектів, котрі більш чітко регулюють потоки нелегальних мігрантів. Так, у 2006 р. було розроблено проект “Хартії прав іммігрантів”, за якою іноземці можуть змінювати місце праці згідно ринку праці. Також згідно з цим документом, збільшено систему квот на перебування в країні. Одночасно для отримання громадянства іноземцю потрібно проживати 5 років на території держави, а діти, народжені в Італії, автоматично ставали громадянами. Також іммігрантам було надано право пасивного та активного голосування. Усі нововведення змінили би становище мігрантів, дозволили їм швидше інтегруватися в італійське суспільство. На жаль, це проект не був реалізований у життя через прихід до влади С. Берлусконі, котрий у 2008 р. не тільки ускладнив життя мігрантів, але почав боротьбу із нелегальною міграцією, котра була основним фактором зростання злочинності в країні. Так, при взятті на роботу іммігранта, котрий немає візи, роботодавець повинен з ним заключити контракт на один рік і зробити внесок в казну держави: 330 євро – за доглядальницю, 800 євро – за робітника (в сільському господарстві або на підприємстві). Коли власник підприємства використовує працю нелегальних мігрантів, то повинен заплатити штраф від 5 до 10 тис. євро за кожного. У разі недотримання цієї вимоги роботодавцю загрожував тюремний термін від трьох місяців до одного року [4, с. 5]. Ці покарання також стосувалися і людей, котрі допомагали мігрантам та здавали їм в оренду житло. Орендарові в разі підтримки нелегала загрожував не тільки штраф, але і тюремне ув’язнення від 1,5 до 3 років із конфіскацією житла. Також уряд намагався і притягнути до відповідальності і медичних працівників, котрі могли надавати допомогу мігрантам, але під натиском Медичної Асоціації ці поправки не були прийняті.

Цей “Пакет безпеки” прийнятий липні 2009 р. запроваджував нові умови возз’єднання сімей, отримання громадянства, підтвердження шлюбу та вводив

обов'язковий тест на знання мови. Згідно цього нормативного документа, іноземці, котрі не показали поліції паспорта чи посвідчення особистості разом із правом на проживання, можуть теж бути ув'язнені на один рік та повинні сплатити штраф в сумі 2 тис. євро. У разі поновлення права на проживання, згідно цього закону, мігрант повинен сплатити від 80 до 200 євро [8, с. 145].

Відповідно до нового законодавства, кожний іммігрант, котрий одержав перший раз право на проживання, повинен підписати “Договір про інтеграцію”. Згідно із цим документом, мігрант повинен набирати певну кількість балів, які оцінюють знання мови, правових норм, історії Італії. Також було передбачено систему зняття балів за порушення податкового чи адміністративного режиму, законодавства. У разі втрати всіх балів переселенець втрачає право на проживання та його депортують з країни. Закон також продовжував термін перебування нелегальних мігрантів в центрах тимчасового утримання з 60 до 180 днів [8, с. 159]. Проте в політичному середовищі Італії такий документ був сприйнятий неоднозначно: проти цього закону виступили ряд політичних сил і тому його окремі положення були призупинені.

Деякі зміни міграційного законодавства відбулися у 2012 році, зокрема в Законі від 16 липня, котрий передбачав послаблення жорстких санкцій, передбачених Законом від 2009 р. для роботодавців, що наймають нелегальних мігрантів. Цей законопроект дав можливість роботодавцям сприяти легалізації своїх робітників: роботодавці повинні були сплатити за три місяці соціальні та податкові нарахування та зробити одноразовий грошовий внесок в розмірі 1000 євро за кожного працівника.

Цим правом можуть скористатися лише іммігранти, що знаходяться нелегально на території Італії від 31 грудня 2011 р. і зможуть засвідчити це з допомогою різноманітних документів (штрафів, медичних довідок, квитанцій). Також у цьому документі передбачено покарання роботодавцеві, якщо той винайме більше трьох нелегальних мігрантів, або ж якщо його працівники будуть неповнолітніми, чи мігранти будуть працювати в небезпечних умовах [9, с. 6]. Також робітник може одержати дозвіл на проживання в країні, якщо поскаржиться в поліцію на свого роботодавця за незадовільні умови праці. Такий дозвіл (Permesso) спочатку можна одержати на 6 місяців, а згодом його продовжують до закінчення судового розгляду.

Сьогодні в Євросоюзі загалом і в Італії, зокрема, сформувалося неоднозначне ставлення до потоків мігрантів. Так, Євросоюзом було розроблено план розміщення мігрантів, згідно якого в Італії їх має оселитися 9,94 % від загальної кількості. Також Італія знову вдосконалює процедуру надання притулку та депортації мігрантів, сприяє будівництву притулків для біженців.

Отже, міграційна політика Італії постійно оновлюється відповідно до вимог часу та спрямована на регулювання міграційних потоків. Держава постійно контролює та часто змінює правила в'їзду в країну, умови перебування в ній, процедуру отримання громадянства. Тому в міграційному законодавстві цієї європейської держави помітна тенденція до переносу акцентів з “мігрантів” на “нових громадян”, котрі добре освічені та соціально активні. Щоб реалізувати поставлене завдання, італійському уряду потрібно залучати іммігрантів до конкурентної боротьби за працевлаштування.

Список використаних джерел

1. Bolaffi G. I confined el patto. Il governo dell'immigrazione in Italia / G. Bolaffi. – Torino, Einaudi. – 2001. – 425 р.
2. Вдовиченко В. Виклики Італійської міграційної політики в контексті підходів Євросоюзу / В. Вдовиченко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 251–272.
3. Гаврилишин П. Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011 рр.) / П. Гаврилишин. – Івано-Франківськ, 2012. – 246 с.
4. Животовська І. Італія: досвід боротьби

із нелегальною міграцією / І. Животовська // Перспективи. – Електронний журнал // <http://www.perspektivy.info/book/italijaopytborbysnelegalnojimmigracijej2012-01-13.htm> 5. *Істрагій Л.* Міграційні процеси та органи державної влади (приклад Італії) / Л. Істрагій // Політологія. – Чернівці, 2009. – № 6. – С.1–6. 6. *Кісь Р.* Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації. Збірка матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація) / Р. Кісь. – Львів, 2010. – 380 с. 7. *Кривульченко О.* Українські заробітчани в Італії: умови праці та соціальне становище [Електронний ресурс] / О. Кривульченко // Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/kordon/migration/2003/kryvulch.htm>. 8. *Коданьоне К.* Опыт иммиграционной политики Италии: некоторые уроки для России / К. Коданьоне // Мировой опыт миграционной политики: ретроспектива и новейшие тенденции. – Гендальф, 2004. – С. 137–173. 9. *Марков І.* Українці в Італії: феномен жіночої міграції / І. Марков // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2012. – <http://www.uamoderna.com/md/185> 10. *Не* гостинна Європа // Тиждень. – 2015. – 31 липня. 11. *Соколов В.* Українська трудова міграція в Італії / В. Соколов // Віче. – 2010. – № 2. – С. 26–28.

Леся Костюк

**ДИНАМИКА МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ИТАЛИИ НА ПРОТЯЖЕНИИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА**

В статье проанализировано миграционное законодательство Италии последних лет, его значение для борьбы с нелегальной миграцией.

Ключевые слова: миграция, Европейский Союз, интеграция, мигрант, миграционная политика.

Lesya Kostyuk

**DYNAMICS OF MIGRATORY POLITICS OF ITALY DURING THE SECOND HALF
OF XX – BEGINNING OF XXI OF CENTURY**

In the article the migratory legislation of Italy of the last years, his value is analysed for a fight against illegal migration.

Key words: migration, European Union, integration, migrant, migratory politics.

УДК 94 (438)

Dr Paweł Gotowiecki, dr Jakub Żak

NIEROZWIĄZANY PROBLEM. KWESTIA UDZIAŁU UKRAIŃCÓW W WALKACH 2. KORPUSU POLSKIEGO WE WŁOSZECH

Проблема українців Другого Польського Корпусу (ДПК), порушена ще в 1960 році, досі поляризує польських і українських істориків, ветеранів Другої світової війни і навіть політиків. Вона стосується складного питання визнання українських солдат у польських збройних силах на Заході й визначення числа українців, які воювали на боці західних союзників проти нацистів, особливо в італійській кампанії. Обидві сторони – польська і українська – назвали дуже різну кількість, встановлену на основі різних історичних джерел. Оскільки українські дослідження вказують на велику кількість осіб – не поляків, які воювали в рядах ДПК, натомість протилежна сторона – польські історики – подають незначні кількісні дані, ця проблема, мабуть існує, навіть зараз – упродовж шістдесяти років. Основна мета цієї статті полягає в тому, щоб окреслити польські та українські результати досліджень, порівняти джерела, для того, щоб усунути сумніви і розвінчати міфи.

Ключові слова: поляки, українці, польські збройні сили на Заході, Другий Польський Корпус, Монте-Кассіно.

Wiosną 1986 r. na łamach emigracyjnej prasy ukraińskiej w Stanach Zjednoczonych ukazał się artykuł, który wzbudził wielkie poruszenie pośród polskich historyków wojskowości (zwłaszcza emigracyjnych), zajmujących się badawczo dziejami Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (PSZ). Treści artykułu szybko przeniosły się z gruntu naukowego na grunt dysputy publicznej, obejmującej szerokie kręgi polonijne w Stanach Zjednoczonych i w Wielkiej Brytanii. Polska emigracja chórem określiła ukraińską publikację mianem “zamachu na polską nekropolię na Monte Cassino”. Artykuł, autorstwa Petra Matiaszka, Lydii Czorny i dra Petra Goy’i, dotyczył bowiem pośrednio wyolbrzymionego udziału Ukraińców w walkach – w szeregach 2. Korpusu Polskiego (2. KP) – o masyw Monte Cassino w 1944 r. Obecnie, mimo upływu niemal trzydziestu lat od publikacji i ponad siedemdziesięciu od bitwy o Monte Cassino, kontrowersje na ten temat rozgorzały ponownie, głównie w kontekście dosyć niefortunnej wypowiedzi polskiego ministra spraw zagranicznych Grzegorza Schetyny o udziale Ukraińców w wyzwaniu hitlerowskiego obozu zagłady w Auschwitz [1]. Dyskusja przeniosła się przy tym na strony portali internetowych w kraju i za granicą [2].

Z uwagi na ważkość podejmowanego tematu konieczne jest przytoczenie szerzej treści ukraińskiego tekstu: On July 28, 1984, participants of the fourth annual "In the Steps of Our Forefathers through Europe" (Stezhkamy Batkiv po Evropi) study-tour, sponsored by the Ukrainian Free University Foundation Inc., visited the famous battlefield of Monte Cassino, Italy, and the "Polish Military Cemetery" located on the grounds of a Benedictine monastery, where soldiers of Gen. Wladyslaw Anders' Second Corps are buried. [...] Prof. Goy emphasized the geopolitical location of Monte Cassino and the effects this has had on centuries of history, especially during the great battle of Monte Cassino in March 1944. He also spoke of the reasons for and the participation of thousands of Ukrainian soldiers in that heroic battle. Citing Monte Cassino as a prime example, he explained the tragic situation of the subjugated Ukrainian nation, as a result of which Ukrainian sacrifices counted as those of its neighbors. He urged the students to correct this wrongdoing. In the cemetery there are 1,051 individual graves of soldiers of the Second Corps who were killed in the battle at Monte Cassino. Along with the common graves of unknown soldiers, there is a total of 1,200 graves. The students were moved by the abundance of Ukrainian names and were angered by the fact that Ukrainian soldiers, who were not recognized by their nationality in life, were not so honored even in death. The students said a silent prayer, placed a wreath, flowers, and a small Ukrainian flag at the massive gravesite, and pledged to correct this injustice [3, s. 6].

Uczestnicy objazdu naukowego utworzyli po powrocie do Stanów Zjednoczonych, 19 września 1986 r., Ukraiński Komitet Studencki Monte Cassino (Ukrainian Students' Monte Cassino Committee), który postawił sobie za zadanie upamiętnienie udziału żołnierzy ukraińskich w bojach na ziemi włoskiej. W dalszej części cytowanego artykułu opisano wyzwania stojące przed komitetem: Our work continues as we search for documentation, information and financial resources. Very little has been done for this case in the past 40 years. In Gen. Anders' Second Corps there were 12,000 to 15,000 Ukrainians. Ukrainians were also members of other Polish Army formations, as well as other Western armies. We are certain that nearly 30 percent of those buried at Monte Cassino are Ukrainians. The monastery was liberated by infantry units through a great deal of hand-to-hand combat and blood. These units were composed mostly of Ukrainian and Byelorussian soldiers, a fact that is easily understood in light of national discrimination against minority soldiers. Our small attempts and actions last year to correct the injustice at the cemetery were met with a veritable flood of chauvinistic Polish reaction, including, sadly, negative responses from Polish veterans themselves. [...] Immediate needs. 1. The committee has a complete list (58 pages of text) of all fallen soldiers buried at the cemetery at Monte Cassino, listing names, dates and places of birth, ranks, dates of death, grave numbers and location. This list needs to be disseminated within the Ukrainian community for identification and verification of Ukrainians. 2. A file listing all Ukrainian members of Gen. Anders' Second Corps should be created. 3. Articles and materials concerning the Ukrainian members of Western armies should be released. 4. Personal documents of former combatants, such as personal accounts, awards, medals, photos, memoirs, etc. (both originals and copies) should be collected. 5. Signed affidavits from living survivors should be sought for official documentation purposes. 6. A fund must be created for: collecting and sorting acquired materials, defraying costs of postal services, printing and labor, creating a stipend to employ a researcher or advanced student to examine British and Polish army archives [3, s. 11].

Niezależnie od chwalebnej inicjatywy, podjętej celem upamiętnienia przodków walczących w czasie II wojny światowej w ramach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, artykuł roił się od błędów merytorycznych, w dużej mierze zweryfikowanych przez polską historiografię ostatniego ćwierćwiecza, a wciąż powielanych przez historyków ukraińskich. Należy do nich przede wszystkim kwestia

liczebności żołnierzy polskich narodowości ukraińskiej w 2. Korpusie Polskim. Niniejszy artykuł ma na celu zweryfikowanie argumentów podawanych przez obie strony i próbę ustalenia stanu faktycznego. Aby to osiągnąć, jako niezbędne uznano przedstawienie stanowiska ukraińskich historyków, wskazanie na problemy narodowościowe w Wojsku Polskim w czasie II Rzeczypospolitej oraz w trakcie formowania Armii Polskiej w ZSRR, a następnie przedstawienie – w oparciu o dokumenty archiwalne – rzeczywistego stanu liczebnego mniejszości narodowych w 2. Korpusie Polskim.

Problem okiem ukraińskich historyków

W ostatnich latach historycy ukraińscy podejmowali problematykę służby Ukraińców w szeregach Armii Polskiej na Wschodzie (APW) i 2. Korpusu Polskiego. Przegląd wybranych publikacji jest pouczający.

Olga Zabavska, historyk z Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Stefanika w Iwano-Frankowsku, na kanwie swoich rozważań nad kształtowaniem się ukraińskiej diaspory w Wielkiej Brytanii, odniosła się do służby Ukraińców w szeregach Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu Polskiego. Autorka podkreśliła przede wszystkim negatywne aspekty polsko-ukraińskiego braterstwa broni: dyskryminację Ukraińców, konieczność ukrywania przez nich swojej narodowości, wrogość polskich oficerów (вороже ставлення), obrażanie ukraińskich uczuć narodowych [4, c. 79–80]. Jednocześnie, co warto podkreślić, oparła swą narrację na jednym pamiętnikarskim źródle [5]. Autorka odniosła się też do liczebności Ukraińców w polskich mundurach, oceniając liczbę tych, którzy w ramach 2. Korpusu Polskiego zostali dyslokowani na Wyspy Brytyjskie, na 5–6 tysięcy. Wykorzystała przy tym emigracyjne źródła ukraińskie [4, s. 77; 6, p. 156; 7, s. 46].

Taras Pylypovych, historyk z Rówieńskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego, odnosząc się do problematyki liczebności Ukraińców w szeregach 2. Korpusu Polskiego, wskazał, że jedynym miarodajnym kryterium w tym względzie jest kryterium religijne. Postawił przy tym tezę, że większość grekokatolików i prawosławnych noszących polskie mundury było narodowości ukraińskiej i białoruskiej (lub też byli to spolonizowani Ukraińcy lub Białorusini) [8, s. 56]. Autor w polskojęzycznym artykule podkreślił też, że wskazując na udział Ukraińców w walkach w szeregach 2. KP, nie chciał ani zawyżać ich liczby, ani sztucznie wyodrębnić ich z ogółu żołnierzy tej formacji, lecz przede wszystkim chciał obalić mit o braku Ukraińców, którzy walczyliby ramię w ramię z Polakami w drugiej wojnie światowej [9, s. 255–257]. Jednocześnie jednak tenże sam autor, w dwa lata wcześniej w artykule, cytował niemal bez komentarza fragment wydanej w Kanadzie w 1961 r. książki Zinowija Knysza, zatytułowany „Za cudzą sprawę”. Zarówno Knysz (z niewiadomych przyczyn określony przez Pylypovycha bezpośrednim uczestnikiem bitwy pod Monte Cassino – jest to nieprawda) jak i książka nie są dla historyków anonimowi. Knysz – melnykowiec, przedwojenny więzień polityczny – nie odwołuje się do własnych wspomnień, lecz redaguje narrację ukraińskiego żołnierza Mychaja Kozija, który faktycznie walczył w kampanii włoskiej. Pomijając mocne ideologiczne przesłanie, Knysz pozwolił sobie na kontrowersyjne tezy, jak ta o liczebności Ukraińców w szeregach 2. Korpusu Polskiego sięgającej przynajmniej 20 tysięcy żołnierzy (z Ukraińców i Białorusinów miały się składać w przeważającej mierze bataliony 5. Kresowej Dywizji Piechoty) [10, c. 442].

Szkoda, że Pylypovych nie odniósł się do tej kwestii, tym bardziej, że w tym samym artykule, powołując się na ustalenia Cz. Partacza [11, s. 218], wskazuje na – zapewne z kolei zaniżoną – liczbę 264 Ukraińców w szeregach 5. Kresowej Dywizji Piechoty na dzień 1 kwietnia 1944 r. [11, s. 440]. Trudno powiedzieć, czy autorowi jest znana polska replika na twórczość Knysza, jak choćby artykuł „Majaczenia”

Benedykta Heydenkorna, który się ukazał już w 1962 r. w paryskiej „Kulturze” [12, s. 136–143]. Błędów warsztatowych w pracach Pylypovycha jest więcej. Przykładowo, jako dowód odwagi i poświęcenia wymienia on nadanie ukraińskiemu żołnierzowi Andrzejowi Łajko (pisownia oryginalna) Krzyża Pamiątkowego Monte Cassino, podczas gdy do otrzymania tego pamiątkowego odznaczenia byli uprawnieni wszyscy, którzy wzięli udział w walkach o masyw w szeregach 2. Korpusu Polskiego [13, s. 255–257].

Problematyką czynu zbrojnego Ukraińców zajął się też Nestor Myzak, znany historyk z Czerniowieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Y. Fedkovycha. Podkreślił on, że badania nad liczebnością Ukraińców w szeregach 2. Korpusu Polskiego zapoczątkował już w latach 80. prof. Petro Hoj z Wolnego Ukraińskiego Uniwersytetu w Monachium, ale przerwała je śmierć emigracyjnego badacza [14, s. 46]. W ramach przeglądu dotychczasowych ukraińskich ustaleń Myzak przytoczył m. in. wspomnianą już pracę Zinowija Knysza „Za cudzą sprawę”, gdzie powtórzył liczbę rzekomych 20 tysięcy Ukraińców – żołnierzy 2. KP [15, c. 365]. Myzak odwołał się też do innych źródeł, które jednak przy najlepszych chęciach trudno uznać za wiarygodne. Do takich należy choćby rozmowa Ukraińca Teodora Danyliwa z anonimowym pracownikiem polskiego wywiadu (tzw. „dwójki”), który miał wskazać na liczbę 28 tysięcy Ukraińców w polskich mundurach [14, c. 49].

Myzak podkreślił, że kwestia ustalenia narodowości żołnierzy 2. Korpusu Polskiego może zostać wyjaśniona po ewentualnej kwerendzie w rosyjskich archiwach, tudzież po analizie miejsc urodzenia i danych personalnych żołnierzy w polskich mundurach [16, c. 7]. Choć pozostajemy sceptyczni zwłaszcza wobec tej pierwszej możliwości, należy życzyć szczęścia historykowi w tych ambitnych zamierzeniach. Autor, badając proces przyjmowania Ukraińców do Armii Polskiej na Wschodzie wskazał, że przedstawicielom mniejszości narodowych czyniono trudności – przyznanie się do narodowości białoruskiej czy ukraińskiej skutkowało mianem jakoby przyznawaniem kategorii „E” i uznaniem za niezdolnego do służby wojskowej [14, c. 48]. Wskazał też na represje wobec żołnierzy ukraińskich ze strony polskiej „dwójki”, włącznie z przypadkami aresztowań ukraińskich aktywistów [14, c. 51].

Wiele do dyskursu naukowego nie wnosi recenzja publikacji Myzaka autorstwa *Mykoly Shkriblyaka, pozbawiona w zasadzie elementów polemicznych. A szkoda, bo materiał do dyskusji jest przedni* [17, c. 227–229].

Pamięć o ukraińskim czynie zbrojnym w ramach 2. Korpusu Polskiego zachowana jest też w bardziej popularnych ujęciach. Dla przykładu, w wydanym w 2015 r. przez Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej (Український інститут національної пам'яті) folderze o udziale Ukraińców w II wojnie światowej, została przypominana sylwetka Wołodymira Janiw'a, który za uratowanie życia pięciu polskim oficerom w bitwie pod Monte Cassino został udekorowany orderem *Virtuti Militari* [18, c. 25].

Generalnie ukraińskie publikacje poświęcone problematyce służby Ukraińców w 2. Korpusie Polskim mają kilka wspólnych elementów, z których dwa najistotniejsze należałoby podkreślić. Po pierwsze, bazują one na źródłach pamiętnikarskich, które stanowią bardzo wątpliwą podstawę do wysuwania tezy o liczebności Ukraińców w 2. KP. Przyjmując nawet, że autorzy pamiętników byli bystrzymi obserwatorami posiadającymi zdolności analityczne, trudno jednocześnie założyć, by ich wiedza (choćby zaczerpnięta z innych źródeł), była miarodajna. Zwłaszcza, że nie należeli kadry dowódczej, a niektórzy byli wręcz prostymi żołnierzami. Po drugie, autorzy najczęściej pozostawiają materiał źródłowy, często nieobiektywny¹ bez komentarza.

¹ Jeżeli przykładowo autor był wcześniej skazany na karę więzienia za działalność antypaństwową w Polsce i spędził 6 lat w więzieniu, trudno mówić o bezstronnym spojrzeniu na relacje polsko-ukraińskie.

W badaniach prowadzonych przez historyków obu państw wartałoby chyba zbilansować niewątpliwe negatywy w relacjach polsko-ukraińskich w szeregach 2. Korpusu (zdarzające się szykany Ukraińców i przypadki dyskryminacji) z pozytywami (możliwość wyrwania się z „niełudzkiej ziemi”, uratowanie przed sowiecką niewolą żołnierzy Ukraińskiej Armii Narodowej) jak również wskazać na czynniki determinujące antyukraińską postawę części Polaków (przypadki kolaboracji Ukraińców z Sowietami i Niemcami w 1939 r., sprawa granic wschodnich, czy późniejsze informacje o działaniach 14 Dywizji SS-Galizien czy zbrodni na Wołyniu). Nie ulega przy tym wątpliwości, że podstawę prac na powyższy temat powinny stanowić dokumenty źródłowe.

Ukraińcy w Wojsku Polskim 1939 r. oraz Armii Polskiej w ZSRR

Obecność Ukraińców w szeregach Wojska Polskiego w okresie międzywojennym wynikała wprost ze struktury narodowościowej II Rzeczypospolitej. Według pierwszego powszechnego spisu ludności z 30 września 1921 r. Polskę zamieszkiwało 3.898.428 obywateli narodowości ukraińskiej², co stanowiło 15,17% ogółu [19, s. 56]. Drugi powszechny spis ludności, przeprowadzony 9 grudnia 1931 r., nie określał jednoznacznie liczby mniejszości ukraińskiej w Polsce, ponieważ zrezygnowano w nim z pytania o narodowość. Na podstawie odpowiedzi na pytanie o język ojczysty możemy jednak podać orientacyjną liczbę Ukraińców-obywateli Polski: 3.221.975 osób wskazało bowiem język ukraiński. Stanowiło to 10,1% ogółu [20, s. 15].

Struktura demograficzna i etniczna Polski miała zasadnicze przełożenie na odsetek mniejszości narodowych w Wojsku Polskim. W okresie międzywojennym, po zakończeniu walk o granice, terytorium kraju zostało podzielone na dziesięć Okręgów Korpusów (OK) – wyższych związków wojskowej administracji terenowej. Tereny zamieszkałe w większej liczbie przez mniejszość ukraińską wchodziły w skład trzech Okręgów Korpusów:

- OK II Lublin – południowa część woj. lubelskiego, woj. wołyńskie, południowa część woj. poleskiego;
- OK VI Lwów – woj. stanisławowskie, woj. tarnopolskie, wschodnia część woj. lwowskiego;
- OK X Przemyśl – zachodnia część woj. lwowskiego, południowo wschodnia część woj. kieleckiego.

Przy wytyczaniu granic Okręgów Korpusów kierowano się w dużej mierze kwestiami narodowościowymi, stąd też obszary OK nie pokrywały się z podziałem administracyjnym kraju. Jednym z pryncypiów było zachowanie odpowiednich, korzystnych proporcji pomiędzy liczbą wcielanych do wojska Polaków a przedstawicieli mniejszości narodowych. Wykaz procentowy mniejszości ukraińskiej w województwach wchodzących w skład trzech wymienionych OK przedstawia Tabela 1. Najmniejszy odsetek mieszkańców narodowości polskiej zanotowano w OK II Lublin (42,7 Polaków) oraz OK VI Lwów (38% Polaków) [21, s. 128]. W maju 1922 r. wprowadzono zasadę eksterytorialnego uzupełniania poborowych, aby odwrócić niekorzystne dysproporcje w oddziałach stacjonujących na wschodzie kraju, niejednokrotnie więc poborowi z województw kresowych trafiali do służby w zachodnich regionach Polski i na odwrót. Według M. Krotofila *wadami takiego rozwiązania były trudności mobilizacyjne, gorsze znoszenie służby przez poborowych, którzy znaleźli się poza swym kręgiem kulturowym, a u ludności miejscowej sprawiali wrażenie wojska okupacyjnego* [21]. We wschodnich Okręgach Korpusów służbę wojskową traktowano jako uciążliwy obowiązek. Stosunek ten podzielali zwłaszcza przedstawiciele mniejszości narodowych, niejednokrotnie wnosząc w szeregi armii

² W spisie użyto sformułowania „narodowość rusińska”.

wrogą atmosferę. Odnotowywano liczne próby uchylenia się od obowiązku służby wojskowej, a także dezercji – przykładowo w 1936 r. w OK II Lublin odnotowano 65 przypadków dezertów spośród mniejszości narodowych [22, s. 77].

Tabela 1. Odsetek mniejszości ukraińskiej w wybranych województwach II Rzeczypospolitej

Województwo	1921 ^a (%)	1931 ^b (%)	Okręg Korpusu
lubelskie ^c	3,0	2,56	II
poleskie ^c	17,7	4,77	II
wołyńskie	68,4	68,4	II
lwowskie	35,88	34,12	VI / X
stanisławowskie	69,8	69,93	VI
tarnopolskie	49,98	45,5	VI
kieleckie ^c	0,02	0,03	X

a – w oparciu o deklarowane obywatelstwo

b – w oparciu o deklarowany język ojczysty

c – całość

Źródło: Opracowanie własne na podstawie spisów powszechnych z 1921 i 1931 r.

W okresie międzywojennym uważano nadreprezentację rekrutów niepolskiego pochodzenia jako zjawisko negatywne, stanowiące możliwe zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa w przypadku stanu wojny. Dlatego też polskie władze wojskowe odgórnie decydowały o udziale procentowym poszczególnych narodowości w oddziałach, wprowadzając limity żołnierzy niepolskiego pochodzenia, obowiązujące w poszczególnych rodzajach broni, a niejednokrotnie również w samych oddziałach. Ze względów bezpieczeństwa wskazano także jednostki wojskowe, w których całkowicie zakazano wcielania nie-Polaków – np. oddziały łączności czy służby uzbrojenia [23, s. 73]. Po 1923 r. przyjęto zasadę, że przedstawiciele mniejszości narodowych (wszystkich) mogą stanowić maksymalnie jedną trzecią poborowych. Wykaz procentowy poborowych narodowości ukraińskiej w Wojsku Polskim przedstawiają Tabele 2 i 3.

Tabela 2. Odsetek mniejszości ukraińskiej w Wojsku Polskim w okresie II Rzeczypospolitej

Rok poboru	Liczba poborowych narodowości ukraińskiej	% ogółu WP
1924	20.024	11,12
1925	21.086	11,10
1926	17.115	9,10
1927	25.834	12,20
1930	31.636	10,47
1937	24.319	11,86
1938	15.729	10,02

Źródło: *Informacja dotycząca głównych...*, s. 73.

Tabela 3. Odsetek mniejszości ukraińskiej w Wojsku Polskim w 1923 r.

Rodzaj broni/służby	Liczba poborowych narodowości ukraińskiej	% stanu osobowego broni/służby
Piechota	20.773	15,41
Artyleria	9.399	23,25
Kawaleria	8.295	22,96

Jednostki inżynieryjne i saperskie	1.866	13,03
Tabory	918	21,72
Oddziały sanitarne	756	14,60
Jednostki kolejowe	404	10,55
Łączność	50	8,15
Lotnictwo	348	6,70
Marynarka Wojenna	86	6,99
Zandarmeria	51	1,99
Oddziały gospodarcze	48	2,23
Formacje poborowe	37	1,97

Zródło: *Informacja dotycząca głównych...*, s. 73.

Polskie władze wojskowe w świadomy sposób ograniczały poborowym narodowości niepolskiej możliwość korzystania z kursów i szkół wojskowych, zgodnie z zasadą, że “wzrost podejrzenia politycznego szedł w parze ze wzrostem wykształcenia poborowego”. W związku z powyższym wśród oficerów rezerwy nie odnotowywano większej liczby nie-Polaków. Pod koniec lat trzydziestych umożliwiono części żołnierzy należących do mniejszości narodowych przyjęcie na dywizyjne kursy podchorążych rezerwy piechoty. Poborowi ci musieli jednak wykazać się średnim wykształceniem oraz pełną lojalnością wobec Rzeczypospolitej, a ich liczba nie mogła przekraczać 5 % ogółu kandydatów (Żydzi – 3 %, Ukraińcy – 1 %, Białorusini – 0,5 %, Niemcy i inni – 0,5 %) [23, s. 74]. Wśród kadry oficerskiej przedstawiciele mniejszości narodowych stanowili znikomy odsetek. W 1930 r. na 15.618 oficerów tylko 65 zaliczano do mniejszości (0,42%), wśród nich 44 Ukraińców. W korpusie oficerskim Ukraińcy stanowili natomiast znaczny odsetek oficerów kontraktowych – w 1934 r. na 100 oficerów kontraktowych 33 posiadało narodowość ukraińską [23, s. 72].

Na chwilę obecną, zarówno polscy, jak i ukraińscy historycy, nie określili precyzyjnie liczby żołnierzy Wojska Polskiego narodowości ukraińskiej, którzy wzięli udział w walkach w kampanii polskiej 1939 r. Wyliczono, że w okresie 1922-1938 odsetek Ukraińców w WP stanowił średnio 11,191 % stanu osobowego. Przyjęto, że zbliżone proporcje zastosowano również podczas mobilizacji w sierpniu-wrześniu 1939 r. Jeżeli więc szacunkowy stan liczbowy Wojska Polskiego osiągnął we wrześniu 950 tys. – 1 mln żołnierzy, to liczba Ukraińców oscylowała w granicach 111.191. *Per analogiam* wyliczono przypuszczalną liczbę zabitych żołnierzy narodowości ukraińskiej – 7.834 (11,191 % z 70 tys. ogółu zabitych w kampanii polskiej 1939 r.). Wyliczono również, że co najmniej dwa razy tyle Ukraińców zostało rannych. Do niewoli niemieckiej trafiło ok. 60 tys. żołnierzy pochodzenia ukraińskiego, a do sowieckiej ok. 20 tys. – większość z nich została następnie zwolniona przez obu agresorów [24, s. 13]. Według wspomnień żołnierskich i relacji żołnierze narodowości ukraińskiej na ogół lojalnie wypełniali obowiązek obrony ojczyzny [25, s. 7–12].

Po przegranej kampanii terytorium Polski zostało podzielone przez III Rzeszę i ZSRR. W kolejnych miesiącach strona radziecka rozpoczęła szeroko zakrojone represje wobec ludności polskiej – głównie deportacje. Według najnowszych obliczeń, w czterech zorganizowanych fazach deportacji wywieziono z Kresów wschodnich ok. 320 tys. Polaków, Białorusinów, Ukraińców i Żydów. Część obywateli polskich zesłano do obozów poza głównym procesem wywózek, innych pokierowano do obozów pracy (przymusowo lub częściowo dobrowolnie), jeszcze innych wcielono do Armii Czerwonej. Ogółem liczba obywateli polskich, którzy znaleźli się na przedwojennym terytorium Związku Radzieckiego, wynosiła 750–780 tys. Brak danych nie pozwala jednak na określenie składu narodowościowego tej grupy [26, s. 92–103].

Trudno także dokładnie określić liczbę żołnierzy polskich narodowości ukraińskiej, którzy znaleźli się w obozach jenieckich podległych NKWD. Według szacunkowych danych – w obozach w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku 28 lutego 1940 r. przebywało 33 Ukraińców, co stanowiło 0,2% stanu osobowego jeńców. W obozach dla podoficerów i szeregowych w Równem, Krzywym Rogu, Jeleno-Karakub i w Zaporozżu, w tym samym okresie odnotowano 892 Ukraińców (3,8% stanu osobowego jeńców) [27, s. 170–171]. Brak szerszych informacji nie pozwala jednoznacznie stwierdzić jaki był odsetek obywateli polskich narodowości ukraińskiej w innych obozach jenieckich.

Sytuacja uległa zmianie 22 czerwca 1941 r, z chwilą rozpoczęcia przez Niemcy wojny ze Związkiem Radzieckim. 30 lipca 1941 r. doszło do zawarcia układu polsko-radzieckiego, zwanego układem Sikorski-Majski. Artykuł 1 protokołu do układu regulował sprawę obywateli polskich więzionych na terenie ZSRR. Ustalono, że: Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych Rząd Sowiecki udziela amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium ZSRR, bądź jako jeńcy wojenni, bądź na innych odpowiednich podstawach [28, s. 5]. Mimo iż dokument ten jasno precyzował zasady postępowania władz radzieckich wobec uwięzionych obywateli polskich strona radziecka niezbyt przychylnie patrzyła na amnestię mniejszości narodowych – Ukraińców i Białorusinów. Wielokrotnie interpelował w tej sprawie polski ambasador w ZSRR – prof. Stanisław Kot [29]. Działania strony polskiej na niewiele się zdały, gdyż 1 grudnia 1941 r. Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych wystosował do ambasady polskiej notę, w której określał mianem obywateli sowieckich wszystkich, którzy w nocy z 1 na 2 listopada 1939 r. zamieszkiwali tzw. Ukrainę Zachodnią (południowo-wschodnie Kresy). Decyzja ta uniemożliwiła formalny zaciąg obywateli polskich narodowości ukraińskiej do tworzenia w ZSRR Armii Polskiej [27, s. 175]. Strona polska w początkowym okresie trwania polsko-rosyjskiej umowy wojskowej niemal bez wyjątków przyjmowała wszystkich obywateli polskich, nie bacząc na deklarowaną narodowość – Ukraińcy znajdowali miejsce w szeregach armii o ile się zgłosili do służby sami jako nasi obywatele [29, s. 82]. W późniejszym okresie stanowisko to uległo pewnej zmianie, na rzecz selektywnej polityki narodowościowej ze strony Polaków. Cz. Partacz scharakteryzował przyczyny tej sytuacji: Należy przyznać, że winę za to, w przypadku Ukraińców, ponoszą głównie oni sami. Przede wszystkim trzeba postawić sobie pytanie, czy dowództwu polskiemu w Rosji zależało na rekrucie ukraińskim. [...] Jeśli człowiek stanie przed alternatywą uratowania życia swojego syna albo syna sąsiada, prawie zawsze, w sposób zupełnie naturalny będzie ratował własne dziecko. Polacy ratowali głównie Polaków, o co nikt nie może mieć do nich pretensji, gdyż każdy na naszym miejscu postąpiłby podobnie. Było to tym istotne, że wielu Polaków – zesłańców doznało dużo krzywd ze strony zesłanych Ibidem nacjonalistów ukraińskich. [...] Czy można się dziwić, że w takich warunkach dowództwo polskie nie przyjmowało lub nawet usuwało Ukraińców podejrzanych o sympatie nacjonalistyczne z Wojska Polskiego? Na pewno nie. Tym bardziej, że do Wojska Polskiego w Związku Sowieckim docierały wiadomości o antypolskich wystąpieniach nacjonalistów ukraińskich u boku Niemców na ziemiach okupowanych [27, s. 177–178].

Dnia 29 grudnia 1941 r. sytuacja uległa pogorszeniu, gdyż dbając o wypełnianie zapisów noty z 1 grudnia, strona radziecka przejęła nadzór nad poborem rekrutów do Armii Polskiej. Tym samym zdecydowano ograniczyć Ukraińcom możliwość służby w Wojsku Polskim – nawet tym z nich, którzy deklarowali pełną lojalność wobec Rzeczypospolitej. Ponieważ Rosjanie mieli duże trudności w odróżnieniu Ukraińców od Polaków, szybko wprowadzono kryterium religijne – uznając religię prawosławną lub greko-katolicką jako wyznacznik narodowości. Oprócz ograniczenia poboru Ukraińców do tworzonej armii, stanowiło to również ogromne utrudnienie dla Polaków nie-katolików [27, s. 176–177]. Z początkiem 1942 r. wszelki pobór do Armii Polskiej

w ZSRR pozostał w rękach radzieckich komisji wojskowych, które zezwoliły na rekrutację obywateli polskich zamieszkałych przed 1 września 1939 r. na zachód od linii Ribbentrop-Mołotow (bez względu na deklarowaną narodowość) oraz Polaków z ziem polskich na wschód od tej linii. Żydom, Ukraińcom i Białorusinom – obywatelom polskim, odmówiono wstępowania do Wojska Polskiego [30, s. 209–210]. Od lutego 1942 r. wprowadzono mieszane komisje wojskowe (z udziałem polskich oficerów i lekarzy), niemniej strona radziecka utrudniała rekrutację osób, co do których narodowości zachodziła najmniejsza nawet obawa.

Wydarzenia następnych miesięcy przyniosły decyzję o wyewakuowaniu części Armii Polskiej z ZSRR do Iranu. W trakcie tzw. pierwszej ewakuacji, od 24 marca do 4 kwietnia 1942 r. z Krasnowodzka do portu w Pahlevi przetransportowano (zgodnie z polskimi wyliczeniami) 43.858 osób, w tym 33.069 żołnierzy [31, s. 268–279]. Druga ewakuacja, przeprowadzona pomiędzy 5 a 25 sierpnia, objęła 69.247 osób, w tym niemal 44 tys. żołnierzy [31, s. 290–299; 32]. Strona radziecka była przeciwna wyjazdowi Ukraińców i Białorusinów z ZSRR, co wyrażała wielokrotnie w czasie rozmów dotyczących procesu ewakuacyjnego. Pod koniec lipca, pod presją Rosjan uchwalono zapis regulujący możliwość wyjazdu obywateli polskich narodowości niepolskiej: Członkowie rodzin wojskowych polskiej armii spośród mieszkańców zachodnich “obłasti” Ukirany i Białorusi narodowości niepolskiej podlegają ewakuacji tylko w tym wypadku, jeśli będzie dokumentarnie stwierdzone, że są oni rzeczywiście najbliższymi krewnymi wojskowych polskiej armii w ZSRR (rodzice, żony, dzieci, niepełnoletni lub chorzy bracia i siostry), pozostającymi na utrzymaniu wojskowego [31, s. 292]. Według strony polskiej nie istniał żadne podział narodowościowy – wszystkich obywateli polskich traktowano jednakowo, starając się umożliwić wyjazd do Iranu [33, s. 330]. Gen. Anders poruszył w swoich wspomnieniach kwestię mniejszości narodowych w Armii Polskiej w Związku Radzieckim: Po wielu żmudnych wysiłkach uzyskałem więc zgodę władz ZSRR na ewakuację i wyjazd 70.000 Polaków z Rosji sowieckiej. Nie zgodziłem się na wyłączenie z tej liczby tych Ukraińców, Białorusinów i Żydów, którzy już byli w szeregach wojska [34, s. 133]. Niezwykle trudno ustalić pełną liczbę Ukraińców ewakuowanych z ZSRR do Iranu – wielu z nich, obawiając się reperkusji radzieckich, podawała się bowiem za Polaków.

Na Środkowym Wschodzie i w 2. Korpusie Polskim

Przybycie na Środkowy Wschód dziesiątek tysięcy żołnierzy polskich pozwoliło na reorganizację Armii Polskiej na Wschodzie. Wojsko przetransportowano najpierw do Palestyny, a następnie na teren Iraku, gdzie mimo niekorzystnych warunków klimatycznych prowadzono zaawansowane szkolenie wojskowe, tworzone nowe jednostki, przeprowadzano ćwiczenia i manewry podnosząc możliwości bojowe żołnierzy. Dowódcą APW mianowano gen. Władysława Andersa, jego zastępcą gen. Józefa Żajęca. Ostateczny kształt organizacyjny armii ustalono w czerwcu 1943 r. podczas inspekcji Naczelnego Wodza, gen. Władysława Sikorskiego. Zgodnie z jego wytycznymi 21 lipca 1943 r. zakończono reorganizację APW. Ze składu armii wydzielono 2. Korpus Polski, w składzie: 3. Dywizja Strzelców Karpackich (3. DSK), 5. Kresowa Dywizja Piechoty (5. KDP), 2. Brygada Czołgów (Pancerna), armijna grupa artylerii, korpuśne oddziały broni i służb. Korpus przewidziany został do działań we Włoszech w ramach alianckiej 15. Grupy Armii. Na przełomie 1943/1944 r. oddziały polskie dozbrojono i przetransportowano na Półwysep Apeniński, gdzie stopniowo kierowano je na front [35, s. 18–41]. W czasie kampanii włoskiej korpus uczestniczył w czwartej, zwycięskiej bitwie o Monte Cassino (bitwie o Rzym), w maju 1944 r., a następnie w walkach o Ankonę, Linię Gotów, w Apeninie Emiliańskim oraz w bitwie o Bolonię [36]. W okresie od 1 lutego 1944 r. do 2 maja 1945 r. całkowite straty bojowe 2. Korpusu Polskiego wyniosły 2.197 zabitych, 278 zmarłych z ran, 8737 rannych oraz 264 zaginionych – łącznie 11.476 żołnierzy i oficerów [37].

Pobyt na Środkowym Wschodzie spowodował możliwość swobodnego wyrażania narodowości oraz wyznania. Było to tym ważniejsze, że władze wojskowe, świadome obecności mniejszości narodowych w szeregach wojska, postanowiło uregulować potrzeby duszpasterskie żołnierzy. Ujawnienie się żołnierzy niepolskiej narodowości pozwoliło na określenie faktycznej ich liczby w APW, aczkolwiek zauważalne są sporo niekiedy rozbieżności w dokumentacji archiwalnej. Zgodnie z danymi Wydziału Politycznego Biura Ministra Obrony Narodowej, z ZSRR ewakuowano 714 Ukraińców, 132 Rusinów, 1397 Białorusinów oraz 4226 Żydów [27, s. 185]. Według zestawień sporządzonych 31 grudnia 1942 r. na 67.700 żołnierzy APW było 594 Ukraińców (w tym 2 oficerów), 794 Białorusinów, 5 Gruzinów, 9 Rosjan i 3545 Żydów [38]. Dane na 1 września 1943 r. wskazywały na obecność 685 Ukraińców, 125 Rusinów, 1377 Białorusinów oraz 3572 Żydów [38]. Powyższe zestawienia wskazują, że liczba żołnierzy Armii Polskiej na Wschodzie narodowości ukraińskiej, nie przekraczała przez cały okres pobytu na ziemi irackiej, a następnie w Palestynie, 850 osób.

Trudno określić dokładnie poziom dezercji wśród żołnierzy narodowości niepolskiej, gdyż w większości dokumentów posługiwano się kryterium wyznaniowym, nie zawsze tożsamym z kryterium narodowościowym. Według dokumentów przytoczonych przez polskich badaczy z jednostek polskich w ZSRR i na Środkowym Wschodzie zdezerterowało od 1 września 1941 r. do 31 grudnia 1942 r. 936 żołnierzy. Biorąc pod uwagę ich wyznanie, było wśród nich 709 wyznania mojżeszowego, 149 rzymskich katolików, 40 prawosławnych i 38 grekokatolików [27, s. 187]. Znany jest przypadek żołnierza narodowości ukraińskiej, który po przejściu załamania nerwowego zamierzał powrócić z Iraku w rodzinne strony. Dezercera ujęto i skazano na 10 lat więzienia [39, s. 57].

Liczbę Ukraińców w 2. Korpusie Polskim przybliżają wyliczenia B. Heydenkorna, który przedstawił skład narodowościowy najbardziej zróżnicowanej pod tym względem 5. Kresowej Dywizji Piechoty. Na 1 grudnia 1943 r. wynosił on: Szeregowych: Polaków – 13.049, Ukraińców – 264, Białorusinów – 460, Żydów – 144, Litwinów – 19, Rusinów – 3, Rosjan – 11, Tatarów – 4. Oficerów: Polaków – 783, Żydów – 12 [12, s. 138]. Autor nie podał jednak bazy źródłowej dla przedstawionych danych. W swoich badaniach Cz. Partacz określił liczbę Ukraińców w pozostałych jednostkach korpusu na 78, co razem z wyliczeniami Heydenkorna dało liczbę około 350 żołnierzy 2. Korpusu Polskiego narodowości ukraińskiej [27, s. 189]. Biorąc pod uwagę przedstawione stany liczbowe żołnierzy APW narodowości niepolskiej kalkulacje Cz. Partacza mają pewne uzasadnienie.

Uwzględniając kryterium religijne – aczkolwiek nieprecyzyjne – pod koniec 1944 r., a więc po ciężkich walkach o masyw Monte Cassino oraz kampanii adriatyckiej, w 2. Korpusie Polskim służyło 2.326 żołnierzy prawosławnych, 455 grekokatolików, 741 wyznawców judaizmu, 315 ewangelików, 16 mahometan i 68 innych religii [40, s. 204]. Z. Werra pisał: Generalnie uważano grekokatolików oraz część prawosławnych za Ukraińców. Ukraińcy ci pochodzili przeważnie z Małopolski Wschodniej i Wołynia, głównie ze wsi i małych miasteczek. Wśród ochotników z Ameryki Południowej Ukraińcy stanowili niewielki odsetek³.

Dalsze próby określenia faktycznej liczby Ukraińców w 2. Korpusie Polskim natrafiają na duże utrudnienia, z powodu braku odpowiednich danych źródłowych. Od połowy 1944 r. dowództwo korpusu skupiło się na jego rozwoju liczebnym i strukturalnym, korzystając ze spodziewanych uzupełnień, jakimi byli Polacy – byli żołnierze Wehrmachtu, rodacy wyzwoleni przez aliantów zachodnich z obozów jenieckich, obozów pracy, obozów koncentracyjnych i innych ośrodków oraz

³ Autor wskazał jednak, że w jednostkach PSZ stacjonujących w Wielkiej Brytanii służyło w tym okresie około 800 żołnierzy prawosławnych i grekokatolików narodowości ukraińskiej.

organizacji niemieckich. Na dzień 1 stycznia 1945 r. stan korpusu (jednostek liniowych i zaplecza) wynosił 71.754 żołnierzy, z chwilą zakończenia walk we Włoszech liczba ta wyniosła 75.913 [35, s. 67]. W okresie powojennym w szczytowym momencie 2. Korpus Polski liczył 113.462 żołnierzy (stan na 28 lipca 1945 r.), a przez cały czas pokojowego pobytu na ziemi włoskiej jego stan osoby nie był niższy niż 104 tys. żołnierzy.

Wśród nowych uzupełnień obecni byli również obywatele polscy narodowości ukraińskiej, a także Ukraińcy nieposiadający polskiego obywatelstwa. Dowództwo korpusu wydało zakaz przyjmowania obywateli radzieckich. W przypadku wątpliwości wobec obywatelstwa ochotnika żądano od niego potwierdzenia na piśmie, że jest obywatelem polskim i urodził się, bądź zamieszkiwał przed wojną tereny II Rzeczypospolitej. W celu uniknięcia nieporozumień w marcu 1945 r. dowódca 8. Armii Brytyjskiej, w składzie której walczył 2. Korpus Polski, przedstawił wytyczne co do rozumienia obywatelstwa radzieckiego: Według ustaw brytyjskich obywatelami sowieckimi są wszystkie osoby pochodzące z miejscowości położonych wewnątrz granic Związku Radzieckiego, takich jakie były przed wybuchem obecnej wojny [27, s. 199–200] – a więc przed 1 września 1939 r. Prowadzona rekrutacja dotyczyła więc obywateli polskich w całej rozciągłości.

Według danych wytworzonych przez kwatermistrzostwo 2. Korpusu Polskiego 30 czerwca 1946 r. w szeregach znajdowało się 1.027 żołnierzy wyznania grekokatolickiego (w tym 3 siostry PCK oraz 25 ochotniczek Pomocniczej Służby Kobiet). Najwięcej z nich służyło w Dowództwie Saperów 3. DSK – 46, w batalionach 3. DSK – 90, w 25. Pułku Ułanów Wielkopolskich – 25, w niemal wszystkich batalionach 5. KDP (za wyjątkiem 18. Batalionu Strzelców) – 333. Pozostała grupa grekokatolików służyła w korpuśnych oddziałach broni i służb [27, s. 205]. Interesującym, choć do dziś niepotwierdzonym problemem, pozostaje kwestia wcielenia do 2. Korpusu Polskiego 176 Ukraińców z Ukraińskiej Armii Narodowej (wcześniej 14. Dywizja Grenadierów SS) [41, s. 118; 42; 43, s. 228–229; 44].

Ukraińcy pod Monte Cassino

W niniejszym artykule wskazano wyliczenia żołnierzy narodowości ukraińskiej służących w 2. Korpusie Polskim, przeprowadzone przez polskich historyków w oparciu o dokumenty archiwalne wytworzone przez dowództwo korpusu. Czy gen. Anders i podlegli mu oficerowie mieli podstawy do fałszowania danych i pomniejszania udziału Ukraińców we wspólnej walce? Wydaje się, że nie.

We wstępie zaznaczono konieczność weryfikacji nieprawidłowości przedstawionych w artykule Petra Matiaszka, Lydii Czorny i dra Petra Goy'i. Przeprowadzone badania pozwalają nam na zajęcie stanowiska w sprawie.

1. Liczba żołnierzy pochowanych na Polskim Cmentarzu Wojennym na Monte Cassino. Artykuł autorstwa ukraińskich badaczy wskazywał na liczbę 1.051 indywidualnych grobów żołnierskich oraz nieokreśloną liczbę grobów zbiorowych (nieznacznym żołnierzy) – łącznie 1.200 pochówków. Faktycznie na cmentarzu pochowano 1.072 żołnierzy 2. Korpusu Polskiego, w tym 1.049 zidentyfikowanych i 23 niezidentyfikowanych [45, s. 53].

2. Szacowana liczba 12–15 tys. Ukraińców w szeregach 2. Korpusu Polskiego. Wykazano, że liczba żołnierzy narodowości ukraińskiej w Armii Polskiej na Wschodzie, a co za tym idzie również w 2. Korpusie Polskim, nie była wyższa niż 850. Wyliczenia trójki autorów wskazywałyby na istnienie w Polskich Siłach Zbrojnych mniejszości ukraińskiej w sile dywizji! Obecność tak sporej grupy narodowościowej na pewno nie zostałaby niezauważona przez towarzyszy broni, historyków, zostałaby także odnotowana w aktach. Tymczasem zarówno pamiętniki Polaków – żołnierzy korpusu, jak i prace naukowe polskich i zagranicznych historyków (głównie brytyjskich) oraz dokumenty archiwalne nie potwierdzają tych danych – nie są nawet im bliskie. Wydaje się, że stanowisko badaczy ukraińskich powstało na podstawie

jednoznacznego uznania wszystkich obywateli polskich z terenów południowych Kresów za Ukraińców (analogicznie jak podobne zakusy badaczy litewskich, uznających Polaków z Wileńszczyzny za Litwinów [46, s. 254]) – a takiego podejścia nie możemy uznać za prawdziwe.

3. Odsetek żołnierzy narodowości ukraińskiej pochowana na Cmentarzu Wojennym Monte Cassino szacowany na 30% - około 300 grobów. Prowadząc skrupulatne badania, w oparciu o dokumenty archiwalne, publikacje naukowe oraz materiały ikonograficzne Cz. Partacz zidentyfikował z całą pewnością 18 pochówków żołnierzy 2. Korpusu Polskiego narodowości ukraińskiej [27, s. 191–193]. W przypadku pozostałych grobów ukraińsko-brzmiące nazwiska czy wyznaczenie pochowanych żołnierzy nie są wystarczającymi przesłankami. Dodatkowo istnienie tak dużej grupy Ukraińców powinno również odcisnąć swoje piętno na pozostałych polskich cmentarzach wojennych – w Loreto, Bolonii i Cassamassima – a tak nie jest.

4. Problem dyskryminacji przedstawicieli mniejszości narodowych poprzez fakt przydzielania ich do piechoty. 2. Korpus Polski, mimo zmechanizowania oddziałów pozostawał w głównej mierze związkiem taktycznym opartym o piechotę. Udział mniejszości narodowych w poszczególnych rodzajach broni i służb wynikał bezpośrednio ze struktury korpusu. Teren walk o Monte Cassino z góry wykluczał możliwość szerszego wykorzystania wojsk pancernych, a gros działań musiały przyjąć na siebie jednostki piechoty – nic dziwnego więc w tym, że to piechota poniosła największe straty.

Podsumowanie

Niniejszy artykuł miał na celu zweryfikowanie mitów narosłych w ukraińskiej historiografii II wojny światowej wobec obecności Ukraińców w szeregach 2. Korpusu Polskiego. Mitów, które powstały w latach 60-tych XX wieku, a pogłębione zostały poprzez kolejne publikacje, działania i inicjatywy różnorodnych środowisk ukraińskich w latach następnych. Wielokrotnie w polskiej literaturze przedmiotu oraz dyskursie publicystycznym upatrywano takie działania próbą odwrócenia czarnych kart historii Ukrainy w czasie minionej wojny – czy słusznie? Prawdopodobnie nie. Rzeczą godną szacunku jest prowadzenie badań nad dziejami przodków, podkreślanie ich zasług, przypominanie światu zapomnianych bohaterów i nikt nie odbiera Ukraińcom prawa do bycia dumnymi z tego, że ich ojcowie i dziadowie wspólnie, ramię w ramię z aliantami, walczyli z nazizmem. Pryncypialna zasada wszelkich badań naukowych, a zwłaszcza badań historycznych, mówi nam jednak, aby prowadzić je sine ira et studio.

Źródła wykorzystane

1. Grzegorz Schetyna mówi o wyzwoleniu Auschwitz przez Ukraińców. Rosyjskie media: to prowokacja, Polskie Radio, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1358757,Grzegorz-Schetyna-mowi-o-wyzwoleniu-Auschwitz-przez-Ukraincow-Rosyjskie-media-to-prowokacja> (12.11.2015). 2. *Ukraińcy zdobyli Monte Cassino!!! – Widziane z USA*, <http://radio.radiopomost.com/ze-swiata/3827-ukraincy-zdobyli-monte-cassino-widziane-z-usa> (12.11.2015); T. A. Olszański. Nowe tendencje w ukraińskiej polityce historycznej, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia // <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-02-04/nowe-tendencje-w-ukrainskiej-polityce-historycznej> (12.11.2015); A. Szycht. Ukraińcy i litewscy nacjonalisci ujawniają powody polskich zwycięstw, *Kresy24.pl*, <http://kresy24.pl/64230/ukraincy-i-litewscy-nacjonalisci-ujawniaja-powody-polskich-zwyciestw/> (12.11.2015). 3. *A progress report: Ukrainian students' committee on Monte Cassino cemetery*, "The Ukrainian Weekly", 16.03.1986, s. 6. Artykuł pojawił się następnie w formie przedruku w innych tytułach ukraińskiej prasy emigracyjnej, nierzadko pod zmienionym tytułem. Vide: Monte Cassino Committee conducts research, "Ukrainian Echo", 26.03.1986. 4. *Забавська О.* До історії післявоєнної української еміграції: українці у лавах польських збройних сил під британським командуванням, "Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]". Історичні науки", 2008, 11. – С. 79–80. 5. *Турко Т.* Щаслива людина. Спогади. – Лондон, 1995. 6. *W. R. Petryshyn*, Britain's Ukrainian Community: A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development: A Dissertation, Bristol 1980, p. 156. 7. *Кравець Р.* Українці у Великобританії. – Чикаго, 1994. 8. *Przyjęte* założenie jest błędne. Według Pierwszego Powszechnego Spisu Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r. 11,9%

wyznawców religii greko-katolickiej (361.294 osoby), 19,3% wyznawców prawosławia (545.457 osób) oraz 36,2% wyznawców innych wyznań kościoła wschodniego (7.875 osób) przyznawało się do narodowości polskiej. Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe, Warszawa, 1927. – S. 56. 9. *Pylypowych T.* Przyczyny obecności Ukraińców w Armii Polskiej w ZSRR (1941–1942), Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusie we Włoszech, “Przegląd Nauk Historycznych” 2014. – S. 255–257. 10. *Пилипович Т.* Українці-Вояки Армії Генерала Андерса (2-го Польського Корпусу). В Битві Під Монте-Кассіно // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – С. 442. 11. *Partacz Cz.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju 1939–1945. – Koszalin, 2001. 12. *Heydenkorn B.* Majaczenia, “Kultura”, 1962, 4 (174). – S. 136–143. 13. *Pylypowych T.* Przyczyny..., s. 255–257. W swoim artykule Pylypowych używa przy tym błędnej nazwy “Krzyż Monte Cassino”. 14. *Мизак Н.* Українці у польській армії генерала В. Андерса (1942–1945 рр.) // Питання історії України. – 2012. – Т. 15. – С. 46. 15. *Книш З.* За чужу справу. – Торонто, 1961. – 365 с. 16. *Мизак Н.* Українська кров під Монте-Кассіно. – Чернівці, 2013. – С. 7. 17. *Шкрібляк М.* Нестор Мизак: Українська кров під Монте-Кассіно // Питання історії України. – 2013. – С. 227–229. 18. *Україна в Другій світовій війні.* – К., 2015. W sporządzonej na podstawie dokumentów przechowywanych w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego liście kawalerów Orderu Virtuti Militari nie figuruje nazwisko Janiów Włodomyr, widnieje natomiast Janiów Włodzimierz (pchor. PSZ) – prawdopodobnie chodzi o tę samą osobę. Confer: http://www.stankiewicz.com/vm/vm_j.htm (13.11.2015). 19. *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe, Warszawa 1927, s. 56.* Pod względem wyznawanej religii 2.667.840 Ukraińców zadeklarowało greko-katolicyzm, 1.207.739 prawosławie, 16.239 wyznanie rzymsko-katolickie i ormiańsko-katolickie, 3.751 wyznanie mojżeszowe, a 2.859 inne wyznania lub bezwyznaniowość. 20. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska, Warszawa, 1938.* – 15 s. 21. *Krotofil M.* Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym, [w:] Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939, red. Z. Karpus, W. Rezmer. – Toruń, 2001. – 128 s. 22. *Roguski R.* Okręg Korpusu II Lublin w systemie obronnym II Rzeczypospolitej w latach 1921–1939, “Historia i Świat”, 1/2012. – 77 s. 23. *Informacja dotycząca głównych mniejszości narodowych w Wojsku Polskim (1918–1939)*, [w:] Konferencja. Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r., Warszawa, 2009. – 73 s. 24. *Rezmer W.* Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 r. [w:] Polska-Ukraina: Trudne pytania, t. 4, Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej, Warszawa 8-10 października 1998, Warszawa, 1999. – 13 s. 25. *Halagida I.* Ukraińcy we wrześniu 1939 r. Fakty i interpretacje [w:] Konferencja. Udział mniejszości narodowych..., S. 7–12. 26. *Boćkowski D.* Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943, Warszawa, 1999. – S. 92–103. 27. *Partacz Cz.*, Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Toruń, 2004. – S. 170–171. 28. *Działania 2 Korpusu we Włoszech*, red. S. Biegański, Londyn 1963. – S. 5. 29. *Kot S.* Listy z Rosji do gen. Sikorskiego, Londyn, 1956. 30. *Rudnicki K.* Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947, Wrocław, 1990. – S. 209–210. 31. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. II. Kampanie na obczyźnie. – Cz. 2, Londyn, 1975. – S. 268–279. 32. *Wawer Z.* Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942, Warszawa, 2012; Idem, Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942, Warszawa, 2001; P. Żaroń, Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie, Warszawa, 1981. 33. *Grzybowski J.* Białorusini wśród uchodźców polskich na Środkowym Wschodzie i w Afryce Wschodniej w latach II wojny światowej, “Pamięć i Sprawiedliwość”, 2(8)/2005. – 330 s. 34. *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946, Warszawa, 1989. – 133 s. 35. *Żak J.* Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego, Warszawa 2014. – S. 18–41. 36. *Biegański W.* Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1940–1945, Warszawa 1990; Idem, Ankona, Warszawa, 1986; Idem, Bolonia 1945, Warszawa, 1986; Smoliński J. Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945, Warszawa, 1995; Wawer Z. Monte Cassino. Walki 2. Korpusu Polskiego, Warszawa, 2009 i in. 37. *IPMS*, sygn. A.XI.29/2, Dane liczbowe dla dowódcy 2. KP. 38. *Według* podziału na stopnie, pośród Ukraińców służył 1 major, 1 podporucznik, 1 sierżant, 1 plutonowy, 6 kaprali, 37 starszych strzelców i 547 strzelców (1,7% oficerów i podoficerów). Zestawienie przygotowano na podstawie “Notatki w sprawach narodowościowych w Polskich Siłach Zbrojnych z lipca 1943 r.”, przechowywanej w IPMS w Londynie. 39. *Kania L.* Polskie sądy wojskowe w Armii Polskiej gen. Władysława Andersa w ZSRS oraz

na Bliskim i Środkowym Wschodzie (1941–1943), “Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach – Administracja i Zarządzanie”, nr. 100, 2014. – S. 57. 40. Werra Z. Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947, Warszawa, 2009. – 204 s. 41. Motyka G. Dywizja SS “Galizien” (“Hałyczyna”), “Pamięć i Sprawiedliwość”, nr. 1 (1), 2002. – S. 118. 42. Grzywacz A., Jończyk A. Wojenne losy gen. Pawła Szandruka, “Zeszyty Historyczne”, 2000. – Z. 134. 43. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki, Kraków, 1998. – S. 228–229; 44. Szandruk P. Arms of Valor. – Nowy Jork, 1959. 45. Według innych wyliczeń 1.047 zidentyfikowanych i 25 niezidentyfikowanych. A. Studziński, Przewodnik po Polskich Cmentarzach Wojennych we Włoszech. – Warszawa, 1994. – 53 s. 46. Gaidis H. L. A History of the Lithuanian Military Forces in World War II 1939–1945. – Chicago, 1998. – 254 p.

Павел Готовецки, Якуб Жак

NERESOLVED PROBLEM. THE QUESTION OF THE PARTICIPATION OF UKRAINIANS IN THE FIGHTING 2ND POLISH CORPS IN ITALY

Проблема українського Другого Польського Корпусу (ВПК), поднята в 1960 году, до сих пор поляризує польських і українських істориків, ветеранів Другої світової війни і навіть політиків. Она касається складного питання визнання українських солдатів в польських озброєних силах на Заході і визначення числа українців, воювавших на стороні західних союзників проти нацистів, особливо в італійській кампанії. Обидві сторони – польська і українська – назвали дуже різне кількість, установлене на основі різних історических джерел. Оскільки українські дослідження вказують на більше кількість осіб – не поляків, воювавших в рядах ВПК, а протилежна сторона – польські історики – подають незначительні кількостеві дані, ця проблема, мабуть існує, навіть сьогодні – в течение шестидесяти років. Основна мета цієї статті заключається в тому, щоб визначити польські і українські результати досліджень, порівняти джерела, для того, щоб усунути сумніви і розвінцати міфи.

Ключевые слова: поляки, українці, польські озброєні сили на Заході, Другий Польський Корпус, Монте-Кассино.

Pavel Gotowiecki, Jakub Zak

UNSOLVED PROBLEM. THE QUESTION OF THE PARTICIPATION OF UKRAINIANS IN THE FIGHTING 2ND POLISH CORPS IN ITALY

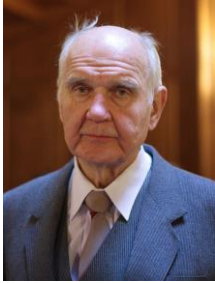
The problem of Ukrainians in the Second Polish Corps (SPC), raised in 1960' still polarizes the Polish and Ukrainian historians, World War II veterans and even politicians. The issue concerns the complex matter of recognition of Ukrainian soldiers in the Polish Armed Forces in the West and definition of the number of Ukrainians who fought alongside the west-ern allies against the Nazis, especially in the Italian campaign. Both sides – Polish and Ukrainian – declare highly different numbers, established on the basis of much different historical sources. Because of the Ukrainian re-researches, which indicate excessively overestimated numbers of non-Poles in ranks of the SPC, and – on the opposite site – a very small numbers given by the Polish historians, the problem apparently exist, even now – over the sixty years. The main goal of this article is to sketch the Polish and Ukraini-an research results, compare the sources in order to resolve the doubts and debunk the myths.

Key words: Poles, Ukrainians, Polish Armed Forces in the West, Second Polish Corps, Monte Cassino.

ДИСКУСІЇ

УДК 94 (477)

Ігор Юхновський

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Автор висвітлює особливості конституційного процесу в Україні періоду незалежності. Аналізуються основні недоліки Конституцій 1996 і 2004 років та ключові засадничі принципи проекту нової Конституції України.

Ключові слова: Україна, державність, Конституція 1996 і 2004 рр., недоліки, проект нової Конституції.

У країна до 1996 року жила за Конституцією УРСР, з якої був вилучений розділ про керівну роль Комуністичної партії. Це був період неорганізованого, неконтрольованого державою захоплення колишнього державного майна, період зародження і розвитку розбійницьких мафій.

Конституція 1996 року була написана нами і прийнята Верховною Радою України. У цій Конституції 48 статей другого розділу присвячені переліку прав, свобод і обов'язків людини та громадянина. На думку Венеціанської комісії, це був взірць конституційних свобод суспільства. За цією Конституцією держава прожила 10 років. Була Помаранчева революція 2004-го року, перебіг якої захопив увесь світ своєю масовістю, чистотою і чесністю. Народ протестував проти нечесності президентських виборів, допущених Партією регіонів Віктора Януковича. Була Революція Гідності, викликана обманом народу, здійсненим Партією регіонів на чолі з президентом В. Януковичем і його оточенням. Ця революція, мирна на своєму початку, переросла у криваві зіткнення і, врешті, у війну, організовану Росією проти України. У результаті неуміння військового командування України ми її програли, втратили Крим, зазнали поразок під Іловайськом і Дебальцево, під час відступу з Донецького аеропорту, втратили половини території Луганської і Донецької областей. Чим скоріше попросимо миру, тим більше уступок Росії будемо змушені робити.

Найгірше полягає в тому, що настало повне порушення Закону вартості праці, підставового закону економіки, та відсутність соціальної захищеності. Найпрестижніша у цивілізованому світі інтелектуальна праця та інтелектуальна власність в Україні – повністю знецінені. Україна не стала соціальною державою. В Уряді зник контроль за торгівлею – кровоносною системою держави. Суспільство розшарувалось на самоізолювані прошарки роботодавців та спекулянтів, та на працівників і робітників найманої праці. Спекуляція в Україні займає понад шістьдесят відсотків обороту. За таких обставин здеформувався увесь апарат управління, розрослась корупція, фальсифікація документообігу. Державні документи про сертифікацію вартості праці, про освіту стають невизнаними як всередині України, так і у зовнішньому світі. Україна–держава є хворою. Конституція 1996 року не створила механізму становлення українського державного патріотизму, без якого неможливо організувати виконавську дисципліну і порядність адміністративної системи управління державою, забезпечити у суспільстві справедливість і порядок, мати надійну обороноздатність.

У чому основні недоліки Конституцій 1996 і 2004 років?

Конституція 1996 року писалась і приймалась двома третинами голосів Верховної Ради України у той час, коли комуністична фракція складала постійну більшість. Єдина можливість прийняти Конституцію в 1996 році передбачала, що в її положеннях ми повинні були допустити свободу існування політичних партій усіх ідеологічних напрямків, максимально зняти вагу державної української мови, обов'язок держави у вихованні державного патріотизму нації, відокремити повністю вплив церкви на розвиток суспільства, надати Конституції АР Крим таких привілеїв, яких не має жодна Конституція в автономіях у Російській Федерації. Що ж сталося за 10 років?..

Ліквідація колгоспів супроводжувалась дозволеною державою розпродажем колгоспних запасів і, особливо, усієї племінної худоби. Аналогічне відбулося у промисловості й енергетиці зі сторони її керівництва. Середні ланки усієї виробничої системи держави зайнялися розпродажем дріб'язку і залишків, зокрема, усіх заводських лабораторій. Запанувала спекуляція, що триває до сьогодні.

Незвичайно велика кількість пострадянських армійських запасів, як і безгосподарське майно ядерного арсеналу перетворили військове командування в меркантильну організацію. Панівна в армії, міліції і Службі безпеки російська мова розладнала військовий статут армії України.

В українському суспільстві, яке не має жодних державницьких традицій, і живе за Конституцією 1996 року, **відбулось неймовірне зворотнє явище, унікальне в історії людства: панування спекуляції, звернення людей до церкви і відокремлення науки і освіти від держави.** Так звані інновації пов'язувались виключно з іноземним інвестором – власником іноземних технологій. Це знайшло своє втілення у масовій еміграції здібної молоді та вчених закордон. Зараз наступатиме третя хвиля масового виїзду. Польща, Німеччина, Чехія, США, Велика Британія, а на сході – Росія, здійснюють організований відбір молоді вже зі старшокласників середніх шкіл. З України масово виїжджають учені точних наук.

Здеградували інститути економічного, юридичного, політичного профілей. Дисертації з цих наук вільно продаються. Більшість “учених” із цих наук не котуються ні всередині держави, ні закордоном.

Крім невизначеностей звичаєвого характеру і, спричинених, зокрема, повною відсутністю звичаєвого національного права, у Конституції 1996 року **була низка недоліків адміністративного характеру.** До них належать нерозвинутий адміністративний поділ держави і нерівномірний розподіл команд та обов'язків в інституціях держави. Адміністративний поділ починався з районів. Сільські райони є завеликими. До складу району входить від 50 до 100 сіл. Уряд неспроможний зняти справедливі податки з кожної родини, яка одержує прибутки від своєї діяльності. У свою чергу, населення сіл не має необхідних послуг і захисту. Села стали безродними і занепадають.

Верховна Рада – однопалатний парламент України. Тільки той, хто не працював депутатом, не розуміє, що за існуючих об'ємів законотворчої діяльності, контрольних функцій, призначень, аналізів бюджетів, програм економічного, соціального, політичного та інформаційного стану, зовнішніх відносин, торгівлі й, особливо, питань безпеки держави, **депутат Верховної Ради фізично не спроможний не те, що кваліфіковано працювати, але навіть поверхнево ознайомитись зі справами.** Їх виконання і впровадження перекладається на помічників й виконавців. Проекти законів і постанови є результатом майже виключно зовнішньої найманої діяльності. Робота депутатів зводиться до переважаючого голого популізму. У Верховній Раді присутні політичні партії окремих осіб-організаторів, а не політичні партії народу.

Ненормальним явищем був вплив Верховної Ради на судівництво держави, зокрема, майже анекдотично виглядав процес безстрокового призначення суддів України шляхом голосування у Верховній Раді.

Особливо неефективною в Конституції 1996 року подана найголовніша ланка влади – виконавча влада.

В Україні вже протягом двадцяти п'яти років виконавчу владу здійснюють одночасно Президент і його адміністрація та Прем'єр-міністр і Уряд держави. У зв'язку з цим постійно виникають суперечки і нездорова атмосфера у взаємодії між ними, яка проектується на все управління державою. Крім того, це фактично подвоєє виконавчий апарат держави і робить його утримання невинновиправдано дорогим. Виникають ситуації безвідповідальності й перекладання вини за існуючі труднощі з однієї гілки виконавчої влади на іншу.

Конституція 1996 року майже не торкається розвитку громадянського суспільства в Україні. Головною ознакою такого суспільства є наявність стаціонарних політичних партій. Громадянське суспільство України за чверть століття не зуміло створити політичні партії, незалежні від випадкових лідерів. Зараз в Україні маємо багато партій-блоків: Порошенка, Яценюка, Садового, Ляшка, Тимошенко, Кличка, Гриценка та інших. Маємо ще залишки Руху, Компартії, Регіонів Януковича, Нашої України Ющенка, соціалістів Мороза тощо. Програми усіх цих рухів і партій близькі та розмиті. Тому може статись, що олігархічно-промислові політичні блоки візьмуть верх і висунуть свого кандидата в Президенти. І це друга, після накладок у виконавчій владі, риса нашої політичної незрілості, яка зробила нам чимало неприємностей як у Верховній Раді, так і в місцевих органах влади.

В обставинах, в яких перебуває Україна, ніщо вартісне так просто не зароджується і не зародиться. Латання дірок в існуючій Конституції 1996 чи 2004 року не допоможе, латки не мають на чому триматися. Навчені досвідом пережитого ми повинні створити нову Конституцію і пройти увесь законний шлях її ратифікації. Кроки для остаточного впровадження нової Конституції визначатимуться затвердженими у ній статтями перехідного періоду. Кожний крок акуратно готується і виконується протягом чітко визначеного терміну.

Важливо усвідомлювати, на якій економічній і політичній базі впроваджуватиметься нова Конституція.

В енергетичному забезпеченні держави основними джерелами залишаються вуглеводні та уран. Максимально сучасне модернізоване використання власних джерел вугілля і урану належить до головних задач науки і енергетики України. Електричний струм стає головним енергетичним джерелом України.

В індустрії, базованій на металах, Україна має власну сировинну базу.

У будівельній справі країна володіє широким спектром будівельних матеріалів – від гранітів і базальтів, різних і, зокрема, цінних видів глин і пісків, а також деревинно високоякісних порід.

Україна славиться великими надзвичайно врожайними землями, достатньою кількістю вод, великих річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону, поміркованим кліматом. На основі цього ми маємо зараз і матимемо у майбутньому достатню кількість зерна і м'яса, яєць і меду, усе найвищої споживчої вартості, розвинуту на їх основі промисловість харчових продуктів – основу візитної картки України в світі, з якою ми бажані у будь-якому міжнародному політичному об'єднанні держав. Розвиток фермерських господарств належить до найголовніших організаційних заходів держави.

До нових факторів політичного характеру, що створились в Україні, найважливішими є відсутність у Верховній Раді фракції Комуністичної партії. Протягом усіх двадцяти двох років роботи Парламенту дії цієї партії були деструктивними і антидержавними. Всенаростаючий озброєний опір агресії

Росії, постійно триваючий військовий вишкіл роблять Україну все більш сильною як у військовому, так і в національному аспектах державою.

Наведений вище вступ складається з двох частин, одна з них характеризує внутрішній стан, до якого дійшло суспільство України в умовах дії Конституції 1996 року, друга – короткий перелік наявних потенційних можливостей України. На їх розвитку будуватиметься нова Конституція.

Принципи нової Конституції

Цілісність України вимагає усвідомлення усіма громадянами своєї причетності до Української держави.

З одного боку, причетність – як результат національного самовизначення народу. Формування і закріплення національного самоусвідомлення йде через зростання державного патріотизму.

Найбільш природнім і ефективним засобом у сприянні цьому є система освіти в державі. **Забезпечення освіти є основним життєво вагомим пріоритетом держави.**

Держава визначає базовий рівень освіти, обов'язковий для громадян України. Ним є повна середня освіта, що включає 12 класів української державної базової школи. Держава створює та фінансує на всій території базові українські школи. У рамках основної освіти держава гарантує вивчення іноземної мови, а також набуття певної спеціальності.

Батьки не можуть прямо чи опосередковано, повністю або частково обмежити своїх дітей в отриманні базового рівня освіти.

Поряд із наданням знань і умінь, школа виховує в учнів почуття національної гідності, обов'язковості, самодисципліни, необхідних для майбутнього їх входження у розбудову України.

З другого боку, чинником причетності, що пронизує життя усіх громадян в Україні, є сплата податків. Це є непорушним обов'язком кожного громадянина, природнім проявом його патріотизму. Розмір податків не повинен становити загрозу правам і свободам людини, розвитку підприємництва.

Податки повинні платити усі. Щоб цього досягнути, має бути новий адміністративно-територіальний поділ держави.

Система влад в Україні складається із влад самоврядних адміністративно-територіальних одиниць, центральної влади і проміжної ланки – влад областей.

До складу самоврядних адміністративно-територіальних одиниць кожної області України входять:

- громади, що складаються з сіл і малих міст;
- райони, що складаються з громад;
- громади-міста, що мають адміністративний статус районів;
- громади-міста, що мають статус областей.

Громада, як базова ланка самоврядування, є **самодостатньою і має власну фінансову основу для своєї діяльності**. Податкова адміністрація громади спроможна проконтролювати сплату податків кожним членом громади, який одержує прибуток від своєї діяльності. Доходи, що залишаються в бюджеті громади, забезпечують їй утримання своєї адміністрації і виконання обов'язків громади перед її мешканцями. Бюджет громади є бездефіцитним.

В обов'язки громади, які вона виконує за власні кошти, входить забезпечення швидкої і легкої доступності мешканців населених пунктів, що входять до складу громади, певних адміністративних, соціальних і культурних послуг, торгівлі товарами першої необхідності.

Базовими адміністративно-територіальними одиницями самоврядування в державі є райони, які складаються з громад. В районі збираються всі податки, крім тих, які залишаються в громадах.

Представницькою владою в районі є районна рада. Районна рада затверджує бюджет району, що є бездефіцитним. У районі збираються усі податки, що сплачуються у результаті життєдіяльності району, крім тих, що збираються у громадах. Одна частина з них, але не менше половини, залишається в бюджеті району, а друга – відраховується в бюджет держави. Район є самодостатнім.

Районну раду очолює голова району, який одночасно є головою виконавчої влади району. Виконавчою владою в районі є управа. Голова району є головою управи району.

Кожне місто України є місто-громада, або входить у склад громади. Окремі міста-громади отримують статуси районів чи областей. Статус міста-громади визначається Палатою території самоврядування Сенату України.

Раду міста очолює мер, який одночасно є головою виконавчої влади – Управи міста. Мер міста одноособово формує органи місцевого самоврядування відповідно до їх структури, яка затверджується радою міста за поданням мера відповідно до Закону України про місцеве самоврядування.

Виконавчу владу в громадах, районах та містах-громадах здійснюють Управи, утворені за рішенням відповідних рад. Управи громад, районів та громад-міст є юридичними особами, які в межах своїх повноважень діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до Закону про місцеве самоврядування. Діловодство Управи веде секретар Управи, який працює під керівництвом голови Управи.

Секретар управи є державним службовцем і відповідає за документообіг громади, району, громади-міста, зміст якого має відповідати Конституції, Законам держави і Постановам вищих органів державної влади. Секретар управи повинен мати належну для своєї діяльності спеціальну освіту і не може належати до будь-якої політичної партії і вести будь-яку політичну діяльність. Житло секретаря управи є службовим. Призначення, ротация та звільнення секретарів управ відбувається за рішенням Державного секретаря Уряду у відповідності до Закону.

Призначення секретарів управ самоврядних одиниць має суттєві переваги перед призначенням префектів – представників Президента. Секретар не випустить та не підпише неконституційних та протизаконних постанов. Якщо такого секретаря немає, а є префект – представник Президента, то така постанова самоврядної одиниці спершу виходить і починає діяти, а тоді її опротестовують, подають до суду, скасовують і т. д. На це потрібен час, незаконна постанова працює, поширюється розголос, протиборна агітація. Послаблюється державна дисципліна.

Усі органи місцевого самоврядування підзвітні Сенату держави.

В Україні діє державна влада в особі Президента, Уряду, Верховної Ради і Судів.

Проміжною, з'єднувальною адміністративно-управлінською ланкою між самоврядними одиницями і державною владою є область. Система адміністративного управління області є змішаною. Вона складається із представницької влади у формі обласної ради, що відображає представницькі влади громад, районів і міст-громад області, та з виконавчої влади у формі управи губернатора області, який представляє Уряд.

Представницькою владою в області є обласна рада. Від кожної головної адміністративно-територіальної одиниці самоврядування (району та громади-міста, що має статус району чи області) до складу обласної ради обирається однакова кількість депутатів. Обласна рада виконує роль обласного Сенату.

Голова обласної ради обирається депутатами обласної ради, кандидатури на посаду голови погоджуються зі Сенатом.

Обласна рада приймає бюджет області, що складається з коштів, які виділяються з бюджетів районів і міст-громад області та з державного бюджету України. Обласна рада тісно взаємодіє з Сенатом держави.

Виконавчою владою в області є обласна Управа – служба губернатора області. Губернатор є представником Уряду в області, призначається Президентом України за представленням Уряду України з числа кандидатів, що схвалені Сенатом. Секретар обласної управи області є фахівцем із документообігу області й призначається Державним секретарем Уряду.

Губернатор області та його управління утримуються за рахунок державного бюджету. В обов'язки губернатора входить втілення політики Президента і Уряду в житті області, консолідація цілей органів самоврядування в районах і містах-громадах області з намірами Уряду, сприяння цілісності держави.

При здійсненні своїх повноважень Губернатор підзвітний Сенату, Президенту і Уряду держави, відповідальний перед Урядом. Він формує склад обласної управи, контролює підготовку, призначення та ротачію секретарів управ громад, районів та міст-громад.

Державна влада України на чолі з Президентом повинна складатися із трьох гілок: законодавчої, виконавчої, судової. Законодавча – представлена Верховною Радою – двопалатним Парламентом, що складається із Сенату та Національної Ради, виконавча – Урядом на чолі з Прем'єр-міністром, судова – Вищою радою правосуддя і судами.

Цілком новим у виписаному проекті є двопалатний Парламент, усі інші складові уже були. Тому спочатку докладно опишемо нову структуру Парламенту, підкреслюючи необхідність мати саме двопалатний Парламент: верхній рівень – Сенат і нижній – Національна Рада.

Сенат держави.

Сенат складається із чотирьох постійних палат: Палати старійшин, Палати економіки і планування, Палати територій самоврядування та Палати майбутнього – Вченої думи. Кожна з палат має свої функції. Палати Сенату мають право законодавчої ініціативи.

Сенат створює Регламенти роботи усіх влад держави, стратегію розвитку держави, відслідковує дії Президента та Уряду у процесах її реалізації, вивчає рівень обороноздатності держави, ефективність її зовнішньої політики, кваліфікацію і відповідність кандидатів на владні посади, переймає на себе цілу низку питань, які перебували раніше в компетенції Верховної Ради і Президента держави. Один раз створений, Сенат працює постійно, через кожні 2 роки змінюється одна третина Сенату. Сенатор працює 6 років.

Від кожної області в Сенаті є однакова кількість сенаторів. А тому, що число областей, які беззастережно сприймають себе у складі України, значно перевищує число тих, які є менш прихильні до цього, то наявність Сенату з досить жорсткими правами покарання щодо антидержавних виступів як владних структур, так і структур самоврядування, гарантує державі спокійне і продуктивне життя. Яка б політична партія не перемогла на виборах, який би не був обраний Прем'єр-міністр, хто б не став Президентом держави, які б процеси не виникали в самоврядних районах, в Україні діятиме пріоритет законів про стратегію розвитку України і регламенти роботи усіх органів держави.

Жодна владна особа держави, жодна влада в державі не може виступити з ініціативою відставки Сенату через референдум або іншими способами.

Служба безпеки України (СБУ) є силовою структурою, яка забезпечує конституційність у державі. Голова Служби безпеки України підзвітний Сенату, призначається і звільняється Сенатом за поданням голови Сенату. На період впровадження нової Конституції СБУ підпорядковується Президенту, а після завершення формування усіх владних структур – Сенату.

Національна Рада веде (разом з Сенатом) законотворчу діяльність, спрямовану на розвиток усього господарства держави. Термін повноважень Національної Ради – п'ять років. Достроковий розпуск інституції не стосується палат Сенату.

Національна Рада України затверджує склад Уряду держави, разом із Сенатом вивчає і приймає бюджет та закони держави.

Депутати Національної Ради, Президент держави, Палати Сенату, Уряд, Верховний суд, Національний банк мають право законодавчої ініціативи, але всі законопроекти проходять через Національну Раду і Сенат.

Розділення Парламенту на Сенат і Національну Раду забезпечує політичну стійкість держави, прогнозований розвиток державотворчих процесів внутрішнього життя і зовнішньої політики, формує систему стримувань і противаг всередині законодавчої влади.

Уряд України здійснює керівництво системою органів виконавчої влади України, підконтрольний і підзвітний Національній Раді України.

Уряд виконує програму розвитку держави, затверджену Національною Радою відповідно до одержаного вотуму довіри, складається із Прем'єр-міністра, віцепрем'єрів та міністрів і працює колегіально. Міністри Уряду підзвітні відповідним Палатам Сенату.

Прем'єр-міністр є найвищою посадовою особою в органах виконавчої влади в Україні. Вибори Прем'єр-міністра і Уряду держави здійснюються наступним чином. Президент держави оголошує голову партії, яка набрала найбільшу кількість голосів виборців, або погодженого лідера коаліції партій, кандидатом на посаду Прем'єр-міністра і доручає йому сформувати персональний склад Уряду. Президент не пізніше ніж через 14 днів після першого засідання Національної Ради або відставки попереднього Уряду, призначає на посаду Прем'єр-міністра разом з іншими членами уряду та приймає у них присягу.

Прем'єр-міністр, після його призначення Президентом, представляє програму діяльності Уряду до Національної Ради для одержання вотуму довіри. Національна Рада приймає такий вотум довіри абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини конституційного складу.

У тому випадку, якщо Уряд не був призначений таким чином, Національна Рада повинна вибрати Прем'єр-міністра, а також запропонованих ним членів Уряду, абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини конституційного складу. Президент держави призначає обраний Уряд та приймає присягу його членів.

Якщо і ця спроба призначити Уряд виявиться невдалою, Президент одноосібно призначає Прем'єра і запропонованих ним членів Уряду, приймає в них присягу і зобов'язує виступити з програмою Уряду перед Національною Радою для отримання вотуму довіри. Якщо Національна Рада не надає вотуму довіри, Президент розпускає Національну Раду і призначає нові вибори.

Парламентська меншість може формувати тіньовий Уряд і його програму, яку подає Президенту України і Голові Сенату.

Обов'язковим у складі Уряду є Міністерство статистики і планування.

Усе господарство держави належить до поля діяльності Прем'єр-міністра і Уряду.

Повноваження Уряду України щодо органів місцевого самоврядування включають право звернення до суду стосовно розпуску органів місцевого самоврядування і усунення від влади їх керівників у випадках доведення громади, району чи громади-міста до банкрутства, самоусунення від виконання посадових обов'язків або узурпації влади, бездіяльності, яка, зокрема, унеможливує прийняття бюджету, інших дій, що ведуть до порушення програмних цілей держави.

Відповідне рішення Уряду України, затверджене Сенатом України, передбачає введення прямого управління і негайне оголошення нових виборів органу місцевого самоврядування.

Члени Уряду України, керівники органів виконавчої влади є владними особами.

Президент України є найвищою особою держави, гарантом Конституції, йому надається право виступати від імені Українського народу і держави. Президент може звернутись від імені держави до Українського народу. Він є відповідальним перед українським народом за суверенітет і цілісність України.

При вступі на посаду Президент України складає присягу на вірність Українському народу і Конституції України такого змісту:

“Урочисто присягаю народу України при здійсненні повноважень Президента дотримуватися положень Конституції України *та відповідати за дотримання конституційних зобов’язань перед народом України*, захищати незалежність і суверенітет України, поважати і охороняти права і свободи людини, бути гарантом Конституції України”.

Президентові надається право сприяти конкретній реалізації тих чи інших конституційних зобов’язань, залежно від обставин, що виникають.

За поданням Сенату Президент має право розпуску Національної Ради.

Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, вносить до Верховної Ради подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану.

Президент здійснює помилування, підписує закони, прийняті Верховною Радою України, здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України є головою Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України. Секретар РНБО України призначається Сенатом за поданням Президента України і є владною особою.

Президент звільняється від обов’язків виконавчої влади.

З ініціативою імпичменту Президенту виступають: Верховний Суд України у випадку скоєння Президентом кримінального злочину чи Національної Ради двома третинами своїх голосів у випадку дій Президента, які можуть призвести до втрати Україною суверенітету, зниження обороноздатності й порушення конституційних норм.

Рішення про імпичмент Президенту України приймає Парламент після висновку Конституційного Суду України.

Силовими структурами Президента є Збройні Сили України. У критичних ситуаціях Президент України оголошує стан війни в державі з наступним затвердженням цього рішення більшістю Парламенту.

Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди: Конституційний суд України, суди загальної юрисдикції, адміністративні суди і мирові суди.

Відповідно до закону діють місцеві та апеляційні суди. У громадах судочинство можуть здійснювати мирові суди (мирові судді) у випадках і порядку, визначених законом.

Судом найвищої інстанції у системі судів загальної юрисдикції є Верховний суд України, а в системі адміністративних судів – Адміністративний суд України.

Призначення на посаду судді безстроково, а також переведення судді до іншого суду здійснює Вища рада правосуддя.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного суду України.

Особливих прав набуває Вища рада правосуддя, яка:

- призначає на посади суддів судів загальної юрисдикції і адміністративних судів, переводить їх на посаду судді до іншого суду;
- приймає рішення про зупинення повноважень суддів;
- приймає рішення щодо надання згоди на затримання чи арешт судді;
- вживає заходів до забезпечення незалежності суддів;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Вища рада правосуддя складається з вісімнадцяти членів.

Щороку відбувається ротация третини складу Вищої ради правосуддя.

Строк повноважень членів Вищої ради правосуддя складає три роки. Особа не може займати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль.

Вища рада правосуддя відповідно до закону утворює кваліфікаційні, дисциплінарні та інші комісії, Судову адміністрацію, Національну школу суддів.

Організацію і порядок діяльності Вищої ради правосуддя визначає закон.

Суттєво знижений статус Прокуратури. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням і підтримання державного обвинувачення в суді здійснює Прокуратура. Сюди відносяться і кримінальні справи, пов'язані з ухиленням від сплати податків.

Організацію і порядок діяльності Прокуратури, статус державних прокурорів, гарантії їхньої незалежності визначає закон.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення, а також для надання юридичної допомоги під час вирішення справ у судах та інших органах діє Адвокатура.

У структуру судочинства входить судова поліція, судово-ревізійна комісія, нотаріат та Рахункова палата.

Вказані структури функціонують на основі судового регламенту, затвердженого Сенатом.

Для забезпечення відповідності законів та інших правових актів, а також міжнародних договорів України, Конституції України і офіційного тлумачення Конституції України у державі діє Конституційний суд.

Конституційний суд України складається з 27-ми суддів, які мають високі моральні якості, зробили відомий суспільству внесок у розвиток правової теорії чи практики, відповідають вимогам, необхідним для обрання на найвищу суддівську посаду, є юристами з визнаним авторитетом у галузі права.

Відбір кандидатів у судді Конституційного суду України проводиться Комісією юристів. Список членів Комісії затверджується указом Президента України на підставі пропозицій вищих навчальних закладів четвертого рівня акредитації, суддів Конституційного суду України, Європейського суду з прав людини і Верховного суду України у відставці у термін не пізніше, ніж за три місяці до виборів суддів Конституційного суду України. Дата виборів суддів Конституційного суду України встановлюється Сенатом.

Судова система держави стає достатньо незалежною від коливань політичної і економічної ситуації в державі.

За положеннями нової Конституції в державі існуватимуть три життєво важливі автономні сили:

– **Національний банк України** і система напівдержавних та комерційних банків, що перебуває під його впливом і обіймає усі основні проблеми обігу грошей у державі;

– **Вища рада правосуддя та підлеглі їй суди**, Прокуратура, Адвокатура та Нотаріат, що забезпечують право особи, організацій та суспільства на справедливість;

– **Національна академія наук України** разом із галузевими Академіями наук, науковими інститутами, лабораторіями, музеями, колекціями, ботанічними

садами, заповідними територіями, що створюють знання та уміння суспільства.

Разом зі самоврядними адміністративно-територіальними одиницями досягається можливість оптимальних конкретизацій планів, завдань та обов'язків українського суспільства.

Конституція держави визначає такий статус владної особи:

Громадянин України, обраний або призначений на посаду згідно з Конституцією, отримує статус владної особи і несе відповідальність за дотримання конституційного ладу в державі.

Перелік посад, що мають статус владної особи визначається Конституцією. Ними є: Президент України, Прем'єр-міністр України, депутати Парламенту, міністри, секретар РНБО, голови обласних управ та обласних рад, голова Національного банку, голова Антимонопольного комітету.

Претенденти на посаду владної особи перед вступом на цю посаду чи до початку їх реєстрації у Центральній виборчій комісії подають дані про своє майно і прибутки та майно і прибутки своєї родини. Кандидат на посаду владної особи дає згоду, що у випадку обрання чи призначення на посаду владної особи певна, визначена ним частина прибутків від діяльності підприємств, що знаходяться у його власності, чи у власності його родини, спрямовуються до державних благодійних фондів.

Ініціювання такої статті у проєкті Конституції сприятиме створенню в Україні системи громадських фондів підтримки інноваційних проєктів нових технологій, нових досягнень у науці, освіті та охороні здоров'я, у культурі та мистецтві, стимулюватиме створення ефективних технопарків.

Розвиток громадянського суспільства в Україні. Україна – дуже молода держава. Відсутність звичаєвого права має компенсуватись статтями Конституції, що стосуються розвитку активності громадських організацій.

Діяльність державних органів і органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб підлягає громадському контролю. З цією метою можуть створюватися громадські асоціації.

Інформація про особу, яка висувається, обирається або є обраною на державну або іншу публічну за своїми функціями посаду, є соціально значущою й підлягає наданню за інформаційними запитами.

Громадська і політична діяльність громадянського суспільства має бути спрямована також на виникнення і функціонування в Україні значущих політичних партій, що представляють інтереси великих груп суспільства.

Держава сприяє громадським ініціативам, спрямованим на самоорганізацію місцевого населення (міст, сіл, громад, районів) в напрямку дотримання чистоти територій, розвитку і захисту зелених насаджень, захисту землі, повітря і вод, відкритості та добросусідських відносин.

Держава заохочує створення благодійних, зокрема іменних фондів, спрямованих на підтримку науки, освіти, охорони здоров'я, культури і спорту. Кошти, спрямовані на ці фонди, не зараховуються до об'ємів прибутків підприємств та організацій і не оподатковуються.

Держава надає сприяння громадянським заходам з організації добровільних притулків, харчування для бездомних та нужденних. Фінансування цих заходів не підлягає оподаткуванню.

До першочергових обов'язків усіх громадських об'єднань і влад держави належить зростання наукового, інженерного та фахового потенціалу держави та недопущення зменшення числа кваліфікованих кадрів внаслідок еміграції з України найбільш освічених, творчих та працездатних громадян.

Число українців, що з причин самозбереження, насильницьких дій окупантів живуть за кордоном сягає двадцять мільйонів. Держава сприяє ініціативам

громадянського суспільство зі створення всевітньої організації – “Українство”, наділеної рисами національного споріднення, взаєморозуміння і консолідації.

Процес прийняття нової Конституції відбуватиметься шляхом всенародного референдуму. Успішний хід цього процесу залежатиме від волі депутатів Верховної Ради і Президента держави й прийняття відповідного закону.

Игорь Юхновский

РАЗМЫШЛЕНИЯ ПО ПОВОДУ НОВОЙ КОНСТИТУЦИИ УКРАИНЫ

Автор освещает особенности конституционного процесса в Украине периода независимости. Анализируются основные недостатки Конституций 1996 и 2004 годов и ключевые основополагающие принципы проекта новой Конституции Украины.

Ключевые слова: Украина, государственность, Конституция 1996 и 2004 г., недостатки, проект новой Конституции.

Ihor Yukhnovskyy

THOUGHTS ON THE NEW CONSTITUTION OF UKRAINE

The author highlights the constitutional process in Ukraine in the period of Independence. The main shortcomings of the Constitutions in 1996 and 2004 are analyzed and key fundamental principles of the new project Constitution of Ukraine.

Key words: Ukraine, statehood, Constitution of 1996 and 2004, the shortcomings, the project of the new Constitution.

УДК 94 (477)

Петро Кралюк

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ: ЯКІЙ ЇЇ БУТИ?*

У статті автор пропонує своє бачення, як в умовах сьогодення треба “писати історію України”. Критично аналізуються основні інтерпретації національної історії в українській історіографії. Наголошується, що історію України треба подавати у контексті ключових світових тенденцій.

Ключові слова: історія України, національна інтерпретація історії, М. Грушевський, національний герой, український національний рух.

Історія та історіософія України, інтерпретовані Михайлом Грушевським і його школою в народницькому, тобто “національному”, дусі, фактично й далі залишається в нас каноном.

А тим часом історичне бачення так чи інакше формує логіку політичних дійнь. І якщо з цього погляду проаналізувати діяння Грушевського, який, у силу певних обставин, опинився спочатку на чолі Центральної Ради, а потім Української Народної Республіки (УНР), ці діяння не викличуть у нас захоплення.

Звісно, йому доводилося діяти в дуже непростих обставинах. Однак, на жаль, він припустився низки помилок, одним з наслідків яких стала трагедія поблизу Крут. У Грушевського була слабка команда. До того ж і країни Антанти виступали проти створення незалежної Української держави.

Однак маємо говорити й про те, що Грушевський опинився в полоні соціалістичних стереотипів, які значною мірою визначалися його історіософією. Згодом він за це дорого заплатив. Але дорого заплатили й усі українці. На жаль, інтерпретація історії, яку ми мали і маємо досі, часто нас дезорієнтувала і на практиці призводила до ухвалення сумнівних рішень. Саме там витоків й сумнозвісного пацифізму, що в 2014 р., як і в далекому 1918-му, зробив державу беззахисною перед зовнішньою агресією.

Михайло Грушевський творив національну історію з вираженими народницькими (можна сказати – соціалістичними) акцентами. У такій історії головним персонажем був народ (етнос, або новочасна нація). І свідомо чи несвідомо маргіналізувалися й інші чинники – територія, державні організми, родові й кланові інституції, професійні корпорації, конфесії та елітарні верстви. “Національний погляд”, звісно, має право на існування. Особливо він став популярним в добу націоналізму (XIX – перша половина XX ст.). Саме тоді з’являються національні історичні наративи, одним з яких стала “Історія України-Руси” Грушевського.

За всіх чеснот цих наративів, вони дають обмежену картину історичного розвитку і саме через цю обмеженість можуть завести політиків на манівці. Грушевський-політик якраз є чудовим прикладом. До речі, ще за життя Грушевського йому намагався опонувати В’ячеслав Липинський, який запропонував “державницький підхід” до осмислення історичних процесів, надаючи перевагу не народу, а провідній верстві (еліті). Липинський пропонував іншу логіку політичної боротьби за незалежність. Звісно, він не міг рівнятися з

* Дзеркало тижня. Україна. – №20, 4 червня 2016 р.

Грушевським як історик. Але як політичний мислитель, можна сказати, як політолог в сучасному розумінні, Липинський, схоже, перевершував Грушевського.

“Національна” історія України з помітними проросійськими й соціально-класовими акцентами домінувала в радянські часи. Вона мало змінилася за часів незалежності. Просто її нафарширували певними національними моментами (переважно в стилі того ж таки Грушевського).

Схематично цей наратив має приблизно такий вигляд. Предки українців, що з'явилися на теренах сучасної України у період раннього Середньовіччя, створили свою державу – Київську Русь. Ця держава розпалася в результаті “феодальної роздробленості”, а потім впала під ударами “монголо-татар”. Із часом українські землі “загарбали” литовці й поляки. Українців “зрадили” представники їхньої еліти – князі й шляхта, які ополячилися і покатоличилися. Однак українці не змирилися з іноземним поневоленням. Український простолюд, переважно селяни, створили Запорозьку Січ і козацтво, яке стали промотором “боротьби за незалежність”. Кульмінація боротьби – “народно-визвольна війна”, або “революція”, під проводом Богдана Хмельницького, яка вивершилася визволенням від влади польської шляхти. Правда, це визволення мало своїм наслідком залежність від Росії. Хоча й проти Росії українці повставали (наприклад, повстання під проводом Івана Мазепи). Та зрештою вони опинилися під владою двох імперій – Росії й Австрії, де в них у XIX ст. відбувався процес національного відродження. Результатом цього відродження стали визвольні змагання 1917–1920 роках. Попри поразку, українці не припиняли боротися за свою національну свободу, перебуваючи в складі різних держав. І результатом цієї боротьби можна вважати появу незалежної України (1991 р.). А нинішня війна з Росією – це ніби продовження боротьби за незалежність...

Словом, якщо дотримуватися національної інтерпретації історії, то історія України (свідомо чи несвідомо тут розуміється територія нинішньої держави) – це історія українського етносу, а в новий час – історія української нації. Ця історія має телеологічний характер. Вона є боротьбою за незалежність, яка закінчується створенням своєї держави. Не скажу, що історії інших європейських народів не є телеологічними. Тут ми, як нині кажуть, “у тренді”. Інша річ, що ця історія не здатна пояснити багато речей, дуже сумнівно представляє певні моменти минулого і часто дезорієнтує наших сучасників.

Почнемо з того, що “національна” історія України фактично починається з Київської Русі. А що було до того – то передісторія. Хоча історія українських земель до Київської Русі надзвичайно багата. В античні часи ці землі відігравали помітну роль в історичних процесах і в Європі, і в Азії. Але наших науковців те мало цікавить, бо це, мовляв, не наша, “не національна” історія. І даремно. Адже українські землі, принаймні південь, були частиною блискучої елліністичної цивілізації, в якій сучасна Європа шукає свої витоки. І якщо ми себе позиціонуємо як європейців, то чому не використовуємо цей далеко не другорядний епізод в історії наших земель. Тим паче що припонтійські греки донині живуть в Україні і мали би стати частиною нашої політичної нації.

Якщо ж говорити про Київську Русь – то це була не українська і тим паче не російська чи білоруська етнічна держава. Її можна розглядати як надетнічну військово-торговельну імперію на “шляху з варяг у греки”, тобто на балто-чорноморському геополітичному просторі. На теренах Русі жили різні етноси (племена). І не лише слов'янські (ареал розселення слов'янських племен в основному накладається на “українську” територію Русі, тобто теперішні терени Західної, Північної і частково центральної України). Жили на Русі також фінно-угорські, летто-литовські й тюркські етноси. Певну частину еліти цієї імперії

становили варяги, до яких, імовірно, належали вихідці з поморських слов'ян і скандинавів.

Правда, у Київській Русі домінував слов'янський первень. Церковнослов'янська мова стала мовою культури, яка поширювалася з допомогою утвердженої тут православної церкви. Майже трьохсотлітнє існування Русі як відносно єдиного політичного організму – це немалий період. За цей час сформувався руський (не плутати з російським!) політичний і культурний простір. І набіги Батия, і те, що цей простір у різні часи опинявся під різними державами, не зруйнували його. Він реально проіснував щонайменше до XVII ст. включно.

Говорячи про Київську Русь, маємо зважати на те, що її південні землі не охоплювали теренів нинішньої України. У Криму були сильні впливи Візантії, тут існували її міста, наприклад Херсонес, де князь Володимир нібито прийняв хрещення. Південь і схід – це було “дике поле”, де жили переважно кочові народи. На ці терени руський політичний і культурний простір практично не поширювався.

Падіння Київської Русі політично роздробило і так не єдині землі України (мається на увазі в її нинішніх кордонах). Якщо говорити про Середньовіччя й ранньомодерні часи, то ці території входили до складу різних державних утворень: руських князівств, Молдавії, Угорського королівства, пізніше – Трансильванії, Королівства Польського і Великого князівства Литовського, які в 1569 р. об'єдналися в одну державу (Річ Посполиту), Великого князівства (царства) Московського, Кримського ханства, Османської імперії. Практично в усіх цих утвореннях були присутні руські (українські) елементи, відіграючи де більшу, а де меншу роль. Але це окрема тема.

З усіх цих державних утворень геополітичними наступниками Київської Русі можна вважати хіба що Руське королівство, яке в нас часто звично іменують Галицько-Волинським князівством, Велике князівство Литовське, а потім Річ Посполиту, що намагалися контролювати балто-чорноморський простір. Однак на початку XVIII ст. цей простір опинився під Московією, яку правомірно вважати геополітичним наступником Золотої Орди. Становлення Московії відбулося за часів хана Узбека як частини його імперії. Практично до кінця XVII ст. московських правителів вважали васалами кримських ханів, наступників Чингізидів – ханів Золотої Орди. Московський цар Петро I створив імперію, яка поєднала, з одного боку, геополітичний спадок ординців, з іншого – Київської Русі. Ця імперія контролювала як балто-чорноморський простір, так і величезні степові території, що колись належали Золотій Орді. Петро I навмисне взяв для своєї імперії назву Російська, “вкравши” її, оскільки Руссю (Росією) до того часу переважно іменували українські й частини білоруські етнічні території. А метою цієї “крадіжки” було залучити руський (переважно український) людський ресурс для побудови нової імперії. І чимало українців справді служили їй, вважаючи “свою” державою. Таким був Іван Мазепа, якого ми нині трактуємо як свого національного героя і навіть як борця за українську незалежність. Таким був українець Феофан Прокопович – провідний ідеолог Російської імперії і реформатор її церкви. Можна назвати низку імен українців, які стали знаними політиками і культурними діячами імперії. Українці фактично віддали цій імперії свою культуру і свою мову. Російська мова – це модернізована староукраїнська книжна мова.

Здавалося, українці в умовах Російської імперії не повинні були в часи націоналізму творити свій національний рух. І все ж він зародився саме на підросійській Україні. Звісно, тут спрацював етнічний чинник. Українці відрізнялися від “корінних великоросів” і своєю мовою, і побутовою культурою, і ментальністю. Але чи достатньо цього було для появи національного руху?

Наприклад, населення Новгородської землі теж помітно відрізнялося за вказаними ознаками від “корінних великоросів”. Але тут не виник “новгородський національний рух”. Отже, мала спрацювати й низка інших чинників. Спочатку це було невдоволення малоросійського дворянства, що походило з козацької старшини, рівнем інтеграції в імперські структури. Тут українцям доводилося жорстко конкурувати з іноземцями, зокрема німцями. Потім значну роль відіграла боротьба між імперськими структурами і польським національним рухом за “український ресурс”. У цій боротьбі обидві сторони намагалися витворити свій “український культурний світ”, що, зрештою, працювало на українську ідею. Крім того, український національний рух мав підтримку на Галичині й Буковині, які в XIX ст. входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Відень, намагаючись дотримуватися балансу національних сил у своїй державі, використовував українців у протистоянні з деякими потужнішими націями, зокрема поляками й почасти угорцями. Також український рух потрібен був Габсбургам, щоб протистояти російським (москвофільським) впливам, особливо на Галичині. До речі, ми так і не маємо серйозних досліджень про “українську політику” Габсбургів. Хоча тут є дуже багато цікавих моментів, які потребують серйозного осмислення. Зокрема, не без підтримки віденського двору відбулася українізація Греко-католицької церкви на Галичині, що стала тут впливовою проукраїнською інституцією.

Правда, український національний рух, який виник у XIX ст., виявився недостатньо потужним. Проголошення в 1918 р. українських держав – Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки – стало результатом не так цього руху, як геополітичних змін, що відбулися тоді в Європі. Те саме можна сказати і про постання нинішньої незалежної України в 1991 році.

Звісно, це не означає, що ми повинні ігнорувати етнічний (у новітні часи – національний) чинник при висвітленні історії України. Він, безперечно, відіграв певну роль і в часи давні, і в часи новітні. Цей чинник визначив існування культури Русі як культури слов'янської або навіть староукраїнської. Він сприяв перетворенню козацького феномену (який народився на межі тюркського й українського світів) з феномену тюркського на феномен український. Козацтво ж відіграло помітну роль у політичних процесах на українських землях у XVII–XVIII ст. Хоча його роль була радше деструктивною, ніж конструктивною: адже чимало українців були вирвані зі світу європейського, частиною якого була Річ Посполита, і опинилися в світі євразійському (спершу в складі Московії, а потім – Російської імперії). Етнічний чинник сприяв формуванню новітньої української національної культури, а також виникненню державних організацій, які вважалися українськими. Насправді ця українськість часто була не стільки фактичною, скільки формальною.

Словом, етнічний (або національний) чинник був лише одним з “гравців” в історії України. За великим рахунком, подобається нам це чи ні, він ніколи не став головним “гравцем”. Тому розглядати кризу призму цього чинника історію України – це творити таке собі королівство кривих дзеркал. На жаль, це “королівство” не стільки має стосунок до минулого, скільки творить сучасні візії українців і навіть зумовлює їхнє бачення майбутнього.

Певно, маємо вже зрозуміти, що територія нинішньої Української держави є результатом різних геополітичних “ігор”, які тривали протягом не одного століття. І в цих “іграх” далеко не завжди враховувався етнічний (національний) чинник. За межами Української держави лежать значні українські території, які могли б свого часу прислужитися “українській справі”. Є вони в Росії, Білорусії, Польщі, Словаччині, Румунії, Молдові. Але, схоже, ці території для нас уже втрачені. Натомість до складу України ввійшли терени, які українці освоїли

порівняно недавно і де рівень української ідентифікації доволі низький (схід і південь). Є й територія, де навіть формально українці становлять меншість. Це – Крим, деякі райони Донбасу, Закарпаття, Буковини, Одеської області.

На жаль, за роки незалежності наші очільники не мали і не мають програми консолідації населення своєї держави. Не мають вони й розуміння того, яку роль у цій консолідації мав би відігравати український національний чинник, а яку – національні меншини. І як для користі цієї консолідації переформатувати викладання гуманітарних дисциплін – не лише історії, а й літератури, мови тощо. Бо та історія України, яку в нас викладають, це переважно набір старих міфів, присмачених радянським соусом. Один лише козацький міф чого вартий! Так само як і гайдамацький.

Чого, наприклад, варта героїзація Богдана Хмельницького, який своїми діями не лише спричинив страшну руїну на українських землях, а й приєднав частину їх до Московії? Цього “героя” і за його життя, і після нього не прославляли навіть козацькі літописці (погортайте бодай Літопис Самовидця!). Прославляти його почали в часи Російської імперії, а потім успішно продовжили в радянську добу (згадаймо, наприклад, творіння Олександра Корнійчука або Натана Рибак про цього гетьмана). Словом, гарного “героя” нам підсунули росіяни й радянські ідеологи. А ми й радіємо...

Може, час уже відійти від нашого гуманітарного хуторянства, коли зосереджуємося на застарілих міфологемах, забуваючи про те, що і в часи минулі, і в нинішні ми були і є частиною світових процесів. І, може, варто вже говорити не лише про “козацьку славу” або гайдамаків, а й про куруців Ференца Ракоці (до речі, серед них більшість становили русини-українці); про героя двох континентів Тадеуша Костюшка, який походив з української шляхетської родини; про барського конфедерата Казимира Пулавського – національного героя США; ще про одного барського конфедерата Моріца Беньовського – правителя Мадагаскару; волиняка Гуго Коллонтая – автора першої європейської конституції; одного з найвідоміших національних поетів Польщі Юліуша Словацького, який народився в Кременці, а по материнській лінії походив з української шляхти; Міхая Емінеску (Михайла Еміновича), який, судячи з усього, мав українське походження, володів українською мовою, жив у Чернівцях, але став філософом і одним з найвідоміших класиків румунської літератури; Джозефа Конрада (Теодора Коженевського) – класика англійської літератури, який народився неподалік Бердичева; українця Нестора Кукольника, який конкурував у літературі з Пушкіним і чий пропозиції щодо розвитку гірничої промисловості Донбасу поклали початок його індустріалізації; вихідця зі Львова Мухаммада Асада (Леопольда Вайса) – одного з провідних діячів Пакистанської держави; батька американського поп-арту Енді Варгола (Андрія Варголи), який народився в сім’ї емігрантів-русинів... Список можна продовжувати. Але ці персонажі і події, пов’язані з ними, виявилися нецікавими для нашої “національної” історії. Більше того, ці люди в нас навіть можуть бути потрактовані як “зрадники”. Зате не зрадниками для нас є мандрівний філософ Григорій Сковорода, котрий працював у т. зв. комісії Вишневецького, яка, закупаючи вино в Угорщині, вела розвідувальну роботу для Росії в Австрійській імперії; або Микола Гоголь, який відверто працював на російську імперську владу. Якщо ми й далі будемо продовжувати в такому дусі, то, боюся, залишимося на маргінесі історії зі своїми козаками й гайдамаками.

І насамкінець. Давно вже час нашим історикам перестати переписувати історію України. Натомість з-під їхнього пера мало би вийти дослідження під назвою “Україна у світовій історії”, де фігурували б згадані вище історичні постаті. І не лише вони. І перекласти б цю книжку – хоча б для початку – англійською. І тоді світ зрозуміє, що Україна – не якийсь там хутір, а справді

цікава земля, сини якої робили й роблять чималий внесок у світову історію і культуру.

Петр Кралюк

УКРАИНСКАЯ ИСТОРИЯ: КАКОЙ ЕЙ БЫТЬ?

В статье автор предлагает свое видение, как в современных условиях надо “писать историю Украины”. Критически анализируются основные интерпретации национальной истории в украинской историографии. Отмечается, что историю Украины надо подавать в контексте ключевых мировых тенденций.

Ключевые слова: история Украины, национальная интерпретация истории, М. Грушевский, национальный герой, украинское национальное движение.

Petro Kralyk

UKRAINIAN HISTORY: WHAT DOES IT MEAN?

In the article the author offers his vision, as in the present need “to write the history of Ukraine”. Critical analyzes the basic interpretation of national history in Ukrainian Historiography. It is noted that the history of Ukraine should be presented in the context of key global trends.

Key words: history of Ukraine, national interpretation of history, M. Hrushevskyy, a national hero, a Ukrainian national movement.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (092) (477)

Ярослав Калакура

ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ДОСВІД І УРОКИ

У статті з урахуванням надбань новітньої історіографії та на основі залучення маловідомих джерел або їх нового прочитання з'ясовуються досвід та повчальні уроки історіографічних студій Михайла Грушевського, висвітлюється його внесок у запровадження та змістовне наповнення концептів "історіографія" та "українська історіографія". Запропоновано типологію жанрів та проблематики історіографічних праць ученого, показано низку їх особливостей. Звернуто увагу на лідерську роль історика у львівській та київській наукових школах, у нагромадженні ними досвіду опрацювання історичних, філософських, методологічних і методичних засад історіографічного пізнання.

Розглянуті найбільш характерні риси наукової лабораторії та академічного стилю історіографічних досліджень М. Грушевського, включаючи написання біографічних праць, критично-бібліографічних оглядів та рецензій, наголошено на їх європейському контексті. Виокремлено ряд недостатньо досліджених аспектів проблеми, висловлені пропозиції щодо її подальшого опрацювання.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, українська історіографія, історіографічні студії, жанри, європейський контекст, методологія, досвід історіописання, наукові школи, лабораторія.

Новітня українська історіографія і, насамперед, її складова – грушевськознавство (90-і рр. ХХ ст. – 2016 р.), фундамент і традиції якого заклали Д. Багалій, І. Білас, І. Витанович, В. Герасимчук, Д. Чижевський, І. Крип'якевич, О. Лотоцький, О. Оглоблин, І. Франко та ін., представлене досить великою кількістю праць, прямо або опосередковано присвячених історіографічним студіям Михайла Грушевського (за підрахунками автора, близько 350 назв). Найбільш вагомими серед них є дослідження Л. Винара, В. Ващенко, І. Верби, В. Верстюка, І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, С. Кіржасва, О. Копиленка, М. Крикуна, В. Масненка, В. Педича, Р. Пирога, С. Плохія, О. Прицака, О. Реєнта, В. Смолія, В. Солдатенка, П. Соханя, В. Ульяновського, Ю. Шаповала, О. Юркової та ін. [1; 4; 24; 26; 36; 38; 39; 41]. З погляду системного аналізу означеної теми, інноваційних підходів до неї особливої уваги заслуговують монографії, дисертаційні роботи і численні статті В. В. Тельвака [48; 49; 50] та В. П. Тельвак [51; 52; 53; 54], у яких висвітлюється сучасне розуміння ролі М. Грушевського у започаткуванні історіографічних досліджень, опрацюванні їх історичних та теоретико-методологічних засад, аналізуються студії вченого над українською і частково зарубіжною історіографіями. Низка публікацій з цієї проблематики належить й автору цієї статті [29; 30; 31; 34].

Не дивлячись на різноплановість і багатоаспектність оприлюднених праць, взяті разом вони дають досить обширні знання про Михайла Грушевського не тільки як найвидатнішого українського історика, державного і громадського діяча, але й історіографа, торкаються внеску вченого у започаткування терміну “українська історіографія” та інтерпретацію його змісту, в дослідження методологічних засад, понятійного інструментарію історіографії, збагачення її жанрового розмаїття. Тим не менше, наявність такої кількості праць аж ніяк не нівелює **актуальності** подальшого дослідження життя і спадщини М. Грушевського як фундатора історіографічних досліджень, а, навпаки, ще більше посилює її, особливо з погляду 150-річного ювілею історика та сучасних завдань історіографії. Назвемо декілька чинників, які надають названій проблемі наукової свіжості та актуальності:

а) з іменем Михайла Грушевського пов’язаний знаковий етап становлення та інституціоналізації наукових засад української історіографії як допоміжної дисципліни тоді й спеціальної галузі історичної науки сьогодні, роль і значення якої дедалі підвищується в сучасних умовах. Дослідження цього поворотного етапу об’єктивно диктує необхідність системного вивчення під історіографічним кутом зору як творчої спадщини, наукової лабораторії історика, так і потужного особистого впливу, його наукових шкіл у Львові та Києві на середовище української історичної науки, розділене між двома імперіями, подвижницької діяльності вченого, спрямованої на захист самобутності, тяглості, окремішності та цілісності історії України, її історичної думки;

б) українська історіографія все ще не вийшла з полону радянських ідеологем і практик, залишається під помітним впливом законсервованих у суспільній свідомості ідеологічних комплексів, у тому числі й тих, що стосуються особи Михайла Грушевського та його творчої спадщини. Вони не тільки не досліджувалися в радянські часи на теренах України, але й замовчувалися, або грубо фальсифікувалися та спотворювалися. Чимало комплексів минулого активно застосовує сучасна путінська пропаганда в гібридній війні проти України. Ось чому так важливо продовжити очищення історичної науки від стереотипів, її декомунізацію та десовєтізацію, а це передбачає створення об’єктивного образу вченого в усій його повноті, включаючи й історіографічний інтер’єр;

в) М. Грушевський, закладаючи фундамент новітніх історіографічних практик в Україні, намагався поставити їх на міцну історіософську та методологічну основу, надати їм із самого початку європейський і світовий контекст розвитку. Він нагромадив величезний досвід історіографічних студій з урахуванням надбань західних істориків, який на тлі сучасних євроінтеграційних процесів висувається в число дослідницьких пріоритетів.

З урахуванням цих та інших чинників та з висоти 150-літнього ювілею видатного історика видається цілком на часі, з одного боку, підсумувати надбання новітньої історіографії з означеної проблеми, збагатити їх новими сюжетами та узагальненнями, а з другого, привернути увагу до прогалин і недостатньо з’ясованих питань. Звідси й випливає **мета** пропонованої статті, яка полягає в тому, щоб, спираючись на уже наявні праці, залучивши деякі ще не актуалізовані джерела, продовжити вирішення низки конкретних, сугубо історіографічних завдань, а саме: з’ясувати, коли, як, за яких обставин і під чий впливом формувались погляди М. Грушевського на історіографію, на розуміння ним її місця і ролі в структурі історичної науки; встановити у зв’язку з чим і коли історик вперше застосував поняття “українська історіографія” і як збагачувалось його змістовне наповнення в контексті подальших історичних та історіографічних практик вченого; виокремити проблеми української і зарубіжної історіографії, котрі викликали найбільшу зацікавленість дослідника і

якою була його реакція на них; типологізувати жанри історіографічних студій, до яких найчастіше вдавався історик; привернути увагу до самотності теоретико-методологічних поглядів М. Грушевського на історіографію, його досвіду і внеску у методологію та методику історіографічних досліджень. Навіть часткова реалізація цих завдань дасть змогу вийти на ряд нових узагальнень, спрогнозувати і висловити деякі пропозиції щодо подальшого дослідження наукової спадщини М. Грушевського, досвіду його дослідницької лабораторії як історіографа.

Новітня історіографія фундаторської місії М. Грушевського в царині історіографії надає важливого значення з'ясуванню середовища, в якому зароджувалися і поглиблювалися зацікавлення майбутнього вченого історією та історіографією взагалі й українською зокрема. Якщо мати на увазі, що концепт “історіографія” постав у наукознавстві (в тому числі й в інтерпретаціях самого М. Грушевського) не стільки як історія історичної науки, скільки як сукупність історичних праць та літератури з тієї чи іншої проблеми або хронологічного періоду, то можна приєднатися до думки більшості сучасних грушевськознавців про те, що фундамент його історичних та історіографічних поглядів почав закладатися на тлі історіографічного вибуху в Європі й утвердження академізму в історичній науці середини і другої половини XIX ст., тобто в гімназійний та університетський періоди його освітніх і науково-пізнавальних рефлексій [25; 34; 43; 55], починаючи з 1880 р., коли він став учнем старших класів Тифліської гімназії. При цьому слід зауважити, що мова йде не про інтерес до історичної літератури в цілому, а насамперед до української, який зародився в дитинстві, коли закладалася історична свідомість та етнічна ідентичність майбутнього вченого, і набув системного характеру в гімназійний та університетський періоди. Цей інтерес стимулювався зацікавленням бібліографією, переглядом і читанням книг та журналів, які були в бібліотеках батька та гімназії. Йдеться про “Отечественные записки”, “Вестник Европы”, “Киевская старина” (остання особливо припала до душі юнака). З цього приводу згодом він зазначив в “Автобіографії: “перші річники “Київ. Старовини”, перечитані мною в рр. 1881-5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів” [6, с. 226]. Завдяки цьому часопису юнак ще до університету отримав змогу познайомитися з киевознавчими публікаціями В. Антоновича, а також з деякими працями М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, С. Нечуя-Левицького, А. Скальковського та ін., проникнутими українофільством.

Звичайно, рубіжне значення для формування історіографічних та історіософських поглядів майбутнього вченого мали вступ і навчання М. Грушевського на історичному відділенні історико-філологічного факультету Імператорського університету св. Володимира в Києві (1886–1894 рр.), який вважався найбільш прозахідним із тогочасних російських університетів і в якому мали місце українофільські настрої. З ним пов'язаний *перший етап* історичних та історіографічних студій історика. Як свідчать його щоденникові замітки, саме тоді він остаточно визначив своє майбутнє як професійного історика [22, с. 262]. Для початкуючого дослідника повчальними були погляди першого ректора університету М. Максимовича на народ, спадкоємність його культури і традицій [54, с. 331–337]. Саме в особі М. Максимовича він бачив вченого, чий дослідження мали величезне значення для розуміння неперервності української традиції, для української історіографії, для українського руху взагалі [14, с. 247–48]. Ось чому є підстави вважати, що *початок* історіографічних студій молодого історика пов'язаний з Київським університетом св. Володимира, із знайомством із працями його професорів українофільської орієнтації.

Не було випадковим, що сам М. Грушевський вважав себе заочним учнем М. Костомарова – прихильника “правди народного життя, властителя безцінних

скарбів народної творчості” [21, с. 403], якого В. Антонович називав “українським Т’єррі”. В університеті він глибше познайомився з його працями “Дві руські народності”, “Думки про федеративний початок давньої Русі”, “Риси народної південноруської народності” та ін. Уже в перших студентських студіях “Южно-русские господарские замки в половине XVI века” та “История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века”, а ще більшою мірою в магістерській дисертації “Барское староство. Исторические очерки” молодий історик засвідчив вміння залучати не тільки джерела, але й праці попередників, робити аналітичний огляд бібліографії. Доцільно зауважити, що у її вступі висловлювалась низка важливих положень методологічного характеру, зокрема про необхідність критичного ставлення до праць попередників, застосування при цьому порівняльного методу [21, с. 403]. Хоч М. Грушевський у згаданій “Автобіографії” висловлював досить скептичні оцінки стосовно фахового рівня певної частини професорсько-викладацького складу університету [6, с. 201–202], його більшість все ж справила позитивний слід на історіографічні практики науковця.

Відомо, що Імператорський університет Св. Володимира був одним із піонерів серед університетів тогочасної Росії щодо студіювання і викладання історіографії. Його професор І. Лашнюков (уродженець м. Конотопа, якого по праву відносять й до числа перших українських історіографів) опублікував у 1869 р. у Києві “Очерки русской историографии”, а в 1870 р. “Пособие при изучении русской истории критическим методом”, у яких багато місця відводилось історіографії Київської Русі. Велику увагу історіографічним дискурсам приділяли університетські професори – М. Максимович, В. Іконников, В. Антонович, М. Володимирський-Буданов, П. Голубовський, І. Лучицький, Ф. Фортинський та ін. Зокрема, В. Іконникову належала ґрунтовна праця “Опыт русской историографии” у двох томах (1892–1908), у якій висвітлювався і розвиток знань про Україну, що фігурувала як Південно-Західна Русь.

Особливим авторитетом у М. Грушевського користувався його науковий керівник і наставник, фундатор київської наукової школи істориків-документалістів Володимир Антонович, у працях якого аналізувалась здебільшого історіографія литовської доби української історії, українського козацтва та культури, українсько-польських взаємин [33]. Власне він і прищепив своєму учневі відповідальне і критичне ставлення до праць попередників, до джерел, навик роботи з ними. Не оминули допитливого історика й популярні серед студентства українознавчі праці М. Драгоманова, місію якого з часом він оцінить як таку, що витягла українців із манівців провінціалізму на широкі шляхи світового культурного руху [15, с. 69]. Благодійний вплив на формування світогляду М. Грушевського мало й саме київське середовище, в якому наростав український рух, заснований на національно-визвольних ідеях творчості Т. Шевченка, діяльності кирило-мефодіївців, громадівців, братства тарасівців тощо.

І все ж, якщо оцінювати інтелектуальний ландшафт, на якому закладалась фахова компетентність та методологія М. Грушевського, то слід зважити, що він не мав ні дисциплінарних, ні географічних рамок, не обмежувався ні Києвом і Львовом, ні Петербургом і Москвою. Науковець формувався у європейському полі позитивізму, його теорії поступу і багатофакторності розвитку, виявляв інтерес до концепцій ліберально-демократичного романтизму, особливо французького, німецького та польського, прихильники якого звертали увагу на народні традиції і самобутність націй, опановував методологію історичного синтезу. Він жваво цікавився творами Г. Гегеля, І. Канта, Г. Нібура, В. Гумбольта, Г. Бокля та ін., працями із філософії, етнографії, антропології,

соціології, економіки, психології, історії культури, захоплювався літературним і фольклорним процесом, писав повісті, оповідання, вірші тощо. Оця багатоплановість інтересів і міждисциплінарність зацікавлень, яка випливала з багатогранності таланту вченого, характеризувала його евристичну природу і творче життя, позначилась на особливостях мислення та історіописання, що не мало аналогів серед молодішої генерації тогочасної історичної науки в Україні. Загалом за час навчання і праці в Університеті св. Володимира М. Грушевський написав дві монографії, більше 20 статей та рецензій, засвоїв методику історіографічних та джерелознавчих студій, підготував до друку дві книги документів.

Другий, більш високий за своїм рівнем, етап історіописання і принципово нових історіографічних практик М. Грушевського пов'язаний із львівським періодом його науково-педагогічної і громадської діяльності (1894–1914 рр.) як у Львівському університеті, так і в Науковому товаристві імені Шевченка. Опинившись в Австро-Угорщині, у безпосередньому середовищі європейської історичної науки, де активно діяли австрійські й польські історичні товариства і яке акумулювало єдність класичного історизму з пізнавальним потенціалом герменевтики, де особливо популярними були ідеї Й.-Г. Дройзена, Л. фон Ранке, О. Конта, Г. Спенсера, Й. Гердера, В. Дільтея, М. Вебера та ін., перед молодим ученим відкрилася унікальна можливість – скористатися сприятливою, на відміну від Росії, історіографічною ситуацією і вже набутим досвідом історіописання для створення цілісної, по-справжньому наукової історії українського народу. Достатньо ознайомитись з першими п'ятьма томами “Історії України-Руси”, щоб пересвідчитись, як утверджувалася українськість і європейськість поглядів, зростала фахова кваліфікація М. Грушевського не тільки як історика, але й як історіографа та джерелознавця. Львівське середовище, в якому працювали вже відомі дослідники української історії та культури, зокрема І. Шараневич, якого М. Г. називав “заслуженим галицьким істориком”, І. Франко, О. Барвінський, В. Гнатюк, В. Ільницький, С. Качала, І. Левицький, М. Павлик, О. Партицький, Ю. Целевич, та ін., де побутували праці німецьких, австрійських, французьких, італійських, польських, чеських істориків і філософів, відзначалося й укоріненням в історіографію історіософії позитивізму, його еволюційна ідея і орієнтація на історичні джерела [35]. Не викликає заперечень і вплив на М. Грушевського найвидатнішого на той час інтелектуала-енциклопедиста І. Франка, найчастіше згадуваного у щоденнику, якого він назвав “Апостолом праці” [7]. Водночас слід зазначити, що багатьом місцевим історикам бракувало загальноукраїнського масштабу мислення і професіоналізму (окрім І. Франка), а творчість М. Грушевського захоплювала їх саме такими якостями. Важливу роль у підвищенні історіографічної зрілості вченого відіграли його зарубіжні подорожі, спілкування з рядом провідних істориків, зокрема з Е. Дюркгеймом під час поїздки 1903 р. до Парижа, знайомство з іншими істориками в Берліні, Лейпцигу, Лондоні.

Сформована навколо М. Грушевського львівська наукова школа істориків (В. Герасимчук, І. Джиджора, М. Кордуба, І. Кревецький, І. Крип'якевич, З. Кузеля, С. Рудницький, Ом. Терлецький, С. Томашівський, О. Целевич та ін.) заклала підвалини наукової національної історіографії з опорою на документалізм В. Антоновича та досвід західних істориків [36; 27]. Велике значення мало започатковане О. Барвінським видання за порадою В. Антоновича багатотомної “Руської історичної бібліотеки” (24 томи), а також оприлюдненого Археографічною комісією НТШ при активній участі М. Грушевського багатотомника “Жерела до історії України-Руси” і його “Історії України-Руси”. Принагідно зауважимо, що хоч реформування НТШ почалося ще до приїзду М. Грушевського, отримавши в 1892 р. статус Наукового, але завдяки вченому

воно почало набувати реальних академічних рис як прообразу майбутньої Української Академії Наук з використанням української мови з 1895 р. Як підкреслював М. Грушевський, “українська мова цілком здатна до наукового вжитку”, а академічна традиція в Україні, на його думку, своїм корінням сягає часів Ярослава Мудрого. У статті “Три Академії” [20, с. 399–412] він, поряд з Київською Академією” XI ст., називає Києво-Могилянську академію і Українську Академію Наук, засновану в добу гетьмана Павла Скоропадського, що виросла з традицій Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві.

Паралельно із львівським, продовжувався київський етап історіографічних практик М. Грушевського (фактично на інтелектуальному та міжособистісному рівнях цей зв'язок ніколи не розривався). Цей *третій* етап невіддільний від заснування у 1907 р., за ініціативою вченого, Українського наукового товариства, його багаторічної діяльності, яка епізодично переривалася засланням до Симбірська, Казані, Москви, перебуванням в еміграції (1919–1924 рр.) і роботою в Празі, Відні, Берліні, Женеві. Це найбільш вагомий з погляду історіографічного доробку М. Грушевського і діяльності київської історичної школи (О. Баранович, С. Глушко, В. Ігнатієнко, М. Ткаченко, С. Шамрай та ін.) як генетичного продовжувача традицій львівської школи та НТШ період, у якому Р. Пиріг цілком аргументовано виокремлює останнє десятиріччя його життя і творчості після повернення в Україну з еміграції (1924–1934 рр.). М. Грушевський, опинившись в Україні уже як академік ВУАН, з величезним ентузіазмом взявся, з одного боку, за модернізацію існуючих і створення цілої низки нових академічних установ історичної науки, заснування наукових видань, а з другого, - порушив питання про підготовку “методично вишколених”, відповідно рівню західної науки і всебічно освічених дослідників історичного життя [12, с. 384].

Цілком закономірно, що вчений перш за все відновив і підняв на якісно новий рівень діяльність Історичної секції УНТ, створив у її рамках Комісію української історіографії, яка увійшла до науково-організаційної структури ВУАН. З погляду методології, цей період діяльності М. Грушевського став зіткненням європейської наукової традиції з вульгарно-марксистською інтерпретацією історичного процесу, з комунізацією та російщенням історичної науки, із репресивними заходами більшовиків, спрямованими на її перетворення у служницю тоталітарного режиму. Тим не менше, київська школа діяла до початку 1930-х рр., її діяльність була згорнута в результаті ліквідації наукових установ М. Грушевського, звинувачень у буржуазному націоналізмі, репресій і арештів, а сам історик опинився в “почесному засланні” у Москві [56, с. 397–399]. Тим не менше, за період 1924–1931 рр. йому вдалося опублікувати 79 книжок періодичних та серійних видань із середнім накладом 2 тис. примірників.

Представники новітнього грушевськознавства виокремлюють у межах останнього десятиріччя і так званий “московський” період творчості вченого (1931–1934 рр.), коли в УСРР уже було припинено діяльність історичних установ М. Грушевського і заборонено публікацію та поширення його праць. Історик вдалося оприлюднити у Мокві та Ленінграді кілька студій історіографічного спрямування, звісно російською мовою, з помірних яких викликає інтерес невелика розвідка у форматі тез “Про українську історіографію ХУІІІ століття. Кілька міркувань”, у якій йшла мова про козацьке літописання, про твори Самійла Величка та Григорія Граб'янки, а також досить розлогий нарис “Историограф Малой России”, присвячений сторіччю виходу в світ праці Дмитра Бантиша-Каменського “История Малой России”.

Повертаючись до трактування і розвитку М. Грушевським самого концепту

“українська історіографія”, маємо зазначити, що ще точно не встановлено, коли вперше він застосував цей термін (можливо послуговувався в лекціях, усних доповідях, але достеменно відомо, що в 1910 р. була оприлюднена його розвідка “Українська історіографія і Микола Костомаров”, у якій історіографія розглядалася у чотирьох вимірах: як сукупність історичних праць; як історіописання; як створення історичних текстів; як формування концепцій історичного процесу. “Українською історіографією, – зазначав він, – мусимо вважати те, що описує історію українського народу як такого, незалежно від політичних та інших зв’язей, які в’язали його з іншими народами чи краями” [22, с. 262]. Далі історик підкреслив, що “малоросійська” історіографія ХУІІІ ст. стала безпосередньою попередницею української історіографії ХІХ ст. [22, с. 400]. Він один з перших запропонував хронологічну схему українського історіописання, поклавши в її основу ідею безперервності поступу історичної думки. У 1914 р. М. Грушевський оприлюднив дискурс про розвиток українських досліджень у ХІХ ст., яким відкривалось двотомне енциклопедичне видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Тут генеза української історичної думки розглядалася як ідейне ядро розвитку всього українознавства, а література козацької доби – як вихідний пункт українського історіописання. Весь подальший розвиток історичних досліджень учений аналізував у контексті суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів на південно-західних та підросійських землях українців, намагаючись провести паралелі, встановити синхронність інтелектуальної творчості й сприяти утвердженню української ідентичності.

Іншими словами, термін “українська історіографія” М. Грушевський здебільшого вживав для означення всієї наявної на той час літератури з історії України-Руси, звертаючи при цьому увагу на концептуальні засади процесу і тенденції її створення. Подібний зміст вкладали у це поняття О. Грушевський, І. Джиджора, О. Лазаревський та ін. Наприклад, у тому ж 1914 р. Олександр Грушевський виступив у часописі “Україна” зі статтею “З початків нової української історіографії”, в якій її витoki безпосередньо пов’язувались із діяльністю колекціонерів ХУІІІ ст., з генеалогічними розвідками і вивченням місцевої історії [12].

Власне з часів В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, І. Франка, М. Драгоманова українська історіографія стала трактуватися як галузь знань про сукупність праць з української історії, або як історія розвитку української історичної думки. Як окреслювалось місце і роль історіографії в структурі історичної науки, які критерії визначали її періодизацію? На перше місце ставилась пізнавальна діяльність істориків, їх співтовариств та наукових видань, створення ними наукових праць, поява нових підходів до трактування історичного та історіографічного процесів.

Заслуга М. Грушевського не лише в утвердженні терміну українська історіографія, але й в обґрунтуванні функцій, наукових підходів до її періодизації, виявленні певних тенденцій нагромадження знань з історії України, зокрема: їх давність, безперервність, цілісність, окремішність від інших історіографій. Учений в числі перших відкрито поставив під сумнів концепцію російських істориків про “общерусский” народ, про “общерусскую” історію, а значить і про “общерусскую” історіографію. Він продовжив процес відсепарації української історії від історії Польщі й Росії, опрацював принципово нову модель-схему української історії, як національної, назвавши її раціональною, тобто такою, що є вмотивованою, ґрунтується на законах науки, логіки, розуму, обґрунтував і довів її самодостатність і самобутність в сузір’ї історій інших слов’янських народів.

Обмірковуючи роль української історіографії, М. Грушевський застерігав від штучного обмеження її лише бібліографічною роботою, чи інформативно-популяризаторськими завданнями. Він розмежував завдання історіографії та бібліографії, підкреслюючи при цьому їх взаємозв'язок і взаємодію. Не випадково, очоливши редакцію “Записок НТШ”, учений ініціював створення бібліографічного відділу, публікацію оглядів наукових журналів, рецензій тощо.

Синтез теоретичних поглядів М. Грушевського на історіографію дозволяє, стверджувати, що він розглядав її як важливу компоненту історичної науки з допоміжними (спеціальними) функціями, але не ототожнював предмет історії як науки і предмет історіографії, не змішував їх з предметом джерелознавства, наголошуючи при цьому на цілісності історичного знання. З цієї цілісності вчений виводив і вибудовував своє бачення сутності предмету і завдань історіографії як сегменту історичної науки, що має специфічні завдання і послуговується спеціальними методами, як процесу розвитку історичної думки, стрижнем котрого виступають історіописання, його тенденції [11, с. 321–322]. Ключову роль у предметі історіографії відводилось творцям знань, тобто історикам, а також їх науковим товариствам і школам. Як неодмінну умову розвитку історичних знань М. Грушевський розглядав створення і діяльність наукових та видавничих історичних осередків та установ, і, як уже говорилося, брав особисту участь у їх заснуванні та роботі. Упродовж усього життя його не покидала ідея створення самостійного академічного Інституту історії України. Його передумову і фундамент він убачав у сформованій ним у середині й другій половині 1920-х рр. цілісній мережі науково-дослідних установ і періодичних видань в Україні та за рубежом. У цьому зв'язку варті уваги опрацьовані М. Грушевським “Проект Українського Історичного інституту” та доповідна записка “Про потребу утворення Інституту української історії в складі Академії наук СРСР” [29, с. 5–6], численні статті про українські кафедри, “В справі українського Соціологічного інституту” та ін.

На чільне місце з поміж функцій історіографії, поряд з пізнавальною, вчений ставив критико-рефлексивну, боротьбу з міфологізацією історії, відстоювання правди, який можливий лише на ґрунті системного підходу і критичного вивчення джерел і літератури. Не випадково, що історик віддавав перевагу творам, написаним з дотриманням “науковости, об'єктивності і обережності метода” [18]. На цю сторону його творчості одним із перших звернув увагу Дмитро Багалій [1], аналізуючи місце М. Грушевського в українській історіографії. Не оминав історик і дидактичну та виховну функцію історіографії, відстоюючи обов'язкове вивчення і поширення історії історичної думки, її світоглядної складової [19, с. 464–466; 13, с. 267–276].

Ці та інші функції історіографії простежуються майже в усіх працях М. Грушевського з української і зарубіжної історії, насамперед у багатотомних “Історії України-Руси”, “Історії української літератури”, “Всесвітній історії в короткому огляді в шести частинах”, у монографіях “Про старі частини на Україні”, “З історії релігійної думки на Україні” та ін. Історіографічна спадщина М. Грушевського вражає не тільки своїм широким тематичним діапазоном, але й жанровою розмаїтістю. Історіографічні сюжети присутні в усіх жанрах творчості, в тому числі в творах, які наука відносить до джерел особового походження: “Автобіографії”, “Споминах”, щоденнику та листуванні. А є ще численні Звіти про роботу НТШ, виступи вченого, зокрема на загальних зборах НТШ, конференціях, величезний масив епістолярію, некрологів. Однак, з погляду наукового потенціалу, пріоритетне місце в ній, окрім багатотомників і монографічних історичних праць, посідають наукові статті, передмови і передні слова до джерельних, етнографічних та етнографічних видань, до Записок НТШ. Окремого розгляду заслуговує історіографічна складова різного роду приміток,

рецензій, бібліографічних оглядів як журнальних, так і газетних, що слугують важливим джерелом історіографії. Якщо зважити, що перу вченого належить понад 2 тис. публікацій, а більше третини з них становлять рецензії [5, с. УІ–УІІ], то стає зрозумілим, яке місце відводив учений цьому жанру історіографічних студій. Він демонстрував фахову компетентність і високу культуру рецензування, відточуючи свої власні підходи до того чи іншого сюжету. В контексті історіографії рецензії М. Грушевського – один із різновидів аналітико-критичних досліджень, а лабораторія їх створення і видова розмаїтість, на що справедливо звернув увагу О. Ясь [58], засвідчують, що його досвід рецензійних практик заслуговує значно більшої уваги, особливо з точки зору формування компаративно-критичного мислення. В арсеналі вченого щонайменше 7 різновидів рецензійних праць. Тут рецензійні статті, оглядові рецензії, дискусійні рецензії, рецензійні нотатки, рецензійні замітки, рецензії-есеї, критично-бібліографічні огляди тощо. Рецензії найбільш рельєфно віддзеркалюють персоналістичний підхід до оцінки творчості того чи іншого історика, виокремлення його внеску в науку [45, с. I–XXIV; 46, с. IX–XXX]. Вони демонструють енциклопедичність знань і широку ерудицію вченого, високу професійну культуру, наукову безкомпромисність і тактовність. У цьому зв'язку доречно згадати думку Грушевського – студента, зафіксовану у “Щоденнику”, щодо коректності та етичності висловлювати наукові оцінки історичним діячам та критичні зауваги історикам. “...Історична праця, зазначав він, – єсть теж обов'язок для суду, що тра тільки судити правильно, не вдаючи з своїх думок конечну істину” [22, с. 108]. Принагідно зазначимо, що вчений не тільки сам був неперевершеним рецензентом, але й таким же модератором рецензування у редактованих ним виданнях, інтуїтивно відчуваючи і раціонально добираючи гідних авторів рецензій. Не буде зайвим зазначити, що майже кожна третя рецензія присвячувалась працям західних істориків.

З точки зору історіографії видається повчальним приклад М. Грушевського в його ставленні до етичних аспектів творчості історика. Застерігаючи колег від упередженості й суб'єктивізму суджень, він послідовно дотримувався виважених оцінок доробку істориків, демонструючи професіоналізм, високу культуру наукової полеміки і критики. Його перу належать створені із застосуванням принципів і методів нарративної психології біографічні нариси життя і творчості визначних постатей української і зарубіжної історіографії, аналітичні огляди їх праць, численні некрологи і статті, зокрема про Олексія Андрієвського, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Василя Ключевського, Олександра Кониського, Пантелеймона Куліша, Олексія Маркевича, Олександра Лазаревського, Петра Лебединцева, Остапа Терлецького, Івана Франка, Ізидора Шараневича, Тараса Шевченка, Якова Шульгина та багатьох інших.

З погляду уроків методології, важливою є опрацьована М. Грушевським примірною схемою наукового осмислення постатей істориків, викладена у статті “Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності”. Вона мала стати проспектом майбутньої монографії про видатного вченого і наставника, передбачивши: “провідні ідеї і життєві нерви його творчості”, їх відображення у взаємозв'язках наукової і суспільно-політичної діяльності. В якості джерел планувалось залучити “друковані писання, усні відомості, власні спостереження і переживання [9, с. 186–187]. Зазначені підходи слугували орієнтиром і критеріями вибору персоналій для створення біографічних нарисів. Знайомлячись з переліком персоналістичних досліджень М. Грушевського, може виникнути питання, чому, окрім відомої полеміки з М. Погодіним та його однодумцями, він намагався ніби не помічати багатьох інших російських істориків своєї епохи. Очевидно, це була своєрідна реакція вченого на праці тих

російських авторів, які стояли на великодержавницьких та українофобських позиціях. Водночас він захоплювався французькою соціологічною школою, школою синтезу, німецькою психологічною школою, польським романтизмом, західним позитивізмом, творчістю Е. Дюркгейма, В. Вундта, М. Лазануса та ін.

Михайло Грушевському належить і такий малопоширений у творчості істориків жанр як історична белетристика, яку деякі дослідники відносять до художньої історіографії [57, с. 71–72]. Історик вийшов за рамки уявлень про твори для “легкого читання”, а вдався до створення історичної прози високого рівня, яка репрезентує історизм доби Київської держави, Гетьманщини, другої половини XIX – початку XX ст. (“У святої Софії”, “Ясновельможний сват”, “Розмова з Кривоносом”, п’єси “Ярослав Осмомисл”, “Хмельницький в Переяславі”, кіносценарій “Запорожці”). Вона давала змогу відбити історичні та історіографічні події через призму психології дійових осіб літературних та драматургічних творів автора.

Сучасні грушевськознавці, з’ясовуючи самотність теоретико-методологічних поглядів історика на історіографію і аналізуючи його внесок у методику історіографічних досліджень [3; 22; 44], сходяться на тому, що історіографічне кредо М. Грушевського найповніше відбиває думка, вперше висловлена в 1894 р. і розвинута в наступні роки, щодо творчого характеру науки і її несумісності з будь-якими проявами догматизму. “Наука, – наголошував він, – це постійний скептицизм..., але лише такий, що веде за собою роботу синтетичну” [10, с. 74]. Вона не менш актуальна й сьогодні, коли в умовах декомунізації суспільства важливо позбутися догматичного підходу, який найбільше шкодить історичній науці й суперечить їй. Учений орієнтувався на правдиве висвітлення подій і фактів, дотримання об’єктивності в оцінці, у відповідальному ставленні до джерел, ретельне виступав проти довільної їх інтерпретації. Він не замикався на якійсь одній методології, але й не був еkleктиком, а шукав себе, свою репрезентацію історичного процесу і методику його пізнання. Залишаючись на ґрунті позитивізму, який рухався до постпозитивістських і модерністських парадигм, М. Грушевський не цурався неокантіанських підходів до історії. Ідея справедливості й гуманізму, прав і свобод особистості, методи позитивного дослідження та критичної інтерпретації джерел, історичних паралелей і аналогій, структурного підходу, текстологічного та порівняльно-історичного аналізу – все це простежується у творчості історика, еволюції його методологічних орієнтирів, які наближали українську історіографію до цивілізаційного розуміння історії. Не викликає заперечень думка Я. Дашкевича про те, що, почавши свої студії як історик народницького напрямку, М. Грушевський еволюціонував до національно-державницького трактування українського історичного процесу [23].

Розглядаючи історіографічне значення творчості, наукової, науково-організаційної та громадської діяльності М. Грушевського, слід виокремити ще один вимір – інституціональний. Він фундатор і лідер цілої низки наукових шкіл, дослідницьких і освітніх установ, редактор різноманітних видань, створив довготривалі науково-організаційні інституції у Львові та Києві, які справили величезний вплив на розвиток української історичної науки, сприяли її світовому визнанню. Вчений демонстрував неперевершений зразок працездатності, самовідданості, патріотизму, громадянської і національної свідомості та гідності. Свої ціннісні орієнтири, закладені в молоді літа, він висловив у віршованій формі: “Не бажаю я заплати, не бажаю слави, праця – то мені заплата, правда вища слава” [16, с. 361].

Таким чином, історіографічний огляд надбань новітнього грушевськознавства, осмислення маловідомих праць Михайла Грушевського дозволяє зробити висновок про його фундаторську місію у запровадженні та

інституціоналізації концепту “українська історіографія”, у проведенні історіографічних студій, лідерську роль у створенні львівської та київської наукових шкіл, особистий внесок в опрацювання історичних, філософських, теоретичних, методологічних та методичних засад історіографічного пізнання. Він, як історик європейського рівня, створив наукову схему-концепцію як історії України, так і національної історіографії, започаткував сучасне розуміння і заклав її науковий фундамент. Титанічна діяльність М. Грушевського як людини, яка не тільки писала історію і досліджувала розвиток історичної думки, але й творила її, особливо в революційну добу, справила колосальний вплив на весь наступний розвиток української історії, на формування модерної нації, на державотворчі процеси. Вона залишається потужною моральною підтримкою українства й сьогодні в усіх його справах щодо виходу з кризи, євроінтеграції і повернення України в окуповану частину Донбасу та анексований Крим.

150-річчя від дня народження великого мислителя і неперевершеного історика своєї епохи, символу українського державотворення та національного єднання Михайла Грушевського дає можливість, з одного боку, неупереджено оглянути його масштабну працю на полі української історіографії, оцінити його науковий подвиг, а з другого, – окреслити проблеми подальших досліджень. Чи не найкраще для цього підходять слова Олександра Оглоблина про те, що “творчість Грушевського – це вічна власність українства. І в історичній перспективі “Історія “України-Руси” Грушевського завжди стоятиме поруч з Шевченковим “Кобзарем” [37, с. 6]. Оця “вічність” орієнтує на системне і дедалі глибше осмислення наукової лабораторії і повчального досвіду вченого на ниві історіографії, його імплементації в український та європейський історіографічний процес. Саме з погляду інтеграції української історіографії у європейське історіографічне поле особливо актуальним видається внесок історика в адаптацію української історичної науки до тогочасних європейських історіографічних практик і засвоєння інноваційних методик. Нова історіографічна ситуація, що складається після Євромайдану та Революції гідності, ухвалення законів про декомунізацію суспільства, завершення 50-томного академічного видання творів М. Грушевського, відкриває додаткові можливості для повнішого і більш цілісного осягнення його творчої спадщини в контексті цивілізаційного трактування історії та антропологічного розуміння історіографії.

Список використаних джерел

1. *Багалій Д.* Академік М. Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях, 1927. – №1. – С. 160–217.
2. *Богдашина О. М.* Методика історичних досліджень М. С. Грушевського // Вісник Харк. Держ. академії культури. – Вип. 37. – 2012. – С. 29–39.
3. *Будз В.* Методологія філософії історії Михайла Грушевського // Наук. зап. Тернопільського держ. пед. ун-ту, 2000, №4. – С. 81–85.
4. *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Нью-Йорк: Сучасність, 1985. – 119 с.
5. *Гирич І.* Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського // Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.14. – Л.: 2008. – С. УІ–УІІ.
6. *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 // Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М. С. Грушевського / Упорядн. А. П. Демиденко. – К.: Веселка. 1992. – 551 с.
7. *Грушевський М. С.* Апостол праці // Україна, 1926. – Ч.6. – С. 3–20.
8. *Грушевський М.* Барське староство. Історичні нариси ХУ–ХУІІІ ст. – Л.: ІУ, 1996. – 624 с.
9. *Грушевський М. С.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.8. – Л.: Світоч, 2007. – С. 185–192.
10. *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі // Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.1. – Л.: Світоч, 2002. – С. 65–74.
11. *Грушевський М.* Дорогою віків // Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.1. – Л.: Світоч, 2002. – С. 321–322.
12. *Грушевський О.* З початків нової української історіографії // Україна, 1914. – Кн. II. – С. 57–63.
13. *Грушевський М.* Історія й її соціально-виховуюче значіння // Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.4(1). – Л.: Світоч, 2007. – С. 267–276.
14. *Грушевський М.* “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці //

- Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.10 (1). – Л.: Світоч, 2015 – С. 244–259. 15. *Грушевський М.* Місія Драгоманова // Грушевський М.С. Тв. у 50 т. – Т.10(1). – Л.: Світоч, 2015. – С. 69 – 103.
16. *Грушевський М.С.* “Не бажаю я заплати, не бажаю слави” // Грушевський М.С. Тв. у 50 т. – Т.12. – Л.: Світоч, 2011. – 544 с. 17. *Грушевський М.* Проект організації Науково-дослідної кафедри історії України в Києві // Репресоване краєзнавство. – К.: Наш край, 1991. – 487 с. 18. *Грушевський М.* [Рецензія] Potkanski K / Krakow przed Piasmami / – Krakow, 1898 // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXVI. – С. 6–8. 19. *Грушевський М.* Справа українських кафедр і наші наукові проблеми. / Грушевський М.С. Тв. у 50 т. – Т.2. – Л.: Світоч, 2005. – С. 458–484. 20. *Грушевський М.* Три Академії // Грушевський М.С. Тв. у 50 т. – Т.10(1). – Л.: Світоч, 2015– С. 399–412.
21. *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М. Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті // Грушевський М.С. Тв. у 50 т. – Т.2. – Л.: Світоч, 2005. – С. 397–411. 22. *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 / Упорядн. Л.Зашкільняк. – К., 1997. – 264 с. 23. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій. – Л., 1999. – С.63–85. 24. *Дашкевич Я.* Найвидатніший український історик // Слово і час, 1991. – №9. – С. 18–24. 25. *Зашкільняк Л. М. С.* Грушевський в Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 / Упорядн. Л. Зашкільняк. – К., 1997. – С.222–255. 26. *Зашкільняк Л.* Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. 1999. – №2–3. – С.233–253. 27. *Зашкільняк Л.* Формування новочасної української історіографії в Галичині у ХІХ столітті // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w ХІХ і ХХ w. Т. V. – Rzeszów, 2007. – С. 42–53. 28. *Інститут історії України Національної Академії наук України.* 1936–2006 / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: ІУ НАН України, 2007. – 818 с. 29. *Калакура Я. С.* Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність. – К., 1998. – С.12–16. 30. *Калакура Я. С.* Михайло Грушевський – будівничий української держави // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – :Укр. видавн. спілка. – 2002. – С.144–152. 31. *Калакура Я. С.* Синтез української історії у працях М. Грушевського // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Серія Історія. Вип.91–93. – 2007. – С.24–37. 32. *Калакура Я. С.* Історична школа М. Грушевського у Львові // Я. Калакура. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – С. 210–217. 33. *Козут З. С.* Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної історії України. – К., 2004. – С.187–217. 34. *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // М. Грушевський. Барське староство. Історичні нариси (ХУ–ХУІІІ ст.). – Л., 1996. – С.577–622. 35. *Кущий І. П.* Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. – Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с. 36. *Педич В.* Історична школа Михайла Грушевського у Львові. – Івано-Франківськ, 1997. – 2008 с. – 208 с. 37. *Оглоблин О.* Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Український історик, 1964. – №2–3. – С. 1–6. 38. *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиріччя (1924–1934). – К., 1993. – 198 с. 39. *Плохій С.* Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 600 с. 40. *Приймак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К., Кембрідж, 1991. – 80 с. 41. *Смолій В.А., Сохань П. С.* Видатний історик України // М. Грушевський. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.1. – С.УІІІ–ХХХІХ. 42. *Тельвак В. В.* Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // Дрогобицький краєзнавчий збірн. – Дрогобич. 2005. – Вип. ІХ. – С.47–60; 43. *Тельвак В. В.* Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань. – Дрогобич, 2011. – 236 с. 44. *Тельвак В.* Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). // Київська старовина, 2002. – С.3–28. 45. *Тельвак В.* Михайло Грушевський як історик у світлі своїх рецензій // Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.15. – Л.: Світоч, 2007. – С. І–ХХІУ. 46. *Тельвак В.* Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема // Грушевський М. С. Тв. у 50 т. – Т.46(10). – Л.: Світоч, 2013. – С. ІХ–ХХХ. 47. *Тельвак В.В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк – Дрогобич: Вимір, 2002. – 236 с. – №2. – С. 3–28. 48. *Тельвак В.В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). – К.:Дрогобич. 2008. – 494 с. 49. *Тельвак В. В.* Рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття: автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 2009. – 37 с. 50. *Тельвак В. В.* Суб’єкт історичного процесу в історіографії М. С. Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.17. – 2007. – С.43–59. 51. *Тельвак В. П., Тельвак В. В.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – Дрогобич, 2005. – 334 с. 52. *Тельвак В. П.* Михайло Грушевський – дослідник української історіографії: автореф. дис..

...канд. іст. наук. – К., 2004. – 19 с. 53. *Тельвак В.П.* Михайло Грушевський – дослідник української історіографії (теоретико-методологічний аспект) // Дрогобицький краєзнавчий збірн. – Вип. XIV–XV. – Дрогобич, 2011. – С. 286–294. 54. *Тельвак В. П.* Наукова спадщина Михайла Максимовича в історіографічній творчості Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2004. – Вип. УІІІ. – С.331–337. 55. *Тельвак В. П.* Формування Михайла Грушевського як історіографа // Історія 91–93, 2007. – С. 69–71. 56. *Юркова О. В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) – К. : ПУ НАН України, 1999. – С. 433 с. 57. *Янкова Н. І.* Історичні коди у творчості Михайла Грушевського (“Академія”). – К., 2013. – 160 с. 58. *Ясь О.* Рецензія у науковій творчості історика: проблема різновидів та функціонального призначення // Україна модерна. – Критика, 2007. – Ч.12. – С. 97–128.

Ярослав Калакура

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ СТУДИИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО: ОПЫТ И УРОКИ

В статье с учетом достижений новейшей историографии и на основе привлечения малоизвестных источников или их нового прочтения исследуются опыт и поучительные уроки историографических студий Михаила Грушевского, освещается его вклад во внедрение и содержательное наполнение концептов “историография” и “украинская историография”. Предложено типологию жанров и проблематики историографических трудов ученого, показан ряд их особенностей. Обращено внимание на лидерскую роль историка во львовской и киевской научных школах, в обогащении ими опыта разработки исторических, философских, методологических и методических основ историографического познания.

Рассмотрены наиболее характерные черты научной лаборатории и академического стиля историографических исследований М. Грушевского, включая написание биографических трудов, критико-библиографических обзоров и рецензий, сделано ударение на их европейский контекст. Выделен ряд недостаточно исследованных аспектов проблемы, высказаны предложения по ее дальнейшему изучению.

Ключевые слова: М. Грушевский, историография, украинская историография, историографические студии, жанры, европейский контекст, методология, опыт историописания, научные школы, лаборатория.

Yaroslav Kalakura

MYKHAILO HRUSHEVSKYS' HISTORIOGRAPHY STUDIOS – THE EXPERIENCE AND LESSONS

Considering the achievements of modern historiography and based on the involvement of a little-known sources or new reading they study the experience of historiographical studios of Hrushevsky, its role in the implementation and institutionalization of the term of historiography and “Ukrainian historiography”. They proposed the typology of genre and issues of the historiographical studies and revealed a number of features They pointed out an evolution of content of the “historiography” concept in the work of the historian, made a typology of issues. They highlight leadership role of the scientist in Lviv and Kyiv scientific school, his contribution to the study of historical, philosophical, methodological and methodical bases of historiographical knowledge.

It's considered the specific genres of scientific laboratory and academic style of Hrushevskiy historiographical studies, including critical and bibliographic reviews. The author analyzes their European context. Paid attention to the insufficiently investigated aspects, made suggestions for further processing.

Key words: Hrushevsky, historiography, Ukrainian historiography, historiographical studios, genre, European context, methodology, historiography experience, scientific schools, laboratory.

УДК 94(4-11):930.85:32(091)

Алла Киридон

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ: ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ ТА МАСОВИХ УБИВСТВ

Трансформація пам'яті у постбіполярному світі неминує призвела до загострення уваги до спогадів очевидців трагедій ХХ сторіччя – Голокосту, сталінських репресій, інших етнічних і політичних геноцидів. Характерним явищем в перехідній епохи стає (ре)артикуляція смислів стосовно минулого й сьогодення. Політика пам'яті щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств має як спільні, так і відмінні риси в країнах Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: політика пам'яті, комеморативні практики, тоталітарний режим, демократія, вшанування, місця пам'яті, геноцид.

Останні десятиріччя, позначені глобалізаційними впливами, труднощами трансформації посттоталітарних режимів, кардинальними зрушеннями на геополітичній мапі світу й Європи (зокрема Центрально-Східної) спричинили серйозні зміни в сприйнятті минулого країн регіону. В умовах лібералізованого посттоталітарного суспільства колективна / соціальна пам'ять* виступає одним із найважливіших механізмів розвитку демократичних засад громадянського життя, чинником пошуку ідентичності як на рівні індивіду й спільнот, так і на рівні суспільства в цілому, важливою умовою формування громадянського суспільства як форми консолідації й інтеграції членів суспільства на основі їхніх потреб та інтересів, що не охоплюються діяльністю держави. Не випадково трансформація пам'яті у постбіполярному світі неминує призвела до відродження (відживлення) й пошуку (творення) нових колективних та індивідуальних “пам'ятей”, загострення уваги до спогадів очевидців трагедій ХХ сторіччя – Голокосту, сталінських репресій, інших етнічних і політичних геноцидів.

Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями “Vergangenheitsbewältigung” (подолання минулого) або “Vergangenheitspolitik” (політика минулого). Водночас “біль пам'ятання” є універсальним, попри різнохарактерність та полімозаїчність історичного розвитку держав та націй. Важливо чітко усвідомлювати не лише “що пам'ятати”, але й “як пам'ятати”, аби не виховати покоління, позбавлене відчуття національної гордості. Намагання зрештувати минуле небезпечно вже тим, що відкриває шляхи для політичних спекуляцій. Ідеться про дози і ще більшою мірою – про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної аудиторії, оскільки виникає реальна небезпека “перенесення провин” з одного суб'єкта на інший і виникнення на цій основі відчуттів національної ущемленості, “комплексу жертви”, запрограмованості на поразку [43, с. 271–272].

Частково до досвіду країн Центральної та Східної Європи, щодо ставлення до комуністичного минулого та його спадщини вже зверталися дослідники [2; 4; 7; 15; 19; 22; 27; 28; 32; 33; 34; 37; 45; 48; 49; 50; 54; 56 та ін.].

* Використовуємо терміни колективна / соціальна / культурна пам'ять, дистанціюючись від широкоживаного, але, на нашу думку, неоднозначного, метафоричного й некоректного, терміну “історична пам'ять”.

Метою пропонованого повідомлення є опис шляхів і методів символічної репрезентації минувшини, механізмів реалізації політики пам'яті, особливостей вираження комеморативних практик в умовах демократії щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств. Методологічний інструментарій зумовлений специфікою об'єкта дослідження й реалізований у використанні аналізу документально-правових актів у сфері комеморативних практик, моніторингу публічних заходів інституційно-підпорядкованих установ, контент-аналізу основного наповнення медійних суб'єктів у площині пам'яттєвих смислів.

Розгляд політики пам'яті щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств в умовах демократії лежить у кількох площинах: загального і конкретного. У найширшому вимірі досягнення задекларованої проблеми пов'язане з комплексним аналізом низки сегментів, серед яких увиразнимо, зокрема, аналіз законодавчої складової щодо тоталітарної ідеології; декомунізацію; освітню складову цієї царини; пошукову та дослідницьку діяльність науковців; розгляд збереженості та доступності архівів; ревізію історії тоталітарних режимів; інформаційну політику; політику пам'яті; комеморативні практики. У пропонованій статті увагу здебільшого приділено двом останнім складовим.

Композиційно виклад матеріалу передбачає теоретико-методологічну компоненту сутності політики пам'яті; характеристику шляхів і методів символічної репрезентації минувшини; аналіз конкретних прикладів вшанування жертв геноцидів та масових убивств в окремих країнах. Ми свідомі того, що політика пам'яті (“історична політика”) визначається як внутрішніми особливостями кожної країни, перебігом політичного процесу, політичною культурою, культурою пам'яті, так і характером розвитку міжнародних відносин та зовнішніми впливами. Окрім того, політика пам'яті корелюється з політикою ідентичності, що її проводить держава. Відтак йдеться про 1) заходи спільні (загальні), притаманні як загальна тенденція країнам демократії; та 2) характерні для конкретної країни / суспільства.

У складному просторі творення нових відносин вагомим чинником є політика пам'яті. До наукового вжитку увійшли схожі за змістом поняття: “історична політика”, “меморіальна політика”, “хронополітика”. Польські дослідники А. Вольф-Повенська та Т. Стрик використовують поняття “політики щодо пам'яті”, розуміючи “свідомі дії політичного класу, його адміністрації, урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті” [48, с. 31; 62, с. 69–70].

Узагальнюючи існуючі визначення, розглядаємо політику пам'яті як сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. При цьому політика пам'яті: 1) стосується передусім інтерпретації минулого; 2) вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади; 3) є важливою складовою державної гуманітарної стратегії; 4) характеризується актуалізацією та вибірковістю, акцентує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи інші. Зауважимо, що “пам'ять” розглядається нами як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв'язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє. Тобто пам'ять завжди виступає як актуальний конструкт. Суть сучасного у контексті формування простору пам'яті полягає, по-перше, в уявленні про своє майбутнє, яке нація, група, родина прагне мати, і, по-друге, що саме необхідно утримати з минулого, аби підготувати це майбутнє.

Базовими принципами вибудови образів-спогадів при конструюванні політики пам'яті є травма / трагедія та триумф. Травмуючий образ минулого концептуалізує політику пам'яті держави, водночас триумф – героїзує її. Особливо жакливі сторінки минулого потрапляють в зону “змови мовчання” (колективна пам'ять намагається не згадувати те, що травмувало її найболючіше). Однак політика пам'яті актуалізує ці зони для того, щоб “Ніколи знову!”. Посередництвом політики пам'яті відбувається трансляція історичного досвіду, іноді гостро травматичного. Як зауважив Ю. Шаповал, “офіційна політика пам'яті в ідеалі має концентрувати енергію соціуму навколо створення образів минулого, здатних виконувати роль орієнтаційних матриць щодо майбутнього” [54].

Однак, підкреслює Ж. Мінк, минувшина має вагу, тільки якщо відповідає стратегії дієвців. Зацікавлених дієвців спокушає символічне минуле (яке має мобілізаційну силу). За висловом польського інтелектуала А. Міхніка, існує так званий “егоїзм болю”, який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитої минувшини, залишаючи в затінку інші, і забезпечує цим ефективність стратегії історизування. Ми стикаємося тут із типологією, яка вирізняє ношу минувшини (те, що ми несемо в собі) і вибір минувшини (те, чим користуються в політичних цілях)” [15, с. 23].

Різноманітними є технології трансляції образів минулого. Зокрема, в прагматичних концепціях радянської “політики пам'яті” абсолютним монополістом виступала держава.

Репрезентації минулого здійснюються в вигляді різноманітних практик:

- вербалізованих (промови політичних лідерів, підручники, наратив тощо);
- візуальних (державна символіка, пам'ятники, музеї тощо);
- ритуальних (паради, свята тощо).

Актуалізація політики пам'яті відбувається також через місця пам'яті (П. Нора).

Таким чином, “політика пам'яті” полягає у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань (уявлень) про минуле, яке досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ та ін. [26].

У політиці пам'яті відображаються:

- досвід суспільства,
- актуальний стан його базових інститутів,
- його соціально-політична структура,
- співвідношення суспільних сил,
- переконання та оцінки державно-політичних лідерів.

У своїй змістовній основі, функціях, спрямованості та інших сутнісних характеристиках державна (офіційна) політика пам'яті визначається, передовсім: особливостями державно-політичного, суспільно-економічного ладу та апарату державного управління, міжнародного становища держави; ступенем реального суверенітету країни (народу) у минулому та сьогодні тощо; базовими (актуальними) потребами суспільного розвитку, конкретно-історичними викликами, що стоять перед певною державною (політичною нацією, народом тощо); перебігом історичного минулого, цивілізаційними традиціями певної держави (нації); особливостями конкретної культурно-освітньої системи, традиційної культури, етноконфесійним складом населення тощо.

Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина.

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних пережиттів минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей (приміром, перемоги на виборах). До елементів сузільної пам'яті звертаються заради:

здійснення політичних перетворень,
створення об'єднуючих символів,
зміни політичного режиму, компрометації політичного суперника,
повернення до попереднього суспільно-політичного устрою тощо.

Термін “політика пам'яті” є відносно новим та актуальним у рамках різних соціально-гуманітарних наук, що викликає помітні дискусії. Зокрема, депутат Європейського парламенту від Німеччини, Елмар Брок зауважив, що концепція “політики пам'яті” виглядає спірною через використання самого слова “політика”, яке, як відомо, не найкращий друг історії. Універсалізуючи підхід з огляду на варіативність моделей пам'яттєвих смислів, він виокремив два принципово важливі моменти в проведенні політики пам'яті:

по-перше, її реалізація дає можливість співпраці різних країн і груп населення, на основі загальних переживань найважливіших подій історії,

по-друге, політика пам'яті означає, що існує усвідомлювана суспільством необхідність познайомити своє молоде покоління, в якого немає досвіду переживання найгостріших моментів національного минулого, з історією [3].

Відомий німецький теоретик Г. Люббе розглядає практику оновлення живого спогаду як “ритуальну”, зауважуючи, що в процесі спогадів суб'єкт діє не в рамках власної пам'яті, а відповідно до своєрідних усталених зразків, позначених печатками певних інститутів та традиції [31, с. 52]. Відтак, “цілком природно розблоковує механізм, потрібний для нової інтерпретації історії. і водночас породжує побічне явище політики пам'яті: бухгалтерію жертв, шукання нових доміант власної тотожності в оперті на історію – об'єктивне явище, з яким важко полемізувати – “кінець епохи свідків” (Ян Ассман добачає в ньому універсальне явище, що сягає корінням ще римської традиції) [49, с. 57].

Підставою для узагальнення тенденцій у розвитку комеморативних практик є увиразнення спільних рис історичного розвитку. Так, Р. Граба спробував схарактеризувати своєрідні “сталі елементи” в розвитку історії Центрально-Східної Європи за останні двісті років:

по-перше, **метастази війни**, тобто специфічний досвід двох світових воєн, позначений, одного боку, радістю виникнення модерних національних держав, але, з другого, трагедією окупації (німецької та советської) та Голокосту євреїв;

по-друге, **не-тяглість** історичних процесів, оприявнена в браку державности в ХІХ ст. та в змінах кордонів і примусових переселеннях небачених раніше розмахів у ХХ ст.;

по-третє, **гібридність**, виявлена у співіснуванні на порівняно маленькому просторі конденсованої мозаїки етнічних і національних груп. Під час nation building на цих теренах нерідко відбувалися процеси, властиві міграційним спільнотам. Різниця полягала в тому, що рушієм цих процесів були не “чужі”, а спільнота, яка протягом тривалого часу була гомогенною групою;

по-четверте, нарешті, півстоліття **досвіду комунізму / “реального соціалізму”** [49, с. 54–55].

Водночас дослідник наголосив, що “Центрально-Східна Європа особливо вирізняється під кутом зору зіткнення національних інтересів, джерела яких містяться в гібридному минулому та суспільній структурі” [49, с. 57]. При цьому автор покликається на справжні суперечки та конкуренції словацько-угорської, польсько-німецької, білорусько-литовської, чесько-німецької чи польсько-української пам’яті, що також становлять вагомий чинник поточної політики.

Виходячи з того, що лад післявоєнної Європи було побудовано на зумисно сфальшованій пам’яті, Тоні Джадт дійшов висновку, що з 1989 р. його формують у свою чергу, на *компенсаційному надлишку пам’яті*: інституціоналізоване публічне згадування як сам фундамент колективної ідентичності [59, ss. 933, 964]. Політика будь-якої держави в сфері національної пам’яті ґрунтується на трьох принципах: амнезія – забування деяких “сюжетів”, актуалізація – “пригадування” забутих подій, імен і дат; амбівалентність – одночасне існування різних трактувань окремих явищ. При цьому варто враховувати “роботу трауру й забуття” [57], зміст яких корелюється індивідуальними пам’яттю та досвідом. І хоча Т. Джадт погоджувався з тим, що певний ступінь замовчування, навіть забування, є умовою громадянського здоров’я, він підкреслював також, що для позитивного сприйняття цього “відкидання” у сфері пам’яті необхідним є попереднє пам’ятання [22, с. 301].

Якщо в тоталітарних суспільствах колективна пам’ять творилася “міністерствами правди”, і саме в цьому контексті виникли поняття “репресованої пам’яті”, “травматичної пам’яті”, “скривджених народів”, врешті, “реабілітованої пам’яті”, то нині на посткомуністичному просторі відбувається повернення значущих фактів, які належали до загнаної в глибини пам’яті. Посттоталітарна пам’ять надає сенс тим епізодам минулого, що значущі для певної спільноти, нації, перевагу тим постатям, подіям і процесам, які сприяють формуванню самообразу цієї нації, утвердженню її ідентичності. Пам’ять прагне не стільки відобразити минуле таким, як воно було насправді, скільки формувати його сенс для сучасності. У цьому контексті має сенс відомий вислів – “вибираючи спосіб увічнити минуле, нація водночас вибирає своє майбутнє”, тому що тим самим нація відповідає на ті питання, які потрібно знати [35]. “Так виходить, – зазначає Т. Гундорова, – що минуле – особливо, коли воно забарвлене травматичними переживаннями, – впливає на майбутнє і викорінює з буття сучасність. Прив’язаність до травматичного минулого ставить нащадків у позицію заручників: фізично не причетні до минулих подій майбутні покоління виявляються до них прив’язаними, а сучасність стає натомість чимось, що не піддається репрезентації, є непійманою [11, с.10].

У посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи дискусії щодо пам’яті залишаються надзвичайно актуальними, що перетворює їх на чинник, який помітно впливає на життя суспільства та визначає характер політичних процесів. Важливість осмислення питань колективної пам’яті для цієї групи країн пов’язане з утвердженням власної ідентичності й вирішенням питання так званої перехідної (транзитної) справедливості. Останнє пов’язане з упровадженням програм перевірки й люстрації, обвинуваченням комуністичних лідерів та агентів відповідних спецслужб, відкриттям секретних архівів для громадськості тощо. Як правило, дослідники виокремлюють дві основні позиції в ставленні країн Центрально-Східної Європи до свого комуністичного минулого: “пробачити й забути” або “переслідувати й карати”.

Загалом же, специфіка вирішення як проблеми ставлення до тоталітарного минулого, так і утвердження власної культурної (національної) ідентичності в посткомуністичних країнах, обумовлюється складністю феномену колективної пам’яті й особливостями сучасної політичної культури, яка є вагомим компонентом характеристики політики пам’яті. Йдеться про

взаємообумовленість цих складників. Одним із яскравих прикладів є еволюціонування політичної культури та відповідне формування пам'яттєвих смислів в Німеччині. Узагальнено аналіз періодизації становлення політичної культури в Німеччині подає Герт Пікель [61]:

1. *Початковий етап до 1945 р.*, що може бути охарактеризований критичним ставленням до політичних інститутів, авторитарними орієнтаціями й вірою в авторитет вождя, завищеною національною гордістю, слабким укоріненням демократичних цінностей, відсутністю інтересу до політичної участі, а також обмеженим знанням та розумінням політики. У цей період політична кон'юнктура характеризувалася неефективністю партійного плюралізму і недостатнім рівнем політичної соціалізації та відсутню політичної освіти.

2. Відновлення та посилення демократії в суспільстві. *“Вихід з культури “мерзенних вчинків” (1945–1966)*, визначалося прагматичним дистанціюванням від минулого, невпевненістю та аномією у царині цінностей, орієнтацією на виживання та відбудову, сильною прив'язкою позитивного ставлення до демократії до економічного зростання, незначним інтересом до політичної участі. За результатами соціологічних досліджень цього періоду, очевидною була дистанція від політики та політичної участі (у 1953 р. лише третина німців інколи говорила на політичні теми (8 % – часто), а у 1955 р. 70 % батьків висловилися негативно щодо перспективи політичної кар'єри сина), скептичне ставлення до партійної системи (у 1949 р. 51 % німців не довіряв політичним партіям, а у 1950 р. 47 % німців вважали партійний плюралізм “неважливою проблемою” (1960 р. – 21 %, 1972 р. – 12 %), невикоріненість національної політичної системи (у 1959 р. тільки 7 % були горді за політичну систему країни (1978 рік – 31 %).

3. Партиципаторна революція та диференціація політичних уявлень. *“Шлях до громадянської культури” (1967–1982)*, що характеризувався протидією авторитарним цінностям, інтенсифікацією різних форм політичної участі, вимогами “більше демократії”, становленням громадянської політичної культури. Серед основних причин зміни типу політичної культури чи партиципаторної революції називали радикальні зміни цінностей у молодшого покоління та його поступовою політизацією, що за наслідок мала диференціацію поколінь та диференціацію ставлення до цінностей демократії.

4. Політична похмурість та розвиток критичного осмислення. *“Від громадянської культури до критичного громадянина” (1983–1989)*, серед рис якої визначаються криза легітимності західної демократії, криза довіри населення до політики, дистанціювання від інституціоналізованої політики, зниження членства в партіях, завищені очікування від держави, виникнення критичного громадянина (недовіра до політичних партій та об'єднань, але при цьому сильна віра в демократію).

5. *“Стіна в головах”*. Політична культура після об'єднання. *“Диференціація політичної культури” (1989–2014)*, серед рис якого були єдиний процес плавлення двох систем та культур, поєднання різних соціалізацій та різної історичної пам'яті, розмежування між інституційним та культурним об'єднанням, дебати щодо політико-культурної інтеграції східних німців в загально німецьку демократичну державу. І все ж, уніфікація Німеччини, окрім забезпечення постійного зростання економічних показників, передбачала зміну суспільної свідомості, прийняття іншої генераційної (якщо йдеться про переосмислення досвіду нацизму) чи ідеологічної (щодо розбіжностей Схід-Захід) картини світу.

Таким чином, Німеччина пройшла складний шлях подолання наслідків свого історичного минулого у суспільній свідомості, упровадження кардинальних змін у національну політичну культуру в досить короткий строк. Жодна з країн,

оглядаючись на власну історію на початку ХХ століття, не несе такого усвідомленого тягаря злочинів, як Німеччина, характерним для якої було почуття колективної провини як детермінанта політичної культури. Проте і жодна інша країна – пропри першопочаткові сумніви та внутрішній супротив – не вийшла чеснішою та успішнішою за Німеччину. Самокритичні спогади про націонал-соціалізм, його причини та наслідки, набували все більшої присутності: починаючи від підручників з історії, медіа до облаштування місць нагадування та вшанування пам'яті, від відзначення певних дат, промов політиків до буденного життя та мистецтва. Ці спогади стали найвпливовішим тлом формування політичної культури сучасної Німеччини. Це історичне знання було надзвичайно потужним контекстом, у рамках якого доводилося політично, культурно та духовно діяти в умовах об'єднання.

Фактично вже три покоління німців опановують психологічну проблему, пов'язану зі злочинами Третього Рейху, формуючи власне ставлення до нацистського минулого. Суттєвою відмінністю між першим і третім поколінням виступає те, що останнє не розглядає нацистське минуле через призму злочинів і подій, пов'язаних з Голокостом. Більше того, ідентифікуючи себе, вони зауважують, що вони *німці* і саме з цим пов'язують відповідальність. Це проявляється у тому, що німці розглядають свої взаємовідносини з представниками інших національностей через призму подій Голокосту і дій Гітлера. Таким чином, висувається гіпотеза про колективне почуття провини, яке й досі виступає ідентифікуючою ознакою уже для третього повоєнного покоління [37].

З огляду на сутнісні характеристики політики пам'яті та задекларовану тему, розглянемо лише один із напрямів комеморативних практик – практики вшанування жертв геноцидів та масових убивств в умовах демократії. Як наголошує у своїй змістовній розвідці “Проблеми демократії” директор Інституту політології Рейн-Вестфальського технологічного університету К. Ленк, демократичні форми конституційної організації ніколи і ніде не виникали “самі собою”. У невід’ємну складову політичної культури вони, як правило, перетворюються у результаті соціальних конфліктів і політичної боротьби, що в європейській історії тривала впродовж цілих століть. Не вдаючись до детального аналізу, скористаємося запропонованим автором чотирьохкомпонентним описом багатомірності самого поняття “демократія”:

1. Демократія як комплексне визначення системи;
2. Демократія як легітимація політичної системи;
3. Демократія як організаційний принцип (форма панування);
4. Демократія як принцип поведінки (форма культури і система цінностей)

[60, s. 933–986; 10, с. 193].

З огляду на те, що “комеморативні практики є найважливішим способом політичної репрезентації” [52], проаналізуємо конкретні сюжети практик вшанування жертв геноцидів та масових убивств в умовах демократії. Засадничим при цьому є положення французького вченого Ф. Ар'єса (який досліджував ставлення до смерті в західній культурі, вивчав процеси і техніки комеморації в історії ментальностей) щодо ролі меморіальних монументів і ритуалів (див. його роботу “Людина перед обличчям смерті” (1977).

Одним із проявів комеморативних практик є *визначення пам'ятних / скорботних дат*.

У резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи “Необхідність міжнародного засудження злочинів комуністичних тоталітарних режимів” (2006 р.) зазначалося: “Асамблея суворо засуджує численні порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, висловлює жертвам цих злочинів свої співчуття, розуміння та

визнає їхні страждання”. У документі наголошувалося, що “знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому. До того ж, моральна оцінка й засудження вчинених злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь. [...]”. Ці слова безпосередньо стосуються й України, яка унаслідок репресій, депортації та організованого радянським режимом геноциду втратила мільйони мешканців.

Європейський день пам’яті жертв сталінізму і нацизму був проголошений Європейським парламентом 23 вересня 2008 р. Його метою є вшанування пам’яті жертв масової депортації та винищення, а також зміцнення демократії, миру і стабільності в Європі. Перше офіційне відзначення цього дня було організовано 2011 р. у Варшаві, під егідою польського головування. Ця дата ознаменувала прийняття “Варшавської декларації”, підписанти якої наголосили на необхідності збереження пам’яті про лихі наслідки тоталітарних режимів і закликали Європейський Союз досліджувати і збирати документацію, пов’язану зі злочинами, що вчинили ці режими. У наступні роки офіційні урочисті заходи відбулись в Угорщині, Литві, Латвії.

14 червня 2011 р. у Люксембурзі на засіданні Ради міністрів із питань юстиції та внутрішніх справ ЄС розглядалося питання щодо пам’яті про злочини тоталітарних режимів у Європі. Рада закликала країни-члени і Єврокомісію зберігати пам’ять про тоталітарне минуле Європи. “Рада закликає країни-члени і Комісію висувати або підтримувати ініціативи, спрямовані на інформування й освіту громадськості в питанні тоталітарного минулого Європи, а також здійснювати дослідницькі проекти, зокрема на міжнародному рівні”, – сказано в документі. При цьому у висновках зазначалося, що багато країн-членів ЄС пережили трагічне минуле, викликане тоталітарними режимами, незалежно від того, чи були ці режими комуністичними, націонал-соціалістичними чи якимись іншими. Рада ЄС також нагадала, що Європейський Союз засновано на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і прав людини. При цьому міністри відзначили необхідність забезпечити “чесне ставлення” до жертв усіх тоталітарних режимів. У документі сказано, що заперечення злочинів тоталітарних режимів має розглядатися відповідно до адекватних стандартів, беручи до уваги (де необхідно) національні обставини та юридичні традиції країн-членів, а також поважаючи свободу слова”. Міністри також закликали Єврокомісію вивчити додаткові можливості з фінансування або залучення грантів на дослідницькі проекти щодо тоталітарних режимів, а також інформувати країни-члени і зацікавлені сторони про конкретні кроки щодо збереження пам’яті про тоталітарні режими.

Серед знакових щодо вшанування жертв тоталітарних режимів виокремимо дві події 2009 р. Так, 2 квітня 2009 р. Європейський Парламент за ініціативи парламентаріїв країн Балтії запропонував у Декларації “Європейська свідомість і тоталітаризм” “з метою збереження пам’яті про жертв масових депортацій і знищень, укорінення демократії, зміцнення миру та стабільності на континенті” щорічно відзначати 23 серпня (день підписання пакту Молотова-Ріббентропа у 1939 р., що розділив Європу на дві сфери інтересів за допомогою секретних додаткових протоколів) як загальноєвропейський день пам’яті жертв всіх тоталітарних і авторитарних режимів. У Декларації, зокрема, зазначалося, що “Європа не буде єдиною, якщо вона не зможе сформуванати загальне уявлення про свою історію, не визнає фашизм, сталінізм, фашистські та комуністичні режими загальним успадкуванням і не організує чесного та уважного обговорення злочинів цих режимів у минулому сторіччі” [16]. Підкресливши важливість збереження пам’яті про минуле (“тому що без правди та пам’яті не може бути примирення”), Європа підтверджувала свою єдину позицію стосовно усіх тоталітарних режимів, незалежно від ідеологічного тла (“засуджує всі злочини

проти людства та масові порушення прав людини, що були вчинені усіма тоталітарними та авторитарними режимами” [16]). Було також запропоновано створити Платформу Європейської Пам'яті та Свідомості задля підтримки розвитку співробітництва між національними дослідницькими установами, що спеціалізуються на історії тоталітаризму, а також задля створення загальноєвропейського центру документації/меморіалу жертвам усіх тоталітарних режимів. Під час пленарного засідання в Брюсселі 2 квітня 2009 р. 553 голосами “за”, 44 – “проти” і 33, що “утрималися”, депутати Європейського парламенту виявили свою “повагу до всіх жертв тоталітарних та недемократичних режимів у Європі” й оголосили **23 серпня загальноєвропейським Днем пам'яті жертв тоталітарних та авторитарних режимів**.

На згаданому пленарному засіданні Європарламенту констатовано, що Європа може по-справжньому об'єднатися лише тоді, коли всі її країни будуть здатні подивитися на свою історію з однієї позиції, коли вони будуть ладні визнати сталінізм, нацизм і фашизм “спільним спадком” і провести чесні та ґрунтовні дебати про всі тоталітарні злочини минулих десятиліть. Таке відкрите обговорення трагедії ХХ століття лише зміцнить подальшу європейську інтеграцію. У Брюсселі було висловлено також пропозицію створити загальноєвропейський документаційний центр і музей пам'яті жертв усіх тоталітарних режимів [47].

Наступний крок здійснено 3 липня 2009 року – Комітет з демократії Парламентської Асамблеї ОБСЄ (на засіданні у Вільнюсі) прийняв резолюцію “Возз'єднання розділеної Європи”, якою пропонувалося встановити 23 серпня Днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму. Того ж дня, 3 липня 2009 року, Парламентська Асамблея ОБСЄ ухвалила резолюцію “Заохочення прав людини та громадянських свобод у регіоні ОБСЄ в ХХІ столітті”, у якій 23 серпня названо Загальноєвропейським Днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму в ім'я збереження пам'яті жертв масових страт і депортацій. У резолюції ОБСЄ зазначено, що Європа “зазнала два потужних тоталітарних режими, нацистський та сталінський, які принесли геноцид, порушення прав та свобод людини, воєнні злочини та злочини проти людства”, та закликала членів ОБСЄ зайняти “спільну позицію проти всіх форм тоталітарної влади незалежно від ідеологічної основи” та засудила “героїзацію тоталітарних режимів, включаючи проведення публічних демонстрацій з метою героїзації нацистського або сталінського минулого” [29]. Напередодні прийняття рішення про засудження гітлеризму і сталінізму було показано фільм “Soviet Story”, який латвійський режисер зробив для Європарламенту. У цьому фільмі показано, що значною мірою політична культура, гасла і навіть плакати націонал-соціалістської Німеччини і Радянського Союзу були схожі, майже тотожні.

Резолюція ОБСЄ, а також документ, ухвалений Європарламентом, започаткували якісно новий і системний підхід в оцінках злочинів проти людства двох найстрашніших режимів ХХ століття – більшовизму та нацизму.

Папа Іоанн Павло II також порівняв дві тоталітарні системи ХХ століття: сталінський СРСР і нацистську Німеччину: “Деякі вважають, що Сталін був кращим лідером, ніж Гітлер. З моральної точки зору, вони обидва були жахливі” [20].

Заходи щодо вшанування пам'яті усіх полеглих відбуваються у країнах Європи і Америки.

Вагому роль у практиках комеморації відіграють **мережі спільнот пам'яті**. Серед таких організацій зокрема – Мережа транснаціональних студій пам'яті (Network in Transnational Memory Studies), Міжнародний центр вивчення культурної пам'яті (**Centre for the Study of Cultural Memory**), Генеалогія

меморіальних проєктів (Genealogies of Memory Project), **Мнемоніка: мережа зі студій пам'яті (Mnemonics: Network for Memory Studies)**, Ініціатива з вивчення Голокосту, геноциду та студій пам'яті (**Initiative in Holocaust, Genocide, and Memory Studies**) та ін.

Серед міжнародних організацій увиразнимо Європейську мережу пам'яті й солідарності (**European Network Remembrance and Solidarity**) (ЄМПС). Європейська мережа пам'яті й солідарності є міжнародною організацією, мета якої полягає у проведенні досліджень, документуванні й популяризації знань з історії ХХ-го століття у Європі, та в тому, щоб у різний спосіб вшанувати пам'ять про це, з особливим акцентом на періоді тоталітарних режимів, воєн та соціального спротиву будь-якому примусу. Членами мережі є Німеччина, Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія. Представники Австрії, Чехії та Латвії також є членами Консультативної ради ЄМПС.

Європейська мережа пам'яті й солідарності 2013 р. розпочала ініціативу, метою якої є вшанування пам'яті жертв масової депортації та винищення, а також зміцнення демократії, миру і стабільності в Європі. Важливим елементом цієї кампанії є спеціально для цього розроблений символічний знак, який несе послання "Пам'ятайте. 23 серпня". Організатори ініціативи заохочують популяризацію та поширення цього символу пам'яті [5]. Цей день європейські інституції обрали з огляду на те, що 23 серпня 1939 р. був підписаний пакт Молотова-Ріббентропа, який визначав сфери впливу Німеччини та СРСР в Європі й планував переділ Центральної та Східної Європи.

Дні пам'яті та примирення (англ. Time of Remembrance and Reconciliation, фр. Journées du souvenir et de la réconciliation) – **8 травня і 9 травня**, відзначають щороку, починаючи з 2005 року. Резолюція №A/RES/59/26 від 22 листопада 2004 р. пропонувала державам-членам ООН, неурядовим організаціям, приватним особам, окрім святкування своїх Днів Перемоги чи Визволення, щороку відзначати один або два дні (8 і 9 травня) як данину пам'яті всіх жертв Другої світової війни.

Зауважимо, що 2013 р. Львівська міська рада оголосила 8 травня у Львові днем скорботи і вшанування пам'яті жертв тоталітарних режимів та жертв Другої світової війни. Відповідно до ухвали, мають щорічно вивішувати державні прапори з траурними стрічками, також не проводити розважальних заходів. Цей крок розглядався як своєрідний поштовх до подальшого об'єднання як на ментальному, так і на суспільному рівні в Україні [27].

День пам'яті й примирення встановлено Указом президента України П. Порошенка № 169/2015 "Про заходи з відзначення у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом в Європі та 70-ї річниці закінчення Другої світової війни" від 24 березня 2015 р. Відповідно до Указу, метою святкування є гідне вшанування подвигу українського народу, його видатного внеску у перемогу антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та вияв шани всім борцям проти нацизму.

Своєрідним у плані примирення став досвід **Іспанії**. У кожного суспільства є своя власна специфіка, яка впливає на його політичне життя і пов'язані з ним події. У випадку Іспанії та Каталонії, як підкреслює професор Карме Агусті Рока, вона полягає у: моделі демократичних перетворень, силі громадського тиску у питаннях відновлення пам'яті, характері громадянського суспільства, переконаннях і відповідальності різних правлячих політичних груп, методі самих репресій і часі, який минув після тих подій [22, с. 306]. Підхід до питання історичної пам'яті в Іспанії еволюціонував протягом чотирьох етапів: "заперечування пам'яті" (1936–1977), "політики забуття" (1977–1981), "призупинення пам'яті" (1982–1996) та "відродження пам'яті" (з 1996 року) [22, с. 306–307]. 2004 року, було створено Міжвідомчу комісію з вивчення

ситуації жертв Громадянської війни та франкізму, рік по тому розпочалася програма допомоги жертвам, а 2006 р., на який припадала 70-та річниця початку Громадянської війни, проголошено Роком історичної пам'яті.

В основу офіційної комеморативної політики Іспанії лягла сконструйована “амнезія” та покладання провини за наслідки кровопролитної громадянської війни на обидві сторони, що брали в ній участь. Відкриття 1959 р. “братського меморіалу”, де поховано представників ворогуючих таборів, не зняло проблему конфліктогенної пам'яті. Це підтвердило правильність формулювання німецького історика Е. Нольтке: “Минуле заперечує проти того, аби його забули” [30, с. 223]. Приклад примирення двох Іспаній (франкістської і республіканської) аналізує Ю. Шаповал [54].

Із реалізації іспанського закону “Historia, Memoria, Olvido” (“Історія, пам'ять, забуття”), спрямованого на підтримку демократичної колективної та родинної пам'яті, на думку проф. Університету Тафтса (США) Оксани Шевель можна взяти два уроки. Перший полягає у сприянні держави різним пам'ятям – без надання переваги жодній із них. Другий пов'язаний, з одного боку, із захистом “прав жертв”, а з іншого, – із відмовою й навіть забороною місць пам'яті, що глорифікують одну зі сторін, задіяних у громадянській війні, жертвами якої стало понад 500 тис. осіб. Таким чином, антифранкістський за духом закон поклав край “мнемонічним війнам” (за Я. Кубіком) [30, с. 223].

Боснійський досвід подолання болісного минулого полягає в тому, що на зміну “повені насильства”, що затопила простори колишньої Югославії, прийшло надзвичайно складне й загострено емоційне його переживання. На “аренах ушанування” тут звучали дві “мови”: “віктимізації” та “примирення” [30, с. 224].

Доволі складним є пошук порозуміння між двома чи кількома країнами з приводу трагічних подій (до прикладу, українсько-польського порозуміння).

Серед подій, данина якій має міжнародне вшанування, є **Голокост**. 1 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 60 / 7, у якій постановила, що день **27 січня** буде щорічно відзначатися як **Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту**. 27 січня був обраний тому, що саме в цей день у 1945 році Радянська армія звільнила найбільший нацистський табір смерті Освенцим-Біркенау (Польща). За час існування цього концтабору в ньому загинуло, за різними оцінками, від 1,5 до 2,2 млн людей.

“Холокост, що призвів до винищення однієї третини євреїв і незліченних жертв з числа представників інших меншин, буде завжди служити всім народам застереженням про небезпеки, що ховають у собі ненависть, фанатизм, расизм і упередженість”, – йдеться в резолюції ГА ООН. Ініціаторами ухвалення документа виступили Ізраїль, Канада, Австралія, Росія і США, а їх співавторами – ще понад 90 держав. Генеральна Асамблея ООН закликала держави-члени розробити просвітницькі програми, щоб уроки Голокосту назавжди збереглися в пам'яті наступних поколінь і сприяли запобіганню актам геноциду в майбутньому.

Сьогодні пам'ять про Голокост стала політичною, моральною спадщиною не лише Німеччини та Ізраїлю, представники політичних еліт європейських країн заявляють, що це їх спільна трагедія та спільний біль. Європа одностайна в засудженні нацизму та Голокосту. У пам'ять 6 млн євреїв жертв нацизму споруджені меморіали та музеї в багатьох країнах світу. Пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні місця та знаки жертвам Голокосту сьогодні є не лише в Ізраїлі (Яд Вашем – Ізраїльський офіційний меморіал, присвячений жертвам Голокосту, заснований 1953), але і в Європі (Німеччина – Меморіал пам'яті жертв Голокосту в Берліні (2005); в Білорусії (Мінськ) – “Меморіал “Яма” (2000). В Україні також є пам'ятники жертвам Голокосту – у Києві 1991 р. встановлено пам'ятник розстріляним євреям у вигляді менори у Бабиному Ярі,

Донецьк (2006), є пам'ятник в Прохоровському сквері м. Одеса (1990–2004) та інші. У Росії – “Храм Пам'яті євреїв – жертви Голокосту” у Москві (1998); в Америці (Пам'ятник жертвам Голокосту, Нью-Йорк, США (2002); Меморіальний музей Голокосту є американською національною організацією з вивчення історії Голокосту, водночас він служить меморіалом мільйонам загиблих (1993) [32, с. 226–227].

В Україні “входження” подій Голокосту в офіційну пам'ять пройшло декілька етапів. Поворотним моментом формування нової офіційної пам'яті про Голокост стало визнання першим українським президентом Л. Кравчуком часткової провини українського народу в знищенні євреїв під час другої світової війни. З 1991 р. річниця трагедії Бабиного Яру стала відзначатися як загальнодержавна дата, а у місцях масових знищень та поховань жертв Голокосту почали з'являтися пам'ятники, пам'ятні знаки, таблички, надписи, на яких засвідчували, що тут були знищені та поховані євреї, а не просто “мирні громадяни”. З'являлися публікації в пресі, телевізійні програми, освітні програми для школярів і студентів. Усе це свідчило про те, що тема Голокосту в Україні вийшла з меж неофіційної пам'яті й претендує на певне місце в новій історичній пам'яті України [21]. Підтвердженням цього є заходи щодо збереження пам'яті про Голокост, що відбуваються в Україні на державному рівні із залученням наукових установ, єврейських громадських і релігійних організацій [33].

Особлива роль у впровадженні політики пам'яті належить **спеціально створеним інституціям**: Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу, який створено у 1998 р., Інститут пам'яті Естонії, засновано 2008 р. Аналогічні структури є у Латвії, Литві, Німеччині, Словаччині, Чехії та інших країнах.

В Україні, від початку незалежності здійснено численні спроби створити аналогічну західним зразкам структуру у галузі політики пам'яті. Так, на початку 1990-х рр. зареєстровано Інститут геноциду, який так і не розпочав діяльності. У 1996 р. створено державну міжвідомчу комісію для увічнення пам'яті жертв політичних репресій, котрій забракло коштів. У 2006 р. на виконання Указу Президента України від 11 липня 2005 р. “Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні” було створено Український інститут національної пам'яті [42].

Ушанування пам'яті жертв Голодомору. Щороку остання субота листопада є Днем пам'яті жертв голодоморів. У цей день Україна і світ вшановують вбитих голодом під час геноциду 1932–1933 років. Загальне гасло днів вшанування жертв Голодомору в Україні – “Пам'ять єднає”. Поруч з цим, традиційно щороку жалобні заходи присвячуються окремій темі (попередні роки: “Діти-жертви Голодомору”, “Доброчинці в роки геноциду”).

Чотири роки поспіль всі заходи зі вшанування пам'яті жертв Голодомору організовувалися громадськістю без участі будь-якої державної влади, зокрема Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, утвореним у 2010 р. Ця структура була створена у зв'язку із намаганнями влади В. Януковича відмовитися від традиції вшанування жертв геноциду. До складу комітету увійшли 38 знакових постатей в науковому, мистецькому та громадському житті країни. Лише 2014 р. вперше за п'ять років влада і громадськість разом готували пам'ятні заходи зі вшанування мільйонів жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. Національні пам'ятні заходи 22 листопада 2014 року пройшли під гаслом “Голодом вбивали нашу свободу. Непідкорені у 33-му – непереможні сьогодні!”.

Про форми вшанування пам'яті жертв Голодомору дає уявлення перелік одного із скорботних заходів на Львівщині: “ В суботу, 24 листопада 2012 р., у Львові буде вшановано пам'ять жертв Голодомору 1932–33 років та голоду

1946–47 років. Відповідно до програми вшанування пам'яті жертв голодоморів, погодженої головою Львівської обласної ради Олегом Панькевичем, заходи розпочнуться Поминальними Службами Божими у всіх церквах Львова та області за жертвами голодоморів. О 15.00 год. відбудеться покладання квітів до пам'ятної таблиці “Жертвам комуністичного терору, які загинули від голоду в 1946–1947 рр.” (залізнична станція Підзамче), запалення лампадок. 15.15 год. – покладання квітів та композиції з пшеничних та житніх колосків до Пам'ятного знаку жертвам Голодомору та політичних репресій (пр. Чорновола). 15.40 – Екуменічна молитва за загиблими під час голодоморів біля пам'ятника Т. Шевченкові. О 16.00 год. буде оголошено хвилину мовчання (зупиниться робота в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, установах та організаціях (крім підприємств, де це не допускається за технологією виробництва), рух громадського та приватного транспорту з подаванням відповідних звукових сигналів. О 16.15 год. відбудеться покладання композиції з житніх і пшеничних колосків та кошика квітів до Пам'ятного знаку жертвам Голодомору та політичних репресій (пр. Чорновола). О 17.05 год. годині біля пам'ятника Тарасові Шевченка розпочнеться акція “Запали свічку пам'яті!” – представники обласної та міської влади, учнівської та студентської молоді, громадськості запалюватимуть свічки та лампадки на площі навпроти пам'ятника Т. Шевченкові. Після цього о 18.30 год. з нагоди вшанування пам'яті жертв голодоморів у концертному залі Львівської обласної філармонії відбудеться Вечір-реквієм” [12].

Зауважимо, що ще 2009 р. в Указі Президента України В. Ющенка передбачалося “вжиття в установленому порядку додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в Україні, а також щодо перейменування в установленому порядку населених пунктів, вулиць, площ, провулків, проспектів, парків, скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з іменами таких осіб” [41]. Передбачалося також “продовження роботи з формування Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, її регіональних томів та створення електронних баз даних жертв геноциду Українського народу; заходи з надання правової оцінки діям на території України у період 1932–1933 років, які призвели до геноциду Українського народу; сприяння у проведенні наукових досліджень голодоморів в Україні, виявленні, опрацюванні – систематизації архівних документів, забезпечення їх оприлюднення; заходи щодо спорудження у місті Києві другої черги Державного музею “Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні”; видання, перевидання та розповсюдження наукових, науково-популярних праць, художньо-публіцистичних творів, збірок документів та матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, а також заходи щодо перекладу та видання іноземними мовами окремих тематичних видань для розповсюдження їх за межами України; забезпечення поглибленого вивчення в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах причин та наслідків голодоморів в Україні, активне залучення шкільної та студентської молоді до пошукової та науково-дослідницької діяльності, пов'язаної з дослідженням теми голодоморів в Україні; створення та забезпечення функціонування діючих тематичних експозицій, виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, оновлення відповідних музейних збірань, зокрема, у краєзнавчих музеях; продовження роботи щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу, поширення у світі інформації про причини і наслідки голодоморів в Україні; заходи з широкого інформування громадськості про Голодомор 1932–1933 років в Україні.

Важливою складовою державної політики щодо конструювання історичної свідомості стали **пам'ятні місця та меморіальні комплекси** [38]. Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні відкрито у 2008 р., в День пам'яті жертв голодомору в Україні. Зокрема Хрести пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років встановлено в Харкові (4.X.1989 – перший в Україні, Києві (площа перед Михайлівським собором), с. Литвяки, (Лубенський район, Полтавська область), м. Коломия (Івано-Франківська область) та в інших містах та регіонах. Зазначимо, що пам'ятники жертвам Голодомору встановлено також за кордоном, зокрема, у містах: Едмонтон, Калгарі, Вінніпег (Канада) та ін. [14].

Ушанування пам'яті жертв Великого терору. Одним із масштабніших за кількістю репресій був період в історії, який отримав назву “Великий терор”.

День пам'яті жертв політичних репресій. Згідно з указом президента №431/2007 “Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років”, щорічно в **третю неділю травня** в Україні відзначається **День пам'яті жертв політичних репресій**.

Як відомо, 2 червня 1937 р. було прийнято сумнозвісну постанову Політбюро ЦК ВКП(б) ПБ-51/94 “Про антирадянські елементи”, відповідно до якої 5 серпня 1937 р. вийшов наказ НКВС СРСР №0044, що поклав початок масовим репресіям. Вже до середини листопада 1938 року без суду було винесено 681 692 смертних вироків, які виконувалися негайно. Більше 1,7 млн. людей було відправлено в табори. Згідно з розсекреченими архівами і документами СБУ, в Україні з 1935 по 1951 рік жертвами розкуркулення стали понад 2 млн. 800 тис. людей. У 1936 році заарештували 15 717 осіб, у 1937-му – 159 537, в 1938-му – 106 096, в 1939-му – 11 744. Близько 16,5 тис. чоловік було розстріляно тільки в 1937-му році.

Однією з форм вшанування пам'яті є **траурні церемонії**. Так, у Києві у зв'язку Днем пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2015 р. Президент Петро Порошенко взяв участь у церемонії в Національному історико-меморіальному заповіднику “Биківнянські могили”. Траурна церемонія покладання квітів до Дня пам'яті жертв політичних репресій відбулася 17 травня 2015 р. на українсько-польському Меморіалі жертв тоталітаризму в Харкові (в Лісопарку) [25].

До форм вшанування пам'яті належить встановлення пам'ятних знаків, меморіальних дошок тощо. У 1997 р. у центрі Харкова – в саду ім. Т. Шевченка був встановлений єдиний в Україні **пам'ятний знак репресованим кобзарям** – на згадку про трагічні події 20–30-х років ХХ ст., коли тоталітарний режим проводив кампанію послідовного фізичного знищення традиційних народних співців – кобзарів, лірників і стихівничих (співців без інструментального супроводу). Ініціаторами встановлення пам'ятного знаку були Фонд національно-культурних ініціатив імені Гната Хоткевича та громадська організація “Спілка української мелодії”. Пам'ятник був споруджений на пожертви харків'ян і внесений до реєстру культурних пам'яток України. Однак, у грудні 2015 р. невідомі сплюндрували пам'ятний знак репресованим кобзарям (відбито бронзову кобзу) [9].

Тільки в Харкові за роки сталінізму знищено щонайменше 17 тис. осіб – жертв політичних репресій, з них близько 4 тис. польських військовополонених офіцерів, громадян іншої держави. Жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Харкові та Харківській області за оцінками фахівців на підставі архівних документів, що збереглися не повністю, нараховується до 250 тисяч людей. Нацистами розстріляно до 20 тисяч євреїв.

Найбільшими з відомих поховань у Харкові є:

Парк Пам'яті (Комсомольський парк на місці колишнього Єврейського кладовища: рішенням XIV сесії Харківської міської ради від 4 липня 2007 р.

№ 157/07 Комсомольський парк, розбитий на місці колишнього Єврейського кладовища, було перейменовано на Парк Пам'яті)) – майже 7 тис. політичних репресованих та невідома кількість жертв Голодомору.

Молодіжний парк (колишній Міський цвинтар) – невідома кількість жертв Голодомору.

Парк ім. Артема (колишнє Кирило-Мефодіївське кладовище) – невідома кількість жертв Голодомору.

Українсько-Польський меморіал жертвам тоталітаризму (6-й квартал Лісопарку біля П'ятихаток) – понад 10 тис. жертв політичних репресій.

Дробицький яр – біля 20 тис. жертв Голокосту.

Меморіал Слави у Лісопарку (жертви нацизму)

На сьогодні меморіалізовані Українсько-Польський меморіал жертвам тоталітаризму, Меморіал у Дробицькому яру та Меморіал Слави у Лісопарку. Перетворені на парки “культури” та відпочинку Міське і Кирило-Мефодіївське кладовища, досі є невідомими майже всі поховання (сотень тисяч!) жертв Голодомору 1932 – 1933 років [29].

Депортації. Депортація кримських татар, розпочата 18 травня 1944 р. (в Середню Азію з Криму за рішенням комуністичної влади СРСР був відправлений перший ешелон кримських татар) – одне з найбільших злочинів радянського режиму. Весь кримськотатарський народ був звинувачений у співпраці з нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Загальна кількість вигнаного з Криму корінного народу склала понад 200 тис. осіб, з них 183 тис. – кримські татари [44].

Виселення проводилось у жорсткий спосіб, з конфіскацією належного виселенцям майна та із запровадженням дискримінації за національною приналежністю. Для проведення депортації залучили понад 32 тис. військових НКВД. Депортованим відводили від декількох хвилин до півгодини на збори, після чого їх на вантажівках транспортували до залізничних станцій. Звідти ешелонами відправляли до місць заслання. Тих, хто чинив опір або не міг йти, розстрілювали на місці. Чимало людей загинули в дорозі через жахливі умови. Загалом, в Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, Марійську АРСР, на Урал і в Костромську область були депортовані близько 200 тис. осіб. За різними оцінками, більше 46 % переселенців від голоду і хвороб загинули внаслідок здійсненої радянськими державними органами депортації (точна кількість жертв невідома) [36].

Понад двадцять років у СРСР повністю заперечувався злочинний характер цих дій. Хоча 5 вересня 1967 р. указом президії Верховної Ради СРСР з кримських татар були зняті звинувачення в зраді, вони так і не отримали права повернутися на історичну батьківщину. Тільки 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР визнала депортацію незаконною і злочинною, схваливши декларацію “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що піддалися примусовому переселенню, і забезпечення їх прав”, почавши процес політичної реабілітації депортованих за національною ознакою [44].

Верховна Рада України ухвалила постанову “Про визнання геноциду кримськотатарського народу”. Відповідне рішення підтримали 245 народних депутатів. “Для відновлення історичної справедливості і недопущення у майбутньому вчинення подібних дій щодо кримськотатарського та/або будь-якого іншого народу, відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, депортація кримських татар з Криму 1944 р. повинна бути визнана геноцидом кримськотатарського народу та отримати належну реакцію зі сторони України та міжнародної спільноти”, – йдеться у пояснювальній записці до постанови. Парламент вирішив встановити **18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу** [36].

Як бачимо, вістря “Великого терору” спрямовувалося, зокрема, й за національною ознакою. Підтвердженням слугують так звані “національні операції” проти окремих національних груп. Однією з таких груп стала грецька спільнота. Грецька спільнота в Україні опиралася на потужну культурну традицію й разом з іншими розвиненими національними спільнотами ставала на заваді побудові суспільства “радянських людей”.

12 грудня 1937 р. вийшла директива №50215 НКВД, яка дала поштовх “Грецькій операції”. Арешти пройшли в усіх місцях компактного проживання греків, зокрема в Криму, Одеській та Донецькій області, Харкові та Києві. За оцінками істориків, в ході операції були заарештовані від 7600 до 9400 осіб, здебільшого чоловіки. Більшість заарештованих невдовзі була розстріляна, решта – отримали 10 років ГУЛАГу. У результаті операції була ліквідована еліта української грецької меншини; закрито Маріупольський грецький театр, Маріупольський грецький педагогічний технікум, грецькі національні школи. Удару було завдано по цілісному національному організму, невід’ємній складовій української історії та культури. Щороку **15 грудня**, у День пам’яті жертв “Грецької операції НКВД”, українські греки вшановують пам’ять репресованих радянськими каральними органами впродовж 1937–1938-го років. Репресії проти представників грецької меншини в Україні є невід’ємною частиною нашої історії [18].

У Білорусі й досі офіційна політика пам’яті активно культивує мучеництво та страждання білоруського народу під час війни [40]. Скільки білорусів загинуло в роки війни, достеменно невідомо, вважають, що кожен четвертий (за іншими даними – кожен третій) білорус став жертвою. Разом з тим у Білорусі в роки окупації діяв потужний партизанський рух, підкреслюється, що саме завдяки партизанам республіка була звільнена від окупантів. Про провальні партизанські операції, про справжню кількість вбитих партизанами нацистів, говорити не заведено. Популярна в Білорусі теорія першого удару – 1941 р. країна першою прийняла на себе удар війни. На думку істориків, ця позиція – наслідок того, що країна була повністю окупована, на її території не велися масштабні бої.

Така амбівалентність – мучеництво та героїзм, прослідковується і в Білоруському державному музеї історії Великої Вітчизняної війни. Музей чотири рази змінював адресу. Нині розташований у новій будівлі, зведеній 2014 р. Символічно, що його чергове відкриття відбулося на 70-річчя визволення Білорусі.

Історична майстерня у Мінському міжнародному освітньому центрі імені Йоханесса Рау створена насамперед для **увіковічення пам’яті та примирення**. Історична майстерня розташована на території колишнього Мінського гетто, одного з найбільших у Радянському Союзі. У 1941–1943 рр. понад 100 тис. євреїв із Білорусі та з території Третього Рейху були зігнані сюди. Більшість із них знищили тут та в таборі Тростянець. Нині на території колишнього гетто багато пам’ятників. Один із перших установлений 1947 р. в меморіалі “Яма” – це унікальний обеліск із чорного мармуру з написом на ідиші про жертви Голокосту. Попри неодноразові погрози влади знищити його, пам’ятник вистояв у складні часи. У 1990-і роки меморіал був розширений алеєю з табличками, на яких увічнено імена праведників світу – білорусів, які рятували євреїв ціною свого життя. Нині таких близько 700 осіб.

Політика пам’яті у **Латвії, Литві та Естонії** активно підтримується державою на рівні національних інституцій та є державною політикою щодо створення пам’ятних місць. Так, наприклад, у столиці Латвії створені: Музей окупації, Національний меморіал жертвам радянського терору, комплекс пам’яті жертв сибірської депортації, у Естонії також створено Музей окупації, монумент страченим у 1941 р. (м. Таллінн), меморіали на місці масових вбивств 1941–

1944 рр. (понад 100 тис., головним чином євреї і поляки) в Понарах (селище на захід від Вільнюса), меморіал жертвам Голокосту у Литві на місці поховання близько 400 осіб поряд з двома будівлями, в яких розташовувався нацистський трудовий табір (1941–1943) (на вулиці Субачяус м. Вільнюса) та інші. Багато пам'ятних знаків з поіменними списками жертв репресій радянської доби встановлено в районних центрах, селищах, в місцях масових розстрілів людей, на території колишніх табірних пунктів, на будівлях колишніх в'язниць.

У Росії Фондом Андрія Сахарова створено проект “Пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР”. Знищення пам'яті про людину, вважають учасники проекту, – одна з форм репресій, тому відновлення її у вигляді пам'ятників і пам'ятних знаків – одна з форм реабілітації людини в очах сучасників і майбутніх поколінь. Одним із завдань програми є сприяння збереженню історичної пам'яті про мільйони жертв політичних репресій і злочинів радянського режиму. Організатори проекту створили електронну базу даних “Пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам політичних репресій, встановлені на території колишнього СРСР”. На окремому Інтернет сайті представлено 1957 фотографій і різнопланова інформація щодо 1214 пам'ятників і пам'ятних знаків, встановлених у 83 суб'єктах Російської Федерації та пострадянських держав [13].

Серед стратегій осмислення й інтерпретації досвіду комуністичного минулого, зокрема Центрально-Східної Європи – інтелектуальна ревізія радянського комунізму, поява нових альтернативних концепцій історії, декодування радянських культурних ландшафтів, демонтування пам'ятників радянської епохи, музеєфікація радянського минулого (створення реальних та віртуальних музеїв комунізму) тощо. “Музей історії Берлінського муру” створено у Німеччині (2000 р.). “Музеї комунізму” відкрито у Празі (2001 р.), Варшаві (2002 р.), “Дім терору” – у Будапешті (2002 р.). На території у пам'ятних місцях та меморіалах Польщі знайшла відображення Катинська трагедія. Музеї радянської окупації було створено в колишніх радянських республіках: 1992 р. – Вільнюс, 1993 р. – Рига, 2003 р. – Таллін, 2006 р. – Тбілісі, 2007 р. – Київ. Час появи цих музеїв може розглядатися як індикатор процесу дистанціювання від комуністичного минулого [51, с. 239].

Аналіз музеїв комунізму дозволив дослідниці В. Хархун виокремити кілька тенденцій. Перша тенденція виявляється в символічному акті “продажу” комунізму (більшість музеїв комунізму – це вигідні бізнес-проекти). Друга тенденція полягає в тому, що музеї декодують специфіку боротьби за пам'ять, яка розгорнулася в Європі й пов'язана з постулюванням національних соціокультурних моделей. Її основа – це духовна опозиція комунізму в усіх її проявах: трагедійності, іронізування, шаржування, ритуалізації тощо. Третя тенденція пов'язана з формуванням парадигми рецепції: процес інтерпретації комунізму, і зокрема, його музеєфікація фіксує сучасну ментальну карту Європи, яка визначається стратегією від розвінчання й осудження комунізму до його опосередкованої апології [51, с. 246].

Розширення комунікативного простору уможливорює доручення до вшанування жертв тоталітаризму широкого кола користувачів мережі Інтернет. Зокрема, йдеться про створення спільноти “Розстрільний календар” у соцмережі Фейсбук (січень, 2016 р.) – київські активісти створили віртуальну книгу пам'яті українських репресій. Перші думки, які лягли в основу цього проекту, з'явилися 2014 р., коли письменниця О. Герасим'юк разом із Т. Швидченко на Майдані влаштували п'ятигодинне зачитування імен репресованих митців. “Розстрільний календар” – спільнота (книга) у соцмережі Фейсбук, яка започаткувала своєрідний Календар репресій, арештів та розстрілів української інтелігенції: щодня на сторінці з'являється інформація про репресії, що

відбувалися над українцями у відповідну дату з початку ХХ-го ст. до сьогоднішнього дня. Реалізатором проекту є О. Герасим'юк разом з Д. Поліщуком та іншими активістами. Мета проекту полягала в тому, щоб “відкрити історичну емпатію, запустити синхронне дихання століть, пробудити генетичну пам'ять, щоб на однаковий біль, однакову радість, однаковий відчай сорокамільйонний народ зреагував інакше, ніж сто років тому” [1].

Таким чином, в умовах демократії маємо різноманітну палітру політичних та соціальних комеморативних практик щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств. Пам'ять та пам'яттєві смисли слугують потужним чинником: консолідації або, навпаки, розмежування / конфронтації суспільства; порозуміння та примирення або розбрату й конфліктів. У процесі пам'ятання / забування спільноти конструюють свою пам'ять та ідентичність. “Подолання минулого” народжується колективним зусиллям.

Комеморативні практики вибудовуються на усвідомленні культурних контрверсій, транспоколіннєвої місії пам'яті про війну та злочини тоталітаризму, формування поля ідентичностей тощо. Терор, геноцид, голод, епідемії та інші травми неминуче позначаються на колективній свідомості, модифікуючи соціальні інститути та самих членів спільноти. Латентні рани, набуті в минулому, формують колективну пам'ять, екстраполюючись на сьогоднішній день. Травма створює і маркує розломи і розриви на культурному ґрунті суспільства (Й. Рюзен). Відтак з огляду на факт постійної травматизації викарбовується глибокий слід на колективній (груповій) свідомості та формуванні пам'яті. Останнє особливо важливе для українського суспільства, культура якого упродовж ХХ ст. формувалася як травмоцентрична. Травмоцентрична культура суспільства задає відповідні культурно-ідентифікаційні коди.

Політика пам'яті в умовах демократії сфокусована на формуванні не лише комеморативної складової, але й таких цінностей як свобода і толерантність. У просторі творення політики пам'яті на основі трактування та репрезентації суспільного минулого відбувається складна взаємодія ряду суб'єктів, сукупність дій, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого. Стратегії формування моделей пам'яті вилонюються в системі інституційних засобів реалізації політики пам'яті кожної окремої країни, а також на підставі загальних тенденцій меморіального законодавства країн демократії. Зауважимо, що в політиці завжди існував і завжди існуватиме аспект символізації. Символічна політика реалізується в чотирьох формах: 1) ерзац-акції; 2) ерзац-законодавство; 3) ерзац-персоналізація: формування іміджу політиків; 4) ерзац-ідеологізація [17, с. 318]. Відтак важливо, щоб політика пам'яті не перебрала рис символічної політики чи трансформувалася до її форм, а (за висловом Хосепа М. Коломера) чесноти періоду демократичних перетворень не стали вадами демократії. При упродовженні канонів політики пам'яті (зокрема й щодо вшанування жертв та масових убивств) необхідним є врахування досвіду демократизації, європейських норм, визнання розмаїття пам'ятей, а також шанованих у суспільстві цінностей та досвіду минулого.

Список використаних джерел

1. *Активісти* створили “розстрільний календар”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1453732046> 2. Баханов К. Меморативна політика в незалежній Україні / Костянтин Баханов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 17. – С. 45–49. 3. Брок Э. Европа и Россия: поиск общей идентичности / Элмар Брок. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Evropa-i-Rossiya-poisk-obschej-identichnosti>.

4. *Васірук І.* Вплив історичної пам'яті на формування національної ідентичності / Ірина Васірук // Україна – Європа – Світ : Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – С. 391–394.
5. *В Європі* до дня пам'яті жертв сталінізму і нацизму поширюють фотокартки жертв нацистських концтаборів та радянського ГУЛАГу (19.08.2014). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politika.cn.ua/list/ua/news/0/13788.html>
6. Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: Монографія / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – 292 с.
7. Гон М. М. Особливості формування української історичної пам'яті в час демократичного транзиту / М. М. Гон // Філософія. Педагогіка. Суспільство: зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2012. – Вип. 2. – С. 269–286.
8. *Гон М.* Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні / М. Гон // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Зб. наук. ст. та виступів українських і зарубіжних істориків. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – С. 95–100.
9. *Гончарова О.* У Харкові пошкодили пам'ятний знак репресованим кобзарям / Ольга Гончарова // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 03.12.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1449153047>
10. *Горенко О.* Теоретико-методологічні пошуки історика в контексті рецепції європейської демократичної традиції / О. Горенко // Україна – Європа – Світ. – №12. – С. 179–202.
11. *Гундорова Т.* Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї / Тамара Гундорова. – К.: Грані-Т, 2013. – 548 с.
12. *Дні пам'яті* жертв Голодомору: Заходи з вшанування пам'яті жертв Голодомору на 24 листопада (21 листопада 2012 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://meduniv.lviv.ua/index.php?Itemid=50&catid=1%3Alatest>
13. *Электронная база данных.* Памятники и памятные знаки жертвам политических репрессий, установленные на территории бывшего СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru/projects/bases/monuments>
14. *Європа: хроніка* вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–33рр. в Україні (29 листопада 2011 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spilka.pt/uk/diaspora/82-2010-10-06-21-20-55/3262-1932-33->
15. *Європа* та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннармом; пер. з фр. Є Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с. (Серія “Ідеї та Історії”; вип. 4).
16. *Європейська свідомість* та тоталітаризм: Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/arch2009/1239210946.html>
17. *Євсєєв К.* Символічна політика в Україні / Кирило Євсєєв // Наукові записки ІПіЕНД. – 2012. – Вип. 6 (62). – С. 310–322.
18. *Звернення* Голови Українського інституту національної пам'яті з нагоди вшанування пам'яті жертв “Грецької операції НКВД” // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1450280595>
19. *Зерній Ю.* Державна політика пам'яті в Україні: Становлення та сучасний стан / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51.
20. *Іван Павло II.* Пам'ять та ідентичність. – Львів: Літопис, 2005. – 167 с.
21. *Іванова О.* Конструювання колективної пам'яті про Голокост та національна ідентичність / Іванова Олена. – [Електронний реурс]. – Режим доступу: <http://pandia.ru/text/79/520/4541.php>
22. *Карме Агусті Рока* Політика повернення історичної пам'яті в Іспанії. Каталонська модель // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за аг. ред. Ю. Шаповала. – К.: ІПіЕНД, 2013. – С. 301–325.
23. *Киридон А.М.* “Війни пам'ятей” і моделі примирення: інтерпретація понять // Війни пам'ятей та політика примирення: Зб. наук. праць. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 27–37.
24. *Киридон А.М.* Волинь, 1943. Між історією та пам'яттю / А. Киридон // Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: Монографія / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 272–289.
25. *Кобзар Г.* 17 травня – День пам'яті жертв політичних репресій / Георгій Кобзар // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи 17.05.15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1431858512>
26. *Коник А.* Історична пам'ять та політика пам'яті в епоху медіакультури / Анастасія Коник // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.
27. *Костюк П.* Дні пам'яті та примирення. Шануємо пам'ять кожного / Петро Костюк (07.05.2013). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uoun.wordpress.com/2013/05/07/дні-пам'яті-та-примирення-шануємо-пам/>
28. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за аг. ред. Ю. Шаповала. – К.: ІПіЕНД, 2013. – 600 с.
29. *Лапчинська Н.* Парк пам'яті чи Поле забуття? (21.08.2013.). – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://glavnoe.ua/articles/a8303> 30. *Лисенко О. Є* про діяльність німецько-української комісії істориків / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2016. – №1. – С. 220–224.

31. *Люббе Г.* В ногу со временем. Сокращенное пребывание в настоящем / Герман Люббе; пер. с нем. А. Григорьева, В. Куренного, М. Румянцевой. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 456 с. 32. *Маклюк О. М.* Исторична пам'ять та політика пам'яті в умовах трансформації Центрально-Східної Європи / О. М. Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXX. – С. 223–232. 33. *Михайлюк М. В.* Пам'ять про Голокост в Україні: розуміння дефініції та огляд дискусійних питань / М.В. Михайлюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/28051/1/009-024-028.pdf> 34. *Мінк Ж.* Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Жорж Мінк // Україна Модерна. – К.: Критика, 2009. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 63–77. 35. *Національна та історична пам'ять: Словник ключових термінів* / Кер. авт. кол. А.М. Киридон. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – 436 с. 36. *Нужний Ю.* Парламент України визнав депортацію кримських татар геноцидом / Юрій Нужний // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 13.11.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1447375323> 37. *Палько О.* Сучасна політична культура Німеччини: шлях від денацифікації до мультикультуралізму / Олена Палько, Антоніна Стряпко, Павло Худіш і Вікторія Машкара-Чокнадій // Незалежний культурологічний часопис “І”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji-magazine.lviv.ua 38. *Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holodomor-monuments.org/> 39. *Подольський А.* Пам'ять про жертви Голокосту – як один з чинників єврейської ідентичності в Україні / А. Подольський // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: кол. монографія/ НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. – К.: ІПІЕНД, 2014. – С. 344–361. 40. *Правденко О.* Переосмислити минуле, аби об'єднатися в майбутньому / Ольга Правденко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kolo.poltava.ua/statti/pereosmisliti-minule-abi-obednatisya-v-maibutnomu-29122.html> 12 листопада 2015 о 13:04 41. *Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента України N 432/2009 від 12 червня 2009 р.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> 42. *Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні: Указ Президента України № 1087/2005 від 11 липня 2005 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005> 43. *Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.* – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – 410 с. 44. *Смелянська Я.* В Україні відзначають 71-ту річницю депортації кримських татар / Яніна Смелянська // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 18.05.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1431955230> 45. *Смоляр О.* Пам'ять та політика / Олександр Смоляр // Україна Модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак – К.: Критика, 2009. – С. 78–94. 46. *Соломадин И.* Общеввропейский День памяти жертв всех тоталитарных и авторитарных режимов / Игорь Соломадин // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 20.08.14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1408544655> 47. *Сталінізм і нацизм – із однієї бочки сатана (23.07.2009)* // Коломия ВЕБ Портал. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kolomyia.org/se/sites/pb/17044/> 48. *Стриек Т.* Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасній Україні, Польщі та Росії / Томаш Стриек; пер. з польськ. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 320 с. – (Серія “Ідеї та Історії”; вип. 12). 49. *Траба Р.* “Другий бік пам'яті”. Історичні досвіди та їх пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 53–62. 50. *Троян С.* Особливості історичної пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи / Сергій Троян // Війни пам'ятей та політика примирення: 36. наук. праць. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 211–218. 51. *Хархун В. П.* Війна пам'ятей у музеях комунізму / В. П. Хархун // Війни пам'ятей та політика примирення: 36. наук. праць / За заг. ред. В. Ф. Солдатенка. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 235–247. 52. *Хаттон П.* История как искусство / П. Хаттон. – С.-Пб.: Владимир Даль, 2003. – 424 с. 53. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Громадянська освіта. – 2008. – № 36. – С. 7–11. 54. *Шаповал Ю.* Примирення по-іспанськи. Компроміс після громадянської війни / Юрій Шаповал // День. – 2013. – 18 лютого. 55. *Щупак І.* Трагедія євреїв України / І. Щупак // Національне питання

в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 402–424. 56. *Aguilar P.* Memoria y olvido de la Guerra Civil Española / P. Aguilar. – Madrid, 1996. 57. *Auge M.* Les Formes de l'oubli / M. Auge. – Paris: Editions Payot&Rivages, 1998. 58. *Cuesta J.*(ed.), Memoria e historia // Ayer. Asociación de Historia Contemporánea. – 1998. – № 32. 59. *Judt T.* Z domu zmarłych. Esej o współczesnej pamięci europejskiej [w:] Idem, Powojnie. Historia Europy od roku 1945. – z Poznań, 2010. – S. 933, 964. 60. *Lenk Kurt.* Probleme der Demokratie / Lieber H.-J. (Hrsg.) Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 1993. – S. 933–986. 61. *Gert Pickel* Das politische System der BRD Die politische Kultur der Bundesrepublik Deutschland 29.04.2008 Vortrag im Rahmen des Habilitationsverfahrens. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slideplayer.de/slide/207440/> 62. *Wolff-Powęska A.* Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010) / Anna Wolff-Powęska. – Poznań: Zysk I S-ka, 2011. – S. 69–70.

Алла Киридон

**ПОЛИТИКА ПАМ'ЯТИ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИИ: ЧЕСТВОВАНИЕ ЖЕРТВ
ГЕНОЦИДОВ И МАССОВЫХ УБИЙСТВ**

Трансформация памяти в постбиполярному мире неминуемо привела к заострению внимания к воспоминаниям очевидцев трагедий XX столетия – Голокоста, сталинских репрессий, других этнических и политических геноцидов. Характерным явлением в переходные эпохи становится (ре)артикуляция смыслов касательно прошлого и настоящего. Политика памяти относительно чествования жертв геноцидов и массовых убийств имеет как общие, так и отличные, черты в странах Центральной и Восточной Европы.

Ключевые слова: политика памяти, комеморативные практики, тоталитарный режим, демократия, чествование, места памяти, геноцид.

Alla Kyrydon

**IS POLICY OF MEMORY IN THE CONDITIONS OF DEMOCRACY:
CELEBRATION IN HONOUR OF VICTIMS OF GENOCIDIV AND MASS MURDERS**

Transformation of memory in post-bipolar world inevitably led to the aggravation of attention to the memories of witnesses of tragedies of the twentieth century – the Holocaust, the Stalinist repressions other ethnic and political genocide. The characteristic phenomenon in the transitional era is (re)articulation of meaning in relation to past and present. Politics of Memory on honoring victims of genocide and mass murder has a common and distinctive features in Central and Eastern Europe.

Key words: politics of memory commemorative practices, totalitarian regime, democracy, honoring, places of memory, genocide.

УДК 042.82(312)327

Андрій Мартинов

“НОВА ХОЛОДНА ВІЙНА” ЯК ПРОЯВ КРИЗИ ПОСТБІПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті розглядаються теоретичні проблеми трансформації постбіполярної системи міжнародних відносин в умовах реальної перспективи “нової холодної війни”.

Ключові слова: “нова холодна війна”, постбіполярна система міжнародних відносин, теоретичні аспекти, США, ЄС.

Теорія та історія міжнародних відносин намагаються з’ясувати систему критеріїв розвитку різних систем міжнародних відносин. У теорії міжнародних відносин відомі різні класифікації і типологізації систем міжнародних відносин. Виявляються однополярні, біполярні та багатополарні системи міжнародних відносин. Історія міжнародних відносин засвідчує, що принаймні від часів Вестфальського мирного договору 1648 р. у Європі існувала багатополарна система міжнародних відносин. “Концерт” великих європейських держав був встановлений за результатами наполеонівських війн на Віденському конгресі 1815 року. Можна вважати, що багатополарна система міжнародних відносин існувала і напередодні Першої світової війни 1914–1918 років. За її підсумками радикально змінюється глобальна система міжнародних відносин, у якій на перші ролі виходять Сполучені Штати Америки. Однак самоізоляція США від Ліги Націй до початку Другої світової війни уповільнила цей процес. У глобальному вимірі за підсумками Другої світової війни утворилась біполярна система міжнародних відносин на чолі зі США та СРСР. Симптомом її народження можна вважати й хрестоматійну фултонівську промову У.Черчилля, якій присвячено цей “круглий стіл”.

Зв’язок з науковими і практичними задачами. У науковій літературі тривають дискусії з приводу характеристик системи міжнародних відносин, яка виникла після розпаду СРСР. Цей процес стимулював вибух національної свідомості. Феноменальність цього процесу супроводжувалась масштабною інтернаціоналізацією та глобалізацією. Нагадаємо, що на Берлінському конгресі 1878 р. вперше пролунало гасло права народів на самовизначення. У Західній Європі династичні держави переросли у національні. Тут поширилася політична (громадянська модель) нації. У Центральній і Східній Європі, де межі держав тривалий час не співпадали з культурними кордонами, ствердилась культурно-етнічна модель нації. Також у німецькому випадку нація не могла до 1870 р. ототожнюватись з єдиною державою. Нація – це інстанція суверенітету. Масова національна мобілізація – це феномен ХХ століття. На Сході Європи народи агресивно реагують на власне відставання у модернізації. У масовій свідомості, як і у свідомості політичних еліт, поширене уявлення про етнічну основу державності. Національна свідомість формується лише за умов інтенсивної суспільної комунікації, яка неможлива без ефективних систем транспорту і зв’язку. Саме визнання цього феномену дає додаткові аргументи прихильникам концепції формування багатополарної системи міжнародних відносин.

Предмет статті стосується формування гіпотези кризи постбіполярної системи міжнародних відносин. Цілі статті обумовлюються її предметом та полягають в аналізі актуальних тенденцій розвитку постбіполярної системи міжнародних відносин. Аналіз історіографії проблематики цієї статті засвідчує, що відсутня єдина точка зору щодо причин і наслідків кризи постбіполярної системи

міжнародних відносин. Французький дослідник Р. Арон на початку 1980-х рр. прогнозував, що біполярна система міжнародних відносин рухається до своєї кризи [1, с. 64]. Різні точки зору на характер постбіполярної системи міжнародних відносин знаходимо у корифеїв американської політології З. Бжезинського та Г. Кіссінджера. Зокрема, З. Бжезинський залишається прихильником збереження американського лідерства в світі у XXI столітті [2, с. 87]. Натомість Г. Кіссінджер підтримує ідею глобального балансу сил, в якому США є першими серед інших полюсів сили [3, с. 801]. На фоні цих теоретичних розбіжностей американські неоконсерватори констатують стан “нової холодної війни” демократичного Заходу і Росії [4, с. 1]. Головний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії НАНУ В.Ткаченко слушно звертає увагу на поворотний момент у історії постбіполярної системи міжнародних відносин, пов'язаний із анексією Росією українського Криму [5, с.35].

Важливою рисою сучасних суспільно-політичних процесів у світі стає масова втрата віри у безумовність та лінійну неухильність прогресу, порушення каузальності світоглядної картини, коли послідовна низка подій втрачає характеристики закономірності, стаючи результатом випадкових рішень та спонтанних дій, а також формування конфліктогенних ідентичностей, які стимулюють насилля. Водночас системний підхід до історії міжнародних відносин ґрунтується на інтелектуальному припущенні про міжнародні відносини як певну систему, яка об'єктивно виникає, розвивається та внаслідок вичерпання свого потенціалу руйнується, поступаючись місцем новій.

Після закінчення “холодної війни” під впливом зіткнення різних інтересів, гострих конфліктів формується нова система міжнародних відносин, яка ще не має офіційної назви. Вона утворюється в умовах процесу глобалізації, який стимулюється технологічними змінами, удосконаленням транспортних та інформаційних комунікацій. Типологічною ознакою формування нової системи міжнародних відносин також є суперечливий процес пошуку нової ідентичності багатьма народами, які здобули незалежність на уламках імперій. Взаємодіють та конкурують між собою тенденції, з одного боку, спрямовані до неімперіалістичної консолідації різних культур та етнічних ідентичностей під приводом соціокультурної глобалізації, а з іншого, до контрнаступу старих і нових культурних ідентичностей. Адже кожне суспільство формує власний тип культури, залежний від рівня його розвитку. Французький дослідник Р. Арон наступним чином диференціює багатополісну і біполярну системи міжнародних відносин: “В першому випадку дипломатичне суперництво розгортається між кількома політичними утвореннями, які належать до одного класу. Тут можливі різні комбінації рівноваги, розриви відносин альянсу належать до нормальних процесів дипломатії. В другому випадку, два політичні утворення настільки вищі класом за всіх інших, що рівновага є можливою лише у формі двох коаліцій, причому більшість середніх і малих держав змушені приєднуватися до табору котроїсь із двох великих держав” [1, с. 112].

Баланс інтересів різних суб'єктів міжнародних відносин завжди є тимчасовим. Внаслідок кожної нової зміни настає період відносного балансу сил, який зберігається до наступної радикальної зміни. Адже міжнародні відносини залишаються підпорядкованими діяльності “суверенних держав, що керуються власними інтересами” [6, с.100]. Симптоматично, що зазначене явище зберігається попри об'єктивний вплив процесу глобалізації, який обмежує класичний національний суверенітет та віддає переваги інтернаціоналізації як домінуючому формату міжнародних зв'язків. Внаслідок зростаючої взаємозалежності світу обмежується автономія держав як замкнутих суспільно-політичних систем, що було характерною рисою модерної системи міжнародних

відносин, започаткованої ще Вестфальським миром 1648 року. Під тиском процесу глобалізації під загрозою опинився навіть національний суверенітет Сполучених Штатів. Колишній державний секретар США Г.Кіссінджер ще до терактів 11 вересня 2001 р. наголошував, що “головна задача Америки полягає у перетворенні своєї могутності на моральний консенсус заради просвітницького керівництва світом, а не у нав’язуванні своїх цінностей” [7, с. 326].

Однак ієрархія суб’єктів у постмодерній системі міжнародних відносин, яка народжується на наших очах, є умовною, оскільки кожен з них відіграє домінуючу роль у певних видах взаємодій. Змінити місце у ієрархії статусів суб’єктів міжнародних відносин можна, корумпуючи норми міжнародного права. Правда, статус держави у постмодерній системі міжнародних відносин не обов’язково жорстко корелюється із чисельністю населення та розміром території. Вирішальним фактором є місце, яке певна держава займає у міжнародному розподілі праці. Показово, що до традиційних центрів економічної могутності та впливу, якими після Другої світової війни стали США, Європа, а після економічного дива 60-х рр. ХХ ст. до них приєдналася й Японія, у 70-ті рр. минулого століття додалися так звані “нові індустріальні країни”, або азійські “тигри” Сінгапур, Малайзія, Тайвань, Гонконг. На межі ХХІ ст. до зазначених центрів сили додаються Бразилія, Росія, Індія, Китай (так звана група БРІК).

Водночас головною типологічною ознакою постмодерної системи міжнародних відносин стає радикальна зміна у співвідношенні між стратегічними ресурсами, якими є сила, капітал та знання. Провідний американський футуролог Елвін Тоффлер слушно зазначає, що “сила є кінцевою у своєму практичному застосуванні. Існує межа, за якою вживання сили тільки руйнує те, що ми воліли б захопити чи оборонити...За гроші не можна купити геть усе й найгрубіший гаманець колись спорожніє. Натомість знання ніколи не вичерпуються. Ми завжди здатні помножити їх” [8, с. 39]. Зрештою, і на міжнародній арені маєш і контролюєш те, що знаєш. Об’єктивно зазначені тенденції обумовлюють посилення взаємозалежності різних країн та локальних цивілізацій. Історія міжнародних відносин засвідчила, що Україна здобуває шанс на незалежність в умовах радикальних змін всієї системи міжнародних відносин. На зламі другого та третього тисячоліть незалежна Україна знову з’явилася на політичній карті світу як держава, якої ніхто з сильних цього світу не хотів бачити, але незалежність потрібна самому українському народу.

За роки незалежності України кристалізувалися її національні інтереси, які полягають у гарантуванні безпеки, територіальної цілісності й суверенітету, економічного добробуту країни та її громадян. І дрібниць у цій великій справі бути не може. Втім, зовнішня політика України не має глобального характеру. Зусилля головним чином концентруються на регіональному та локальному рівнях системи міжнародних відносин. Вона дедалі частіше зосереджується на вирішенні локальних проблем та на боротьбі за регіональне лідерство. Адже для амбіцій глобальної зовнішньої політики треба мати відповідний політичний та економічний потенціал, конвертовані у високий статус держави на міжнародній арені. Це завдання Україна продовжує вирішувати з перемінним успіхом. З багатьма провідними країнами світу відносини України залишаються асиметричними, на жаль, не з перевагами для України. Об’єктивно тривала внутрішньополітична криза та, як її наслідок, відсутність консолідованої позиції еліти й нації щодо ключових зовнішньополітичних проблем виштовхують Україну на периферію нової системи міжнародних відносин. Звичайно, не в сенсі великого геостратегічного значення України у регіоні Східної Європи та Причорномор’я, а у смислі слабого впливу на процеси, які тут відбуваються.

Водночас поглиблюється розрив між бідними та багатими країнами, загострюються соціокультурні, економічні, територіальні та політичні протиріччя, які завжди були властиві міжнародним відносинам. Доки є мета та спільні інтереси, держави виконують взяті на себе зобов'язання. Оскільки норми та принципи міжнародного права є взаємопов'язаними, тому внаслідок порушення одних норм логічно слідує недотримання більшості інших. Треба зазначити, що для постмодерної системи міжнародних відносин доби глобалізації властивими є протиріччя між загальнолюдськими інтересами (виживання людства в умовах небезпечних кліматичних змін тощо) та егоїстичними національними інтересами, між примушенням до універсалізації та національними ідентичностями, між громадянським порядком, який національні держави намагаються зберегти на своєму національному політичному просторі, та “законом джунглів”, який дедалі швидше опановує міжнародним політичним простором. Внаслідок чого головним регулятором міжнародних відносин знову стає сила. Застосування подвійних стандартів засвідчує, що цінності свободи та демократії нівелюються у реальній політиці. Хоча дипломатія, обмежуючи істинність настанови доби Римської імперії: хочеш миру – готуйся до війни, залишається мистецтвом досягнення миру без війни. Процесу формування нової системи міжнародних відносин одночасно властиві старі та оновлені риси. З одного боку, міжнародне право ще не виконує функцій регулятора міждержавних відносин. Різноманітні договори не завжди фіксують не лише конкретні зобов'язання сторін, а й визнані правила відповідальності за їх невиконання. Тому, наприклад, досить часто рішення Гаазького міжнародного арбітражу не стають правилом для сильнішої сторони. Домінує не сила права, а право сили. Глобальна війна зі світовим тероризмом все частіше перетворюється на превентивні військові дії проти невідних, або незручних країн. Внаслідок цього зберігається традиційна логіка політичного реалізму з його орієнтацією на силові методи вирішення конфліктів. Завдяки цьому залишається вплив геополітичних розрахунків. Адже в центрі міжнародних відносин залишається боротьба за владу й гегемонію у відповідності до егоїстичних національних інтересів конкретних країн. Війна залишається важливим інструментом захисту або експансії цінностей сильніших країн. Хоча й розмиваються fronti зіткнення цивілізаційних цінностей та ідеологічного протистояння. Новітньою стратегічною ідеєю у цьому сенсі є формування глобального союзу демократій, який має протистояти решті держав, які не здобули такого статусу. Втім, американська система цінностей виявляється, як зазначає С. Гантінгтон, не універсальною, а унікальною. Уніфікація цивілізаційного простору під приводом соціокультурної глобалізації не відповідає сучасній та перспективній квітучій різноманітності світових цивілізацій. Уніфікація породжує надто прості рецепти вирішення складних проблем. Внаслідок чого вони лише ще більше ускладнюються та стають хронічними. З іншого боку, чіткішою стає тенденція до несилового домінування, яке спирається на економічні, інтелектуальні та інформаційні переваги. Збільшення кількості акторів сучасних міжнародних відносин, стрімка трансформація їхньої структури, внаслідок чого переформатовуються старі та виникають нові міждержавні союзи, урізноманітнюються форми та методи міжнародних відносин, які вимагають якісно вищого рівня вчасного реагування на зміну зовнішнього середовища навколо України. Внаслідок цього можна швидко реагувати на дії, які тактично загрожують національним інтересам, нехтуючи стратегічними наслідками рішень, які не завжди є оптимально вирахованими. Вітчизняна дипломатія, спираючись на історичні здобутки, водночас має бути модернізована, аби гнучко відповідати викликам сучасності. Конкретизовані державні інтереси України мають бути втілені у реальних цілях та задачах її зовнішньої політики.

Тривалий трансформаційний період суспільного розвитку негативно позначився на конкурентній спроможності України в сучасній системі міжнародних відносин. Стрімке скорочення чисельності населення, фіксація негативного демографічного балансу між працездатним та старіючим населенням, відсутність великих об'ємів енергетичних ресурсів, суттєві проблеми з інноваційним технологічним розвитком об'єктивно послаблюють потенціал України у новій системі міжнародних відносин. Виходячи із ідеалістичних засад та під тиском світових потуг, Україна відмовилася від радянської ядерної зброї, але не змогла конвертувати цю моральну перевагу на реальні дипломатичні преференції. На жаль, вітчизняна дипломатія не мала достатньо сил, аби нівелювати тенденцію, відповідно до якої рішення щодо України європейські та євроатлантичні еліти приймають відповідно до старих стереотипів, сформованих ще за доби “холодної війни”.

Оскільки соціокультурні цінності, на основі яких вибудовується об'єднана Європа, та якими живе Україна не суперечать одні одним, більш реалістичною є стратегія поступового “молекулярного” востання України в структурно-функціональні зв'язки Євросоюзу. Адже інтеграція можлива лише за умови наявності та розвитку спільних стратегічних інтересів. Звичайно, до спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу ще далеко, але сам факт артикуляції цієї мети свідчить про намір ЄС стати впливовим полюсом сили у світі XXI століття. Перспективною видається можливість інституціоналізації відносин України з Європейським Союзом у галузі безпеки. Навряд чи перспективною для українських громадян є роль України як буферної держави між Європейським Союзом та Росією, яка забуває про власні декларації щодо своєї європейської ідентичності, оскільки вони не можуть бути реалізовані у форматі російського вступу в ЄС. Водночас загострюється конкуренція Росії та ЄС за вирішальний вплив на Східну Європу, де ключове значення має контроль над Україною, Кавказ, країни Центральної Азії.

Практика “гуманітарних інтервенцій”, “превентивних дій проти терористичної загрози”, “примушення до миру” є постмодерними ідіомами модерного поняття “агресія”. Її брутална, кривава сутність не змінюється від краси обгортки, яка має приховати від уваги світової громадськості її традиційну руйнівну сутність. Роздратованість Росії після визнання 18 лютого 2008 р. незалежності Косово спровокувала рішення Кремля слідом за Білим домом відмовитися від обмежень норм міжнародного права у своїй військовій політиці. Серпневою 2008 р. операцією проти Грузії, Росія показала рішучість боротися за збереження свого статусу регіональної євразійської потуги. Зважаючи на це, США знову сприймають Росію як загрозу своїм інтересам. Україна стає інструментом для здійснення американських інтересів. З цієї точки зору Україна є для Сполучених Штатів Америки партнером навіть ціннішим за деякі малі країни НАТО.

Слід постійно пам'ятати, що без структурних змін в українській економіці, без формування справді демократичної політичної системи з ефективним державним управлінням, без радикальних та фундаментальних змін української ментальності саме по членство в НАТО, а у більш віддаленій перспективі в ЄС не може “автоматично” вирішити всі українські проблеми. Без чіткого усвідомлення цього факту вітчизняна внутрішня та зовнішня політика залишатимуться міфологізованими, що небезпечно для адаптації до холодно прагматичної постмодерної системи міжнародних відносин, в якій навіть союзні держави діють кожна за себе.

Після перемоги США у класичній “холодній війні” гіркоту поразки та бажання реваншу успадкувала Росія. Після нетривалого ідеалістичного періоду у російсько-американських відносинах на початку 90-х рр. XX ст., коли стосунки

між Кремлем та Вашингтоном були екстремально асиметричними на користь США, починаючи з часів косовської операції НАТО, Росія дедалі чіткіше усвідомлює власні цивілізаційні (квазіімперські) інтереси. Намагання налагодити рівноправну взаємодію після терактів 11 вересня 2001 р. виявилися марними. Роздратування США викликало бажання Росії зіграти на європейсько-американських протиріччях. Так було на початку іракської війни (березень 2003 р.). Хоча США наголошували, що світові потрібна сильна Європа, Росія переконувала всіх у тому, що американцям навряд чи сподобається проект перетворення Європейського Союзу на рівний собі центр впливу.

Втім, провідні американські фахівці з питань оборони і національної безпеки Дж. Арквілла та Д. Ронфельдт визнають, що технологічні переваги Сполучених Штатів мають зворотній бік, підсилюючи їхню вразливість до асиметричних атак. Вони констатують, що “проти Сполучених Штатів ведеться типова мережева війна” [9, с. 340].

Однак, хоча зовнішній вплив на державу тим сильніший, чим вона слабша, але щодо сильних держав може застосуватися асиметрична сила, прикладом чого й стали теракти 11 вересня 2001 року. Тому абсолютна безпека для всіх суб’єктів міжнародних відносин залишається недосяжним ідеалом. Об’єднання зусиль двох полюсів євроатлантичної цивілізації – Європейського Союзу та США також вимагають внутрішні тенденції, пов’язані з демографічними проблемами, зміною етнічного складу населення (для Європи властивою стає збільшення частки мусульманської громади, для США іспаномовних та афроамериканців).

У підсумку менш ефективними стають традиційні механізми підтримання глобальної стабільності, якими є міжнародні організації, міжнародне право та світова громадська думка. Адже ООН вже опинилася в ситуації Ліги Націй напередодні Другої світової війни, міжнародне право дискредитується вибірковістю його застосування, а світова громадська думка стає об’єктом різних підступних маніпуляцій. Найявніми є ознаки переходу від міжнародної системи рівноваги сил, яка гарантувалася домінуванням США, коли була відсутня глобальна конфронтація, але частими були локальні конфлікти, до конфліктної багатополусної системи, коли відбувається поляризація інтересів наддержав, які дедалі рідше беруть до уваги інтереси інших суб’єктів міжнародних відносин. Можливість створення коаліцій периферійних держав (дедалі частіше лунають пропозиції про перетворення Шанхайської організації співробітництва на військово-політичний союз) залежить від євроатлантичної єдності.

Звичайно, Європа залишається модним орієнтиром культурних та матеріальних досягнень, але Європа поступово втрачає лідерство як центр виробництва (не лише матеріального або наукового, а й творення смислів). Європейський Союз готується до двох надзвичайно складних референдумів, які повинні дати політичну відповідь на проблему спроможності існуючих інтеграційних структур давати адекватні відповіді на складні виклики та пов’язані з ними ризики. Мова йде про запланований на 6 квітня 2016 р. у Нідерландах консультативний референдум з приводу ратифікації угоди про асоціацію та створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом, а також про запланований на 23 червня 2016 року референдум про вихід Великої Британії зі складу Європейського Союзу. В обох випадках ініціаторами референдумів стали політичні сили загалом скептично налаштовані щодо європейської інтеграції та її результатів. Зрозуміло, що існують чимало прогнозів щодо очікуваного підсумку цих референдумів та їхніх політичних наслідків. Але робити остаточні висновки ще зарано, адже пропагандистські кампанії підготовки до обох референдумів тільки набирають обертів. Від оптимальної тактики європейських оптимістів у Нідерландах і Великій Британії залежать не лише показники активності учасників референдумів, а й їхні підсумки. Поки що

соціологічні опитування засвідчують хисткий баланс співвідношення між позиціями європейських скептиків та європейських оптимістів на обох цих референдумах і багато залежатиме від їхньої здатності мобілізувати своїх прихильників та демобілізувати опонентів у день проведення референдуму. Водночас вже зрозуміло, що незалежно від результату цих референдумів владні структури Європейського Союзу повинні суттєво поліпшити якість своєї роботи, зокрема, щодо розвитку ефективних комунікацій із громадськістю. Це ж стосується й перспектив реалізації угоди про безвізовий режим між Євросоюзом і Україною. Українські делегати в Європарламенті наголошували, що Україна повністю виконала всі вимоги, спрямовані на виконання Плану дій з лібералізації візового режиму з країнами-членами Шенгенського простору Євросоюзу. 3 березня 2016 р. у Парижі відбулось чергове засідання “Норманської четвірки” міністрів закордонних справ Франції Жан-Марка Ейро, Німеччини Франка-Вальтера Штайнмайєра, України Павла Клімкіна та Росії Сергія Лаврова. На порядку денному перебували традиційні питання виконання мінських угод, які так і не вдалось у повному обсязі виконати минулого року. Немає великого прогресу й у нинішньому році. З різних сторін лунають протилежні пояснення такого стану справ. Росія у небажанні виконувати мінські угоди від “а” до “я” звинувачує українські власті та заперечує свою роль як сторони конфлікту, а не як посередника у його вирішенні.

Метою Росії є перекладання на Україну відповідальності за невиконання мінських угод, що має стати вагомим аргументом домагатись “покарання” України та скасування економічних санкцій з Росії. Аби уникнути такого розвитку подій німецько-французькі посередники намагаються показати, що Україна виконує мінські угоди. Зокрема, довести цей факт пробують за допомогою прийняття законодавства, яке має забезпечити, у перспективі після деокупації окупованих окремих районів Донецької і Луганської областей України, проведення там виборів місцевих органів влади відповідно до українських законів. Найгірше, що позиція України на цих переговорах послаблюється умовами внутрішньої кризи та зовнішньої агресії. За цих обставин досить складно дипломатичним маневруванням виграти час і підготуватися до політичного оформлення результатів конфлікту.

Непросто, наприклад, виключити питання внутрішньої політики України з переговорного процесу. Мова йде про наполягання конституційних змін у напрямку федералізації України. Також складно розраховувати на розширення кола учасників переговорів, запросивши до них США, Румунію, Польщу, Туреччину. Усі зазначені ініціативи неодмінно блокуватимуться російською стороною. Навряд чи доцільно прив’язувати остаточне вирішення проблеми Донбасу і Криму із загальним контекстом вирішення проблем Придністров’я, Абхазії, Південної Осетії, Карабаху, які виникли також з причин імперської мегаломанії Росії. Українська сторона може залишатись у форматі мінських переговорів, докладаючи усіх зусиль з метою трансформації цього формату. Адже виконання мінських угод зафіксує існуючий статус-кво. Будь-які спроби поступового виходу із мінського процесу, започатковуючи новий багатосторонній переговорний процес, обов’язково будуть оцінені російською стороною як порушення мирних угод. Наслідком цього процесу, скоріше за все, може бути відновлення повномасштабних бойових дій на Донбасі. Обрання цього шляху неодмінно сповільнить поступ України в ЄС і НАТО, що й є стратегічною метою Росії. Тому норманський формат переговорного процесу потребує філігранної дипломатичної техніки, аби не допустити, щоб силові спроби розбудови “Новоросії” стали темою цьогорічної думської виборчої кампанії в Росії. Військово-політичне замороження конфлікту вже перетворює його на виснажливе протистояння, на справжнє випробування дієвості

державних структур як України, так і Росії. Однак за цих обставин актуалізується питання готовності Заходу нівелювати асиметрію потенціалів Києва і Москви у цьому протистоянні. Адже Кремлю не звикати потужними засобами пропаганди переконувати росіян у підступних намірах ворожого оточення, які тільки й мріє як розчленувати матінку Росію. Заради цього пропонується тугіше затягувати паски та відмовлятися від надмірного споживання, а також консолідуватися навколо “лідера нації”. Перед Україною стоїть набагато складніше завдання: захищати національний суверенітет і територіальну цілісність в умовах “гібридної” війни та одночасно проводити соціально непопулярні, але необхідні для модернізації суспільства реформи. Тому успіхи на дипломатичному фронті вкрай важливі для України. На цей й сподіваємось.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Ми і війна між націями [Текст] / Р. Арон / Пер. з фр. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
2. Бжезинський З. Великая шахматная доска. [Текст] / Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
3. Киссинджер Г. Дипломатия [Текст] / Г. Киссинджер / Пер. с англ. – М.: Ладомир, 1999. – 848 с.
4. Rohrbacher D. Why is America restarting the Cold War with Russia? / Dana Rohrbacher // <http://www.nationalinterest.org/feature/why-america-restarting-the-cold-war-russia-15183>
5. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора / В. Ткаченко. – К.: Академія, 2016. – 256 с.
6. Мальський М. Теорія міжнародних відносин / М. Мальський, М. Мацях. – К.: Наукова думка, 2003. – 380 с.
7. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 2002. – 400 с.
8. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання. Багатство. Сила / Е. Тоффлер. – К.: Основи, 2003. – 450 с.
9. Мережі і мережеві війни. Майбутнє терору, злочинності та бойових дій. – К.: Ніка-центр, 2005. – 390 с.

Андрей Мартынов

“НОВАЯ ХОЛОДНАЯ ВОЙНА” КАК ПРОЯВЛЕНИЕ КРИЗИСА ПОСТБИПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматриваются теоретические проблемы трансформации постбиполярной системы международных отношений в условиях реальной перспективы “новой холодной войны”.

Ключевые слова: новая холодная война, постбиполярная система международных отношений, , теоретические аспекты, США, ЕС.

Andrey Martynov

“NEW COULD WAR” AS SYMPTOM OF CRISIS THE POSTBIPOLAR SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONSHIP

The paper deals with theoretical problems of transformation the postbipolar system of international relationship. The author shows the tendencies of new could war.

Key words: new could war, postbipolar system of international relationship, theoretical aspects, US, EU.

УДК 94 (3)

Олександр Шама

**“ОРГАНІЧНА” ДЕРЖАВА АРИСТОТЕЛЯ ЯК КІНЦЕВА
МЕТА РОЗВИТКУ АНТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА**

На відміну від Платона, який поклав в основу своєї концепції держави теократичну ідею, держава Арістотеля побудована за аналогією до живої природи і заснована на “біологічній” метафізиці. Як існування біологічної особини визначається інтересами її виду, так існування людського індивіда визначається інтересами його сім’ї, роду і поліса (міста-держави). Арістотелева держава – не “піраміда”, верхів’я якої губиться в Універсумі, а “живе тіло” біологічного виду, що покладається самим собою і на самому собі зосереджене. Досягнення повної самодостатності (автаркії) її найвища мета, а громадяни, “зливаючись” з державою, досягають таким чином “досконале життя”. За Арістотелем, громадянство визначається походженням: син громадянина – теж громадянин, тобто простежується свого роду регрес від полісу до родоплемінного суспільства, заснованого на кровно-родинних зв’язках.

Ключові слова: держава, поліс, громадянин, метафізика, “органічна” держава, автаркія.

Перші послідовні теорії держави були розроблені Платоном і Арістотелем, які по-різному осмислили ситуацію античного полісу, в якому спільнота домінувала над особистістю: як писав Ж.-Ж. Руссо у трактаті “Еміль”, старожитній римлянин був не Гаєм або Луцієм, а громадянином [5, с. 29]. Платон поклав в основу своєї “ідеальної” держави теократичну ідею: держава повинна бути “виховним закладом”, який готує громадян до “посмертного блаженства”, забезпечує їм “державу небесну”. Така держава, підпорядкована цілком метафізичній ідеї, служить перш за все моральним цілям (дотримання добродетельності як запоруки “посмертного блаженства”) і покладає ієрархічну структуру, побудовану за принципом близькості до Неба (тобто утаємниченості в теократичну ідею) і сувору регламентацію життя громадян, покликану звести до мінімуму будь-яку приватність (особовість), що суперечать ідеї “колективного спасіння” [19]. Таким чином, “ідеальна держава” Платона була доведенням до логічного завершення реально існуючого в Античності державного устрою – полісу (міста-держави). З цього приводу німецький філософ В. Віндельбанд слушно зазначив, що філософ уміє уявляти собі суспільне життя лише у цих вузьких рамках [1, с. 139]. Тепер необхідно з’ясувати сутність вчення про державу, розроблене учнем Платона – Арістотелем із Стагіри (384–322 рр. до н.е.).

“Державою, – за Арістотелем, – є спілкування подібних один до одного людей з метою досягнення можливо кращого життя” [2, с. 603]. Держава має ту ж саму природу, що й інші форми спільності людей – сім’я, рід, поселення, але просте об’єднання людей заради “потреб життя” ще не створює держави. “Держава не є спільність місця проживання, вона не створюється з метою попередження взаємних образ або заради зручностей обміну. Звичайно, всі ці умови повинні бути у наявності для існування держави, але навіть і за наявності їх усіх, разом узятих, ще не буде держави; вона з’являється лише тоді, коли утворюється спілкування між сім’ями і родами заради благого життя, з метою досконалого і самодостатнього існування... яке... полягає у щасливому і прекрасному житті” [2, с. 461–462]. Таким чином, “благі, щасливі і прекрасні життя” є тією “над-метою” людської спільності, яка перетворює її на державу або та “форма”, яка,

поєднуючись з “матерією”, створює державу як цілість [3, с. 161]. Будучи завершенням сім’ї і поселення, держава є “продуктом природного розвитку”. Ця ж “природа”, як твердить Арістотель, “у всіх людей вселила прагнення до державного спілкування”, завдяки якому людина і стала “істотою політичною”. Той, “хто живе в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин, поза державою, той або надлюдина, або істота недорозвинена у моральному відношенні”. Таким чином, життя в державі відповідає “природі” людини, а значить, “людина, що знайшла своє завершення у державі, – найдосконаліше з творинь, і, навпаки, людина, що живе поза законом і правом, займає найжалюгідніше місце у світі” [4, с. 466–467]. Якщо взяти до уваги, що “за своєю природою держава уявляється певною множинністю” [2, с. 404], тобто складається з великої кількості людей, то “можливо, у кожній з них, взятій окремо, і міститься певна частка доброчесності і здорового глузду”, але, “коли ці люди об’єднуються, то з багатьох утворюється наче одна людина, в якій багато і рук, багато і ніг, багато і сприйнять, так само обстоїть справа і з характером, і з розумінням” [2, с. 464]. З цього випливає, що окремо взятий індивід є або “надлюдиною” (божеством), або “істотою, недорозвиненою у моральному відношенні”, тобто “твариною”. Тільки одержавши своє завершення у державі, людина стає “найдосконалішим з творинь” [21, с. 195]. Це означає злиття всіх в “одну людину” або “державне тіло”, тобто самоусвідомлення особою самої себе не як індивіда (Арістокла або Гая), а як “громадянина”. Коли яка-небудь держава доб’ється цього, тоді вона досягне стану самодостатності, – а саме це і є її метою, завершенням і найвищою досконалістю [4, с. 466].

Існує кілька типів державного устрою, тобто, за визначенням Арістотеля – “порядку державного управління” [4, с. 466]. “Монархічний принцип, – писав філософ, – вимагає для свого здійснення такої народної маси, яка за своєю природою покликана до того, щоб віддати управління державою представнику якого-небудь роду, що підноситься над нею своєю доброчесністю. Аристократичний принцип вимагає також народної маси, що здатна, не поступаючись своєю гідністю вільно народжених людей, віддати правління державою людям, покликаним до цього завдяки їх доброчесності... При здійсненні принципу політії народна маса, будучи у стані і підкорятися, і володарювати на основі закону, розподіляє посади серед заможних людей у відповідності з їх заслугами” [2, с. 455]. Хоч люди і різняться між собою (одні за своєю природою – вільні, інші – раби [4, с. 471], одні – заможніші, інші – бідніші), однак держава вимагає наявності “маси”, тому найкращий державний устрій буде мати така “маса”, в якій відмінності між індивідами зведені до мінімуму. “Якщо виходити з природного... складу держави, – говорить Арістотель, – неминуче впливає, що держава, складена з середніх людей, буде мати і найкращий державний устрій” [2, с. 508]. Цю обставину повинен враховувати і “законодавець”, якому слід “з самого початку надати державі такого устрою, щоб не виникало потреби вдаватися до... лікування” [2, с. 473]. “Лікування” у цьому випадку – остракізм, тобто вигнання осіб з поліса, здійснюване з міркувань загального блага. Однак, оскільки люди далекі від ідеальної “усередненості”, то не може одразу виникнути й ідеальний устрій, ось чому остракізм є цілком виправданим з точки зору загального блага, тобто тієї “чистої форми”, до якої прагне держава Арістотеля.

Як бачимо, основний принцип “ідеальної держави” Платона – злиття особистості з державою – цілком актуальний і для “реальної держави” Арістотеля. Можна припустити, що все розмаїття устроїв античних держав теж має у своїй основі “людську масу”, що означає підпорядкованість громадянина своєму полісу і від того, який встановився “порядок у володінні посадами” [2, с. 490] у даному полісі сутність громадянина не мінялась. Ось як цю сутність

пояснює французький філософ Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.): “Людина-громадянин – це лише дробова одиниця, що залежить від знаменника, значення якої полягає у її відношенні до цілого – до суспільного організму. Хороші суспільні установи – це ті, які краще всього вміють змінити природу людини, забрати у неї абсолютне існування, щоб дати їй відносне, вміють перенести її Я у спільну одиницю, так що кожна окрема людина вважає себе вже не єдиною, а частиною одиниці й відчуває тільки у своєму цілому. Громадянин Риму не був ні Гаєм, ні Луцієм: це був римлянин – навіть батьківщину він любив заради батьківщини” [5, с. 29]. З позиції “громадянина”, таким чином, навіть імперський устрій пізнього Риму є цілком природним породженням античного поліса. Тоді знамениті формули Ульпіана, включені пізніше в Дігести Юстиніана, які все Середньовіччя приваблювали королів і князів видінням “абсолютної влади” (наприклад: “Те, що вирішив принцепс, має силу закону...”; “...Те, що імператор постановив на письмі і підписав або наказав едиктом... є законом” [6, с. 34, 35]) – були тільки розвитком принципу остракізму, якому підлягав і сам імператор. Тим не менше, устрій імператорського Риму був найдосконалішою формою, якої міг набути античний поліс. Французький історик Ньюма Дені Фюстель де Куланж (1830–1889 рр.) писав, що “жодна держава у світі не володіла, у крайньому випадку, зовнішньо, таким струнким розвитком... бюрократичної системи” [7, с. 707]. У IV–V ст., у період занепаду і загибелі, державні установи Риму діяли так само ефективно, як і раніше, природа і методи здійснення імператорської влади не змінились і ніщо не говорило про її юридичне і навіть реальне політичне послаблення. Не можна було сказати ні про посилення жорстокості законів, ні про погіршення звичаїв, ні про якусь особливу економічну кризу. Однак, як стверджує дослідник, простежувався “занепад соціальної енергії”, який полягав у тому, що: 1) ніхто не бажав захищати батьківщину; 2) ніхто не брав активної участі у політичному житті; 3) чиновники втратили авторитет; 4) надзвичайно посилилась різного роду знать [7, с. 708]. Інакше кажучи, ніхто більше не хотів бути громадянином поліса. Та підвалина, на якій будувався античний поліс – людина повинна бути насамперед громадянином, а вже потім “Гаєм або Луцієм” – зникла, що і визначило кінець Античності.

Ньюма-Дені Фюстель де Куланж пояснює цю світоглядну кризу “потребами душі, що непомірно розрослись і підкорили свідомість і совість” [7, с. 708]. Слова Христа: “...Не турбуйтеся для душі вашої, що вам їсти і що вам пити, ні для тіла вашого, у що одягтися” [17, Матф., VI, 25] і “Я ж прийшов порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір’ю і невістку зі свекрухою її” [17, Матф., X, 35], а також апостола Павла: “Не кажіть неправди один на одного, якщо скинули з себе людину старозавітну з її вчинками, і зодягнулися в нову, що відновлюється для пізнання за образом Творителя її, де нема ані елліна, ані іудея, обрізання і необрізання, варвара, скіфа, раба, вільного, – але все і в усьому Христос” [17, Колос., III, 9–11], означають заклик порвати з усіма звичайними цінностями людського життя: сім’єю, родом і державою заради “потреб душі”, тобто власної особистості, яка створена “за образом і подобою Божою”. Християнин – це перш за все особистість, Гай або Луцій, а вже потім громадянин, чоловік, батько. Безпосереднім чином така світоглядна позиція вдарила по муніципальному самоврядуванню – одній з підвалин імперії. Справа в тому, що міські курії складались з представників середніх верств населення і розповсюдження християнства у III ст. підірвало їх участь у громадянському житті. Як твердив ранньохристиянський письменник Тертулліан: “Для нас немає справ більш чужих, ніж державні” [8, с. 726]. На одному з християнських соборів було заборонено християнинові “служити світові” – займати посади у муніципалітетах. Причина полягала у тому, що муніципальна служба була нерозривно зв’язана з принесенням жертв – тобто, з точки зору християнства,

“язичництвом”. Щоб залишитись християнином, тобто особистістю, що є “образом і подобою”, людина мусила відмовитись від політеїзму (“язичництва”), тобто – від звання і позиції громадянина полісу [7, с. 44–47]. Таким чином, “потреби душі” – перенесення центру ваги зі спільноти на особистість – призвели до загибелі найдосконалішу державу Стародавнього світу. Звідси висновок, що без порівняння греко-римського політеїзму і християнства неможливо зрозуміти всю революційність останнього.

Із зовсім інших основ виводить свою концепцію держави Арістотель. Вважаючи, що сутності речей слід шукати в самих речах, він відкинув весь платонівський містицизм, а отже, і зосередженість на потойбічній [22, с. 48–52]. Це було справжнє “зведення філософії з небес на землю”. На думку Арістотеля, існують тільки конкретні речі, які і є субстанціями, а ідеї – це лише людські поняття, піднесені до “божественної гідності”. Кожна субстанція є синтезом матерії і форми. “Матерією у моєму міркуванні, – пише Арістотель, – буде, наприклад, бронза, формою буде контур фігури, натомість поєднання обох у цілість буде скульптурою” [3, с. 161]. Втім, матерія як ідея, теж стосується людських понять, тому “якщо навіть все походить з одного і того ж першопочатку... і матерія як початок всього виникаючого є однією і тією ж самою, тим не менше, кожна річ має певну властиву лише їй матерію” [3, с. 212]. Форма ж є тим, завдяки чому дана річ і є тим, чим вона є. “...Форма, – твердить Арістотель, – означає тільки певну якість, а не якийсь окремий предмет; однак [художник] творить або [батько] плодить саме цей предмет і, як тільки це стається, тоді він і з'являється. Така цілість, складена з матерії і форми є Каллієм або Сократом, так само як ось ця конкретна бронзова куля. Натомість людина або тварина – це загальні поняття, такі як бронзова куля взагалі” [3, с. 176]. Без сумніву, форма, якщо вона є, вже міститься у матерії, “адже ми кажемо, що у камені є [зображення] Гермеса і що половина лінії є в лінії, і недозріле зерно хлібом називаємо” [3, с. 227]. Отже, подібно тому, як зерно, дозріваючи, досягає свого завершення у формі хліба, так і будь-яка форма взагалі “зростає” до свого завершення.

Згідно Арістотеля, матерія і форма є вічними, натомість предмети (речі) – тимчасовими, оскільки вони виникли в якийсь момент шляхом поєднання матерії і форми. Філософ окреслює виникнення як протилежність загибелі і розрізняє виникнення через природу, мистецтво (ремесло) або спонтанне виникнення. Однак, всі роди виникнення походять із своєї протилежності і вихідною служить або форма і наявність форми, або певна відсутність форми або образу [3, с. 171–175]. Таким чином, повне втілення (завершення) є досконалістю, бо форма або “справджується” (тобто матерія “доростає” до форми), або “вноситься” у матерію, тому що “певна відсутність форми” є недосконалістю, а значить, матерія повинна “рости” далі. Ознакою завершеності є такий стан речі (предмету), коли за її межами не можна знайти нічого, що б стосувалось цієї речі, тому що “завершене не потребує нічого більше”.

Як бачимо, суттєве місце у метафізиці Арістотеля займають “біологічні” метафори “народження”, “росту” і “смерті”, які він застосовує не тільки до явищ і предметів світу реального, але і до абстрактних понять і філософських категорій (взагалі, “ботанічно-зоологічні” праці у загальному доробку філософа займають суттєве місце). Ось як мислитель характеризує органічний світ: “...Треба... підходити до дослідження тварин без всякої огиди, оскільки у всіх них міститься щось природне і прекрасне. Тому що не випадковість, а доцільність є присутньою у всіх творіннях природи і причому у найвищому ступені, а з якою метою вони існують і виникли – відноситься до сфери прекрасного. Якщо ж хто-небудь вважає вивчення інших тварин низьким, так само слід думати і про нього самого, оскільки не можна без великої огиди дивитись на те, з чого складена

людина, як-то: на кров, кістки, жили і подібні частини...” [9, с. 165]. Отже, живим істотам, на думку Арістотеля, притаманний “найвищий ступінь доцільності”, тобто синтез форми і матерії у них як “речах” є найбільш наочним – просто на очах відбувається “втління форми” і її “справдження” за досягненням “річчю” стану завершеності. Якщо скористатись “біологічною” метафорою, то у пшениці, що росте на полі, вже присутня форма хліба і коли зерно дозріє, його форма справдиться: втління завершилось – зерно, як річ (предмет) більше нічого не потребує для того, щоб стати собою. Якщо продовжити “шлях зерна”, то відбувається наступне: кинуте у землю, зерно проростає, а отже із своєї протилежності – зникнення – сталося виникнення матерії: пустивши паросток, зерно зникло як зерно і виникло як рослина, позбавлена форми зерна, – форми, якої рослина знову досягне, дозрівши. Коло замкнулось, тому цей “рух” можна назвати “коловим” (циклічним). Аналізуючи поняття матерії у Арістотеля, німецький філософ Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716 рр.) писав: “...Всякий рух є коловим, або складеним із колових, у всякому разі є замкнутим. Множинні кругообіги протистоять один одному, тобто діють один на одного. Множинні кругообіги прагнуть зійтись воедино; це значить, що всі тіла спрямовані до спокою, тобто знищення” [10, с. 115–116]. Дозріванням у зерні закінчується рух, а всякий кінець, за Арістотелем, – це “крайня межа у будь-якій речі і охоплює її, а тому немає нічого за межами кінця, і закінчене не потребує більше нічого”. Інакше кажучи, кожна річ сама по собі “прямує” до руйнування (знищення, зникнення), і це є цілком природним, а отже, доцільним і прекрасним, оскільки із смертю речі справджується її форма. Якщо для Платона смерть – це той бажаний рубіж, до якого треба прагнути і, філософствуючи готуватись, то для Арістотеля вона є сама по собі зрозуміла і натуральна, тому жадання смерті не є чесною, а отже, треба реалізовуватись “на землі”, в реальному світі, досягаючи досконалості разом із тілом, бо, власне кажучи, більше нічого не залишається. Зрозуміло, що основою такого розуміння “шляху речей” була зовсім інша метафізика. Для Арістотеля не існувала ні безсмертна душа, не було і загробної відплати, а отже, і обожнений Універсум не був єдиносущним початком і кінцем всіх речей [23, с. 331–338]. Він спирається на двох першоелементах – матерії і формі, й постійно наголошує на одиничності кожної речі, тому містичне злиття в якомусь акті космологічної містерії не становило для нього метафізичної реальності. Незмінний інтерес Арістотеля до живої природи і взагалі “біологічність” його філософії насуває думку про метафізику іншого роду.

У своєму ранньому діалозі “Бенкет” Платон устами Діотіми висуває “жіночу” метафізику. Діотіма пояснює Сократові: “...У тварин, так само як і в людей, смертна природа намагається по можливості стати безсмертною і вічною. А досягти цього вона може тільки шляхом – дітонародженням, залишаючи кожного разу нове замість старого; адже навіть за той час, поки про живу істоту говорять, що вона живе і залишається сама собою, – людина, наприклад, від пелюшкового віку до старості вважається однією і тією ж особою, – вона ніколи не буває одним і тим самим, хоча і рахується таким, а завжди оновлюється, щось неодмінно втрачаючи, чи то волосся, плоть, кістки, кров і взагалі тіло, та і не тільки тіло, але і душа: ні в кого не залишаються незмінними ні його звички, ні норів, ні погляди, ні жадання, ні радощі, ні горювання, ні страхи, завжди щось з’являється, а щось втрачається. Ще дивовижніше, однак, обстоїть справа з нашими знаннями: мало того, що якісь знання у нас з’являються, а якісь ми втрачаємо, а отже, ніколи не буваємо такими самими стосовно знань, – такою ж є доля кожного виду знань, зокрема. Те, що називається вправлінням, обумовлене не чим іншим, як втратою знання, оскільки забування – це втрата якогось знання, а вправління, змушуючи нас знову згадувати забуте, зберігає нам знання у тій мірі, що воно здається тим самим. Так ось, таким же чином зберігається і усе

смертне: на відміну від божественного воно не є завжди одним і тим самим, але, старіючи і відходячи, залишає нову свою подобу. Таким ото чином... залучається до безсмертя смертне – і тілесно, і у всьому іншому. Іншого способу немає. Тому не дивуйся, що кожна жива істота по природі своїй піклується про своє потомство. Заради безсмертя супроводжує все на світі старання ця любов” [11, с. 164–165].

Можна сказати, що саме в цьому і полягає метафізика Арістотеля: божественність і безсмертя впливають не із причетності до світу надчуттєвого, а із належності до вічного “життєвого кругообігу” світу земного. Жива істота осягає божественний вимір не як “духовна істота” або “богоподібна особистість”, а як така, що належить до виду або роду: вона не може загинути, пропасти, – її чекає неминуча смерть, але на зміну їй прийде інша істота і завдяки цьому рід буде тривати далі, і сенс існування окремої істоти, справдження її “форми” якраз і полягає в існуванні її виду. Тут виступає, таким чином, не “містерія сфер”, а “містерія життя” у всій його змінності, плинності і безмежності; життя, єдиний потік якого включає в себе всі істоти, розчиняючи їх у собі [23, с. 338–345].

Очевидно, що така “біологічна” метафізика покладає й інші, ніж у Платона вимоги до держави. Як спільнота людей, держава має таку ж природу, як і кожна окрема людина, – природу “біологічну”. У першу чергу вона є продуктом природного розвитку і завершує собою сім’ю і поселення, відрізняючись від них наявністю вищої ідеї – благого життя. Згідно метафізики Арістотеля, “благість” досягається не після смерті і злиття з Абсолютом, а в земному житті й полягає у “злитті” з державою. “Людина, – пише Арістотель, – що знайшла своє завершення у державі, – найдосконаліше з творінь, і, навпаки, людина, що живе поза законом і правом, займає найжалюгідніше місце у світі” [4, с. 467]. Людина сповняє своє призначення – справджує, так би мовити, свою “форму” тоді, коли стає зразковим громадянином, перетворюється на частку “державного тіла” і підпорядковує все своє життя і особистість вимогам і благу суспільства, що становить собою єдиний “організм”. Таким чином, державу Арістотеля можна віднести до типу “органічної” держави, структура якої має своїм “аналогом” живий організм. Відповідною є і термінологія, побудована на “біологічних” метафорах. Посадові особи і установи осмислюються як “органи тіла”, а вся їх діяльність описується згідно уявлень про живий організм (а вони багато в чому були визначені ідеями Гіппократа і його послідовників). Тому говориться про “здоров’я” держави, яке полягає у гармонії між її частинами (“членами” і “соками”); коли ж гармонія порушується, необхідне “лікування” “хворих органів” – установ і суспільних класів і станів. У кінцевому рахунку, “лікування” зводиться до найрадикальнішого засобу – видалення “хвороботворних часток” – тобто, остракізму [20, с. 132–134], усунення небажаних осіб і цілих суспільних груп.

Можна зробити висновок, що і “органічна” держава Арістотеля, і “теократична” держава Платона є наслідком осмислення полісної ситуації, заснованої на принципі домінування суспільства над особистістю. Однак, Арістотель, відкинувши обоженний Універсум, обожнив саму державу, зробивши її найвищою метою людського існування. За своєю сутністю це обоження є “органічним”, тому що будується на аналогіях зі світу живої природи: як існування тваринної особини підпорядковується інтересам виживання біологічного виду, до якого вона належить, так і громадянин повинен без лишку – душею і тілом – присвятити себе служінню держави, яка у цьому випадку стає метою сама по собі і сама для себе, а отже, чимось екстраординарним, – обоженням і метафізичним.

В історії культури відома система поглядів, яка осмислює життя людей, використовуючи поняття, зроджені з уявлень про життя органічного світу – це властивий родоплемінному суспільству тотемізм [12, с. 522–523], який, між іншим, покладає переконання в тому, що між людським колективом і певним видом тварин, як зазначив французький філософ і антрополог Люсьєн Леві-Брюль (1857–1939 рр.), “існує тотожність за сутністю” [13, с. 242]. Прийнято вважати, що грецькі боги представляли собою обожнені сили стихії [14, с. 3]. Однак, подібне обожнення, звичайно, неможливе без антропоморфізації цих стихійних сил, тому правомірно також вважати грецьких богів наслідком екстраполяції на природу людських якостей. Тому з цієї точки зору метафізика Арістотеля, у порівнянні з метафізикою Платона, була “регресом” від полісного політеїзму і обожнення Універсума – до родоплемінного обожнення природи. Відповідно, суспільні ідеали Арістотеля теж були спрямовані у минуле – до трибалістських форм організації людської спільноти. Наприклад, Арістотель зазначає: “...Закони, засновані на звичаї, мають більше значення, і стосуються більш важливих справ, ніж закони писані, так що якщо яка-небудь правляча людина і здається надійнішою, ніж писані закони, то вона ні в жодному разі не є такою стосовно законів, заснованих на звичаї” [2, с. 482]. Що це, як не утвердження переваги родових і племінних звичаїв над державними законами? Однак, це був не “регрес” романтика, замилуваного у “дикунстві”, а свідоме протиставлення дійсності філософа, що подолав досвід свого попередника – Платона. Арістотель повернувся не до примітивного обожнення тварин, рослин і стихій, а до філософського обожнення “природної енергії” – своєрідного пантеїзму. Так само, як у Платона Універсум – безособовий бог, так і в Арістотеля Абсолютом є безособова Природа, яка є “причиною руху, але не в чомусь іншому, а в самій речі як такий” [3, с. 231]. Як це вже було показано на прикладі Платона, безособове розуміння Абсолюту покладає і підпорядкування особистості суспільству [19]. Тільки якщо у Платона об’єднувачим фактором є ідея “загробної відплати”, то в Арістотеля люди об’єднуються у державу за “своєю природою”, тобто значення має не індивід, як особистість, а індивід, як представник роду. Оскільки в Арістотеля громадянином не стають, а народжуються, то стає зрозуміло, що “органічна” держава – це ніщо інше, як “родове суспільство”, об’єднане спільним “голосом крові”, тобто – походженням. Саме “кров” (походження) визначає місце людини в “органічній” державі. “Одні люди, – пише Арістотель, – за своєю природою вільні, інші – раби, і цим останнім бути рабами і корисно, і справедливо” [4, с. 471]. Відповідно і тим, хто “за своєю природою” (тобто за “кров’ю” батьків) вільні громадяни, “корисно і справедливо” ними бути, та ще і очолювати суспільство – все необхідне для цього у них вже є від предків. “...Паном називається той, – констатує Арістотель, – хто панує в силу своїх природних властивостей” [4, с. 471–472]. Визначити, хто ж такі ці “пани”, дає змогу наступний пасаж: “Якщо вважати душу у живої істоти частиною важливішою, ніж тіло, то у державі душу слід визнати важливішою, ніж все, що стосується лише задоволення її насущних потреб. А цією душею держави є військові і ті, на кого покладено здійснення правосуддя при судовому розгляді; крім того ті, що радяться у державних справах... І для діла досить байдуже, чи поділені ці функції серед тих або інших осіб, чи об’єднані вони у руках одних і тих самих...” [2, с. 494]. Це може означати тільки одне – зосередження влади в руках військової аристократії (зрозуміло, що судить той, хто має зброю). Такий державний устрій, коли “найвища верховна влада зосереджена в руках військового стану” називається політеєю – і він є найкращим з усіх можливих [4, с. 473].

Карл Поппер назвав “органічну” державу Арістотеля феодальною [15, с. 9]. Панування звичаю, становість, влада військової аристократії – все дозволяє

судити про “феодалні тенденції” у теорії давньогрецького філософа, а також про його “аристократичні симпатії”. Очевидно, немало роль у становленні його теорії зіграли особливості історичної ситуації Греції періоду Пізньої класики (404–356 рр. до н.е.): руйнування замкненого світу міст-держав, втрата ними самостійності, зміна форм правління, соціальні кризи, постійні міжусобні війни тощо. Можна припустити, що певна невизначеність майбутнього, передчуття катастрофічних змін або і просто неприязнь до демократичного устрою Афин викликали сумнів у дієздатності і справедливості писаних законів, тобто – у доцільності даного державного ладу. Як реакція на сучасний філософу стан непевності, розкладу і занепаду і виникає аристотелівська апологія “недержавних” форм регуляції суспільно-політичного життя – звичаю і “неформальних” зв'язків між військовими, що і воюють, і судять, і правлять. А це, як відомо, стосується феодалізму – такого стану суспільства, яке перебуває або на стадії становлення, або розкладу [18, с. 501]. В. Віндельбанд зауважив, що “теократична” держава Платона справдилась лише в епоху Середньовіччя – тільки замість “філософів” на вершині суспільної ієрархії опинились священики [16, с. 185]. Відповідно і “органічна” держава Аристотеля знайшла своє втілення багато пізніше того часу, коли творилась її теорія. Можна сказати, що “ідеологія” Середньовіччя у всій її повноті була створена ще в епоху Античності й розвиток державної теорії в Європі V – першої половини XVII ст. полягав у засвоєнні, тлумаченні та подоланні спадщини Платона і Аристотеля.

Список використаних джерел

1. *Виндельбанд В.* Платон / Вильгельм Виндельбанд. – К.: Зовнішторгвидав України, 1993. – 176 с.
2. *Аристотель.* Политика / Аристотель / Перев. С. А. Жебелева // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.4. / Перев. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с. – (Филос. наследие. Т.90). – С. 375–644.
3. *Arystoteles.* Metafizyka / Arystoteles / Przetłóżył, wstępem, komentarzem i skorowidzem opatrzył Kazimierz Leśniak. – Warszawa: Państw. wydaw. nauk., 1983. – 451 s. (Biblioteka klasyków filozofii).
4. *Аристотель.* Политика / Аристотель // Антология мировой философии в 4 т. Т. 1. Философия древности и средневековья. Ч.1. / Ред. коллегия: В.В. Соколов (ред.-сост. и авт. вступ. статьи), В.Ф. Асмус, В.В. Богатов и др. – М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры “Мысль”, 1969. – 576 с. (АН СССР. Инт-т философии. Философ. наследие). – С. 465–475.
5. *Руссо Ж.-Ж.* Эмиль, или О воспитании // Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения в 2-х т. Т.1 / Под ред. Г. Н. Джибладзе; сост. А. Н. Джурицкий. – М.: Педагогика, 1981. – 336 с. – (Педагог. библиотека).
6. *Дигесты Юстиниана.* Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского / Юстиниан / Отв. ред.: Скрипилев Е. А.; Редкол.: Корецкий В. М., Нерсесянц В. С., Скрипилев Е. А. (Отв. ред.), Штаерман Е. М. – М.: Наука, 1984. – 456 с.
7. *Фюстель де Куланж Н.Д.* История общественного строя древней Франции. Т. 2. Германское вторжение и конец империи: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. под ред., вступ. слово М. Гревс; Пер. К. Жюллиан. – СПб.: Типография Альтшулера, 1904. – 717+XVIII с. (Научно-историческая библиотека).
8. *Аверинцев С.* Христианство / С. С. Аверинцев // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. Аверинцев, Э. Араб-Оглы, Л. Ильичев и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 726–728.
9. *Боннар А.* Греческая цивилизация. – Т. 3.: От Еврипида до Александрии / Андре Боннар / Пер. с франц. Е. Н. Елеонской; Ред. и предисл. Л. З. Поляковой. – М.: Искусство, 1992 — 398 с.
10. *Лейбниц Г. В.* О первой материи / Пер. с лат. Я. М. Боровского / Лейбниц Г. В. // Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: Т. 1 / Ред. и сост., авт. вступит. статьи и примеч. В. В. Соколов; перевод Я. М. Боровского и др. – М.: Мысль, 1982. – 636 с. – (Филос. наследие. Т. 85). – С. 115–116.
11. *Платон.* Пир / Пер. С. Апта // Платон. Избранные диалоги / Пер. с древнегреч.; сост., вступ. ст. и коммент. В. Асмуса; ред. переводов А. Егунов. – М.: Художественная литература, 1965. – 442 с. (Серия Б-ка антич. л-ры. Греция). – С. 118–184.
12. *Токарев С. А.* Тотемические мифы / Токарев С. А. // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 Т. / Гл. ред. С. А. Токарев; чл. ред. комис. И. С. Брагинский, И. М. Дьяконов, В. В. Иванов и др. – М.: НИ “Большая Российская энциклопедия”, 1998. – Т.2. – [720 с.]. – С. 522–523.
13. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П. Гальперина, А. Ждан. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – [300 с.] – С. 237–256.
14. *Батаклиев Г.* Антична мітологія:

Справочник / Батаклиев Георги. – София: Изд-во П. Берон, 1985. – 182 с. 15. *Поннер К. Р.* Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / Карл Раймунд Поппер / Пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского. – М.: Феникс, Международ. фонд “Культурная инициатива”, Soros foundation (USA) 1992. – 528 с. 16. *Виндельбанд В.* История древней философии с приложением Истории философии средних веков и эпохи Возрождения / Виндельбанд Вильгельм / Под ред. проф. А. И. Введенского, пер. [с нем.] слушательниц С.-Петербур. высших женских курсов. – 3-е изд. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1902. – XVI+404 с., с карт. 17. *Біблія.* Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В укр. пер. з парал. місц. та дод. / Пер. патр. Філарета (Денисенка) за Біблією рос. мовою, яка була перекл. з євр. та грец. мов у др. пол. XIX ст. (Синод. вид. Рос. бібл. тов. Москва, 2002) / патр. Філарет (Денисенко). – Київ: Вид. Київ. патр. Укр. прав. церкви Київ. патр., 2004. – 1408 с. 18. *Гревс И. М., Петрушевский Д. М., Пискорский В. К.* Феодализм / Гревс И. М., Петрушевский Д. М., Пискорский В.К. и др. // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб.: Типогр. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. XXXV-а (70-й полутом). – [960 с.] – С. 494–558. 19. *Шама О. І.* “Идеальная” держава Платона як “виховний заклад” для підготовки до “небесного блаженства” / Шама О. І. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. 20. *Пёльман Р. фон.* Очерк греческой истории и источниковедения / Р. фон Пёльман / Пер. с нем. А. С. Князкова, под ред. С. А. Жебелева; Комментар., прилож., науч. ред. текста М. М. Холод, С. М. Жестоканов. – СПб.: Алетей, 1999. – 469 с. – (Серия “Античная библиотека”. Исследования). 21. *Нерсисянц В. С.* Политические учения Древней Греции / Нерсисянц В.С. / Отв. ред. В. Е. Гулиев. – М.: Изд-во “Наука”, 1979. – 263 с. 22. *Лосев А. Ф.* Критика платонизма у Аристотеля (Перевод и комментарий XIII-й и XIV-й книги “Метафизики” Аристотеля) / А. Ф. Лосев / Вступ. ст. В. П. Троицкий. – М.: Академический проект, 2011. – 251 с. – (Философские технологии: философия). 23. *Лосев А. Ф., Тахо-Годи А.А.* Платон. Аристотель / Лосев А. Ф., Тахо-Годи А. А. / Предисл. Тахо-Годи А. А. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 392 [8] с.: ил. – (Жизнь замечат. людей; Сер. биогр.; Вып. 947).

Александр Шама

“ОРГАНИЧЕСКОЕ” ГОСУДАРСТВО АРИСТОТЕЛЯ КАК КОНЕЧНАЯ ЦЕЛЬ РАЗВИТИЯ АНТИЧНОГО ОБЩЕСТВА

Государство Аристотеля построено по аналогии с живой природой и основано на “биологической” метафизике: как существование биологической особи определяется интересами ее вида, так существование человеческого индивида определяется интересами его семьи, рода и полиса (города-государства). Аристотелевское государство – не “пирамида”, верховья которой теряются в Универсуме, а “живое тело”, полагаемое самим собою и на самом себе сосредоточенное. Достижение полной самодостаточности (автаркии) ее высочайшая цель, а граждане, “сливаясь” с государством получают таким образом “совершенную жизнь”. За Аристотелем, гражданство, определяется происхождением: сын гражданина – тоже гражданин, то есть наблюдается своего рода регресс от полиса к родоплеменному обществу, основанному на кровнородственных связях.

Ключевые слова: государство, полис, гражданин, метафизика, “органическое” государство, автаркия.

Alexander Shama

“ORGANIC” STATE ARISTOTLE AS A DESTINATION DEVELOPMENT ANTIQUE SOCIETY

State Aristotle constructed by analogy with nature, and is based on the “biological” metaphysics: the existence of a biological specimen determined by the interests of its kind, since the existence of the human individual is determined by the interests of his family, genus and polis (city-state). Aristotelian state – not a “pyramid”, the upper of which is lost in the Universe, but “living body”, focused on himself. Achieving full self-sufficiency (autarky), its highest goal, and the citizens, “merge” with the state, thus obtaining a “perfect life”. According to Aristotle, citizenship determine the origin: the son of a citizen – a citizen of the same, that is, there is a kind of regression from the policyholder to the tribal society based on kinship.

Key words: state policy, citizen, metaphysics, “organic” state autarky.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

УДК 37.013.4 (477) (09)

Володимир Кравець

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СЕКСУАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ В УКРАЇНІ

У статті йдеться про основні напрямки досліджень сексуальної соціалізації школярів, аналізуються різні підходи вітчизняних авторів до змісту та організації сексуальної освіти та статевого виховання учнівської молоді, дається порівняльний аналіз досліджень сексуальної проблематики вітчизняними та зарубіжними вченими, розкриваються основні етапи становлення сексуальної педагогіки, виділяються проблемні її зони на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Ключові слова: сексуальна освіта, сексуальність, сексуальна культура, педологія, сексуальна педагогіка.

Наприкінці XIX – на початку XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі зароджуються ідеї сексуальної педагогіки. Цьому сприяли і феміністичні рухи другої половини XIX століття, і поява перших жіночих журналів, і поява шкіл та класів спільного навчання дітей різної статі, й посилення уваги науковців до сексуальної проблематики тощо.

Одним з перших, хто запровадив ще у 1904 р. у науковий обіг педагогічного дискурсу поняття “сексуальна педагогіка”, був Є. Лозинський, (стаття “Проблеми сексуальної педагогії”). Термін “сексуальна педагогіка” використовувався й у вступній статті Л. Писаревої в книзі “Походження людини: збірник статей зі статевого виховання”. Те, що проблеми сексуальної соціалізації обговорювались на сторінках педагогічних часописів, свідчило про серйозне ставлення деякої частини педагогічного співтовариства до даної педагогічної проблеми. При цьому, під сексуальною педагогікою розуміли розділ педагогічної науки, що вивчав сутність і закономірності сексуальної освіти, статевого виховання та формування сексуальної культури, їх взаємозв'язок з вихованням особистості взагалі, а також питання про інформування дітей щодо народження людини.

Виділялось кілька вузлових проблем сексуальної педагогіки, а саме: визначення того, ким, коли і як повинна здійснюватися сексуальна соціалізація покоління, що підрастає. Перше коло питань було пов'язане з обґрунтуванням основних агентів сексуальної соціалізації: сім'я чи школа, батьки чи вчителі; друге – з визначенням віку, з якого повинні починатися сексуальна освіта та статево виховання дітей; третє коло питань було пов'язане з розробкою форм і змісту сексуальної соціалізації дітей (принципів, підходів, методів та методик).

З поняттям “сексуальна педагогіка” у вітчизняній педагогічній думці початку XX ст. співвідносився й інший термін – “статеве питання”, звідси й назви педагогічних публікацій: “Пояснення статевого питання (чи як на світі всі народжуються)” (Н. Жаринцева, 1907), “Перевтома і статеве питання в школі” (В. Ільїнський, 1908), “Школа і статеве питання” І. Симонов, 1909), “Діти і статеве питання” (К. Сидорович, 1909), “Статеве питання в житті дітей” (В. Канель, 1909) та інші. Таким чином, проблематика сексуальної соціалізації

дітей найчастіше включалася в контекст статевого питання, що визнавалося актуальним у педагогічній думці багатьма педагогами, хоч далеко не всі знали, як правильно його вирішувати.

Поняття ж “сексуальна педагогіка”, хоч і введене в науковий обіг, не було популярним серед учених із різних причин: по-перше, на початку ХХ ст. все ще продовжувалась інституціоналізація педагогіки як науки, а отже й формування її предметної сфери і структури; по-друге, похідні поєднання від слова “секс” у вітчизняному менталітеті й суспільному дискурсі мали негативні смислові конотації, а тому не могли претендувати на загальну вживаність і легітимність, тим більше в такій сфері, як виховання дітей. До того ж поняття “статеве питання” ширше за значенням, ніж термін “сексуальна педагогіка”, і вказує на нерозв’язуваність проблеми статевого виховання дітей, що таким і є.

Наступним обґрунтуванням тези про ширший смисловий контекст поняття “статеве питання” щодо поняття “сексуальна педагогіка” є те, що перше включає в себе не лише вирішення трьох фундаментальних питань сексуальної педагогіки (сексуальна освіта, статеве виховання, формування сексуальної культури), але й пояснення статевої сутності людини в цілому, походження і призначення чоловіків і жінок, особливості їх взаємодії, включаючи такі аспекти, як шлюб і сім’я, міжстатеві стосунки, батьківство тощо.

Ставлення до сексуальності та еротики в Російській імперії, до складу якої входила більшість території України, завжди було політизоване і поляризоване, а реальні проблеми приватного життя при цьому нерідко втрачалися. Проте, у ХІХ – на початку ХХ ст. тут відбувались ті ж процеси, що і в Європі, й обговорювались вони у тому ж інтелектуальному напрямку. Вітчизняні педагоги активно вивчали зарубіжний досвід вирішення статевого питання. Були видані праці Дж. Бедля, І. Блоха, О. Вейнінгера, А. Молля, А. Фореля, З. Фройда, С. Штіля та інших, які вплинули на вітчизняну суспільну думку того часу. Підкреслювалась важливість статевого виховання та сексуальної освіти як запобіжних заходів, покликаних вберегти юнацтво від морально вульгарних учинків, розвивати у юнаків і дівчат почуття соромливості та охайності, зміцнювати їх волю. Так, А. Молль не лише наполягав на статево вихованні дітей і підлітків, але й вказував на необхідність сексологічної підготовки педагогів. Про сексуальну освіту як засіб профілактики проституції писав І. Блох. У свою чергу, А. Форель пропонував розглядати задоволення статевого потягу як етично індиферентну проблему, вважаючи, що статевий контакт сам по собі не може бути аморальним. Майже одноставно педагоги закріпляли за сім’єю функції провідного інституту сексуальної соціалізації.

Велика кількість статей про сексуальну соціалізацію (Н. Жаринцева, М. Лішневська, В. Половцева, Г. Ролледер тощо) з’являється у багатьох дореволюційних педагогічних журналах (“Вісник виховання”, “Педагогічний вісник” тощо), хоч вона розглядалась як чисто медична, гігієнічна, а не педагогічна проблема. Провідна роль відводилась сексуальній освіті. Так, педагог К. Житомирський вважав: *“Якщо ми бажаємо, щоб наші діти були чисті й вільні від помилкових (брудних) уявлень, що стосуються любові, шлюбу, дітонародження, материнства, годування, статевої зрілості, то треба дітей учити істині, а не залишати їх наодинці з собою”* [1, с. 128].

Для успішної сексуальної соціалізації вважались необхідними наступні напрямки:

а) ознайомлення з фізіологічною стороною статевих стосунків, передовсім з таємницею дітонародження;

б) формування “статевої совісті” (О. Мягков, 1910) чи “духовної гігієни цнотливості” (Є. Лозинський, 1904);

в) розширення кола моральних інтересів і домагань молодого покоління;

г) вплив на свідомість підростаючих поколінь почуттям страху. Їх прагнули залякати наслідками венеричних захворювань і статевих збочень; відповідальністю за наслідки статевого зв'язку; гріховністю позашлюбних стосунків; можливістю засмутити батьків і вихователів.

Гіпертрофування сексуального просвітництва замість користі приносили лише шкоду, сприяючи розвиткові у дітей фантазування на еротичні теми, підігрівання нарцисизму та інших моральних вад. Так, Є. Лозинський виховання зводив до *“виховання здорового статевого інстинкту”* [2, с. 30]. Окремі дослідники (Г. Ролледер) наполягали на запровадженні у навчальні плани шкіл предмету *“Сексуальна педагогіка”* для того, щоб уберегти молодь від аморальності у поведінці. Несолідними виглядали і педагогічні рекомендації Г. Сорохтіна, який у праці *“Про статево просвіту”* пропонував учням спостерігати розмноження тварин, знайомитися з типами статевого апарату, спостерігати спарювання на собаках, курах і т. п., вважаючи, що подібне розкриття таємниць статі буде гарантувати досконалість стосунків між хлопчиками і дівчатками, не буде впливати негативно на їх моральний розвиток [3].

Щоправда, з'являлися праці (наприклад, О. Водовозової), в яких зазначалося, що одним інформуванням проблеми сексуальної соціалізації вирішити неможливо, оскільки самі знання основ гігієни статі не забезпечують соціальну статево поведінку. Воно має доповнюватись правильною організацією статевого виховання, спрямованого на виховання волі, розвиток доброякості звичок і почуття обов'язку. При цьому мова йшла в основному про організацію спільної діяльності дітей різної статі: спільні розваги, спільне навчання і створення гуртків з боротьби зі статевою розпущістю.

Важливо враховувати і те, яку мету мали на увазі педагоги, організуючи дані види практичної діяльності. По-перше, ставилось завдання віддалити дитину від ситуацію і середовища, які можуть чинити на неї негативний вплив.

По-друге, практична діяльність – спільні розваги і спільне навчання – розглядались лише як засіб відвернення і гальмування статевих потягів у дитячому та юнацькому віці, а не як засіб формування нових моральних якостей. По-третє, багато говорили про практичну діяльність як засіб боротьби з нудьгою [4]. Однак, слід пам'ятати, що нудьга – це другорядна, а не основна причина неправильних статевих взаємин. По-четверте, створенням гуртків з боротьби зі статевою розбещеністю мали на увазі сформувати здорову громадську думку про статево стосунки людей. На практиці такі гуртки перетворювались у замкнені секти, члени яких займались написанням рефератів і більше думали про власне вдосконалення, ніж про боротьбу з вадами своїх товаришів.

Своєрідним підсумком наукових дискусій про саму необхідність, методологію та методику шкільної сексуальної педагогіки стала книга П. Блонського *“Вступ в дошкільне виховання”* [5], в якій автор виділяє декілька полюсів дискусій з цього питання. По-перше, питання про саму необхідність статевого виховання в стінах школи. Він вказує, що одні автори, застерігаючи від несприятливих наслідків ранньої сексуальної просвіти, яка, на їх думку, лише розпалить уяву дитини, виступають проти її впровадження в навчальних закладах, а весь тягар пропонують перенести в сім'ю. Інші, навпаки, підкреслюють нездатність сім'ї повністю забезпечити дитину інформацією з питань статі, яка буде доповнена вулицею. Зрозуміло, що ця вулична інформація виявиться недостовірною, тому краще, якщо першими її інформаторами стануть компетентні педагоги. По-друге, П. Блонський відзначає, що в суспільстві немає єдності щодо того, хто повинен здійснювати статево просвіту – педагоги чи лікарі. По-третє, немає єдності й щодо того, що, в якому обсязі й з якого віку слід повідомляти дітям і підліткам. Він звертає увагу на два підходи, що склались, і відзначає, що перший підхід

(медичний) пропонує обмежуватися повідомленням знань біологічного і гігієнічного характеру, тоді як другий, педагогічний, намагається надати сексуальності ідеального характеру.

Метою статевого виховання є збереження і зміцнення цнотливості. Він відзначає, що досягнення цієї мети можливе двома шляхами – гігієнічним і психологічним, перший з яких полягає в попередженні мастурбації (одяг, харчування, режим дня) і статевої розбещеності, а другий – в усуненні душевного напруження та інтенсивних афектів, у формуванні в дитини пізнавальних інтересів, збудженні у неї почуття соромливості. При цьому П. Блонський вважав, що основне у справі статевого виховання – правильна організація навчальної та позашкільної діяльності дитини.

Як видно, на межі ХІХ–ХХ століть проблема сексуальної соціалізації отримала висвітлення в численних працях лікарів, педагогів і психологів і була достатньо детально опрацьована як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Не дивлячись на це, єдиний підхід до проблеми все ж виробити не вдалось, оскільки різні автори відображали не лише спрямованість свого професійно-групового мислення (лікарі і педагоги), але й особливості власних політичних уподобань (ліберали чи консерватори). Однак до безсумнівних успіхів вітчизняної психолого-педагогічної думки в її теоретичних розробках проблем сексуальної педагогіки слід віднести низку положень, котрі, навіть за давності років, продовжують залишатися актуальними і в наш час. Ось найважливіші з них:

- сексуальна соціалізація не може бути прерогативою лише або сім'ї, або школи, вона вимагає не індивідуальних приватних заходів, а злагодженої і систематичної роботи всіх зацікавлених агентів виховного процесу, включаючи державну владу (В. Канель);

- сексуальна соціалізація не може бути зведена лише до передачі знань з гігієни статі, не може обмежуватися тільки вихованням незайманості й статевої стриманості, вона повинна бути орієнтована на цілі підготовки молоді до їх майбутніх обов'язків подружжя і батьків (О. Водовозова);

- сексуальна просвіта та статеве виховання не можуть бути відокремлені від виховання морального, при цьому основним засобом повинні стати не моральні повчання і сентенції, а добрий приклад дорослих і розумна організація навчальної та позанавчальної діяльності вихованців (П. Блонський);

- краще дати певну інформацію статевого характеру наперед, ніж запізнитись з нею (Г. Зоргенфрей);

- статево просвіту необхідно здійснювати, починаючи з раннього віку дітей і робити це поступово, від простого до складного, на прикладах із життя природи, розмежовуючи зміст статевої просвіти хлопців і дівчат відповідно до їхніх соціальних функцій (Н. Жаринцева);

- ніколи не треба забігати наперед і давати відповіді на ще не озвучені запитання (В. Половцов);

- доцільним є введення у викладання природознавства статевого питання (Л. Севрук);

- в організації сексуальної соціалізації доцільно диференціювати біологічну та соціальну статі. Розглядаючи біологічну статі, йдеться про “таємниці природи”, про “анатомію і фізіологію статевого життя”, а розглядаючи статі соціальну – про “загальне статеве питання”, про відносини між статями у “житті сучасного культурного і напівкультурного суспільства” (Т. Локоть);

- в основі статевого виховання повинні лежати етичні принципи (О. Фельцман);

- не варто квапити дитину дізнаватись таємниці статевого життя, поки в неї не виникли запитання щодо цього (Н. Шохор-Троцька) тощо.

На жаль, у роки політичної реакції (1908–1913 рр.) багато-хто з названих авторів почали відмовлятися від своєї позиції. Так, у 1914 р., у перевиданні підручника з природознавства, В. Половцов зовсім вилучив розділ “Статеве виховання в школі” як *“передчасний при нашій шкільній і суспільній моралі”*. Л. Севрук, після особистого викладання курсу природознавства розчарувався у доцільності статевої просвіти у школі [6]. Така ж метаморфоза відбулася і з іншим відомим педагогом, методистом-природознавцем Б. Райковим. Якщо на початку століття він захищав доцільність запровадження в школі питань статевої просвіти, виступав із цією тезою на з’їздах, зборах батьків і реалізовував статево просвіту у своїй викладацькій практиці, то пізніше, аналізуючи реакцію школярів на отриману інформацію, Б. Райков відійшов від колишніх поглядів й, за його словами, зневірився у доцільності *“статевої просвіти як масового шкільного заходу”* [7]. Той самий П. Блонський вважав, що сексуальна просвіта в кращому випадку – несвідоме розбещення дитини, а в гіршому – своєрідний сексуальний комплекс самого вихователя, особливо якщо у нього не влаштоване особисте статеве життя.

Суттєві зміни в поглядах на проблему врахування статевої диференціації в освітньому процесі відбулись у післяреволюційний час. Як і у попередній період, ця проблема продовжує залишатися у центрі уваги педагогів у зв’язку із проблемою спільного навчання. Проблема врахування статевої диференціації вирішується в соціально-політичному контексті й відображається у державних постановах того періоду, що стосуються цілей, принципів, влаштування радянської школи. Тепер педагоги більше уваги стали надавати вивченню відмінностей між статями, а у трактуванні змісту статевої просвіти і виховання відбулося поступове зміщення акценту з біологічної, сексуальної, його складової, на соціальну, морально-етичну. Саме тому у розв’язанні проблем освіти обох статей все більшої актуальності набувало питання про доцільність спільного навчання дівчат і хлопців та про організацію такого навчання й виховання.

П. Блонський писав, що здійснення спільного навчання у всіх школах повному розв’язало проблему статевого виховання. *“Спільне виховання створює товариські стосунки між статями, тоді як раніше були зазвичай або ніякі, або еротичні”*, – писав П. Блонський. І правильно акцентував, що спільне навчання ще не знімає з порядку денного статево проблему: *“Спільне виховання, яке саме собою сильно оздоровляє стосунки між статями, іноді виглядало як відсутність виховання; пам’ятали слово “спільне” і забували слово “виховання”* [5].

У радянській педагогіці 1920–1930-х років існувало два основних шляхи вирішення проблеми врахування статевої проблеми. Перший шлях – це ліквідація відкритої диференціації за ознакою статі системи народної освіти, яка існувала у дореволюційний час через запровадження спільного навчання дітей обох статей, створення єдиної трудової школи. З цим було пов’язане і нове бачення жінки як рівноправного члена суспільства, активного учасника перетворень суспільного життя, що проявилось у тенденції стирання статевих відмінностей, вирівнювання жінок у здібностях, можливостях, рівні активності з чоловіками.

Другий шлях вирішення проблеми врахування статевої диференціації у педагогіці був пов’язаний зі спробами окремих педагогів потайки, всередині учбово-виховного процесу враховувати статеві особливості учнів. Учені звертаються до вивчення статево-вікових проблем учнів, пов’язаних зі статевим дозріванням (М. Рубінштейн), зі сексуальним розвитком (П. Блонський), з розвитком статевого інстинкту (А. Залкінд); підкреслюють необхідність врахування статевих відмінностей учнів (П. Блонський, А. Пінкевич, П. Груздев); вводять спеціальні терміни для педагогіки, зорієнтованої на врахування статевих,

індивідуальних особливостей учнів – “сексуальна педагогіка” (П. Блонський), “педагогіка індивідуальної дії” (А. Макаренко).

Але якщо у перші роки радянської влади ще велися дослідження у галузі психоаналізу і антропології, розроблялись стратегії соціального впливу на “статевий фактор” (С. Рубінштейн), пропонувалась організація підготовки фахівців з попередження відхилень у сфері статевої поведінки (П. Люблінський), то зі становленням культу особи Сталіна почалася тотальна ідеологізація науки, в тому числі педагогічної. Офіційною точкою зору з питань сексуальної соціалізації стала вульгарно-соціологічна позиція А. Залкінда, котрий доводив, що *“статеве повинне у всьому підпорядковуватися класовому, нічим останньому не заважаючи, у всьому його обслуговуючи”* [8]. У своїх численних публікаціях він розглядав статеве життя як перешкоду на шляху будівництва нового соціалістичного суспільства, оскільки, як він вважав, індивідуальні любовні почуття відривають юнаків і дівчат від цілей комуністичного будівництва. Вся діяльність педагога, на думку А. Залкінда, повинна бути спрямована на утвердження активного колективізму як кращого засобу виховання почуття сексуальної рівності, оскільки товариш по праці не викликає непотрібних думок любовного характеру. Домінуючу позицію, завдяки цьому, зайняли соціоцентричні погляди, що базуються на принципах верховенства середовища і деіндивідуалізації особистості.

Варто зазначити, що у 1920-і – на початку 1930-х років проблеми сексуальної педагогіки розроблялись в основному педологами. У працях Є. Аркіна, М. Серебровської, В. Бехтерева, Б. Райкова, М. Басова, А. Залкінда, К. Веселовської, П. Блонського та багатьох інших досліджувалася вікова динаміка дитячої сексуальності та її варіації, вивчені відхилення в сексуальній поведінці дітей, сформульовано уявлення про статеве виховання, як про сукупність організованих педагогічних впливів на особистість, що розвивається, з метою вироблення свідомої сексуальної поведінки, вказано на необхідність тісного зв'язку статевого виховання з іншими сферами учбово-виховної роботи, розроблені методики статевого виховання в ході викладання різних шкільних предметів. Це був етап досить інтенсивного нагромадження знань і їх осмислення – наукового, соціального і морального, етап інтенсивних пошуків, не позбавлених своїх суперечностей, крайніх думок і гострих дискусій. У літературі тих років можна знайти твердження, що буржуазне середовище сприяє більш ранньому настанню статевого життя і статевого дозрівання (Басов М., 1928), думка про надзвичайну небезпеку раннього онанізму, що веде до передчасної затрати хімічних елементів недозрілої статевої залози, внаслідок чого ранній початок статевого життя, яке все ж хоч якось регулюється стосунками з іншими людьми, прийнятніший від “затрат” при мастурбації, котрі нічим не обмежені.

Витіснення релігії і церкви з усіх значимих сфер соціального життя, практично повне знищення старої школи і бум педагогічного новаторства сприяли експериментуванню і в галузі сексуальної соціалізації. Разом з тим теоретичну основу цих педагогічних експериментів становили два основних, вироблених ще в дореволюційний час, методологічні підходи до проблеми. Перший з них, традиційний для вітчизняної педагогіки, в основу сексуальності ставив цілі дітонародження і розглядав статеве виховання як частковий варіант виховання морального. Другий, заснований на психоаналітичній традиції, утверджував сексуальність як самоцінність і прагнув до такого виховання дітей, яке би формувало позитивне ставлення до сексуальності. Головна небезпека цього підходу – це фрейдистське уявлення про гіперсексуальність дитини. Проти некритичного захоплення фрейдизмом та іншими близькими йому концепціями виступало чимало відомих учених, серед яких передовсім варто назвати П. Блонського.

Педолог Л. Раскін запропонував власну методику спільного виховання, яка, зокрема, передбачала:

- пропаганду ідеї спільного виховання серед населення;
- ознайомлення з соціально-побутовими умовами життя кожної дитини;
- перехід усього шкільного життя до активних форм і методів роботи;
- організацію спільних ігор;
- обов'язковість усіх видів праці у дитячому садку та школі для хлопчиків та дівчаток;
- широке включення дівчат в усі ланки учнівського самоврядування;
- позитивне ставлення та зміцнення дружби між хлопцями й дівчатами;
- розгортання системи статевого виховання у дитячому садку і школі;
- роботу школи у напрямі спільного виховання за єдиним планом, який охоплює діяльність педагогічного колективу, піонерської та комсомольської організацій, органів шкільного самоврядування, радянського суспільства [9, с. 45].

Заперечуючи старе, нова ідеологія взяла на озброєння принципи виховання свого лютого ворога – релігії. Як у всій педагогіці, так і у сфері сексуальної педагогіки вводилось строге регламентування і контроль. Статеве виховання було віднесене в розділ морального виховання, а моральність розумілась як дотримання суспільної моралі, тобто панівної ідеології. Відповідно до неї, все у статевої сфері розглядалось з точки зору суспільної безпеки. Радянськими “вченими” був виявлений сексуальний мотив антисоціальної, і навіть кримінальної поведінки неповнолітніх. Тому у педагогіці все це трансформувалось в установку на максимальну десекуалізацію дітей через педагогічно організовані відповідні види діяльності.

Педолог Г. Фортунатов на сторінках журналу “Педологія” (1929) звертав увагу на наявність у радянській школі в перші післяреволюційні роки яскраво вираженого статевого диморфізму, і що супроводжувався відторгненням протилежної статі. З особливою силою це проявлялось у дівчаток, які об'єднувались у вільні клуби, гуртки без участі хлопців. Це була, на його думку, форма протесту проти змішаної школи. Під час вільного вибору групи та колективної роботи за Дальтон-планом дівчата неодмінно групувались з дівчатами. Об'єднання з хлопцями емоційно переживалось деякими дівчатами, особливо у сільських школах. Більшість хлопчиків, у свою чергу, визнавала, що вони не об'єднуються з дівчатами, побоюючись глузувань з боку товаришів. Спілкування у школі, ігри на перервах, сидіння за партами у класі – все проходило роздільно, за статями. За одну парту хлопчиків садили з дівчатками як покарання [10].

Професор Д. Азбукін у праці “Статеве виховання і просвіта в школі” (1928) серед умов радянської дійсності, що мали сприяти ефективності сексуальної соціалізації, виділив такі: спільне виховання, антирелігійність, педологічну диспансеризацію (педологічні кабінети, профілактичні амбулаторії, школи-лікарні) [11, с. 9]. У книзі “Загальні основи статевого виховання” (1930) педолог Г. Сорохтін [3] доводив педологам, лікарям і педагогам важливість порушеного питання і закликав їх не боятись та не ігнорувати статеве виховання дітей, тому що різноманітні відхилення у розвитку дитини, нервові розлади і випадки дитячих правопорушень переважно зумовлені відсутністю статевої просвіти і виховання.

Український соціогенетик О. Залужний значну роль у сексуальній соціалізації дитини відводив колективу. Він експериментально доводив, що є суттєві відмінності між дітьми різної статі й віку у схильності до різних видів соціальної взаємодії. Так, здатність до колективної розумової праці була більшою у дівчат, ніж у хлопців; прагнення ж брати участь у колективних іграх, навпаки, більш

притаманне хлопцям. Позитивні соціальні реакції на педагогів частіше бувають у дівчат, негативні – у хлопців.

Близьким до соціогенетичного напрямку в Радянському Союзі був культурно-антропоцентричний напрям педології, представлений працями М. Рубінштейна, Л. Виготського, К. Веселовської, Л. Раскіна, Д. Азбукіна. У праці “Статеве виховання з точки зору інтересів культури” (1928) М. Рубінштейн розглядав статеве виховання як складову морально цілісної особистості, зазначаючи, що *“завдання статевого виховання – не гасити чи послаблювати статевий інстинкт виховним шляхом, а тільки окультурити його, прагнучи зберегти в той же час його силу для більш пізнього прояву”* [12, с. 24–25]. На його думку, школярам необхідно дати знання про статеві відмінності, виховати у них поважливе ставлення до представників протилежної статі. У процесі виховання і у хлопців, і у дівчат необхідно формувати відповідні моральні якості для повноцінного спілкування між статями. Причому доцільно *“розчинити практично статеве виховання у проблемі загального виховання – окремо воно має бути лише у свідомості педагога”* [12, с. 260].

Професор наголошував на соціальній природі статевої поведінки і пропонував соціальний шлях її виховання. Завдання сексуальної педагогіки він вбачав у збереженні статевої енергії організму та у попередженні її передчасного прояву. Підвищення ефективності сексуальної соціалізації, на думку М. Рубінштейна, можливе за таких умов:

- не варто покладатися винятково на статеву просвіту, її роль переоцінюється;
- необхідно враховувати вік дітей і не поспішати з висвітленням статеви питань;
- слід уникати надмірної конкретизації, увагу школярів необхідно зосередити на репродуктивній функції організму;
- знання мають подаватись у природно-науковому та культурно-соціальному вимірах;
- оздоровлення громадськості, всього дорослого середовища, піднесення культурно-морального рівня сім'ї та суспільства у позитивному вирішенні статевого питання;
- дитина повинна мати змогу отримати пораду чи відповідь у конфіденційній формі [12, с. 252].

У “Педології підлітка” (1930) Л. Виготський, аналізуючи дослідження А. Залкінда, відзначив, що *“немає особливого спеціального статевого виховання, відірваного від звичайної навчально-виховної роботи”* [13, с. 138]. Він вважав, що підлітковий період є найбільш сенситивним для статевого виховання, оскільки в структурі особистості підлітка немає нічого стійкого, кінцевого, непорушного. Л. Виготський пропонував протиставити прихильникам безстатевого виховання два основних положення: *“по-перше, відмова від того погляду, що дитинство є ангелоподібним безстатевим віком, у зв'язку з чим статевої проблеми для дитинства не існує, і, по-друге, що усунення статевого виховання із загальної системи виховних впливів, гола чиновницька заборона, накладена на ці питання, є найгіршим з виходів”* [13, с. 138].

Л. Виготський вважав необхідним для ефективного статевого виховання здійснювати сексуальну просвіту, під якою розумів *“ознайомлення дітей з самого раннього віку з науковим поглядом на статеве життя”* [13, с. 108]. Виховне завдання школи у цьому контексті він визначав як встановлення між хлопчиками і дівчатками таких взаємин, які будуть необхідні у житті. Тому виховна система школи повинна бути наповнена активним спілкуванням дітей обох статей. Головне завдання сексуальної педагогіки на думку Л. Виготського, – перемогти сліпоту статевого інстинкту, гуманізувати, ввести його у загальну сферу свідомості, навчити людину кохати.

Відомий педолог і лікар К. Веселовська у книзі “Педологічні основи статевого виховання” (1929) здійснила спробу розкрити сутність педологічних ідей у питаннях статевого виховання дітей і підлітків. Вона вважала, що сексуальна соціалізація у школі мала б відбуватися за такими напрямами:

– загальне фізичне оздоровлення школярів (впровадження “фізичної культури” 24 год. на добу): стан приміщень, ліжка, гігієнічні навички, харчування, встановлення розпорядку дня і згідно з віковими особливостями дитини, розподіл та дозування праці й відпочинку, ігри, прогулянки, спорт, різні види виробничої праці та ін.;

– організація дитячої діяльності на педагогічних засадах, що дає змогу переключати сексуальну енергію: спільне, активне, трудове життя хлопчиків і дівчаток, товариське ставлення до педагога;

– статева просвіта має відповісти на такі питання: чи потрібна і можлива статева просвіта у школі, з якого віку її слід починати і у якій формі, як визначити необхідний обсяг інформації, як здійснювати статева просвіту, хто саме має її здійснювати? [14, с. 58].

Узагальненням ідей і положень вітчизняної сексуальної педагогіки довоєнного періоду стала праця П. Блонського “Нариси дитячої сексуальності” (1935), в якій було винесено вирок радянській педагогіці, котра ігнорувала питання сексуальної соціалізації учнівської молоді. Автор особливо наголошував, що сексуальна педагогіка повинна не стільки інформувати, скільки виховувати, а оскільки людське сексуальне життя має багатий соціальний зміст, то і статева життя повинно бути передовсім суспільно-моральним.

Підсумовуючи, відзначимо, що педологи (будь-якого напрямку) визнавали соціальне домінування у статовому вихованні, інакше кажучи, соціокультурний аспект статі виступав на перше місце, а біологічний аспект – на друге. З 1930 р. проблеми статевого виховання й сексуальної просвіти вилучаються зі школи, а педологи, котрі хоча б актуалізували сексуальну проблематику, піддаються переслідуванням. Яскравим свідченням планомірного знищення педології були так звані “дискусійні сесії”, у результаті яких цілі напрями у педології, у тому числі вивчення статевого дозрівання, сексуальності, сексуальної соціалізації, було ліквідовано, незважаючи на явні можливості їх подальшого плідного розвитку.

Директивна ліквідація педології як науки відбулася у 1936 р. прийняттям постанови ЦК ВКП(б) “Про педологічні перекирчування в системі Наркомосів” [15]. Все, що називалось “педологія”, було вилучено з наукового вжитку; піддано забороні всі діагностичні методи: тести, вимірники, закономірності спадковості, й навіть в широкому плані експериментаторство, в теорії психології різко зменшились дослідження особистості, поведінки, генетичних передумов психіки. Після її оприлюднення, дослідження, зокрема з питань статевої соціалізації, статевого дозрівання дітей в СРСР були заборонені, опитування з питань сексуальної політики не здійснювалися, статева просвіта була припинена. У процесі критики й розгрому педології, разом з помилками було нівельовано й все позитивне, що було набуто цією наукою за час її існування: вона була стійким напрямом, який намагався об’єднати психологію, філософію, соціологію, педагогіку в єдину наукову теорію й практику, пристосувати навчання і виховання до потреб і здібностей кожного учня.

Ідеологічний розгром і партійний осуд педології не лише закрили питання сексуальної соціалізації дітей і підлітків для обговорення їх на сторінках педагогічної періодики, не лише вилучили статтю з радянської школи, але й дали старт новій радянській педагогіці як науці про “комуністичне виховання підрастаючого покоління”. Поступово в країні складалась ситуація, яку

А. Петровський назвав “священницькою десексуалізацією”, “безстатевим вихованням”. У дівчатках засуджувались ознаки їх природної сексуальності: кокетство, бажання привернути до себе увагу хлопчиків. У радянському суспільстві продовжувала розвиватися християнсько-релігійна установка: секс – для чоловіків, кохання – для жінок.

Після розгрому педології та у повоєнні роки радянська школа в Україні ігнорувала проблему сексуальної соціалізації учнів. Більшість учителів бачили своє завдання в тому, щоб “заборонити”, “викорінити” кохання в школі чи просто не помічати його. Навіть можливості базових навчальних предметів використовувались недостатньо. Показовим у цьому плані є те, що на уроках біології, під час вивчення теми “Розмноження”, вчителі зазвичай пропонували школярам опрацювати цей матеріал самостійно. З 1944 по 1954 роки в Радянському Союзі було запроваджене роздільне навчання дітей різної статі. Передовсім, йшлося про необхідність допризвигної військової підготовки юнаків та особливості підготовки до праці й практичної діяльності. Запровадження предмету “Педагогіка” у жіночій школі у Х класі сприяло підготовці майбутніх матерів до виховання майбутніх громадян. Професор О. Петренко звертає увагу й на можливість підготовки педагогічних кадрів для роботи у початкових школах [16]. І все ж навчальні плани показують, що відмінностей у предметах чоловічих і жіночих шкіл було не так вже багато, щоб виправдати їх появу. Тому, можна вважати, що запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат не виправдало себе.

Не стали в центрі уваги проблеми сексуальної педагогіки і в наступний період радянської історії, хоча в 1970-х роках все більше педагогів між іншим згадують про статево проблематику в школі. Зокрема, педагогічні аспекти статевого виховання стали предметом аналізу Е. Костяшкіна, який у статті “Педагогічні аспекти статевого виховання” визначив статево виховання як *“виховання відносин людини однієї статі з іншою статтю і пов’язаних з цим складних і тонких навичок поведінки і самоконтролю”* [17, с. 43]. Педагог вважав, що статево виховання необхідно починати у спільних школах з першого класу, причому не лише з дітьми, але й з батьками. Він аналізував два шляхи статевого виховання: перший – *“коли вчителі намагаються нівелювати будь-які відмінності між хлопцями і дівчатами, не розділяючи їх ні в іграх, ні в громадській діяльності, ні в праці... що в кінцевому результаті призводить до безстатевої і бездітної педагогіки”* [17, с. 47]. І другий, коли різко розділяються хлопці й дівчата, що *“породжує, з одного боку, відірваних від життя “інститутів”, а з іншого – представників “піднесеної чоловічої раси”, надутих чоловічою пихою й зазнайством”* [17, с. 47].

Із запровадженням у вітчизняну школу навчального курсу “Етика і психологія сімейного життя” (1983), з’явилася надія на підготовку молоді до сімейного життя і правильних міжстатевих стосунків. Але непродуманий зміст предмету, низький рівень його викладання, непрофесійність у роботі вчителів, їх закомплексованість й удаване священництво, несприйняття предмету батьками і вчителями – все це й призвело до того, що проблеми сексуальної соціалізації, формування у дітей і підлітків здорового ставлення до питань статі, сексуальності й взаємин статей, планування сім’ї та засобів запобігання вагітності залишилися поза межами цього курсу. Не маючи відповідних знань, виховані в душі священництва, вчителі боялися проблем статі та сексуальності, а якщо й торкалися їх, то найчастіше в контексті репродуктивної функції та здорового способу життя. Практично не порушувалася гедоністична функція сексу. Загалом радянська педагогіка із завданнями сексуальної соціалізації, як і дошлюбної підготовки, не впоралась. Педагогізація сексуальності провалилась.

Сфера сексуальності в останні десятиліття радянської влади характеризується структурною невідповідністю між офіційними і приватними інтерпретаціями, радянським пуританізмом публічного замовчування і низьким ступенем інституційної рефлексивності щодо сексуальних практик. Публічне замовчування сексуальності, закритість професійних дискурсів, відсутність сексуальної освіти і широкого обговорення сексуальних практик, витіснення обговорення сексуальності у сферу тіньового фольклору – все це дозволило нам назвати радянський дискурс про сексуальність лицемірним.

Від початку перебудови і особливо, коли радянський репресивний режим упав та почалася новітня історія української держави, сексуальний дискурс почав відроджуватися. Лібералізація українського суспільства в питаннях статевої моралі пройшла ряд етапів:

1. З початком гласності (1985 р.) зі сексуальної тематики поступово знімається табу, про секс починають писати, читати твори З. Фрейда, Е. Фромма і т. п. У кіосках почали продавати посібники зі сексу з непоганими ілюстраціями, які однак багатьох шокували.

2. Другий етап сексуальної лібералізації суспільства настав із проголошенням українського суверенітету (1991 р.). У містах масово почали продавати еротично-порнографічні видання, різноманітні плакати, що рекламують вільність кохання; відкривати спеціальні магазини для торгівлі предметами сексу. Газети замайоріли рекламою еротичних клубів. Масово продукували відеокасети з еротичними і порнографічними фільмами.

3. З початком нового тисячоліття розпочався наступний етап сексуальної свободи. Спостерігається ще більша комерціалізація сексу. Еротичні фільми заповнили всі телевізійні канали, як державні, так і приватні. З'явилося кабельне телебачення, спеціальні нічні передачі.

Ставлення до дитячої сексуальності, а отже й до сексуальної педагогіки – найскладніша проблема, яку двадцять століття залишило у спадщину двадцять першому. В цьому питанні існують дві протилежні й однаково важливі тенденції. З одного боку, на протигагу середньовічній ідеї іманентної чистоти і асексуальності дитини сучасна педагогічна наука визнає факт існування дитячої сексуальності, яку повинні враховувати батьки і вихователі, і з якої випливає також право дітей і особливо підлітків на отримання сексуальної інформації та повноцінне статево виховання.

Сьогодні загально визнано, що сексуальна соціалізація, котра включає в себе питання просвіти та виховання, – проблема соціально-педагогічна, тобто педагогіка як наука про педагогічні процеси покликана не лише виявляти умови, що сприяють сексуальній соціалізації, але й враховувати біологічні та соціальні аспекти життя дитини тієї чи іншої статі.

Проблемними зонами сучасної сексуальної педагогіки є:

1. Понятійний апарат. Йдеться як про дефініції стать, гендер, сексуальність, секс, а також особливості сексуальної просвіти, статевого виховання та формування сексуальної культури тощо, бо в науковій літературі йде постійна підміна цих понять.

2. Віковий параметр. Це питання суттєво пов'язане з вирішенням першої проблеми. Безумовно, якщо мова йде про сексуальну просвіту, то звернення до дошкільників і молодших школярів більш, ніж проблематичне. Але якщо ми говоримо або про статево виховання, або про систему психолого-педагогічного супроводу, котрі порушують психологію особистості в цілому, то проблематичним стає деяке запізнення звернення лише до підлітків.

3. Провідна соціальна інституція. Хто: сім'я, школа, лікарі, психологи повинні відігравати провідну роль у сексуальній соціалізації.

4. Змістовий параметр. Якою має бути програма сексуальної просвіти, статевого виховання, формування сексуальної культури? Що і коли має знати дитина того чи іншого віку?

5. Методичний параметр. Чи це має бути окремий предмет, чи це запровадження концептуальних елементів сексуальної соціалізації у шкільний навчальний план в цілому; чи то факультатив, чи то система позашкільних лекцій і консультацій фахівців різного профілю тощо.

Список використаних джерел

1. *Житомирский К.* Эмансипация педагогики / К. Житомирский. – М.: Янус. – К, 2002.
2. *Лозинский Е.* Проблемы сексуальной педагогики / Е. Лозинский // Весник воспитания. – 1904. – № 1. – С. 30.
3. *Сорохтин Г. Н.* Общие вопросы полового воспитания / Г. Н. Сорохтин. – М., 1930.
4. *Симонов И. С.* Школа и половой вопрос / И. Симонов. – Петроград, 1920. – 52 с.
5. *Блонский П. П.* Введение в дошкольное воспитание / П. П. Блонский. – М., 1915.
6. *Севрук Л. С.* Начальный курс естествоведения [Текст]: кн. для учащихся / Л. С. Севрук. – СПб.: 1910. – 649 с.
7. *Райков Б. Е.* Половое просвещение в школе / Б. Е. Райков. – Л.: Тов. “Образование”, 1927. – 78 с.
8. *Залкинд А.* Половое воспитание / А. Залкинд. – М., 1930.
9. *Раскин Л. Е.* Проблема мальчиков и девочек в воспитании / Л. Е. Раскин. – М.-Л., 1929. – 60 с.
10. *Фортуатов Г. А.* Педологическая работа в дошкольных учреждениях / Г. А. Фортуатов // Просвещение на транспорте. – 1923. – № 9–10. – С. 5–8.
11. *Азбукин Р.* Половое воспитание и просвещение детей и подростков в школе / Р. Азбукин. – М., 1928.
12. *Рубинштейн М.* Половое воспитание с точки зрения культуры / М. Рубинштейн. – М., 1926.
13. *Выготский Л.* Педология подростка / Л. Выготский. – М., 1930.
14. *Веселовская К.* Педологические основы полового воспитания / К. Веселовская. – М.: Работник просвещения, 1926. – 77 с.
15. *Про педологічні перекручення в системі Наркомосів: Постанова ЦК ВКП(б) від 4.07.1936 року // Закони СРСР 1917–1992 рр.* – К., 1993.
16. *Петренко О. Б.* Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) / О. Б. Петренко; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне: Олег Зень [Видавель], 2010. – 530 с.
17. *Костяшкин Э. Г.* Педагогические аспекты полового воспитания / Э. Г. Костяшкин // Советская педагогика. 1964. – № 7. – С. 9.

Владимир Кравец

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ СЕКСУАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ В УКРАИНЕ

В статье говорится об основных направлениях исследований сексуальной социализации школьников, анализируются различные подходы отечественных авторов к содержанию и организации сексуального просвещения и полового воспитания учащейся молодежи, дается сравнительный анализ исследований сексуальной проблематики отечественными и зарубежными учеными, раскрываются основные этапы становления сексуальной педагогики, выделяются проблемные ее зоны на современном этапе развития украинского общества.

Ключевые слова: сексуальное просвещение, сексуальность, сексуальная культура, педология, сексуальная педагогика.

Volodymyr Kravets

THE HISTORY OF SEXUAL EDUCATION IN UKRAINE

This article is about the main prospects of investigation of the pupils' sexual socialization. Different approaches of the native authors to the essence and organization of sexual education of the school youth are analyzed. Comparative analysis of the investigations of the sexual issues of native and foreign scientists is given, the main stages of sexual pedagogics formation are developed and its problem areas on the modern stage of development of the Ukrainian society are marked.

Key words: sexual education, sexuality, sexual culture, pedology, sexual pedagogics.

УДК 94:32 (477) “1914/1917”

Руслан Куцук

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 1914–1917 РР.

У статті проаналізовано нормативно-правову базу Російської імперії, що регламентувала створення та функціонування інформаційного простору на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр.; на основі законодавчих актів визначено основні напрямки інформаційної політики.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, інформаційна політика, пропаганда, Російська імперія, Київська губернія, Подільська губернія, Волинська губернія, Перша світова війна.

Важливу роль у суспільно-політичних та військових конфліктах посідає інформаційний чинник. Вперше на загальнодержавному рівні використання інформації з метою її впливу на формування суспільної думки та реалізації власних геополітичних інтересів відбулося в період Першої світової війни. Кожна із сторін світового конфлікту розуміла, що самі військові дії не є запорукою перемоги, потрібно було ще й відповідне інформаційно-психологічне забезпечення. Оскільки Київська, Подільська та Волинська губернії входили до театру воєнних дій Південно-Західного фронту, то проведення тут вдалої інформаційної політики було пріоритетним завданням російської імперської влади. Для його реалізації на загальнодержавному та місцевому рівні розроблено спеціальну нормативно-правову базу, яка визначала основні напрямки діяльності пропагандистських органів, інститутів, товариств та існуючі тоді засоби масової інформації.

Метою статті є аналіз основних нормативно-правових документів, що стосувалися інформаційної політики російської імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю, на території яких проходила лінія фронту.

Завданнями роботи є: визначити основні види нормативно-правових документів, розкрити їхній інформаційний зміст та значення, а також на основі проаналізованої документації виокремити головні напрямки інформаційної політики.

Лише в останнє десятиліття науковці приступили до вивчення питання інформаційних процесів на території українських земель під час Першої світової війни. Тому, зазначена проблематика не знайшла всебічного розкриття в історіографії і представлена науковими доробками вузького кола дослідників. Серед них слід відзначити напрацювання: О. Кирієнка [1], О. Куцької [2] та Л. Питльованої [3]. Запропонована нами тема ще не ставала предметом спеціального дослідження, що й визначає її актуальність.

У Російській імперії не існувало конкретної структури, яка б займалася питаннями інформаційних процесів та пропаганди. Тому, за інформаційну політику в країні відповідали такі органи влади як Міністерство внутрішніх справ та Міністерство народної освіти. За створенням інформаційного простору на регіональному та місцевому рівнях відповідали такі структури як Штаб Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, штаб Київського

військового округу (далі – КВО), Київське жандармське поліцейське управління залізниць (далі – ЖПУЗ), канцелярія київського генерал-губернатора, адміністрації київського, подільського та волинського губернаторів, місцеві губернські жандармські управління (далі – ГЖУ), а також управління попечителя Київського навчального округу. Тому, більша частина нормативно-правових документів була видана саме цими владними органами та структурами.

Насамперед, слід визначити основні види законодавчих актів. У ст. 53 “Зводу законів Російської імперії” за 1857 р. зазначалося: “Закони видаються у вигляді уложень, статутів, утверджень, грамот, положень, наказів, маніфестів, указів...” [4, с. 13]. Норма цієї статті діяла і в період Першої світової війни. Проте, на практиці нормативно-правова база Російської імперії була набагато ширшою. Крім зазначених законних актів, вона включала ряд інших документів, зокрема, такі: циркуляри, постанови, розпорядження, приписи, повідомлення, прохання, телеграми тощо.

Одним із головних завдань інформаційної політики російської імперської влади в умовах війни було запобігання та заборона розповсюдження інформації, що становила військову таємницю й стосувалася зовнішньої безпеки Російської імперії. 20 липня 1914 р. імператор Микола II видав указ Сенату, відповідно до якого в імперії було введено в дію “Тимчасове положення про військову цензуру”, а міністру внутрішніх справ надавалось право накладати заборону на поширення відомостей, що стосувалися зовнішньої безпеки Росії чи її збройних сил [5, арк. 290]. Особливе місце у формуванні інформаційного простору в імперії відводилось військовій цензурі. Відповідно до “Тимчасового положення...” основним її завданням було недопущення розповсюдження інформації, яка могла б нашкодити воєнним інтересам держави [6, арк. 166]. Саме органи військової цензури у період війни здійснювали основний контроль за інформаційними процесами в імперії. Під їхній нагляд були узяті всі існуючі тоді в імперії засоби масової інформації.

Важливим нормативно-правовим актом був наказ міністра внутрішніх справ М. Маклакова від 13 вересня 1914 р. “Про складання переліку свідчень та зображень, які становлять військову таємницю Росії на період військових дій”. У переліку відзначалося, що військову таємницю становила інформація: про влаштування, склад і чисельність частин сухопутних та морських сил, установ військового та морського відомств; про особистий і командний склад; про озброєння, спорядження, обмундирування, задоволеність санітарними умовами, технічні засоби і бойові якості армії та флоту; про місця дислокації і пересування військових частин та установ; про бойову готовність армії і флоту; свідчення про початок та хід мобілізації; про технічний стан старих та побудову нових залізниць, ґрунтових, шосейних і водяних шляхів на театрі військових дій; фотографічні знімки, малюнки та інші зображення [7, арк. 44–46 зв.]. Весь цей перелік інформації не підлягав оголошенню в періодичних виданнях, публічних виступах чи приватних розмовах. Будь-яке порушення цієї норми каралося чинним тоді законодавством. Указом імператора від 20 липня 1914 р. “Положення про кримінальні та виправні покарання” було доповнене статтею 275/2. Згідно з нею: “Винні у публічному оголошенні в промові чи доповіді, а також у розповсюдженні за допомогою друку, по оголошенні мобілізації чи під час війни, свідчень, що стосуються зовнішньої безпеки Росії чи її збройних сил та споруд, призначених для військової оборони країни, всупереч встановленому порядку заборони їх оголошення, піддаються: ув’язненню у тюрмі на строк від двох до восьми місяців” [5, арк. 290–290 зв.]. Як бачимо, з боку владних структур по всій імперії був встановлений особливий контроль за інформацією, розповсюдження котрої могло нашкодити основним геополітичним інтересам

уряду. Її розголошення тягло за собою кримінальну відповідальність, норма якої була прописана на законодавчому рівні.

Нижчими військовими структурами та цивільними органами видавалися подібні нормативно-правові документи. Так, у відозві штабу КВО київському губернатору від 15 вересня 1914 р. було зазначено перелік свідчень, які забороняються до друку у зв'язку із зовнішньою безпекою: 1) всі повідомлення, що стосуються осіб призваних на військову службу; 2) поліцейські свідчення про прибуття чи від'їзд осіб, що перебувають на державній службі; 3) списки поранених та місця їх розміщення; 4) свідчення про залізниці; 5) чини та частини військ, які загинули у бою; 6) свідчення про заклади добровольчої санітарної допомоги [8, арк. 148–148 зв.].

Для того, щоб унеможливити розголошення військової таємниці та розповсюдження іншої важливої інформації, було заборонено на фронті діяльність кореспондентів та фотографів. Так, наприклад, циркуляром київського губернатора від 3 серпня 1914 р. в армію не допускалися кореспонденти і фотографи, якщо не було видано на це особливого дозволу [9, арк. 108]. А циркуляр Департаменту поліції від 12 грудня 1915 р. забороняв відкриття при залізничних станціях фотографічних закладів, а також виробництво будь-яких фотографій та кінематографічних знімків [10, арк. 185]. Крім того, усі подібні установи в межах театру військових дій мали бути ліквідовані. Наприклад, 12 січня 1916 р. волинський губернатор видав розпорядження, згідно з яким фотографічні заклади губернії, що прилягають близько до залізничних ліній, у зв'язку із воєнним станом мали бути негайно закриті [11, арк. 1–1 зв.].

Ще одним напрямком діяльності у забезпеченні нерозповсюдження важливої інформації про армію та військові дії було видання нормативно-правових актів, котрі забороняли поширення чуток та ведення розмов серед цивільного населення. Прикладами цього є телеграма начальника Київського ЖПУЗ, адресована всім станціям підконтрольних районів, від 25 листопада 1915 р. про заборону розповсюдження чуток щодо руху військ і військових дій [12, арк. 187] та розпорядження начальника Волинського ГЖУ від 27 листопада 1915 р. про заборону місцевому населенню вести будь-які розмови про пересування російської армії [13, арк. 70]. Як бачимо, важливим завданням місцевої військової та цивільної адміністрації було забезпечення цілковитої секретності щодо місця перебування армійських частин, руху солдатів, основних подій на фронті тощо. Для його реалізації було розроблено відповідні законодавчо-розпорядчі документи, які в умовах війни мали раціональне походження, оскільки унеможливлювали відтік інформації із середини країни та її потрапляння до відома ворогуючої сторони.

Чільне місце в нормативно-правовій базі російської імперської влади в умовах війни займали документи які були спрямовані на “правильне” інформування суспільства, підтримку офіційної ідеології та розповсюдження вигідних міфів. 4 серпня 1914 р. штаб Окремого корпусу жандармів видав циркуляр, в якому зазначалося: “...з метою більш широкого розповсюдження серед населення свідчень про військові дії і пов'язані з ними подіями суспільного життя, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, губернським і обласним типографіям будуть передруковуватися бюлетені Санкт-Петербурзького телеграфного агентства й доставлятися на місцеві залізничні вокзали” [8, арк. 77–78]. При цьому в документі зазначалося, що питаннями розповсюдження зазначеного друкованого матеріалу мали займатися чини жандармської залізнично-дорожньої поліції. Це засвідчує, що ключове місце в контролі за інформаційним середовищем в імперії під час війни відводилась саме силовим структурам та підрозділам.

21 серпня 1914 р. місцевим губернаторам міністерством внутрішніх справ було видано циркуляр щодо порядку інформування сільського населення. У розпорядженні зазначалося, що для розповсюдження основних новин про події на фронті, на місця будуть присилатися телеграфні повідомлення про хід військових дій, а також спеціальні друківані матеріали, видані урядом. При цьому, в циркулярі відзначається, що у цих виданнях повинна міститися інформація, не тільки про хід бойових дій, але й про основні причини війни та умови, за яких вона ведеться ворогом [14, арк. 32–32 зв.]. Зрозуміло, що подібний офіційний документ був спрямований на цілковиту підтримку офіційного курсу уряду, оскільки у виданнях, які мали розповсюджуватися серед населення, містилася інформація у вигідному провладному форматі, який виправдовував участь Російської імперії у Першій світовій війні.

Чим довше тривала війна, тим більш необхідно ставала потреба створення міцної обґрунтованої мотиваційної бази, яка переконала б населення і солдат у правильності дій уряду та необхідності продовжувати вести військові дії. Так, наприклад 8 вересня 1915 р. Головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту М. Іванов клопотанням до подільського губернатора О. Ігнат'єва зобов'язав місцеву адміністрацію прийняти заходи для переконання населення в необхідності вести війну до перемоги. У документі зазначалося: “Маючи на увазі, що імператор, а з ним і вся Росія твердо вирішили боротися до тих пір, поки ворог не буде вигнаний за межі Вітчизни, я звертаюся... з проханням здійснити справжній вплив на доручену вам губернію, для того, щоб якомога ширші верстви населення отримали здорові погляди на ціль теперішньої війни і її важливе значення для слов'янських народів” [15, арк. 10].

Варто зауважити, що значна увага з боку урядових структур приділялася здійсненню відповідної інформаційної політики щодо освітян. Циркулярами попечителя київського навчального округу від 28 листопада 1915 р. місцевих директорів народних училищ, начальників середніх і нижчих загальноосвітніх та спеціальних чоловічих і жіночих навчальних закладів було зобов'язано провести учням роз'яснювальні роботи про необхідність ведення війни аж до перемоги [15, арк. 12–13, 15–16 зв.]. При цьому в документі зазначалося: “...вчителями повинно бути вказано на необхідності роз'яснити молоді, що православна Русь – споконвічна колыска слов'янства, яка пролила сотні років кров своїх синів за братів слов'ян, повинна довести боротьбу до кінця” [15, арк. 12 зв.]. Як бачимо, на загальнодержавному та місцевому рівнях офіційною нормативно-правовою базою культивувала ідея про Київську Русь як колыску братніх народів, що Російська імперія є її правонаступницею, і що усе населення держави повинне долучитися до “благородної” справи та взяти участь у “визвольній” війні.

Органи влади розуміли, що затягування термінів війни досить негативно впливало на суспільні настрої і збільшувало кількість невдоволених серед місцевого населення. Тому подібними клопотаннями та циркулярними розпорядженнями вище керівництво мало на меті переконати народ, що війна є виправданою і, що основним завданням та метою Російської імперії є звільнення братніх народів від німецького та австрійського гніту. Розповсюдження таких міфів мало собою лише одну ціль – це перекручування та спотворення історичного минулого й реальної дійсності для реалізації власних геополітичних інтересів.

Важливим напрямком інформаційної політики російської імперської влади в умовах воєнного стану було приховування достовірних свідчень про події на фронті та становище в середині країни. Вищими та місцевими органами влади з метою реалізації поставленого завдання було видано ряд нормативно-правових документів. Циркуляром головного управління Генерального штабу від 28

серпня 1914 р., адресованого у штаб КВО заборонялося друкувати в друці будь-які відомості про військові події, котрі могли б гнітюче впливати на читачів [16, арк. 12–12 зв.]. У переліку свідчень та зображень, що складають військову таємницю Росії, прийнятого за наказом міністра внутрішніх справ від 13 вересня 1914 р., пунктами 22 та 24 заборонялося розповсюдження інформації про втрати в особистому складі, про хвилювання серед жителів зайнятих армією територій, про катастрофи, епідемії, вибухи та пожежі у частинах та установах військового й морського відомств [7, арк. 46].

Ще одним прикладом подібного розпорядження є циркуляр київського губернатора місцевим начальникам поліції від 26 січня 1915 р. про заборону друку в періодичних виданнях відомостей про використання німцями снарядів з отруйними газами, оскільки така інформація могла негативно вплинути на солдат [17, арк. 22]. Зрозуміло, що подібна інформація була не стільки військовою таємницею, а скільки шкідливою для існуючого тоді психологічного клімату в імперії. Влада знала, що оголошення правдивих фактів про події на фронті спровокує значне невдоволення зі сторони як цивільного населення, так і військових.

Окрім того, що приховувалася інформація про події на фронті, заборонялося також розповсюджувати будь-які негативні факти про внутрішнє становище імперії. У телеграмі міністра внутрішніх справ від 15 березня 1915 р., адресованій київському, волинському та подільському губернаторам, повідомлялося про заборону місцевим редакторам розміщувати в газетах свідчення про страйки, оскільки це погано відображається на настроях робітників [16, арк. 160]. Також, забороняли у друкованих засобах відомості про народні хвилювання, продовольчі або будь-які інші спалахи [18, арк. 98]. Російська влада розуміла, що розповсюдження подібної інформації могло значно нашкідити існуючому тоді патріотичному стану та інформаційно-психологічному клімату. Крім того, такий контекст новин міг викликати з боку населення невдоволення та хвилю протестів антивоєнного й антиурядового характеру.

Важливу роль у розповсюдженні інформації про події на фронті та становище в імперії відігравали залізничні станції, якими курсували поїзди не тільки з цивільними, але й з військовополоненими. Часто, саме останні, як учасники безпосередніх бойових дій, ставали джерелом поширення основних фактів про війну. Зазвичай, під час бесід із цивільними, військовополонені розповідали про значні втрати з обох сторін конфлікту, про велику кількість полонених російських солдат тощо. Зрозуміло, що така інформація негативно впливала на настрої у суспільстві, а тому це суперечило інтересам влади. Щоб ліквідувати подібні розмови, місцевими органами влади було видано ряд наказів та розпоряджень. Так, за наказом головного начальника штабу КВО усі місцеві поліцейські управління мали встановити суворий нагляд за недопущенням цивільних до поїздів із військовополоненими та веденням розмов між ними. Крім того, щоб унеможливити таке спілкування, було заборонено виводити полонених на прогулянку по платформах під час зупинки на станціях [9, арк. 255–255 зв.].

31 січня 1916 р. штабом КВО видано чергове розпорядження, відповідно до якого начальнику Київського ЖПУЗ було наказано вжити: "...усіх необхідних заходів, щоб під час прибуття поїздів з трофеями і полоненими, стороння публіка не мала би з останніми ніякого спілкування і не могла би отримувати від них відомостей про воєнні дії..., пересування наших військ, про кількість взятих у полон..." [8, арк. 409]. Отже, розуміючи важливість зазначеної ситуації та її шкідливість для "правильного" сприйняття населенням інформації про військові події, владою було взято під контроль усі рухи поїздів з військовополоненими.

Такими діями, вона намагалася приховати правдиві факти про становище на фронті та зберегти позитивний психологічний клімат у середині країни.

Для того, щоб втримати позитивну атмосферу у суспільстві та на фронті серед військових, владою видавалися розпорядження, які мали перед собою досить нестандартне завдання. Так, 24 лютого 1915 р. київський губернатор видав циркуляр, яким заборонялося бродягам шарманщикам продавати квитки з передбаченнями про війну та мир [19, арк. 429]. А в повідомленні начальника штабу Мінського воєнно-окружного управління від 1 липня 1916 р., адресованому начальнику Київського ЖПУЗ зазначалося про необхідність прийняття заходів з метою недопущення на вокзали, під час прибуття поїздів із солдатами, циганок-гадалок. Обґрунтовувались такі дії тим, що: "...подібні особи можуть бути з успіхом використані ворогом в цілях агітації серед солдатів здатися в полон або ж якщо і не прямо це пропагується, то, передбачуючи які небудь нещастя та інші страхи, невільно у воїнів з'явиться думка про здачу в полон, щоби уникнути передбачення" [20, арк. 58–58 зв.]. Як бачимо, місцевою імперською адміністрацією було прийнято ряд заходів, щоб запобігти негативному інформаційному впливу на суспільство. Під контроль було узято усю сферу інформаційного простору, починаючи від ЗМІ, й закінчуючи звичайними чутками та особистими розмовами. Робилося усе можливе, щоб зберегти в імперії стабільну психологічну атмосферу, підтримати патріотично-позитивне сприйняття війни та уникнути соціальних потрясінь й невдоволення з боку цивільного населення і військових.

Одним із головних напрямків інформаційної політики російської імперської влади в умовах Першої світової війни була боротьба з революційною та антивоєнною агітацією. Протягом 1914–1917 рр. в імперії активізували свою діяльність різноманітні політичні партії, нелегальні організації, гуртки, товариства, котрі вели антиурядову пропаганду. Тому, одним із основних завдань уряду було розроблення відповідної нормативно-правової бази, яка б унеможливила поширення подібної агітації серед цивільного населення та військових.

19 липня 1914 р., Головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту, генерал М. Іванов видав обов'язкову постанову, згідно з якою на території Південно-Західного краю заборонялося оголошення чи публічне поширення будь-яких свідчень, статей, повідомлень чи чуток, котрі викликають вороже ставлення до уряду, посадових осіб, війська або військової частини. За невиконання зазначеного розпорядження передбачалося покарання у вигляді штрафу до трьох тисяч рублів або ж ув'язнення до трьох місяців [21, арк. 191–191 зв.]. Варто зауважити, що нормативно-правова норма зазначеного документа стосувалася як цивільного населення, так і військових.

Особливе місце в інформаційній політиці імперської влади відводилось боротьбі з поширенням ворожої пропаганди серед селянських мас. 3 серпня 1914 р. київський губернатор видав місцевій поліції циркуляр для боротьби із чутками та агітацією, які негативно впливають на настрої селян. У документі відзначалося: "...потрібно пильно стежити за тим, щоби зловмисні особи, котрі прагнуть проявити свою шкідливу діяльність шляхом поширення неправдивих чуток, що тривожать населення, не мали ні найменшого успіху. Відповідно до цього, найближчим завданням чинів поліції є встановити особливо близькі відносини із сільським населенням, уважно прислухатися до його інтересів, повідомляючи його в межах можливості про навколишні події і негайно ж паралізувати шкідливі чутки, котрі проникають в його середовище, – викликати до себе загальну довіру..." [8, арк. 62]. Як бачимо, місцева поліція виступала не тільки в ролі силового та карального органу, але й була джерелом пропаганди серед місцевого населення. Зрозуміло, що інформація, яку вона

розповсюджувала, була спрямована на підтримку офіційного ідеологічного курсу уряду, а тому часто носила спотворений або не повний характер.

Варто зауважити, що відповідно до того ж циркуляру поліцейські чини отримували досить значні повноваження: "...члени поліції повинні пам'ятати, що при сьгоднішніх умовах...їм на місцях належить діяти рішуче і швидко, забуваючи про формальності... Кримінальний закон звільняє від відповідальності особу, котра прийняла заходи, що перевищують її повноваження, якщо подібна дія була викликана надзвичайними обставинами" [8, арк. 62 зв.]. Під такими обставинами малися на увазі початок війни та введення у регіоні воєнного стану. Отже, на законодавчому рівні було закріплено норму, згідно з якою поліції надавалось право застосовувати силу для протидії і боротьби з ворожою агітацією та пропагандою. Подібна ситуація була характерною і для інших губерній Південно-Західного краю.

Важливим місцем розповсюдження інформації антиурядового та антивоєнного спрямування виступало залізничне сполучення. Часто у вагонах поїздів агітатори вступали в дискусії із пасажирами на воєнні та політичні теми, намагаючись налаштувати останніх проти влади та війни. Для боротьби із подібним явищем, 8 жовтня 1915 р. Окремим корпусом жандармів було видано спеціальний циркуляр, у якому відзначалося: "...у вагонах III класу з'являються агітатори, котрі... в різкій формі критикують дії уряду і розповсюджують ідеї, які підривають авторитет влади... Приймаючи до уваги серйозність цієї ситуації... тимчасово командуючий корпусом наказав здійснити заходи для припинення подібної агітації..." [22, арк. 333–333 зв.]. Уже 15 жовтня вийшло відповідне розпорядження Київського ЖПУЗ залізниць місцевим начальникам 13-х відділень [20, арк. 3 зв.].

Значних зусиль влада докладала, щоб контролювати інформацію, яка надходить до населення із закордону. 15 листопада 1915 р. Департамент поліції видав циркуляр, в якому зазначалося про необхідність прийняття усіх заходів для вилучення із обігу висланих поштою із Стокгольму в Росію відозв до російського народу, в яких звучали заклики до укладання миру, протидіяти розпорядженням Головнокомандуючого тощо. Відповідальність за вилучення подібних друкованих матеріалів покладалася на місцевих начальників губернських та міських жандармських управлінь, відділень з охорони загальної безпеки і порядку, а також на офіцерів Окремого корпусу жандармів [23, арк. 296–296 зв.]. Крім того, з боку влади було взято під контроль епістолярні матеріали, які надсилалися із-за кордону до місцевого населення. Наприклад, циркуляром київського губернатора від 7 жовтня 1914 р. було встановлено контроль за усіма листами, котрі надходили з Америки і були адресовані на ім'я сільських старост та приватних осіб. Причиною такого рішення було те, що часто в листах закритого типу вміщувалися вирізки, газети та брошури, які закликали робітників та селян до збройної боротьби проти уряду, не йти на війну і не платити податків. Згідно з документом усі підозрілі листи мали бути конфісковані й направлені на перевірку до начальника місцевого ГЖУ [24, арк. 183].

Пріоритетним напрямком інформаційної політики російських імперських органів влади було здійснення заходів, спрямованих на боротьбу з антивоєнною та антиурядовою пропагандою серед військових. 8 вересня 1914 р. Департамент поліції видав циркуляр, згідно з яким місцевим ГЖУ та офіцерам Окремого корпусу жандармів було наказано встановити повний контроль та заборону на здійснення революційними гуртками й паціфістськими товариствами антиурядової агітації в діючій армії, госпіталях, лазаретах та поїздах [8, арк. 136 зв.]. Для виконання зазначеного наказу місцевими охоронними структурами були видані власні розпорядження подібного характеру. Так, у постанові

Волинського ГЖУ від 19 вересня відзначалося: "...революційні організації і пацифістські товариства... використовують широку доставку газет і журналів в діючу армію, в госпіталі і лазарети, а також в поїзда з ешелонами воїнів та пораненими, для розповсюдження прокламацій революційного та пацифістського характеру, шляхом вставлення таких прокламацій в газетні листки і в журнали... у випадку знаходження означених видань, такі негайно представляти мені" [25, арк. 49].

Відповідно до наказу начальника штабу КВО розсилати від 14 жовтня 1914 р. в армію та місцеві лазарети й госпіталі дозволялось видання лише правового та релігійно-морального спрямування [26, арк. 92]. Усі інші матеріали, особливо політичного характеру, які могли хоча б найменшим чином негативно вплинути на погляди та настрої солдатів і поранених, категорично заборонялися.

29 травня 1915 р. Департамент поліції видав циркуляр, в якому повідомлялося про те, що в армії почастишали випадки здачі солдатів у полон і причиною цього є пропаганда, яку ведуть євреї серед рядових, що відправляються для поповнення військових частин на театрі військових дій. Документ зобов'язував місцевих начальників ГЖУ, відділень з охорони загальної безпеки і порядку, а також офіцерів Окремого корпусу жандармів здійснити усіх заходів, щоб призупинити подібну пропаганду серед військових [8, арк. 281–281 зв.].

18 січня 1916 р. Департаментом поліції було видано чергове розпорядження, спрямоване на боротьбу із ворожою агітацією серед солдат російської армії. У документі було охарактеризовано основні зобов'язання, які покладалися на місцеві жандармські підрозділи: 1) пильно стежити за всякого роду злочинною пропагандою серед солдатів, а також мати конкретні відомості щодо настроїв у військових частинах; 2) встановити ретельний нагляд за зносинами нижчих чинів під час відпусток; 3) залучити до справи секретну агентуру; 4) прийняти усі можливі заходи для виявлення осіб, які здійснюють ворожу пропаганду; 5) учасників злочинної пропаганди притягувати до законної відповідальності; 6) зв'язатися з місцевими губернаторами і військовими начальниками для спільного вироблення відповідних заходів боротьби з вказаними злочинними діями зазначених осіб [27, арк. 4–5 зв.]. Отже, силовими структурами та цивільними органами влади було розроблено конкретний механізм дій, для встановлення цілковитого контролю за інформаційним середовищем на території українських губерній Південно-Західного краю. Застосовувалися усі можливі заходи для унеможливлення поширення будь-якої ворожої пропаганди, яка могла б зашкодити інформаційній політиці російської імперської влади та негативно позначитися на настроях населення та військових.

Таким чином, одним із важливих завдань Російської імперії в умовах Першої світової війни було створення відповідного інформаційного простору з ефективним пропагандистським механізмом впливу на масову свідомість населення. На загальнодержавному та місцевому рівнях було розроблено спеціальну нормативно-правову базу, яка мала регламентувати та визначати основні напрямки інформаційних процесів. Її основу становили такі види документів як накази, циркуляри, постанови та розпорядження.

Кожен нормативно-правовий акт окреслював певний напрямок інформаційної політики, який потрібно було реалізувати на практиці. Тому, на основі цього можна виділити наступні групи документів:

1) ті, які сприяли забезпеченню і збереженню військової таємниці та забороняли розповсюдження свідчень, що стосувалися зовнішньої безпеки Росії, а саме інформації про армію, озброєння, інфраструктуру, шляхи сполучення тощо;

2) ті, що були спрямовані на інформування населення, підтримку загальноімперської ідеології та розповсюдження вигідних міфів, ідей, формування потрібних поглядів;

3) ті, які були орієнтовані на приховування правдивої інформації про події на фронті та становище в середині країни, з метою збереження стабільної психологічної атмосфери в імперії, уникнення соціальних потрясінь й невдоволення зі сторони цивільного населення та військових;

4) ті, котрі регламентували та унеможлилювали розповсюдження інформації антивоєнного, антиурядового, антиімперського й антиросійського характеру.

Список використаних джерел

1. Кириєнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти / О. Ю. Кириєнко // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 160–166.
2. Куцька О. М. Военна пропаганда періоду Першої світової війни / О. М. Куцька // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р., м. Львів) / [Укладачі: Ю. В. Бураков, О. С. Івахів]. – Львів: АСВ, 2014. – С. 188–191.
3. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни / Л. Питльована // Военна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів) / [Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз]. – К., 2010. – С. 153–158.
4. Свод законов Российской империи. Издания 1857 года. Том I. Часть I. Основные государственные законы. – Санкт-Петербург, 1857. – 56 с.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі – ЦДІАК України). – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 21. – 375 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296. – 238 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 2. – Спр. 6. – 446 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 221. – 640 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 546. – 506 арк.
10. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. – 3134. – 217 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1999. – 66 арк.
12. ЦДІАК України. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 620. – 297 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 217. – 74 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 713. – Спр. 374. – 67 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 258. – Спр. 6. – 108 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 549. – 134 с.
17. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 309. – 70 арк.
18. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – 130 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 19. – 731 арк.
20. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 2. – Спр. 8. – 337 арк.
21. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 2. – 248 арк.
22. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 972. – 534 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1775. – 342 арк.
24. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 229. – 251 арк.
25. ЦДІАК України. – Ф. 1601. – Оп. 2. – Спр. 1. – 412 арк.
26. ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 22. – 126 арк.
27. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. – 545. – 116 арк.

Руслан Куцьк

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ НАСЕЛЕНИЯ КИЕВСКОЙ, ПОДОЛЬСКОЙ И ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИЙ В 1914–1917 ГГ.

В статье проанализировано нормативно-правовую базу Российской империи, которая регламентировала создание и функционирование информационного пространства на территории украинских губерний Юго-Западного края в 1914–1917 гг.; на основе законодательных актов определены основные направления информационной политики.

Ключевые слова: нормативно-правовой акт, информационная политика, пропаганда, Российская империя, Киевская губерния, Подольская губерния, Волынская губерния, Первая мировая война.

Ruslan Kutsyk

**THE NORMATIVE LEGAL BASE OF INFORMATION POLICY OF THE RUSSIAN
IMPERIAL AUTHORITIES TO THE POPULATION OF KIEV, PODOLIA AND
VOLYN GOVERNORATES IN THE 1914–1917**

The article analyzes of the normative legal base of the Russian Empire, which regulate the establishment and operation of the information space on the territory of the Ukrainian Governorates of Southwest region in 1914–1917; based on legislation defines the main directions of information policy.

Key words: normative legal act, information policy, propaganda, Russian Empire, Kiev Governorate, Podolia Governorate, Volyn Governorate, the First World War.

УДК 94(477):069.5

Людмила Строцьня

ФОТОВИСТАВКА ПАМ'ЯТОК ПОВСТАНСЬКОЇ ЗВИТЯГИ “МИ, ПОВСТАНЦІ – СИНИ УКРАЇНИ” ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ

В статті розповідається про фотовиставку пам'ятників ОУН-УПА на Тернопільщині, організовану Тернопільською обласною інспекцією охорони па'яток історії та культури. Прослідковується історія встановлення пам'ятників та їх роль в патріотичному виховання молоді.

Ключові слова: пам'ятник, повстанська боротьба, виховання, молодь.

Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури організовано фотовиставку пам'яток повстанської звитяги “Ми, повстанці – сини України”, яка протягом 2015 р. експонувалася в багатьох музейних та освітніх закладах Тернополя та області. Основна мета виставки – привернути увагу до подвигу бійців Української повстанської армії та показати вшанування жителями Тернопільщини пам'яті про них.

Єдиний спосіб, котрим народ може продовжити життя своїм героям – це зберігати про них світлу пам'ять. В той час, коли книжки, спогади є здебільшого індивідуальною пам'яттю, то спорудження пам'ятників є свідченням глибинних пластів пам'яті колективної, яка у всі часи була дуже ефективним засобом виховання молодого покоління.

Початки встановлення пам'ятників та пам'ятних дощок борцям за волю України на території області відносимо до 30-х років ХХ ст. Тоді з ініціативи Організації Українських Націоналістів (ОУН) у населених пунктах, звідки походили січові стрільці, встановлювались уніфіковані дошки з прізвищами загиблих. Зокрема така пам'ятка збереглась у с. Різдванях Теребовлянського району. Дощка була врятована жителями села від знищення в радянські часи і прилаштована

на фасаді пам'ятника на пошану борцям за волю України, спорудженого уже в часи Незалежності. Такі дошки також збереглися у центральних композиціях нових пам'ятників в селах Зборівського та Борщівського районів (Тернопільська область).

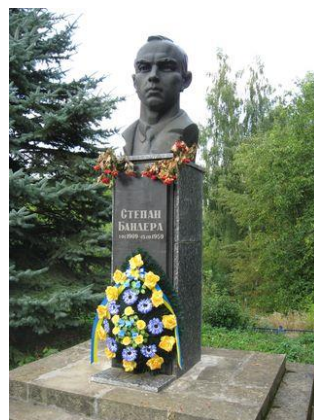
До перших пам'ятників борцям за волю України відносимо монумент, який символізує Україну, що рве кайдани, споруджений у 1944 р. і зруйнований радянськими варварами у березні 1945 р. в с. Чернихові Зборівського району (Тернопільська область).

Найбільше пам'ятників на пошану героїв визвольних змагань постало за часи незалежності України. На центральних площах багатьох населених пунктів споруджено пам'ятники політичним провідникам національно-визвольної боротьби – Степану Бандері, Ярославу Стецьку, Ярославу Старуху, духовним провідникам – Андрею Шептицькому, Йосипу Сліпому, Миколі Хмільовському.

Заслуговує на увагу перший на Тернопільщині і один з перших у Західній Україні пам'ятник провіднику українських націоналістів Степанові Бандері в с. Козівка (Тернопільського району, Тернопільської області, встановлений у

1992 р.) Громаді села довелося витримати шалений тиск зі сторони тодішньої влади, котра вважала, що це передчасно, і російської пропаганди, яка захлиналася від обурення, що в Україні відроджується націоналізм. Але жителі с. Козівки (Тернопільський район, Тернопільська область) були впевнені у правильності свого рішення і вперто стояли на своєму. Ініціатором встановлення був житель населеного пункту, пізніше голова сільської ради Василь Назар. Основні кошти на спорудження монумента перечислив голова місцевого колгоспу Володимир Кулішов.

Серед світлин є меморіальна дошка на будинку в с. Кобиліволки (Теребовлянський району, Тернопільська область), в якому протягом 1928–1933 рр. перебував Голова Проводу ОУН Степан Бандера.

Є у нас в області три пам'ятники нашому земляку, першому заступнику провідника ОУН С. Бандери, пізніше, на еміграції – голові Проводу ОУН-Б Ярославу Стецьку. Споруджені вони в Тернополі, с. Великому Глибочку Тернопільського та с. Кам'янках Підволочиського районів. Кілька разів невідомі руйнували пам'ятник Я. Стецьку у Кам'янках. Кожного разу за фактами руйнування відкривалися кримінальні справи. Було встановлено, ніби пам'ятник поруйнували зайшли "бомжі". Дуже дивний збіг обставин – в с. Кам'янках є багато пам'ятників, але чомусь вибір "бомжів" впав якраз на Ярослава Стецька.

В с. Золота Слобода (Козівський район, Тернопільська область) вдячні земляки спорудили пам'ятник політичному і військовому діячеві, публіцисту, державному секретареві міністерства інформації і пропаганди Українського державного правління (УДП) Ярославу Старуху (псевдо "Синій", "Стяг", "Ярлан", "Стояр") [3, с. 339].

Важливу роль в повстанській боротьбі відіграли духовні провідники – вищі духовні чини в основному греко-католицької церкви, священники. Пам'ятники їм сконцентровані в основному в м. Тернополі, а також в тих населених пунктах, де вони народилися.

Верховні владики греко-католицької церкви, такі як митрополит Андрей Шептицький, Йосип Сліпий були духовними дороговказами для повстанців. Митрополит Андрей Шептицький завжди підтримував українців у їх спробах завоювати свою державу. Зокрема, під час освячення стрілецького прапора ще у 1917 р. ним були сказані слова: "Ідіть витривало по вибраній Вами дорозі, і я благословитиму ваші діла" [2, с. 64]. Відомі випадки, коли Андрей Шептицький благословляв повстанських капеланів. Погруддя А. Шептицького на високому постаменті встановлене у Тернополі у сквері його імені.

Уродженець с. Заздрості (Теребовлянський район, Тернопільська область) єпископ греко-католицької церкви Йосип Сліпий був заарештований у 1945 р. і висланий у радянські табори, але його незламність і молитва за Україну була для повстанців тим духовним світлом, яке їх окрилювало і надихало. Величний пам'ятник Йосипу Сліпому встановлено у 2004 р. у м. Тернополі перед катедрою УГКЦ. Автори пам'ятника Р. Вільгушинський, А. Водоп'ян. Пам'ятник Й. Сліпому встановлено і в його рідному селі Заздрості (Теребовлянський район, Тернопільська область).

Є також пам'ятники священникам – мученикам за віру, які були замордовані радянською владою. Це – єпископ Станіславський Григорій Хомишин із с. Гадинківці Гусятинського району, пам'ятник якому споруджено біля дяківсько-катехитичної академії, що носить його ім'я у м. Чорткові. Є йому пам'ятник і в рідних Гадинківцях, встановлений біля церкви. Єпископ не

розділяв дій тієї частини галицької інтелігенції, яка з наближенням “визволителів” 1944 р. на західноукраїнські землі емігрувала за кордон, він вважав, що зі своїм народом потрібно залишатися до кінця. Був замордований енкаведистами (помер у тюрмі після численних побоїв, хоча тюремні лікарі констатували смерть від дистрофії) у грудні 1945 р.

Отець Микола Хмільовський, родом із с. Покропивної (Козівський район, Тернопільська область) керівник підпільної Української греко-католицької церкви 1947–1950 рр., за його священства було налагоджено взаємодію церковного і оунівського підпілля, він таємно сповідав і благословляв повстанців. Пам’ятник йому постав у 2012 р. в рідному селі.

Пам’ятник отцю Йосипу-Йосафату Білану – багаторічному в’язню радянських таборів споруджено в с. Колиндянах (Чортківський район, Тернопільська область). Отець відбував покарання в КОМІ АРСР. Повернувшись у 1958 р. в рідні Колиндяни, таємно проводив богослужіння, викладав богослов’я в підпільній духовній семінарії в с. Бучачі та в с. Надорожна на Франківщині.

З 90-х років ХХ століття починають встановлюватися пам’ятні знаки над раніше безіменними могилами героїв повстанської боротьби, які в радянські часи ніхто не наслідився означити. Як правило, це були могили таємно захоронених повстанців, що в радянські часи були позначені кущем калини або іншими умовними знаками. Тільки із здобуттям Україною незалежності вдалося встановити над цими могилами надгробки і належно пошанувати героїв. Це – спільна могила повстанських сімей Залуцьких і Колодницьких з с. Сільця Підгаєцького району, пам’ятник на цвинтарі у с. Нараїв Бережанського району над спільною могилою героїв, замордованих енкаведистами в Бережанській тюрмі та багато інших.

Повстанців та усіх підозрюваних у співпраці із ними було пропущено через слідчий ізолятор КДБ в м. Тернополі, де на них чекали тортури, допити, знущання. Про це нам сповіщає світлина меморіальної дошки на приміщенні за адресою вул. Коперніка, 1, де сьогодні знаходиться історико-меморіальний музей політичних в’язнів.

На нашій виставці є світлини повстанських цвинтарів в с. Антонівці Шумського району та с. Нагірянкя під м. Бучачем. Заслугує на увагу фото пам’ятника на братській могилі повстанців із сотні “Меча”, які загинули під час бою в селі Панасівка Зборівського району. Бій під Панасівкою був одним з наймасштабніших на Тернопільщині, де проти повстанців було використано танки [1, с. 5].

Проїжджаючи селами та містечками нашого краю, кожен звертав увагу на незліченну кількість символічних могил, споруджених в пам’ять про трагічні, але разом з тим і героїчні події 40-50-х рр. ХХ ст. Символічні могили увінчують пам’ятники, у яких вкладено віковичне прагнення українців до волі. Композиційно завершеним є комплекс “Борцям за волю України” в с. Новосілці Костюковій Заліщицького району, де на символічній карті України поміщено скульптури усіх персонажів визвольної боротьби – воїна княжої доби, козака, опришка, гайдамаку, січового стрільця, повстанця. Біля підніжжя композиції – символічна Україна, яка рве кайдани, вінчає могилу архангел. По боках могили – скульптурна композиція прощання козака і січового стрільця з ріднею. Фундатор пам’ятника – тодішній голова місцевого колгоспу Микитюк Дмитро

Онуфрійович. Встановлено композицію у 1995 р., спорудження тривало чотири роки. А ось майстри аж із Франківщини, з села Великий Ключів Коломийського району. Це скульптор від Бога – Василь Маковійчук та його помічник Микола Граджин. Скульптуру символічної України ліпили із мешканки Новосілки Костюкової – Марії Бандрівчак.

У с. Старе Місто (Підгаєцький район, Тернопільська область) є династія майстрів по каменю Папіжів, які вже кілька поколінь виготовляють надгробки. Для вшанування своїх героїв-односельців вони виготовили пам'ятник “Борцям за волю”, де повстанець припав на коліно біля хреста. Пам'ятник виготовлений в стилі народного примітиву. Це єдиний пам'ятник такого стилю на Тернопільщині.

У с. Ступки Тернопільського району односельчани вшанували пам'ятником трьох братів Вовків – Мирослава, який очолював СБ ОУН Подільського краю (Хмельницька, Тернопільська і Вінницька області), його братів Юрія – повітового провідника СБ ОУН в Дрогобичі та Богдана – повітового референта пропаганди ОУН на Скалатщині. Пам'ятник відтворено у формі хреста на постаменті і відкрито в День Незалежності 24 серпня 2012 р.

На виставці експонується меморіальна дошка на будинку, де навчався повстанський поет Мирослав Кушнір із с. Божиків на Бережанщині. Він загинув у віці 22 роки, попавши в засідку, разом із побратимами підірвався гранатою, аби не потрапити в полон. На щастя, Мирослав Кушнір встиг передати для зберігання чотири зошити пристрасних віршів п'ятнадцятирічній дівчині. Дарія Вергун свято зберегла доручені їй послання до громадян майбутньої Вільної України, нехтуючи можливою небезпекою, та й власною свободою: зберегла, щоб передати нащадкам. І лише у часи перебудови Дарія Вергун наважилася розкрити таємницю, яку приховувала понад сорок років. 1989 року були вперше опубліковані деякі з його віршів. Згодом, вже у часи Незалежності, вийшло кілька видань його на подив зрілої поезії: “Слова із книги бою” і “Невкоєне серце”. На виставці експонуємо також тексти віршів Мирослава Кушніра, які є поетично довершеними і створені з великою вірою у світле майбутнє України. Це вірш “Кулеби”, так називався присілок біля Бережан, де в січні 1941 р. загинуло сім оунівців. А також вірш “Україна моя”.

Україна моя – це жагою набрякнуті брови,
блискавиці розіскрених вій,
Україна моя – це на кусні порвані окуви, –
Революція, бій!

Загалом на території області споруджено біля півтисячі пам'ятних знаків борцям за волю України. Це є реальним виявом того, що наші земляки визнали вояків ОУН–УПА борцями за незалежність України, не чекаючи, коли це буде зроблено на законодавчому рівні.

Працівниками Тернопільської інспекції охорони пам'яток Сергієм Грабовим, Людкою Строчень та науковим працівником Тернопільського краєзнавчого музею Володимиром Пукачем зібрано інформацію і підготовлено унікальну карту-банер, на якій позначено основні події повстанської боротьби на Тернопільщині, зокрема нанесено територію військових округ УПА на території області – “Богун” і “Лисоня”, місця основних боїв повстанців з німцями та енкаведистами, штаби УПА, підпільні друкарні а також пам'ятки. Тут зібрана найповніша інформація про повстанське підпілля на наших теренах, яка в майбутньому, надіємось, увійде в підручники з історії краю. Карту прикрашають безцінні дереворити повстанського художника Ніла Хасевича.

Пам'ятники Героям споруджувалися за кошти громад, меценатів, пожертви колишніх повстанців. Державна доля у їх спорудженні мінімальна. Тому можемо

вважати, що спорудження пам'ятників героям ОУН–УПА є колективною справою громад області.

На фотовиставці представлена лише незначна частина пам'ятників з усіх куточків нашого краю. Автори намагались підібрати найвиразніші з них, які передають дух героїчної епохи та сьогоденне шанобливе ставлення до пам'яті про Героїв УПА.

Список використаних джерел

1. Бігус М. Бій під с. Панасівка / М. Бігус, А. Собачевський, М. Горішний. – Тернопіль, 2015. – 52 с. 2. Лазарович М. Від Маківки до Стрипи. Нариси історії Українського Січового Стрілецтва та Української Галицької Армії / М. Лазарович, Р. Матейко, Б. Мельничук, С. Півторак. – Тернопіль: Вид-во “Терноград”, 2012. – 64 с. 3. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: Вид-во: “Збруч”, 2008. – Т. 3. – П-Я. – 708 с.

Людмила Строчень

ФОТОВИСТАВКА ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТЕЙ ПОВСТАНЧЕСКОЙ ПОБЕДЫ “МЫ, ПОВСТАНЦЫ – СЫНОВЬЯ УКРАИНЫ” КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ ПАТРИОТИЗМА

В статье рассказывается о фотовыставке памятников ОУН–УПА на территории Тернопольской области, организованной Тернопольской областной инспекцией охраны памятников истории и культуры. Прослеживается история сооружения памятников и их роль в патриотическом воспитании молодежи.

Ключевые слова: памятник, повстанческая борьба, воспитание, молодежь.

Lyudmyla Strocen'

PHOTO-EXHIBITION OF SIGHTS OF INSURGENT VICTORY “WE, INSURGENTS ARE SONS OF UKRAINE” AS MEAN OF EDUCATION OF PATRIOTISM

In the article is told about photo-exhibition of monuments OUN/UPA in Ternopil region, which was organized by the Ternopil Regional Inspection for Protection of Monuments of History and Culture. Also there is present information about history establishment of monuments and their role in patriotic education of young people.

Key words: monument, insurgent fight, education, young people.

УДК 883.04-193.3

Тетяна Савчин

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОГО СОНЕТНОГО ЖАНРУ

У статті розглядається питання розвитку сонетного жанру. Значна увага приділяється формуванню, занепаду, розквіту сонетарію в українській літературі. Окреслено вдосконалення сонетного жанру від початку XIX століття на прикладі українських класиків.

Ключові слова: сонет, жанр, європеїзація художніх форм, ритмомелодика, строфа, неокласицизм, неокласицизм, милозвучність, критика, остракізм, репресії.

Коріння сучасного сонета, як відомо, сягає глибокої давнини. Етимологію цього жанру теоретики ведуть з творчості поетів-романтиків початку XIX ст. Започаткований в 30-х роках XIX ст. П. Шпигоцьким, А. Метлинським, М. Шашкевичем, український сонет зазнав дальшого розвитку в творчості Пантелеймона Куліша. Саме він переспівами і перекладами “культивував” в українській літературі європейські художні форми. Він одним із перших став на шлях європеїзації художніх форм нової української літератури (жанрових, ритмомелодичних, строфічних), широко запровадив у ліричній і ліроепічній поезії (замість коломийкових ритмів) п'ятистопний і шестистопний ямб, анапест, дактиль, використав різні види строф, більшість з яких увів в українську поезію вперше: двовірш, арабський бейт, александрійський вірш, терцину, кілька варіантів катрена, п'ятивірш, секстину, септину, восьмивірш (складений з олександрійських віршів), октаву, спенсерову строфу і онегінську строфу.

У 80-х рр. XIX ст. сонет зазнав розквіту під пером І. Франка. Йому належить заслуга й у розробці теорії жанру, викладеній у кількох статтях [1] та в сонетах: “Сонети – се раби...”, “Чого ти, хлопче, вбравсь у стрій лицарський”, “Колись в сонетах Данте і Петрарка”, “Епілог”. І. Франко вперше в українській літературі започаткував об'єднання сонетів у тематичні цикли (“Вільні сонети”, “Тюремні сонети” та ін.), звернувся до розповідної манери, діалогів, риторичних питань та окликів, іронії, гумору й сатири, практично довівши невичерпність жанру у відтворенні духу епохи та авторської соціально-естетичної позиції.

З більшим чи меншим успіхом пробували свої сили на складній строфі сонета сучасники та учні І. Франка: Олена Пчілка, В. Щурат, М. Вороний, С. Чарнецький, В. Самійленко, Т. Бордуляк, Леся Українка, Уляна Кравченко, М. Чернявський та інші. Колосальні можливості інтелектуалізації і піднесення рівня поетичного мислення сонетного жанру відчували українські поети початку XX ст.

Українська новітня поезія – Д. Загуд і В. Кобилянський, М. Рильський і Я. Савченко, М. Семенко і П. Тичина, М. Терещенко і П. Филипович, В. Чумак і Василь Еллан – формувалася на тлі ідейної, естетичної, психологічної строкатості. Не всім поетам першого покоління новітньої епохи було під силу ідейне розуміння, скажімо, І. Франка чи Лесі Українки. У перші десятиріччя XX ст. ще можна було натрапити на численні переспіви риторичної народницької музики з декларативними закликами “до праці”, традиційні штампи в народнопісенному дусі, що явно не відповідали новим естетичним та духовним вимогам часу.

Дедалі відчутніше окреслювалась необхідність вдосконалення техніки українського вірша, збагачення його форм і зображально-виражальних засобів. Молоді поети прагнули до витонченої внутрішньої інтенсифікації художнього образу і самого віршованого слова, яким вони бажали надати збільшеної психологічної місткості й виражальної сили. Серед безлічі літературних платформ, маніфестів, заяв, декларацій, різних письменницьких угруповань початку 1920-х рр. нагальну потребу збагатити образну думку, найгостріше відчули неокласики, зусилля яких спрямовувались на засвоєння найвищих здобутків людства:

“Ми – неокласики. Завзято
Милуємось на древній світ
І все не хочемо вмирати:
Гомер, Горацій, Геракліт (...)
Ми – неокласики. Потужна
Літературна течія;
Ступаєм пружно, харалужно:
Леконт де Ліль, Ередія” [8].

Микола Зеров вірив, що сонет своєю класичною пластикою, строгим контуром, залізною логікою може відкрити новий шлях для української поезії. Постійно вдаючись до мистецького перетлумачення загально-європейських культурних мотивів, М. Зеров розумів, що в культурному досвіді людства закладено такі колізії, без осмислення яких будь-яка література буде приречена на провінційність. Д. Павличко, зазначав, що український сонет у своїх найвищих досягненнях був природною реакцією неокласиків “на етнографізм, сентиментальщину та формальну одноманітність, культивовані багатьма нашими версифікаторами, на безконечні спроби наших епігонів наслідувати не дух, а форму Шевченкової поезії” [1].

І хоч значення поезії Леконта де Ліля і Жозе Марії де Ередія перебільшено, як і заклик рівнятися на французьких парнасців, М. Зеров “слухно виставляв сонет як форму, в опануванні якої і в заповненні її новим змістом могли виявитися новаторські якості поезії” [1]. Орієнтуючись на загальноєвропейську культуру, неокласики, особливо М. Зеров, М. Рильський, у свій час Д. Павличко, зробили вагомий внесок для розширення сфери буття української поезії – не як просто відображення чи оспівування суцього, а як духовного феномена, що обіймає весь огром людської цивілізації – від найдавніших часів до дня сьогоднішнього.

В умовах нечіткого ставлення до завдань і призначення поезії, якомога рішучішого “одгекування” поетів від “селозованих” традицій (Вишня), націленості на духовний вжиток різних модерних шкіл “європеїзованих” інтелігентів, котрі влучно вловив М. Вороний (“Голівка Греза, ескіз Родена, Меланхолійний ноктюрен Шопена, Фрагменти вірша Сюлл-Прудона, Псалми Верлена... Яка утома!” [1]); орієнтації на формалізм, настанов на деструкцію “старих” художніх форм і прийомів типу: “Нехай Косинки... і навіть Тичини з іншими оглядаються і тримають міцний зв’язок з Нечуєм-Левицьким, Васильченком та іншими “селозованими” й будуть їхніми отприсками – вони залишаться в далекому хвості від сьогоднішнього та завтрашнього дня” [1], сонет вивів в авангард “завтрашнього дня” письменників, поставлених Поліщуком “у хвості”.

Завдяки творчому сприйняттю, продовженню і розвитку художніх традицій дореволюційного українського і зарубіжного сонетярства сонет підтвердив можливість свого розвитку: “Хочемо ми чи не хочемо, – писав М. Зеров, – а з часів Куліша і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської – щоб не згадувати імен другорядних, – європейські теми і форми приходять у нашу літературу, розташовуються в ній. І вся справа в тім, як ми цей

процес об'європеювання, опанування культури проходитимемо, як учні, як несвідомі провінціали, що помічають і копіюють зовнішнє, – чи як люди дозрілі і тямущі, що знають природу, дух і наслідки засвоєваних явищ і беруть їх з середини, в їх культурному естві. Очевидно, наш інтерес полягає в тім, щоб іти в чолі, а не в “хвості”, припадати до джерел (...), а не брати від передавачів, розглядатися в нотах, а не переймати, як малі діти, з голосу” [1].

Не руйнуючи вікових форм сонета (йдеться передовсім про багатовіковий художній досвід), його сталих категорій, поети (Б. І. Антонич, О. Ведміцький, С. Голованівський, К. Гордієнко, М. Доленго, М. Драй-Хмара, М. Дубовик, М. Жук, Д. Загул, В. Мисик, Ю. Клен, М. Рильський, П. Филипович, пізніше С. Крижанівський, Г. Плоткін, І. Чумаченко та ін.) оновлювали жанр, вносили певні зміни в його структуру.

Літературна ситуація в Україні 1920-х рр. була надзвичайно складною з огляду на співіснування і своєрідну взаємодію різних ідейно-стильових течій: безнадійно запізнілий символізм (Д. Загул, М. Терещенко, П. Тичина, Я. Савченко, О. Слісаренко, В. Ярошенко); футуризм (К. Буревій, Г. Коляда, В. Поліщук, М. Семенко, Г. Шкурупій); неокласицизм (О. Бургардт, М. Драй-Хмара, М. Зеров, М. Рильський) тощо. Естетична боротьба з безкрилим епігонством та провінційністю була усвідомлена значною частиною цієї молоді, особливо неокласиками, які шукали опори та натхнення в різних школах французької поезії середини і другої половини ХІХ ст. – у парнасців.

Слід окремо вирізнити лідера неокласиків М. Зерова, добре відомого літературного критика, історика літератури, публіциста. Перші публікації “сонетоїдів” М. Зерова появилися 1923 р., а наступного року (1924 р.) вийшла збірка сонетів “Камена”, куди, крім перекладів з давньоримських поетів Вергілія, Горация, Тібулла, Овідія та Марціала; чотирьох перекладів з Ж. Ередія та одного з Буніна, ввійшли одинадцять сонетів і вісім александрійських віршів, де вдало поєднано заземлену конкретику описів із філософською глибиною тисячолітньої культури, вічне і швидкоплинне.

Прихильник строгих канонічних форм, підставою для яких була ненастанна увага до багатства, чистоти і милозвучності української мови, М. Зеров мав свій власний поетичний стрижень і чітко визначену мету, висловлену в листі до М. Плевако: “Тепер усі кричать: хай живе вільний вірш, бо безсилі опанувати технікою. І тільки розхитують вірш, розсмикують, імпресіонізують мову. А українській мові пора б уже знайти монументальні логічні форми” [1].

Микола Зеров знайшов “монументальну логічну форму” в жанрі сонета. Дотримуючись канону, він довів його до досконалості: “Ви пишете сонети, бо хочете мати сонети, а я пишу сонети, бо інакше, поза канонічним розміщенням думок та образів, у мене не буде нічого, бо поза сонетом – я безпорадний”, – писав М. Зеров Р. Олексієву [1].

Його називали “книжним поетом”, а він вважав себе “бібліофагом”. М. Рильський заперечив таке самовизначення М. Зерова як несправедливе. Прославляючи “ясну, дзвінку закінченість сонета”, поет рішуче і впевнено протиставляв сонет розхристаності тогочасних верлібрів і провінційному примітивізму та вбогості поетів-формалістів. На доказ своєї правоти він писав: “Коли Франко, Леся Українка, Самійленко звертались до сонетів, терцин, секстин, октав і т. ін., то це було не ознакою консерватизму, а навпаки – проявом руху вперед, бажанням вигострити, виточити, збагатити українське поетичне слово” [1].

У збірці “Камена” вміщено переклади з римських поетів (з Вергілія, Горация, Тібулла, Овідія, Марціала) з додатком коротенької передмови до перекладного розділу. У передмові М. Зеров пояснює мету свого звернення до римської Камени, – далекої від верховин еллінської Музи, яка, до того ж, хибувала на

безпосередність й оригінальність, була, на думку тонких цінителів прекрасного, занадто штучною і холодною. М. Зерова цікавили не “верховини еллінської Музи”, до яких і нашим українським поетам при повній нерозробленості поетичної мови і зневаги до праці над технікою слова було ще дуже далеко. Стилїстика римських поетів у таких обставинах мала б незамінне значення: “Накинувшись на вільний вірш (верлібр), дуже небезпечний для стилю ще невикристалізованого, – відзначає М. Зеров, – як дикуни накидаються на шкляне намисто, імпровізуючи свої поеми і одразу, без оброблення подаючи їх до друку, – вони на корню підтинають всяку можливість дальшого розвитку поетичного стилю” [1].

Не дивно, що таким творам явно бракує музичності, колориту, лаконізму, відшліфованого синтаксису та багатого словника. Останнього бракує найбільше, бо навіть широко вживані неологізми, фізичні й хімічні терміни, телеграфні скорочення не можуть прикрити “погрозливої бідності” лексики молодих авторів. У цьому плані переклад латинських класиків та французьких парнасців може стати у великій пригоді. Крім того, римські автори золотого віку цікаві “не тільки як учителі стилю, але й як автори, близькі нашій сучасності своїми настроями й почуттями (...) Перечитуючи Вергілія й Горація, Тібуллу й Овідія, уважний читач легко розпізнає контури “вічної казки”, перипетії “давньої і щораз нової історії” [1].

Та недовгою була хвиля розквіту українського сонетного жанру. У кінці 20-х – на початку 30-х рр., коли теоретики так званого “лівого” фронту кинули гасло: “ліве кіно, ліве оповідання, лівий роман – це новітні форми лівого фронту, які після необхідного експериментального й винахідницького етапу увійдуть у нове життя й нове будівництво”, сонетна форма не вписувалася в “ліву” ідеологію. Та й родовід українських неокласиків, як твердив Я. Савченко, “стара, як світ: Авраам роді Ісаака, Ісаак роді Іакова, Іаков – 12 синів, а ці 12 разом вилупили спочатку Зерова, потім Якубського, а вже нарешті двох близнюків, М. Рильського й П. Филиповича” [1]. Жанр сонета піддався жорстокому остракізму, аж до заперечення як ідеологічно неприйняттого, ворожого.

У грудні 1928 р. у першому номері “Літературного ярмарку” М. Драй-Хмара опублікував сонет “Лебеді”, символіку якого критика сприйняла як приховану опозиційність неокласиків до радянської влади. Особливо драгували два останні терцети:

О, гроно п'ятірне нездоланих співців!
Крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів,
що розбиває лід одчаю і зневіри.
Держайте лебеді, з неволі,
з небуття веде нас у світи
ясне сузір'я Ліри,
де пінить океан кипучого життя.

Цькування критики було таким цинічно напористим, що М. Драй-Хмара змушений пояснювати, що не неокласиків, а французьких поетів Ромено, Дюамеля, Вільдрока, Аркоса, Мерсеро він мав на увазі під “гроном п'ятірним нездоланих співців”; що сам образ Лебедів нав'язаний “Сонетом” Стефана Малларме. Та це не допомогло ні самому М. Драй-Хмарі, ні неокласикам. Неокласиків звинуватили в опозиції до радянської влади, в неприродності світовідчуття і пропаганді скорченої агонії буржуазії: “Неокласика в українському письменстві не тільки реакція і протест проти політичних і соціальних форм, даних революцією, вона в такій же мірі опозиція (і активна) проти революційних течій в самому мистецтві. Її завдання – затримати прискорений темп революційних процесів в поезії, законсервувати ледарство, пасивність, звиклі форми, образи, банальні світогляди, застерегти в письменстві

почесне місце для міщанина, зручно влаштуватись на затишному “парнасі”, – заявляв Я. Савченко [1].

У судженнях дослідників тих років жанр сонета трактувався як буржуазний, аристократичний, що відбивав дрібні міщанські почуття. У газетних “сентенціях” безапеляційно заявляли, що “сонет обирають собі за зброю націонал-фашисти, ніцшеанствуючі естети й містики”, до яких насамперед зарахували неокласиків. Для читача в такій ситуації форма сонета мимоволі асоціювалась або з одвертою контрреволюцією, або з прихованим неприйняттям соціалістичної дійсності...” [1]. Прибічників сонета стало вкрай мало у порівнянні з його супротивниками. Навіть П. Тичина, повністю оволодівши формою сонета, пише полемічно спрямований поетичний цикл “Замість сонетів і октав”, а в “Листах до поета” заявляє:

“Скажіть мені:
кому потрібні рахітичні
оті сонети та пісні?
Народу, скажете? голодним?
Нещасна, жалка та рука,
що тріолетами годує
робітника” [24].

Цей вірш відбивав уявлення певних кіл інтелігенції, переконаної, що стару естетику треба віддати на злам, а разом з нею і старі форми. У художній і критичній літературі в цей період соціальна заангажованість мистецтва як філософсько-естетична проблема була вкрай звulьгаризованою і по суті зведеною нанівещь, що в художній практиці обернулося пануванням варварських, внутрішньо безкультурних форм апологетизації більшовицької влади, виявлених у дикому еkleктизмі стилю епохи.

Проте сонет проявив дивовижну живучість. Всупереч усяким заборонам, частина поетів була переконана, що й сонети, й октави, поставлені на службу новому змістові, теж мають право на життя, і вірили у прихід нової “сонетної епохи”: “В найближчий час, – писав Василь Чапля, – ми будемо мати ще епоху сонета. Здебільшого в українській поезії прикмети близького сонетного розквіту наявні” [1].

Підставами для оптимізму автора цих рядків була багатовікова історія цієї жанрової форми, авторитет І. Франка і сонети М. Рильського, М. Жука, В. Мисика, Д. Гордієнка, О. Ведміцького, Д. Загула, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, М. Зерова, Ю. Клена, С. Крижанівського, Б. І. Антонича, І. Чумаченка, М. Дубовика, М. Доленга, С. Голованівського, Г. Плоткшата, ін.

Бажання поетів іти “в ногу” з бурхливою епохою, а отже, “жити трудами і днями радянського народу”, довести свою лояльність до соціалістичних перетворень, не завжди усвідомлюючи їх емоційний смисл, поступово витісняли сонетну форму віршами-закликами, віршами-гаслами. “Всіх противників та поучальників Рильського, – писав Павличко, – непокоїли форми його поезії, передовсім сонети як Г. Коляді боліли тичининські фуґи. Що не критикувалося тоді у творчості Рильського, всюди і завжди виринав сонет, який ніби накликав безконечні анафеми “правовірних” [1]. Поетам здавалося, що динаміка часу, патетичний стан людини-творця примушує ламати узвичаєні ритми, шукати не лише нових образів, а й нових ритмів й інтонацій. “Нове життя нового прагне слова”, – скаже М. Рильський 1932 року, уже готовий до того, що “неньки пісню в серці колискову... поборе – марш”. Поет готовий викинути з серця Блока, Гріґа, лілію і мрію, і “колихання голубливих вод” – його “чекає цвяховий завод” [1].

Заклик партії на зближення літератури з виробництвом сприйнявся письменниками в буквальному розумінні. “Поезія повинна супроводжувати виробництво. Робота поета не повинна йти поза закликами партії, – навчав

трибун революції В. Маяковський. – Слава тому поетові, хто зуміє в ударних віршах вмістити гасла сьогоднішнього дня” [1]. Достатньо навести заголовки поезій (“Довбать і горить” І. Виргана, “Шум машиновий” К. Герасименка, “Шахта “Марія” С. Крижанівського, “Штурм шахт” Т. Масенка, “Забой” Воскресенка; колективні збірники “Вугілля – на-гора” (1931), “За вугілля” (1932), аби переконатися, що в освоєнні “актуальних” тем поети виявляли вульгаризацію ідей, смаків, а не художній підхід. Доходило до абсурду, коли, скажімо, поет М. Скуба намагався “опоетизувати зміст конкретного числа газети”. Рецензуючи журнальну поезію за 1930 р., М. Доленго з цього приводу писав: “Автор поставив собі цілком оригінальне завдання. Але як його розв’язати, щоб виникли з газетного матеріалу нова художня якість, здатна виконати іншу, ніж зміст газети, функцію... або інакше ту саму? М. Скуба змість газети “Правда” просто переказав, взявши настановлення не так на гасла, як на формули гасел” [1].

У середині 1930-х років сталінські репресії остаточно визначили долю жанру і багатьох сонетистів – концтаборами, в’язницями, стратами. Хвиля репресій тоталітаризму, що нахлинула на українську інтелігенцію в 1930-і роки, поглинула літературного футуролога В. Чаплю, М. Зерова, П. Филиповича, М. Вороного, Б. Пилипенка та ін., але не вбила ген сонетної культури, прищеплений українській поезії І. Франком, М. Зеровим, М. Рильським.

Після “ялових” на сонети 1940-х років у наступні десятиліття, долаючи “складність соціально-політичних умов”, штучно стримуваних раніше, відбувся розквіт сонета, відкрилась перспектива “епохи” [1], в яку вагомий струмінь сонетописання вносять Д. Павличко, В. Бичко, П. Бондарчук, М. Вінграновський, П. Воронько, І. Гончаренко, І. Драч, В. Коломієць, Т. Коломієць, П. Осадчук, С. Тельнюк, М. Литвинець, В. Гринчук, Б. Нечерда, А. Малишко і багато інших, з-поміж яких були і борці-дисиденти, запроторені по тюрмах і таборах Півночі, Сибіру і Далекого Сходу брежневсько-маланчуківським режимом.

Смерть Сталіна, XX з’їзд партії і як результат штучне відмирання привидів епохи “чорних воронів”, спонукали до певної програмовості поетичних “дій”. Надто свіжими були рани від нечуваних утрат української творчої інтелігенції, надто тривожні й непевні в їх остаточності й неповоротності ті часи незначних змін. Не отямилися від ударів розгромної критики “українські буржуазні націоналісти”: Юрій Яновський, Максим Рильський, Іван Сенченко, Володимир Сосюра. Ностальгія вбивала вільного в’язня Москви О. Довженка. “Нехай зневага і зло людське вирують круг мене, хай кличуть мене ворогом народу безсоромні й жорстокі службовці-людожери, якщо їм треба так, я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі – велике життя – і в перетворенні степу над великою урочиствою рікою серед народу, де поживу я, втішу своє серце, порадуюсь щастю його. 23.1.1952” [1].

Анафема В. Сосюрі за “Любіть Україну”, відлучення Б. Пастернака за “Доктор Живаго”, цькування критикою Ліни Костенко; чергова настанова М. Хрущова працівникам культури і літератури; пошуки “скалічених і безнадійних душ”, “найсучаснішої форми для того змісту, що в душі нема”, “форм, не бачених ніде”, “нечуваних ніде” (Ліна Костенко) – в такій атмосфері творили “шістдесятники”. Знову сперечались про доцільність у час розквіту будівництва комунізму використовувати “архаїчно-”буржуазний” сонетний жанр, не здатний оспівати сьогодення.

Плідна праця М. Рильського в жанрі сонета, октав, терцин була розкритикована, як не дивно, С. Крижанівським, літературним критиком і поетом, який сам писав сонети: “Адже що не кажи, а в сонеті чи рондо завжди відчувається деякий наліт нарочитості і не тільки мистецтва, але й, так би мовити, штучності (...) В останніх збірках поет все рідше й рідше звертається до форм

сонета, октави, шукає більш динамічних ритмів і різноманітних строф для висловлення нового змісту, зокрема все частіше звертається до білого неримованого вірша” [1].

1957 р. вийшла збірка М. Рильського “Троянди й виноград” не тільки з низкою чудесних сонетів, а й дружньою реплікою-сонетом талановитому колезі по перу А. Малишкові у відповідь на його безапеляційно-поетичну заяву: “Сонети куці – нічому”:

“Як легко й просто це, мій дорогий Андрію,
Враз – розчерком пера – з історії змести
Петрарки, Пушкіна, Міцкевича листи
У вічність, ковану в залізні ритми мрію!
Та, може, вислів Ваш я кепсько розумію.
Хотіли читачам Ви, певне, повідати,
Що в дні осягнення вселюдської мети
Даремно на сонет нам покладать надію.
Не згоден я із цим! Суворая простота,
Що слова зайвого в свої рядки не прийме,
Струнка гармонія, що з думки вироста,
Не псевдокласика, а класика, – і їй ми
Повинні вдячні бути. Не іграшка пуста
Та форма, що віки розкрили їй обійми” [1].

Цей сонет був написаний 1956 року, в післявоєнний час, коли українська радянська література зазнавала жорсткого ідеологічного пресингу, і відкрив важливу сторінку поетичної полеміки, що розгорнулася в наступні роки. М. Рильський учить молодого побратима пошани до класичної спадщини, мудрого розуміння природи, широкого погляду на мистецтво. “Не іграшка пуста та форма, що віки розкрили їй обійми” [1], – аргументує свої докази на захист сонетної форми. Результатом звернення М. Рильського до А. Малишка стала збірка “Рута” (1966) з трьома циклами сонетів. “Майже всі вислови Рильського про сонет подібні навзаєм двома моментами. З одного боку, Максим Тадейович захищає цю форму, посилаючись у чисто публіцистичному стилі на світової слави сонетярів, з другого боку, він покидає напівдорозі доведення життєздатності сонета в будь-яких умовах – лиш аби за нього брались талановиті люди – як річ, про яку смішно багато розбалакувати, бо вона сама собою розуміється” [1].

Розгромні рецензії-доноси на літературні твори та переслідування письменників стали ознакою доби. 1963 р., незадовго до смерті, П. Тичина ще раз, уже в щоденникових записах, назве сонет “повторенням минулого”, “справжнім назадництвом” і “боязню нового”. “Я згадав цю перепалку (дискусію) тут до того, що й у нашій українській поезії частіше полюбляють спокій класичних форм, а не шукання нового. І що гірше всього, що це й серед молодих спостерігається” [1], – записав П. Тичина.

Дискусія майстрів слова, зокрема теоретиків і практиків сонетного жанру порушила широке коло ідейно-мистецьких проблем, які згодом набрали ваги: ідейної наснаженості й правдивості, традицій і новаторства, змістовної простоти в поетичному мистецтві. Це не була сутічка творчих поколінь – “батьків і дітей”, а принципова розмова про наболілі питання поетичного розвитку. Вона засвідчила, що сонет не чужий українській літературі, а навпаки, збагатив її своїми кращими зразками.

Проти тих, кому не до вподоби “поетичність ямбів і дактилів”, виступив Павличко, поезія якого зазнавала еволюції – від публіцистичного пафосу, властивого збірці поезій “Любов і ненависть” (1953), “Моя земля” (1955) до

поглиблених соціально-філософських мотивів, синтезу сучасності з уроками минулого, з традицією культури у сонетах “Правда кличе” (1957).

Проте, як справедливо вважає В. Брюховецький, “нехай це лишиться на совісті тих, хто свідомо, під тиском чи й без нього, кидав камінь у невинних людей. Хвалити Бога, були й статті та публікації С. Білоконя, С. Гречанюка, Н. Корж, Г. Кочура, Н. Кузякіної, Ю. Кузьми, В. Мисика, П. Мовчана, Д. Павличка, М. Рильського, М. Рудницького, Є. Сверстюка, Ю. Смолича, Б. Степанишина, Бориса Тена, В. Толстова, Л. Череватенка” [1].

Майже всі перелічені В. Брюховецьким патріоти-інтелектуали також зазнали “різножанрових” репресій: запроторення в ГУЛАГи, звільнення з роботи, літературно-критичні (на замовлення партії від імені “общественности”) рецензії-пасквілі, що мали інколи фатальний для жертви результат; заборона друку; вилучення з обігу вже надрукованого тощо. Не минула ця чаша і Д. Павличка. Та “закони гекзаметра і сонета, олександрійського вірша й одинадцятискладовика, японського хокку і перського рубайяту виявились тривкішими від законодавчих уставів Солона, Цезаря, Карла Великого, Ярослава Мудрого...” [1].

Список використаних джерел

1. Брюховецький В. Микола Зеров: Літературно-критичний нарис / В. Брюховецький. – К., 1990. – 150 с. 2. Вороний М. Поезії / М. Вороний. – Х., 1929. – 65 с. 3. Данилко П. Ю. Оновлення сонета в українській радянській поезії / П. Данилко // Розвиток і оновлення видів і жанрів та мовностилістичних засобів художнього зображення в радянській літературі. Матеріали міжвузівської республіканської конференції. – Одеса, 1968. – С. 10. 4. Доленго М. Поезія по наших журналах / М. Доленго // Критика. – 1930. – № 7–8. – С. 170. 5. Зелинский К. В изменяющемся мире / К. Зелинский. – М., 1969. – 25 с. 6. Зеров М. До джерел // Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – 580 с. 7. Зеров М. Неокласичний марш // Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 107. 8. Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 1. 9. Качуровський І. Сонет, його історія й теорія // Українські проблеми. – К., 1997. – № 2 (15). – 98 с. 10. Крижанівський С. Максим Рильський / С. Крижанівський. – К., 1955. – 127 с. 11. “Народився і жив для добра і любові”: Невідомі сторінки щоденників Олександра Довженка // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня. 12. Нова генерація. – 1927. – № 1. – С. 42. 13. Павличко Д. Гармонія любові / Д. Павличко // Біла мужнього світла. – К., 1988. – С. 285. 14. Павличко Д. Сонети Максима Рильського / Д. Павличко // Магістралями слова. – К., 1977. – 65 с. 15. Павличко Д. Сонети Максима Рильського / Д. Павличко // Магістралями слова. – К., 1977. – 63 с. 16. Павличко Д. Сонети Максима Рильського / Д. Павличко // Магістралями слова. – К., 1973. – С. 66–67. 17. Павличко Д. Сонети Максима Рильського / Павличко Д. Магістралями слова. – К., 1977. – С. 70. 18. Поліщук В. Літературний авангард... / В. Поліщук // Неофіл: Літ.-виробничий журнал лівого фронту. – 1925. – № 1. – С. 12–13. 19. 20. Рильський М. Знак терезів / М. Рильський. – Х.-К., 1932. – 63 с. Рильський М. Сонети / М. Рильський. – К., 1969. – 152 с. 21. Рильський М. Микола Зеров – поет і перекладач / М. Рильський // Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 10. 22. Савченко Я. Українська неокласика / Я. Савченко // Більшовик. – 1923. – 12 вересня. 23. Савченко Я. Українська неокласика / Я. Савченко // Більшовик. – 1923. – 16 вересня. 24. Тичина П. Листи до поета / П. Тичина // Твори: В 6 т. – К., 1961. – Т. 1. – С. 114. 25. Тичина П. Із щоденникових записів / П. Тичина. – К., 1981. – С. 338. 26. Франко І. Поезії і її становисько в наших кременях / І. Франко // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 26; Із секретів поетичної творчості // Там само. – Т. 31; Леся Українка // Там само; Михайло Щетрович-Старицький // Там само. – Т. 33. 27. ЦДАМЛМ. – Ф. 28. – Оп. 1. – № 2. Рильський М. Микола Зеров – поет і перекладач // Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 1. 28. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. – Ф. 28. – Оп. 1. – № 2. 29. Чапля В. Сонет в українській поезії / В. Чапля. – Харків–Одеса, 1930. – 57 с.

Татьяна Савчин

ИСТОРИЧЕСКИЙ ДИСКУРС УКРАИНСКОГО СОНЕТНОГО ЖАНРА

В статье рассматривается вопрос развития сонетного жанра. Значительное внимание уделяется формированию, упадку, расцвету сонетария в украинской литературе. Определены совершенствования сонетного жанра от начала XIX века на примере украинских классиков.

Ключевые слова: сонет, жанр, европеизация художественных форм, ритмомелодика, строфа, неоклассики, неоклассицизм, звучность, критика, остракизм, репрессии.

Tatiana Savchyn

HISTORICAL DISCOURSE OF THE UKRAINIAN SONNET GENRE

The article deals with the issue of sonnet genre development. Considerable attention has been paid to the formation, decline and rise of sonnets in the Ukrainian literature. The improvement of sonnet as a genre from the early 19th century on the example of Ukrainian classical writers has been outlined.

Key words: sonnet, genre, European tendencies in art forms, rhythm and melody, stanza, neoclassical writers, Neoclassicism, euphony, criticism, ostracism, repression.

УДК 82.091

Надія Денисюк, Тетяна Савчин

HISTORICAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “FICTION” AND ITS TERMINOLOGICAL EXPRESSION

In the article, the issue of identifying the patterns of formation of concept “fictional (art) world” is analysed as well as the peculiarities of its conceptual-terminological expressions in Ukrainian and English literary criticism.

Key words: fiction, concept, translation, terminology, term, literary criticism.

The issue of identifying the principles of formation of concept “fictional (art) world” and the peculiarities of its conceptual-terminological expressions in Ukrainian and English literary criticism is reviewed in line with the phenomenological methodology, which external manifestations coincide with the traditional in philology etymological excursions into the field of lexicography and terminology. In this case, the historically formed basic requirements for the term are taken into account and now considered the axioms. The authors of “Fundamentals of Terminology” (2000) summarize these requirements as follows: “1. The term should conform to the rules and norms of the language. 2. The term should be regular. 3. The term should be definitive. That is, each term precisely associates with the definition that focuses on the appropriate concept. 4. The term can be relatively independent of context. 5. The term should be accurate, although in sublanguages numerous “false oriented” (D. S. Lotte) units occur. 6. The term should be short, although this requirement is often contrary to the requirement of accuracy, that is, the completeness of the term” [4, p.12]. However, while considering the requirement of “the terminiqueness”, the authors add a significant caveat that uniqueness “should be achieved within one terminological sphere” because at some sublanguages the polysemy of terms is a common phenomenon [ibid].

The above characteristics of the term mainly relate to *en vir* on mental sciences and technology. Polysemy of terms prevents mutual understanding between the professional speakers and the users of scientific results. It is not always easy to separate the terms from the professional vocabulary and clearly distinguish them from the nomenclature items. The above authors emphasize, that “the terms are not special words, but only words in special functions” [4, p.15]. The refore, the issues of functional-semantic distinction of professional names, nomenclature items, and terms “do not belong to the competence of linguistic sin general”, they are solved, except spelling aspects, “exclusively by experts of science and technology” [ibid].

The translators (interpreters) and translations of foreign texts play a peculiar role in enriching the terminological systems. If the target language “lacks the necessary lexical units, it is the translator who creates an appropriate lexical equivalent in the target language when he/she encounters gaps” [4, p. 18]. In such a case, they have to solve the problem in dependently: how “to combine the national traditions with positive international experience more effectively” [4, p. 19]. It is of a great importance especially in period of total modernization of national terminological systems and their classification according to the fields of science, and in time of changes of socio-political status of the nation and the state system. Then the motivation of lexical units gains its significance [4, p. 74–87]. The issue of motivation of lexical units offered by the author or translator of scientific concepts is solved taking into account the

relationship between the inner form of a word, its lexical meaning and origin (etymology). Modern linguists continue discussions on these issues [4, p.63–69, p. 103–112], as it is possible to use motivation without etymology, or vice versa, to use etymology without motivation. The specific method of filling gaps in sectorial terminological systems depends on the socio-cultural situation. “Sometimes a language community, – the authors of “Fundamentals of Terminology” underline, – wants to express the concept for which there is no corresponding word in a given language. In such case, the language either borrows the correct word from another language, or create a new one. So, it is possible to borrow simultaneously the form and meaning of a word, or the meaning only <...> Thus, the new terms can be created either by direct borrowing, or through national resources only, or by combined methods ...” [4, p.103]. Then the direct borrowing of terminological elements is based solely on their etymology without motivation; in case of introduction of new terms by tracing, there is motivation without etymology. For the creating of new words, any motivation is obvious. The specialists (S. Gajda, 1990) define three types of term motivation: word-formation (morphological derivation), connective one (derivation by adding bases and communications) and semantic derivation [4, p. 104].

These and other statements of Ukrainian linguists working in the field of terminology summarize the major trends of the modern world linguistics. General linguistic conclusions shed some light on the literary terminology, but they need further explication through more thorough analysis of literary experience. The Polish literary theorist J. Slawinski in the article “Issues of Literary Terminology” [20, p.184–199] explained his point of view on this issue, taking into account the difficulties that had arisen during the creation of the dictionary of literary terms [18]. He noted that “the reflection on terminology is always - and it cannot be otherwise – the reflection on the basic features of the language of correspondent discipline due to which it can effectively dominate in a certain area of knowledge” [20, p.184].

The first publication of this article appeared in 1968, it is included in the second volume of “Selected Works” by J. Slawinski without any changes (1998). The scientist is well known due to his main thesis: “Literature, when viewed through the prism of terminology tools used by researchers, is considered a discipline that has not crossed the threshold of its methodological awareness. The semantic units of undetermined status compose the main part of the standard science vocabulary on the literature...” [20, p. 188]. Besides, the popular since antiquity and the classical era nomenclature units existing in the poetics and rhetoric, the philosophical categories, general conceptions and concepts concerning literature, language and culture are used in this sphere. The situation is complicated by the fact that the “literary practice is not limited to the following research operations as description, classification, interpretation, but always largely propagates ideals and values” [20, p. 197]. Therefore, the ideological bias and pragmatic focus of representatives of many artistic trends, philosophical concepts, aesthetic doctrine, theoretical and literary schools is perceived in the meanings of the notions and semantics of the relevant terms. All that mentioned above must be taken into account by the creators of literary terms. In this regard, the lexicographers rarely undertake such work.

The difficulties in creating the vocabularies in the humanities (especially aesthetics, literature, culture) were discussed numerous times by the scientists of our country who had to take care of the defence of “purity of Marxist-Leninist doctrine”. Here is a typical example of the preface to “Brief Dictionary on Aesthetics” appeared in 1983, edited by Prof. M. Ovsyannikov: “The scientific community has repeatedly discussed the issue of regulating terms and concepts in literary criticism and aesthetics, as conceptual and terminological inaccuracy prevents the development of these sciences. Scientists were unanimous that the problems of reorganizing the terminology used in the study of art are very important for the development of sciences on literature and art;

and that it is time to do this seriously, and to organize systematic work” [5, p. 3]. These problems remain unfulfilled not mainly because of ideological or organizational reasons, but primarily of the theoretical and methodological ones.

These reasons are always mentioned when there is a need for any systematization in aesthetics and literary criticism. This fact can be illustrated by an other example that is close to our issue, which has to be considered a crucial period of spiritual life, in time of smart reorientations. Namely, this is an article of the famous philosopher and aesthetics V. Asmus, who studied literary criticism in the 20th of the last century. In the article “The Protection of Fiction. Literature of Fact and Facts of Literature” (1929), the author wrote: “Reevaluation in the arts has long been coming fast pace. It covers a large range of issues varying from wide, heavy and delicate ones concerning the meaning, value, and feasibility of existence of art in general, and ending the speculative problems of the individual forms and elements. <...> Current debates about art, even when they relate to specific matters, issued a whole series of fundamental problems. Such historical period has no random or minor problems. Even peripheral consideration of the smallest issue immediately causes – because of dialectical law of interdependence – posing the most acute problems of primary importance” [1, p. 12]. This statement does not only explain the complexity of the system presentation of observations on the nature of art expression, but also shows how in theoretical reflections on fiction the important philosophical and aesthetic, psychological and semantic and linguistic issues concentrate; they are updated due to the practical needs and in concrete historical situation. V. Asmus concluded the chapeau in such words: “In the current theoretical and critical literature on issues of art, always and again there is a dispute about the cultural value of **fiction** (emphasis added by the authors), about the value that in the current situation (1929 – authors) the fiction can have **as a special category and a special element of fictional works**” (emphasis added by the authors) [ibid]. It should be noted that this fiction is treated here primarily as a special category. Now another reasoning of Russian literary critic V. Novikov should be considered, who developed the problem of “fictional truth”. In 1974, this scientist wrote: “Debates on the problem of true depiction of reality are strongly controversial, and this fact is not accident. When we start talking about fictional truth, we involuntarily confront with the entire amount of issues related to a particular form of knowledge inherent in the art and those regularities, which characterize the interaction of art with reality and determine its social function. The way the theorist or artist responds these issues related to the overall understanding of art, depends on his/her understanding of fictional truth” [8, p.7]. The Soviet theoretician immediately noted two alternative approaches to understanding the problem: some consider the fictional truth as an organic feature of realistic art and opposite to the modernism. Others, however, interpret the fictional truth too narrow, reducing it to “the truth of fact”, “documentary”, and “reliability”, and bring the nonfiction genres to the high level because they lack fiction. Moreover, V. Novikov added: “I’m not talking about the widespread in the West view that refuses the art in all cognitive functions and denies the notion of fictional truth” [8, p.8]. So, in the works of Asmus (1929) and Novikov (1974) the similar understanding of concepts “fiction” and “fictional truth” can be traced. The basis of this logic is the opposition of “dialectical materialistic” and “idealistic-subjectivist” methodologies. Therefore, we penetrate the famous “hermeneutic circle”. To understand the lexical meaning of the word “fiction” and the phrase “fictional truth” as equivalents to “fiction”, one must know the intellectual context and methodological principles that enabled the sense-creating processes and word-building capacity of our predecessors. Moreover, to penetrate the hidden and distant from us spiritual (cognitive-creative) processes, we should follow the verbalization of relevant texts created for us in our native language or translated from the originals or intermediate language. It turns out that lexical item “fiction” is not alien to Ukrainian

language, but has long been and remains on the periphery of the vocabulary without fixed semantic status in Ukrainian terminology. This fact is proved by the texts of the authors of poetic sandrhetoric of XVII–XVIII centuries as well as by the researches dedicated to the setexts (G. Syvokin', I. Ivanio, V. Masliuk, J. Ushkalov). In this case, the terminological system of literary-critical works of Ivan Franko should be mentioned, which was commented by S. Pinchuk and Y. Rehushevskiyi. In our further researches, we'll try to reveal the chronology of "fiction" in the Ukrainian texts and the original timeline and the vicissitudes of their later perception (translation, commentary, interpretation).

Literature

1. *Асмус В. Ф.* Вопросы теории и истории эстетики / В. Ф. Асмус. – М.: Искусство, 1968. – С. 11–36.
2. *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики / Л. Білецький. – К: Либідь, 1998. – 408 с.
3. *Гундорова Т.* Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів: Літопис, 1997. – 297 с.
4. *Дяков А. С.* Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Дяков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К.: ВД "КМАcademia", 2000. – 218 с.
5. *Краткий словарь по эстетике.* Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1983. – С. 119–120.
6. *Літературознавчий словник-довідник* / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – Київ: ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
7. *Лук'янець В. С.* Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К.: Інститут філософії НАН України. – 304 с.
8. *Новиков В.* Художественная правда и диалектика творчества. – М.: Сов. писатель, 1974. – 520 с.
9. *Пінчук С. П.* Словник літературознавчих термінів Івана Франка / С. П. Пінчук, Є. С. Регушевський. – К.: Наукова думка, 1966. – 272 с.
10. *Сивокінь Г.* Давні українські поетики. Друге вид. з додатками / Г. Сивокінь. – Харків: Акта, 2000. – 165 с.
11. *Словник української мови:* В 11 томах. / Під ред. І. К. Білодіда. – Київ: Наукова думка. – Т. 10. – 1979. – 658 с.; Т. 11. – 1980. – 699 с.
12. *Торкут Н. М.* Проблеми генези і структурування жанрової системи англійської прози пізнього ренесансу (малі епічні форми та "література факту") / Н. М. Торкут. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. – 406 с.
13. *Ушкалов Л.* Світ українського барокко / Л. Ушкалов. – Харків: Око. 1994. – 112 с.
14. *Философская энциклопедия:* В 5 томах. – Т. 5. – М.: Сов. энциклопедия, 1970. – 740 с.
15. *Франко І.* Зібрання творів: У 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка. – Т. 28. – 1980. – С. 176–195; Т. 30. – 1981. – С. 214–218; Т. 31. – 1981. – С. 46; Т. 39. – 1983. – С. 7–20.
16. *Abrams M. H.* The Glossary of Literary Terms / M. H. Abrams. – Harcourt Brace College Publishers, 1985. – 336 p.
17. *Barnet S.* A Dictionary of Literary Terms / S. Barnet, N. Berman, W. Burto. – Boston. – Toronto, 1960. – 96 p.
18. *Glowinski M.* Słownik terminów literackich / M. Glowinski, T. Kostkiewiczowa, A. Okopieh-Slawinska, J. Slawinski / Pod red. J. Slawinskiego. Wyd. 3. – Wyd-wo im. Ossolinskich, 1998. – 706 s.
19. *Lamarque P.* Truth, Fiction, and Literature. A Philosophical Perspective / P. Lamarque, S. Olsen. – Oxford: Clarendon Press, 1994. – 481 p.
20. *Slawinski J.* Prace wybrane / J. Slawinski. – Т. 2. – Krakow: Universitas, 1998. – 245 s.
21. *The Idea of Literature: The Foundations of English Criticism.* – Moscow: Progress Publishers, 1979. – 413 p.
22. *Trilling L.* The experience of Literature. Fiction. A Reader with Commentaries / L. Trilling. – NY.: Columbia University, 1967. – 387 p.

Надія Денисюк, Тетяна Савчин

ІСТОРИЧНИЙ І ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ "БЕЛЕТРИСТИКИ" ПОНЯТТЯ І ЙОГО ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИРАЖЕННЯ

У статті висвітлюється проблема вивчення закономірностей становлення концепту "художній (мистецький) світ" та особливостей його поняттєво-термінологічного вираження в українському та англійському літературознавстві.

Ключові слова: художній світ, переклад, концепт, термінологія, термін, літературознавство.

Надежда Денисюк, Татьяна Савчин

**ИСТОРИЧЕСКИЙ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ “БЕЛЛЕТРИСТИКИ”
ПОНЯТИЯ И ЕГО ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ВЫРАЖЕНИЯ**

В статье освещается проблема изучения закономерностей становления концепта “художественный мир” и особенностей его понятийно-терминологического выражения в украинском и англоязычном литературоведении.

Ключевые слова: художественный мир, перевод, терминология, термин, литературоведение.

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 930.1 (367)

Ірина Федорів

УЧАСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА У СЛАВІСТИЧНИХ ДИСКУРСАХ ДРУГОЇ ТРЕТИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті авторка аналізує наукову спадщину видатного українського історика, мовознавця, філолога-орієнталіста, організатора української науки в США – Омеляна Прицака у контексті славістичних дискурсів другої третини ХХ – початку ХХІ ст. Особливу увагу приділено його поглядам щодо походження Київської Русі, етноніму “Русь”, української нації.

Ключові слова: О. Прицак, наукові дискусії, походження Київської Русі, хозарська теорія, українська нація, Український науковий інститут Гарвардського університету.

Як дослідник, історик, мовознавець і філолог-орієнталіст – Омелян Прицак (1919–2006) був складною і досить суперечливою особистістю. Один з організаторів української науки у світі, засновник і тривалий час директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, співзасновник Міжнародної асоціації українців, засновник й директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського, редактор низки наукових часописів, член Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук, почесний доктор всесвітньо відомих університетів, член багатьох академій наук світу. О. Прицак відомий в галузях орієнталістики, алтайістики, євразійської, української та слов’янської історій, літературознавства, був активним учасником наукових дискусій у діаспорі упродовж другої третини ХХ – початку ХХІ ст.

Коротко зазначимо, що після закінчення навчання у Тернопільській гімназії, О. Прицак вступив до Львівського університету, де отримав ступінь магістра (1940), проте з відомих ідеологічних причин вимушений був покинути Україну і здійснювати наукові пошуки поза межами України. За рекомендацією визначного німецького арабіста Ріхарда Гартмана, восени 1943 р. О. Прицака прийняли до Берлінського університету: там він студіював історію Східної Європи, арабістику та іраністику. У 1946–1948 рр. продовжував навчатися у Німеччині, зокрема вивчав східні мови, історію та славістику в Геттінгенському університеті. У ньому ж захистив докторську дисертацію з історії Центральної Азії (1948), згодом був габілітований на доцента алтайської порівняльної філології та євразійської історії (1951). О. Прицака запросили до Гамбурзького університету: спершу він працював як доцент (1952), згодом як професор цього університету (від 1957) [1].

Відтак, навчаючись у Львівському, Берлінському і Геттінгенському університетах, О. Прицак став вихованцем польської філологічної і сходознавчої (В. Котвіч, Т. Левицьки, Є. Завалинський), української історичної і сходознавчої (І. Крип’якевич, Т. Коструба, Я. Пастернак, В. Сімович, А. Кримський) та німецької мовознавчої і сходознавчої шкіл (Р. Гартман, Г.-Г. Шедер, А. фон Габаїн) [2, с. 54]. Ці вчені безумовно вплинули на становлення його наукового світогляду та методологічних підходів.

Історичні візії О. Пріцака викликали часом різку критику, наукову та ненаукову полеміку. Але значною мірою якраз ця полеміка сприяла актуалізації дослідницьких проблем, що й треба вважати позитивним результатом.

Наукові зацікавлення О. Пріцака охоплювали надзвичайно широке коло питань з історії України, Східної Європи, Азії; алтайської, тюркської та слов'янської філології. Ще в дитинстві Омелян окреслив своє майбутнє завдання – “вивчати історію України на тлі всесвітньої, зокрема вияснити розвиток історії українського степу у зв'язку з історією Азії” [3, с. XIV]. Тому й почав вивчати східні мови, а також історію Європи та Середньої Азії.

Для науковця власне історія була передусім точною наукою і, як і всі точні науки, “абстрактною інтелектуальною дисципліною”. О. Пріцак виробив свій метод шляхів до наукового пізнання. У плані дослідження історії основний акцент робив на безпосередньому вивченні джерел та індивідуальній, характерній для нього, їх інтерпретації та коректуванні. Він не визнавав авторитетів. Тому майже завжди не йшов проторованим шляхом, відкидаючи в принципі результати попередніх досліджень, часом стереотипні теорії та гіпотези. О. Пріцак, як правило, відмовлявся від вивчення археологічних джерел, вважаючи, що між ними та письмовими пам'ятками існує надто велика прірва, яка позбавляє достовірності археологічні твердження [4]. Методологічна основа його студій базувалась на засадах французької історичної школи “Анналів”, яка, як зазначав учений “не має в центрі своєї уваги історію держави і політичну історію, а основну увагу концентрує на вивченні людини не в ізоляції, але в суспільстві, з його баченням світу із усіма проблемами даної епохи” [5, с. 83].

Зрозуміло, що у зв'язку з цим він робив часом парадоксальні висновки, що, однак, не позбавляло їх новизни та ставало поштовхом до дальших дискусій, в яких, як правило, О. Пріцак відмовлявся брати участь. Це відповідало, як вважав Я. Дашкевич, значною мірою аподактичності його характеру [4].

Значимо, що вчений, як і Т. Коструба, І. Кревецький, В. Заїкин, І. Крип'якевич, належав до консервативно-монархічної течії в українській історичній науці, поширеній з 1930-х рр. в Галичині [6, с. 431]. Особливість розвитку української наукової думки у той час полягала у тому, що, з ліквідацією школи М. Грушевського в Радянській Україні, українська історія продовжувала концептуально розвиватися у своїх двох основних перспективах. Галицькі монархісти і далі співпрацювали з монархістами еміграційними (Д. Олянський, І. Лоський, Д. Дорошенко, Б. Крупський, В. Кучабський), які друкували свої праці на сторінках консервативної галицької преси [6, с. 432]. Зазначений період згодом О. Пріцак охарактеризував як поступову передачу естафети в розвитку української історичної думки до зарубіжного українознавства, яке пройшло складний шлях від еміграційної, значною мірою політизованої, науки, до такої науки, з якою у світі почали рахуватись [7].

У 1960–1980-х рр. центром досліджень і розвитку української національної історичної перспективи став американський континент, де під час дискусії між І. Лисяком-Рудницьким і О. Пріцаком, що велася під кутом зору втрати або збереження репрезентативних станів в історії України, розвивалися обидві національні концепції української історичної думки – консервативна і національно-державницька [6, с. 433; 8, с. 207].

В українській історіографії чи не найвідомішою стала концепція О. Пріцака про походження Русі та зв'язок давньої історії України і тюркомовного світу, що власне є найбільш дискусійною проблемою східноєвропейської середньовічної історії досі. Українські історики зарубіжжя намагалися внести нове бачення у розв'язання даної теми. У другій половині 70-х рр. XX ст. вони вкотре обговорюють питання про походження Київської Русі. Його актуальність була зумовлена тим, що в історіографії європейських країн, США та Канади панували

російськоцентричні погляди на історію Центральної та Східної Європи [9, с. 308]. Історію “Росії” американські учені зазвичай розглядали як історію національно однорідного обширу, а не як багатонаціональної імперії, як-то Османська та Австрійська імперії. На думку І. Лисяка-Рудницького, наслідком цього було одностороннє та недостатнє розуміння східноєвропейського історичного процесу. виправлення цього вимагало б глибокої ревізії традиційних історичних перспектив, цьому заважала велика сила інтелектуальної інертності. історик також підкреслив, що коментарі О. Прицака порушували багато питань, в тому числі й щодо класифікації України, як “східної” або “західної”, та щодо її “історичності” та “неісторичності” [10, с. 166–167]. Одночасно у радянській історіографії загальноприйнятою була теорія “єдиної колиски” про зародження і розвиток трьох близьких слов’янських народів з єдиної давньоруської народності [9, с. 308].

Розпад Радянського Союзу у 1991 р. продемонстрував світу, що СРСР і Росія – це не те саме, хоча західні медіа десятиліттями привчали читачів до протилежного. Кожна з трьох новопосталих незалежних держав проявила свій характер по-своєму і пішла власним шляхом непростих посткомуністичних перетворень. Україна, найдемократичніша серед усіх східнослов’янських країн, на жаль, досі вагається між Сходом і Заходом у пошуках свого місця у новій Європі [11, с. 1]. Попри очевидні відмінності цих трьох пострадянських держав, вони мають багато спільного, коли мова йде про їх культуру й історію, що сягає киеворуських часів. Тому, вважаємо, що дискусія, порушена свого часу О. Прицаком у низці праць – актуальна й заслуговує на її докладний аналіз у рамках даної наукової статті. Тема уже ставала предметом наукового аналізу у тих чи інших аспектах у працях П. Толочка [12], С. Плохія [11], Я. Дашкевича [4], М. Антоновича [13], М. Андрусяка [14], О. Домбровського [15], В. Німчука [5], Г. Клинової-Дацюк [9], О. Галенко [16] та ін., проте потребує свого подальшого поглибленого вивчення на основі новітніх досліджень у напрямі славістики та східноєвропейської історії.

Започаткувала обговорення лекція вченого “The Origin of Rus’. An Inaugural Lecture. October 24, 1975” (“Початок Русі. Інавгураційна лекція, 24 жовтня 1975”, Кембридж, Масс., 1976; український переклад: “Відкіль єсть пішла руська земля”, журнал “Сучасність”, Мюнхен, 1978), яка крім серйозних критичних відгуків західних та деяких українських авторів – Г. Рюсса, Д. Вільсона, О. Домбровського, викликала шквал звинувачень в антипатріотизмі – у М. Антоновича, В. Чепиги, М. Андрусяка та інших [4; 13; 14].

Відомий історик Марко Антонович вказав на деякі фактичні та методологічні помилки в праці О. Прицака. Одним із головних недоліків її вважав захоплення вченим співставленням подій та явищ давньої історії з новою та новітньою. Наприклад, синхронно вивчав походження Київської Русі та заснування Америки, правління аварів порівнював з комуністичною партією, арабське середньовічне виробництво – із сучасними фабриками тощо. Не погодився М. Антонович із вирішенням О. Прицаком аварського питання. Із цього приводу зауважив, що “держави псевдо-аварів, яких О. Прицак назвав інтелігентними”, була типовою “державою” східного азіатського типу. Залежно від вождя, який очолював аварів, їхня держава або міцніла або занепадала. О. Прицак явно перебільшував величину і міць тої держави [9, с. 308]. Учений вважав, що центром колишньої аварської держави була Моравія, а М. Антонович – що Угорщина [13, с. 82]. Дослідник не погодився і ще з низкою тверджень О. Прицака, зокрема, що Русь звільнилася з-під влади хозар близько 930 р., що своє правління Ярослав Мудрий розпочав лише у 1036 р., коли переміг печенігів під Києвом [13, с. 83].

Згодом у світ вийшов скорочений варіант праці “Походження Русі” [17] та два томи “The Origin of Rus’. Vol. 1. Old Scandinavian Sources other than the Sagas” (“Походження Русі. Т. 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг”, Кембридж, Масс., 1981; український переклад, Київ, 1997), “Т. 2. Стародавні скандинавські джерела”, Київ, 2003 (лише українською мовою), котрі активізували дискусію в науковому – Г. Шрамм, Ф. Фелл, Е. Мельникова, О. Домбровський, М. Андрусак, Ю. Книш, О. Підгайний – та в не зовсім науковому планах [18].

У розділі “Про методологію” О. Прицак зауважив, що, вивчаючи питання походження Русі, археологія та лінгвістика відіграють другорядну роль, бо історія починається з писемних джерел. Вважаючи археологію “німою наукою”, учений доводив, що речові джерела часів Київської Русі не дають достовірної інформації про час виникнення цієї держави [18, с. 97]. Натомість О. Домбровський стверджував, що перші відомості про землі України зустрічаються в античній історіографії та епіграфіці [9, с. 309].

В історії Київської Русі О. Прицак виділив три періоди розвитку каганатів (каганатами він називав князівства): Надволжанський (близько 839–930 рр.); Наддніпрянський (близько 930–1036 рр.); Київський (1036–1169 рр.) [18, с. 97].

У пошуках витоків Русі О. Прицак звернув погляд на північно-східну периферію східнослов'янського світу, зокрема межиріччя Волги, Которослі й Трубежа – регіону, який входив до складу Хозарського каганату. У першому томі “Походження Русі” професор зробив оригінальний висновок, що “ідеї державності не виникають спонтанно, але переносяться з одного регіону в інший, а її носіями й засновниками держав є купці та воїни, що найбільш рано виділилися в професійні групи населення” [17, с. 27–35]. З подальшого викладу бачимо, що у Францію чи Німеччину, а також Хозарію державність усе-таки не була привнесена, але народилася там спонтанно. А ось у середовищі східних слов'ян – була, та ще відразу з двох сторін, із заходу і сходу. Якесь торговельне об'єднання “Русь”, що виникло десь в Галлії, спрямувало свої інтереси на схід. У цей же час (близько середини VII ст.) аналогічне об'єднання східних купців спрямувало свої інтереси на захід. Два потоки зіткнулися на Волзі й загальними зусиллями створили Давньоруську державу. До свого об'єднання Руська держава начебто складалася з північної частини (венеди, готи) та південної (хозари, болгари, авари) [12].

Отже, з цієї теоретичної конструкції повністю “випали” слов'яни. Це О. Прицак пояснює етнічним ототожненням полян і хозар. Спираючись на аналіз літописної літератури, учений стверджував, що Київ був збудований не раніше, ніж у першій половині IX ст., причому як хозарське місто, а його назва походить від імені хозарського “князя” за іменем “Кия” [17]. При цьому дослідник не зважає на історично доведений факт данинної залежності полян від хозарів (бо не могли ж вони самі собі сплачувати данину). При створенні своєї теорії О. Прицак зовсім не враховував даних археології, які, зокрема, пояснюють питання заснування Києва. Отже, не заперечуючи факту етнокультурних взаємозв'язків між хозарами та слов'янами-полянами, недопустимі ніякі їхні ототожнення, що, врешті, тягне за собою фальсифікацію всього процесу україногенезу.

Таким чином, О. Прицак виводив коріння Київської держави з Хозарського каганату. Вчений запропонував відмовитися від концепції слов'янського походження Русі. Однак ця версія не витримує критичної перевірки. Археологічні дослідження стародавнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури. Пам'ятки хозарської культури зустрічаються рідко і не становлять навіть відсотка від загальної кількості знахідок [15, с. 97].

Підсумовуючи гіпотезу О. Прицака про хозарську данину полян, П. Толочко стверджує, що, незважаючи на спроби поставити під сумнів відомості “Повісті временних літ”, вони у цілому вірно відображають історичні реалії. Ні до полян, ні до Києва хозари не мали іншого відношення, крім того, що на певному етапі історії, найвірогідніше у другій половині VIII ст., поширили на них данинну залежність. Звичайно, сусідство і взаємодія двох етнополітичних утворень – ранньої Русі та Хазарії – не могло пройти для них безслідно. Але вважати, що вплив виявлявся односторонньо, збагачуючи лише слов’ян, – було б історично неправильно. Розкопки Києва, інших ранніх давньоруських центрів показують лише окремі речі хозарського походження, які не зробили скільки-небудь помітного впливу на розвиток східно-слов’янської матеріальної культури. Більш відчутним, мабуть, був вплив Хазарії на складання економічних і політичних структур у східнослов’янському світі. Не випадково, київські князі на початку IX ст. запозичили від хозар титул кагана. Однак переоцінювати цей момент навряд чи варто. Необхідно пам’ятати, що держава “Руська земля” розвивалася і міцніла не під патронатом Хазарії, а в постійній боротьбі з хозарською експансією [12].

Омелян Прицак наголошував на ролі міжнародних чинників і намагався підважити тезу М. Грушевського про антів, як предків українського народу і його наукову схему історичного процесу. Ці положення також викликали гостру критику в М. Антоновича, О. Домбровського, Ю. Книша, М. Андрусика [13–15]. О. Прицак намагався запровадити власну українську історичну термінологію та наукову схему історичного розвитку України [9, с. 309].

Президент інституту ім. С. Петлюри – О. Підгайний зазначив, що погляди О. Прицака на ранню історію України-Руси майже одностайно відкинені українськими і міжнародними науковцями у рецензіях на його праці, тому що вчені “не можуть жертвувати століттями українського християнства через контрверсійні погляди одного науковця” [9, с. 309].

На серйозну увагу заслуговує також рецензія Е. Мельникової, опублікована в журналі “История СССР”, (Москва, 1984, № 4). З іншого боку, критики визнавали високий рівень його публікації джерел. Видання “Походження Русі” О. Прицака передбачалося у шести томах. Науковці з нетерпінням чекають на вихід у світ третього тому, присвяченого східним джерелам, який тепер видається у Києві [4; 19].

У 2003 р. О. Прицак опублікував третє доповнене й доопрацьоване видання “Походження Русі”, в якому відмовився від хозарської теорії походження Київської Русі й підтримав антинорманську. У ньому вчений стверджував, що паросток державності у східних слов’ян не був завезений з-за моря варягами чи пересаджений сусідами-хозарами, а виник на місцевому ґрунті задовго до XI ст., внаслідок етногенезу слов’янського суспільства [18]. Ця праця знову викликала інтерес в О. Домбровського, на яку він написав позитивну рецензію і назвав її “княжим даром для української науки” [20, с. 324–326].

Відтак, в О. Прицака поняття “Давня Русь” бачиться як поліетнічний, багатомовний торговельний союз/об’єднання, в якому взаємозв’язок соціально-економічних, соціокультурних, геополітичних процесів має нелінійний характер [21, с. 285]. За такої ситуації просторово-часові структури виникають у результаті самоорганізації, а не накладаються ззовні. Наскрізною, ключовою ідеєю структурної (нелінійної) схеми є самодостатність, самоунормованість історії, у просторі якої періоди закономірного еволюційного розвитку переривалися історичними катастрофами і розривами, а самоорганізація суспільства відбувалася внаслідок взаємодії внутрішніх ресурсів суспільства та викликів навколишнього середовища [21, с. 288].

Отже, можна стверджувати, що О. Пріцак, як й інші українські дослідники в діаспорі визнав і підтримав наукову схему українського історичного процесу М. Грушевського, спростовуючи хозарську та норманську теорії походження Київської Русі. Започатковуючи дискусії, вчений давав поштовх для розвитку досліджень української історії на Заході у руслі національної історіографії.

У цьому зв'язку О. Пріцак не оминув увагою й т. зв. “празьку дискусію” з приводу виникнення української нації, яка розгорнулася у 1930-х рр. на сторінках галицької, а згодом зарубіжної преси. Провідні вчені низки європейських країн, особливо чеські, польські, українські й німецькі, активно обговорювали питання про можливість спільної історії слов'янських народів [22]. Дискусію 1930-х років започаткував професор Карлового університету в Празі Ярослав Бідло, який вважав, що єдина історія слов'янських країн є неможливою, оскільки Європа ще за часів раннього середньовіччя розділилася на два культурні світи: романо-германський і греко-слов'янський. До останнього належать не всі слов'янські народи, а лише православні. Неправославні – чехи, словаки, поляки, словени, кроти – представляють західноєвропейський, або романо-германський, культурний світ. Таким чином, Я. Бідло відкинув можливість спільної історії слов'ян, оскільки римська (західна) і візантійська (східна) культури розділили слов'ян політично і культурно, вже не кажучи про пізніші поділи турецької, австрійської і російської імперій [6, с. 17–18].

Серед українських учених з цього приводу вперше виступив М. Кордуба (у той час – професор Варшавського університету), який власне й започаткував у 30-і роки дискусію між галицькими і східноукраїнськими вченими-емігрантами щодо походження Русі й формування української нації у статті “Найважливіший момент в історії України” [23]. У ній історик стверджував, що вирішальним чинником у творенні української нації було “відірвання північно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в литовській державі в другій половині XIV ст.” [23, с. 539]. З українських учених у дискусії взяли участь С. Смаль-Стоцький, В. Щербаківський, С. Наріжний, М. Славінський, К. Чехович, П. Феденко, Ф. Слюсаренко, С. Шелухін, П. Смирнов, В. Сімович. Більшість полемістів розкритикували концепцію М. Кордуби в цілому або окремі її аспекти [24, с. 165]. На думку О. Пріцака, дискусія не дала позитивних наслідків. Вона продовжувалася в площині ненаукових “догматично-релігійних спорів XVI–XVII ст.” (як її окреслив проф. М. Кордуба), і поза особистими нападами на зачинателя дискусії (М. Кордубу – І. Ф.), ствердження шкідливості його тез з педагогічного чи “українського національного становища” та пустого “перемелювання в нескінченність”, що початків української нації треба шукати в доісторичні часи – “до позитивного розв'язання цього важливого питання не причинилася” [25, с. 157]. Свої міркування з цього приводу О. Пріцак зачитав у доповіді в Літературно-мистецькому клубі у Львові 25 лютого 1943 р. під назвою “Історія формування української нації” [25, с. 157]. У ній історик зазначив, що українці – це недержавний народ, який не поставив перед собою конкретних духовних цілей, тому “впадає в хомут того чи іншого сильнішого політичною ясністю сусіда – і або з ним зливається в одне, або, від нього набравшись досвіду, хоче і сам до своїх політичних цілей доходити” [25, с. 158].

Стару концепцію руської землі було перенесено на новий державний витвір – Галицько-Волинське князівство, яким правили спадкоємці Романа Мстиславича і два його сини, Данило і Василько. О. Пріцак, завваживши нове значення поняття “Русь” на галицько-волинських теренах, писав, що галицький автор літопису набагато охочіше називав свою землю “Руссю”, ніж його волинський наступник. Літописці Данила і Василькового сина Володимира успішно застосовували поняття “Руська земля” до території Галицько-Волинського князівства [11, с. 72].

Історик стверджував, що Руська, чи Київська, держава Рюриковичів – це не імперія, моноліт, здібний до політичних діянь, а ціла низка окремих племінно-територіальних організацій, земель, як Руська земля (Київщина), Волинська земля, Галицька земля, Суздальська земля, Новгородська земля і т. д. [25, с. 159]. Учений наголошував, що й про почуття національної єдності т. зв. Київської держави теж не доводиться говорити [25, с. 160]. Чи було щось, що об'єднувало всю територію т. зв. Київської держави, запитував О. Пріцак? Цим чинником, вважав, було поняття “Русь”, що в його розумінні – це передусім княжі династії, які тому, що “походили от “рода Руского”, руськими князями називалися”. “Русь” як політична цілісність, як держава – не існувала. Приймавши християнську організацію з Візантії, князі Київської держави увійшли в орбіту політично-державних візантійських концепцій, що признавали одну тільки державу одного христоролюбного “царя і самодержця РOMEїв і всіх християн” – візантійського імператора [25, с. 160].

Одним з важливих інструментів, які допомагали установити і підтримувати єдність держави Рюриковичів була Київська церква. О. Пріцак наголошував, що християнство стало набагато кращим інструментом розв'язання проблеми, ніж принагідний загальносхіднослов'янський пантеон. Об'єднавчу функцію християнської церкви забезпечувала вже сама назва “Руська митрополія” – не від назви міста, в якому розташовано було катедрю, а від назви народу і країни, які підлягали її духовній юрисдикції [11, с. 45–46]. Врешті, “Русь”, стверджував дослідник, – це Київська митрополія “всея Руси”, церковна провінція Царгородського патріарха, що обіймала всю територію т. зв. Київської держави і на якій засідали переважно чужинці-греки, адепти інтересів Візантії [25, с. 160]. Тому церква із своїми греками-митрополитами “всея Руси”, – наголошував О. Пріцак, – не була ідеологом якоїсь одної “всієї Руси” як політичної цілості. Це підтверджують і церковні та літературні пам'ятки з часів Київської держави, які не вбачають джерело міжусобиць у династичній роздробленості [25, с. 161].

Процес виникнення політично-державних концепцій у Східній Європі О. Пріцак пов'язував із XIII–XV ст., коли на окраїнах Русі повстали і формували свій світогляд дві держави: Галицько-Волинське князівство і Велике Московське князівство. Стосунки з чужинцями призвели до розуміння своєї окремішності, оскільки ці обидва державні утворення зростали й організовувалися серед відмінних обставин і у своєму розвитку дійшли до цілком різних стадій [25, с. 161]. Далі – міф про “збирання руських земель”, об'єднаний з державно-політичними концепціями Іванів III і IV, створив політичне кредо московських володарів, що довело до створення “Російської Імперії” [25, с. 162].

Оцінюючи значення козацької держави, О. Пріцак підкреслив, що вона була останньою спробою створити державу українськими силами аж до 1917 р., при цьому історик вважав, що вона мало вплинула на проблеми формування української нації. Водночас, та активізація народних сил, яка була викликана козацьким рухом, спричинила значне “піднесення самопочуття індивідуального і колективного”, яким народні маси жили віками. Це піднесення, отримавши теоретичне обґрунтування, призвело згодом до виникнення української нації [25, с. 170].

Порівнюючи Київську державу, Галицько-Волинську та Козацьку “Війська Запорозького”, О. Пріцак вбачав між ними багато спільних рис. Кожна з них, на його думку, обіймала лише частину української території, отже не мала всеукраїнського характеру, кожна з них була витвором в основному однієї верстви, а також не створила чіткої політичної ідеології, отже не могла бути приваблюючим чинником для чужих, не могла залишити ясних традицій чи ірредентичних змагань для своїх. Однак всі ці держави пов'язані з поняттям

“Русі” в тій чи іншій редакції. При цьому, у всіх цих державах поняття “Русі” не дійшло до політично-державного розуміння цього поняття, а залишилося у сфері географічній, релігійній, мовній, династичній, культурній чи племінній [25, с. 170].

На думку Я. Дашкевича, українська історична та мовознавча науки чекають на полеміку й з приводу таких праць О. Прицака, як “Die buldarische Fürstenliste und die sprache der Protobulgaren” (“Болгарський перелік князів та мова простоболгарів”, Візбаден, 1955), “Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century” (“Хозарські гебрейські документи з X ст.”, разом з Норманом Гольбом, Ітака, Лондон, 1982) [4].

Не без дискусії минула також вже посмертна публікація монографії О. Прицака “Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім” (Київ, 2008) [26]. Суперечки навколо цієї однієї з найвидатніших пам’яток слов’янської культури не стихають понад двісті років. Найповажніші аргументи проти автентичності поеми висунули “скептики” в ХХ ст.

Серед останніх у списку тих, хто заперечують “Слово” як твір ХІІ ст. – помітне місце посідає американський історик Едвард Кінан, що в 2003 р. видав монографію про цю пам’ятку [27]. Е. Кінан намагався довести, що “Слово о полку Ігоревім” – це містифікація одного з найвідоміших і найавторитетніших славістів – Й. Добровського [28]. О. Прицак, у свою чергу, написав поважну працю “Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім””, де продемонстрував ерудовану дискусію з Е. Кінаном [26]. Зазначимо, що вирішальну роль у тому, що О. Прицак серйозно зацікавився “Словом”, свого часу ще відіграв Р. Якобсон, (один із тих, хто запросив його до Гарварду), який в університеті вів окремий семінар, привячений даній пам’ятці й запропонував О. Прицаку активну участь у ньому. У Р. Якобсона в 1970-х рр. виникла ідея коментованого видання пам’ятки. Вчений, як оборонець автентичності твору, опрацьовував текстологічні, філологічні, літературознавчі аспекти, а О. Прицаку доручив розробляти історичні та сходинознавчі питання, пов’язані зі “Словом”. Проект не було повністю виконано, бо у 1982 р. Р. Якобсон помер [5, с. 82].

До монографії науковець подав три вступи з такими назвами: Основний розвиток досліджень про “Слово” (с. 22–27); “Половці і Русь на тлі Євразійського степу” (с. 28–47, 49); “Короткий огляд праці Е. L. Keenana Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor’ Tale” (с. 50–60) [26].

У третьому “Вступі” О. Прицак, коротко розглянувши працю Е. Кінана, не знайшов у ній жодних доказів твердженню, що “Слово” міг написати Й. Добровський. Е. Кінан пов’язав твір з ім’ям відомого чеського діяча без жодних джерельних доказів, вживаючи лише слова: “правдоподібно”, “міг показати”, “імовірно”, “мусив уважно стежити” тощо [5, с. 58, 83].

Власні погляди на час і авторство “Слова” О. Прицак виклав у двох основних частинах своєї праці. Найпереконливішою є перша частина – “Коли?” (с. 63–136), у якій О. Прицак, виходячи з постулатів історичної школи “Анналів”, показав, що автор “Слова” у своєму творі повністю відобразив світобачення і знання людини ХІІ, або початку ХІІІ ст., зовсім чужі людям ХVІІІ ст., відповідно ймовірному містифікаторові Й. Добровському. Свої докази О. Прицак виклав у ХVІІ “розділах-параграфах”, серед яких такі: “епоха, коли на Русі існувала інституція “каганату”” (с. 81–88); “епоха, в якій “великий” стосовно Руського князя був тільки епітетом, але не назвою інституції” (с. 89–90); “епоха, в якій слово “король” мало на Русі і в Євразії значення “король Угорщини”” (с. 112–114); “... до курь Тматороканя” (с. 130–132); “епоха, коли вживали Харалуг” (с. 133–136) та ін. У них, як ерудований історик, О. Прицак, на основі першоджерел, аргументовано спростував твердження Е. Кінана [5, с. 84; 26].

Учений докладно багатозусиль, виявив велику ерудицію, прагнучи довести, що автором “Слова” був Кормиличич (“Кормильчич”), якого він ототожнив із боярином Володиславом. Наскільки це переконливо? Чи в принципі “Слово” могло бути створеним у Галицькому чи Галицько-Волинському князівстві? Звичайно, так. Культура цієї території була на високому рівні, про що свідчить архітектура, живопис, музичне мистецтво. Про високий рівень словесного мистецтва засвідчує Галицько-Волинський літопис. Але інших оригінальних пам’яток словесної творчості з цих теренів до нас не дійшло, тому не вистачає давніх текстів, з якими можна б фронтально зіставити “Слово о полку Ігоревім” [5, с. 105]. Натомість сучасний дослідник В. Німчук вважає, що автора пам’ятки треба шукати не серед галичан XII ст., які побували в Новгороді-Сверському чи Путивлі, а серед наддніпрянців, насамперед мешканців Київщини або Чернігово-Сіверщини, для яких захист від половецьких набігів залишався актуальним аж до нашестя Батиєвих орд [5, с. 106].

Особливо важливою, вважаємо, є третя частина книги О. Прицака, із заголовком “Екскурси” (с. 161–246), що містить 12 наукових розвідок, присвячених частковим проблемам, пов’язаним із текстом “Слова”. Частину з цих розробок автор опублікував раніше, частину увазі фахівців запропонував уперше. О. Прицак до тонкощів вивчив історію династичних відносин, особливо в Галицькій (Галицько-Волинській) та Чернігівській землях тощо і зробив висновок, що “Слово” написано, очевидно, не раніше 1199 р. і не пізніше 1201 р. (рік смерті Ігоря Святославовича), точніше – між березнем та серпнем 1201 р. (автор “Слова” знав про похід на половців князя Романа Мстиславича, згаданого в пам’ятці) (с. 165–177) [26]. Гіпотеза О. Прицака заслуговує уваги.

Попри критичні зауваги, монографія О. Прицака “Ким і коли було написано “Слово о полку Ігоревім” – найвидатніше явище в українському “Словознавстві” за останні двадцять шість років (після виходу монографії Л. Махновця в 1989 р.) і заслуговує найпильнішої уваги філологів та істориків [5, с. 109].

В останні роки в Україні з’явилося багато публікацій, у яких прямо чи опосередковано згадується ім’я О. Прицака у ще одному зв’язку. Мова йде про його концепцію створення українознавчого центру в Гарвардському університеті. У деяких останніх українських публікаціях можна прочитати, що вчений прагнув створити в Гарварді три кафедри з україністики [16, с. 5]. Або, наприклад, що “був підписаний договір про створення трьох постійних кафедр: кафедри історії України ім. Михайла Грушевського, кафедри української літератури ім. Дмитра Чижевського, кафедри української філології ім. Олександра Потебні. Першим завідувачем кафедри історії і директором Українського наукового інституту в Гарварді став О. Прицак” [29, с. 275].

Зауважимо, що О. Прицак домагався запровадження трьох постійних професорських посад з україністики, а саме: посади професора української мови в департаменті славистики, посади професора української літератури в департаменті порівняльного літературознавства (або в департаменті славистики) і посади професора української історії в департаменті загальної історії [1, с. 30].

Окрім того, професор О. Прицак брав до уваги ще й інший чинник: ставши частиною департаменту славистики, українська література потрапляла б у сферу впливу літератури російської, яка займала в славистичних департаментах провідні позиції: “Як у цій країні, так і в Європі, у департаментах чи семінарах слов’янських мов і літератур домінує (і мабуть ще довго буде доминувати) російська мова і література. [...] Отже, студенти департаменту слов’янських мов і літератур мусять у першу чергу вивчати російську мову і літературу, при чому це роблять звичайно в ізоляції від теорії літератури і світової літератури, яких у даному департаменті не викладають. При фаховому навантаженні у своєму департаменті студент-славист-літературознавець не має контакту з тими

департаментами, де не філологія, а літератури лежать в основі структури [30, с. 75–77].

Омелян Пріцак, у своїх міркуваннях, також зазначав, що літературознавство як наука має свою власну теорію, методологію, цілі й потреби, а слов'янські департаменти в Америці й Канаді вирости з філології і мовознавства, часто російського. Теорії літератури і англійської (американської) літератури там не вивчають і не розвивають. Тому, на його думку, “якщо українська література є самостійним виразом української духовності, тоді українське літературознавство мусить мати відвагу і можливість бути у безпосередньому контакті і лицарським змагу з великими світовими літературами, англійською, французькою, німецькою, еспанською, італійською, тощо” [30, с. 78–83]. Отже, основна теза О. Пріцака полягала в тому, що українське літературознавство в системі Гарвардського університету повинно функціонувати не при слов'янському департаменті, а при департаменті порівняльного літературознавства. О. Пріцак не лише теоретично цю позицію, а й робив у цьому напрямку конкретні практичні кроки [1, с. 34].

Завдяки своїй наполегливій і плідній праці, О. Пріцак став ученим світового рівня в декількох наукових галузях: філології, лінгвістиці, орієнталістиці, історії, славістиці та належить до плеяди універсальних учених, якими були, наприклад, Й. Гердер, Г. Гегель, О. фон Гумбольдт, Б. Кроче, А. Кримський та ін. Завдяки наполегливим зусиллям О. Пріцака розпочато упорядкування “Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства”. Учений був редактором багатьох наукових часописів, зокрема журналу “Ural-Altäische Jahrbücher” (“Урало-алтайський щорічник”) і видавничої серії “Slavo-orientalia”, “Ural-Altäische Bibliothek” (“Урало-алтайська бібліотека”), співредактор журналу “Central Asiatic Journal” (“Центрально-азійський журнал”), “Göttinger Asiatische Forschungen” (“Геттінгенські азійські дослідження”), серії “Uralic and Altaic Studies” (“Уральські та алтайські студії”, яку видавав Університет Індіана (США), ініціатор та засновник англомовного наукового журналу “Гарвардські українознавчі студії”, один з ініціаторів перевидання багатотомної “Історії України-Руси” М. Грушевського (1991–1998) [4]. Саме з його аналізу історіософії великого українського історика розпочинався перший том видання [7].

Окрім численних наукових праць (дослідники налічують понад 700 його статей, монографій, рецензій, нотаток), які суттєво розвинули знання про Україну, донесли їх цілому світу і відкрили нові терени наукового пошуку, О. Пріцак упродовж життя зібрав надзвичайно цінну наукову бібліотеку. Це заняття було для нього пристрасною, але водночас і одним із його головних завдань перед українською наукою, яке він свідомо поклав на себе, усвідомлюючи відрив гуманітарної науки в Україні від світової упродовж кількох поколінь радянської доби. Зібрана ним бібліотека налічує близько 2-тисяч одиниць, серед яких є чимало таких, що відсутні в бібліотеках України, значну частину бібліотечної колекції становлять старі й рідкісні видання, рукописні твори, стародруки XVI–XIX ст. На сьогодні книжкова колекція професора зберігається у Києво-Могилянській академії, і є повноцінним загальнодоступним фондом для науковців [31].

Учений підніс українські студії на рівень світової науки, будучи інтелектуальним лідером в утвердженні престижу української гуманітарної науки за кордоном. О. Пріцак створив власну наукову школу україністів, які вперше трактували історію України в широкому всесвітньо-історичному баченні. До чільних представників цієї школи належать О. Субтельний, П. Р. Магочій, З. Когут, Ф. Сисин, О. Андрієвська та ін. Про сучасний стан українознавчих студій в Гарварді, зокрема, про діяльність Українського наукового інституту написана низка статей, цей центр відомий у науковому світі – не тільки серед

поважних науковців, а й серед молодих дослідників і студентів. Наукову дискусію, порушену О. Прицаком продовжив сучасний американський науковець українського походження, відомий медієвіст, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, професор кафедри української історії ім. М. Грушевського в Гарварді – Сергій Плохій – один з найавторитетніших знавців проблематики східноєвропейського регіону, книга якого – “Походження слов’янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі”, нещодавно вийшла з друку, і у ній автор пропонує нову модель східнослов’янського етнонаціонального розвитку та переосмислює історію східних слов’ян, чи-то “домодерних східнослов’янських ідентичностей” [11]. Традиція живе, значить праця не була марною, вона розвивається і вдосконалюється його учнями та молодшими колегами, а наукова творчість О. Прицака назавжди ввійде в золотий фонд світової науки, зокрема, славістики та україністики.

Список використаних джерел

1. *Лучук О.* Гарвардський проєкт Омеляна Прицака // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: priansak-center.com/book/Issue_4-5/6_Luchuk.doc
2. *Прицак О.* Мій шлях історика // Вісник академії наук України. – К., 1992. – № 3. – С. 54.
3. *Хемич С.* Омелян Прицак – Сильветка його студентської і наукової діяльності // *Прицак Омелян.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембрідж, Масс.; Нью-Йорк, Н. Й.: Фонд катедр українознавства, 1973. – С. XIV.
4. *Дашкевич Я.* Омелян Прицак: життя і творчість – творчість і життя [Доповідь, виголошена на II-й Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам’яті Омеляна Прицака, 21–22 травня 2009 р., Національний університет “Кієво-Могилянська академія”] // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: priansak-center.com/book/Issue_4-5/3_Dashkevych.doc
5. *Німчук В.* Нове про видатну вітчизняну писемну пам’ятку XII ст. О. Прицак. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. – К.: Обереги, 2008. – 359 с. // Українська мова. – 2009. – № 4. – С. 81–109.
6. *Потульницький В.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVIII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 479 с.
7. *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – С. XL–LXXXIII.
8. *Лисяк-Рудницький І.* Каразин і початки українського національного відродження // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – С. 203–220.
9. *Клинова-Дацюк Г.* Участь Олександра Домбровського в наукових дискусіях щодо походження Київської Русі у 70–80-х рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXV. – Запоріжжя, 2013. – С. 308–310.
10. *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – С. 145–172.
11. *Плохій С.* Походження слов’янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К.: Критика, 2015. – 429 с.
12. *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь П. Тлочко. – К.: Альтернативи, 1998. – 352 с. (Україна кризь віки. – Т. 4).
13. *Антонович М.* З приводу статті О. Прицака “Походження Русі”. Резюме інавгураційної лекції в Гарварді / М. Антонович // Свобода. – 1975. – 30–31 жовтня. – Ч. 203–204 // Український історик. – 1975. – Ч. 3–4. С. 80–85.
14. *Andrusiak M.* [Рец. на кн.] O. Priansak The Origin of Rus!. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981. – 926 p. // Український історик. – 1982–1983. – Ч. 3–4. – С. 170–173.
15. *Домбровський О.* Замітки до праці О. Прицака про “Походження Русі” / О. Домбровський // Український історик. – 1977. – Ч. 3–4. – С. 92–100.
16. *Галенко О.* Від упорядника // Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: Матеріали міжнародної наукової конференції 28–30 травня 2008 року. – Київ: Аратта, 2009. – С. 5.; Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: матеріали міжнар. наук. конф. 28–30 трав., 2008. – Київ / упоряд.: О. І. Галенко; Нац. ун-т “Кієво-Могилян. акад.”. – К.: Аратта, 2009. – 328 с.
17. *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag) / Відп. ред. О. Мишанич; Ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Т. I. – К.: АТ “Обереги”, 1997. – 1080 с.
18. *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія

/ Відп. ред. О. Мишанич; Ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Т. II. – К.: Вид-во “Обереги”, 2003. – 1306 с. 19. *Кочубей Ю.* Академік Омелян Прицак і відродження українського сходознавства // Східний світ. – № 3. – 2008. – С. 13–21. 20. *Домбровський О.* Прицак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – К., 2003. – У 2 тт. – 1303 с. / О. Домбровський // Український історик. – 2005. – Ч. 2–4. – С. 324–326. 21. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с. 22. *VII-e Congres international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congres.* Warszawa, 1933. Vol. 1–2. 23. *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України (Україна у складі Литовської держави) // Літературно-науковий вістник. – 1930. – Т. 102. – Ч. 6. – С. 539–546. 24. *Даниленко В., Добржанський О.* Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ–Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с. 25. *Прицак О.* Історія формування української нації // Східний світ. – № 1. – 2009. – С. 157–180. 26. *Прицак О.* Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. – К.: Обереги, 2008. – 359 с. 27. *Keenan Edward L. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor’ Tale.* – Cambridge, Massachusetts, 2003. – XXIII + 541 p. 28. *Кінан Е.* Слово про те, як Ярослав, князь галицький, у султанів стріляв // Критика. – 2000. – Рік IV. – Ч.12 (38). – С. 4–7. 29. *Гумницька Н.* Гарвардський центр українознавства: модель відродження національної ідентичності // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 274–276. 30. *Прицак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембрідж, Масс.; Нью-Йорк, Н.Й.: Фонд катедр українознавства, 1973 // Сучасність. – 1967. – Ч. 4 (76). – С. 107–114. 31. *Кізченко І.* Осередок наукового спадку О. Прицака в Могилянці // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/893/Kizchenko_Oseredok.pdf?sequence=1&isAllowed=1

Ирина Федорив

УЧАСТИЕ ОМЕЛЬЯНА ПРИЦАКА В СЛАВИСТИЧЕСКИХ ДИСКУРСАХ ВТОРОЙ ТРЕТИ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье автор анализирует научное наследие выдающегося украинского историка, языковеда, филолога-ориенталиста, организатора украинской науки в США – Омеляна Прицака в контексте славистических дискурсов второй трети XX – начале XXI в. Особое внимание уделено его взглядам относительно происхождения Киевской Руси, этнонима “Русь”, украинской нации.

Ключевые слова: О. Прицак, научные дискуссии, происхождения Киевской Руси, хазарская теория, украинская нация, Украинский научный институт Гарвардского университета.

Iryna Fedoriv

PARTICIPATION OF OMELIAN PRITSAK IN SLAVIC DISCOURSES IN THE SECOND THIRD OF XX – THE BEGINNING OF XXI CENTURIES

In the article the author analyzes the scientific heritage of the outstanding Ukrainian historian, linguist, philologist-orientalist, organizer of Ukrainian science in the United States – Omelian Pritsak in the context of Slavic discourses in the second third of the twentieth century – the beginning of XXI centuries. Particular attention is paid to his views on the origin of Kievan Rus, ethnonym “Rus”, Ukrainian nation.

Key words: O. Pritsak, scientific discussion, the origin of Kievan Rus, Khazar theory, the Ukrainian nation, Harvard Ukrainian Research Institute.

УДК 94 (438)

Дарина Блохин

БАД ЕМС. РОЛЬ ПРОФ. ЮРІЯ БЛОХИНА У СПОРУДЖЕННІ МЕМОРІАЛЬНОЇ ТАБЛИЦІ ПРОТИ РОСІЙСЬКОГО МОВНОГО ГЕНОЦИДУ

До 140-ї річниці підписання ганебного указу Олександром II в Бад Емсі про заборону української мови і друку

У статті описані події, пов'язані з відкриттям меморіальної таблиці у м. Бад Емсі проти російської мовної політики щодо української культури, приуроченої 100-літтю Емського указу Олександра II. Окреслена роль у її спорудженні Юрія Блохина та українських діаспорних товариств.

Ключові слова: Емський указ, Олександр II, меморіальна таблиця, українська мова, українська діаспора.

Прошло 140 років з тих пір, як російським царем Олександром II у Бад Емсі 30 травня 1876 року був підписаний ганебний указ про заборону української мови і друку. Такі дати в історії української культури не можна забувати. Особливо в нинішній час, коли російська мова поширюється в установах і вищих навчальних інституціях України. Керівники уряду, вчені, молодь повинні пам'ятати гіркий час для нашого народу, і не допустити повторення мовного геноциду в Україні. У країні повинна бути одна державна мова – українська. Це не означає, що інші мови треба заборонити. Ні, ми не за це голосуємо. Ми проти повторення минулої долі державної української мови, культури в Україні. Звернемося до історії заборони української мови і друку та подій, які відбувалися в місті Бад Емс в Німеччині та ролі професора Ю. Бойка-Блохина у встановленні першої ганебної дошки Емському указу Олександра II 1876 року. В 1870-роках Ю. Бойко-Блохин був змушений щороку їздити в Бад Емс на лікування.

Бад Емс – невеличке місто, яке розташоване по обох берегах річки Лан, має багато цікавих історичних пам'яток. Воно утримується прибутками від лікування тисяч курортників. Колись були дуже гарні часи: на високому рівні музичні концерти місцевої капели, знаменита архітектура міста. Курорт має прекрасні відгуки з усього світу. Мешканці Бад Емсу є великими патріотами міста, і їм є чим пишатися. У місті є Архів Музей. Тут зустрічалися видатні особистості: музиканти, політики, і цим гордилися бадемці. Але крім місцевого патріотизму, бадемці були ще й російськими патріотами. Адже тут жив і лікувався від душевних проблем М. Гоголь, автор “Шинели” і “Мертвых душ”, про що свідчить меморіальна таблиця на Майнцер штрассе 14 і на Бангофштрассе 9, з написом: “In diesem Hause wohnte der große russische Dichter Nikolai W. Gogol in den Monaten Juni u. Juli 1847. Gestiftet von Erzbischof Georg”.

У Емсі жив і лікувався, за порадою берлінських лікарів, від психічних проблем і легеневої хвороби автор “Преступления и наказания”, шанований німцями російський письменник Федір Достоєвський, якому теж споруджено Меморіальну таблицю, на якій написано: “Im diesem Hause wohnte der russische Schriftsteller Fjodor M. Dostojewskij in den Jahren 1874, 1876 und 1879 während seiner Kuraufenthalt in Bad Ems”. Достоєвський був чотири рази у Бад Емсі: у 1874, 1875, 1876 та в 1879 роках.

Німці, очевидно, дуже його любили, бо на двох будинках, де він жив, споруджено дві таблиці: на Ланштрассе 23 і Бангофштрассе 8.

Бад Емс відвідували й інші російські письменники: Петро В'яземський, Федір Тютчев, Іван Тургенев, Сергій Аксаков, композитор Римський-Корсиков, був і Василь Жуковський та ін. Місцеві бюргери більше хвалилися цими велетнями російської літератури, аніж читали їх твори.

У місті є таблиця, яка сповіщає, що чотири тижні в Бад Емсі жив великий композитор Ріхард Вагнер: “In diesem Hause Villa Diana, genannte Haus, wohnte vom 8. Juni bis zum 7. Juli 1877 Richard Wagner”.

Бад Емс відомий в історії Німеччини через “**Emser Depesche**” (Емську Депешу) – урядову телеграму, надіслану звідти тодішньому прем'єру Пруссії Отто фон Бісмарку, що передувала німецько-французькій війні в 1870–1871 роках, в якій Німеччина здобула перемогу. Цій події була споруджена меморіальна таблиця, яка повідомляла:

“Dieser Gedenkstein bezeichnet Ort und Zeitpunkt der schweren Unterredung zwischen König Wilhelm I. von Preußen und dem französischen Botschafter Graf Benedetti, in deren Verlauf Wilhelm I. die französische Forderung, für alle Zeiten für das Haus Hohenzollern auf die spanische Thronfolge zu verzichten, endgültig ablehnte.

Die telegrafische Unterrichtung seiner Regierung in Berlin und gekürzte Veröffentlichung des Telegrammes durch Reichskanzler von Bismark führte zum Ausbruch des deutsch-französischen Krieges 1870 / 71”.

Бад Емс був улюбленим місцем російської імператорської родини. Про царя Олександра II, його особисте життя, місцеві мешканці знали все докладно. Сюди приїжджали королі з різних країн. Першість, як завжди, належала росіянам: архівні матеріали курортних формулярів Бад Емсу свідчать, що уже у 1817 р. було 10 російських гостей, а в 1821 р. – більше 60, з 1827 р. – більше 100, кількість російських відвідувачів через політичну кризу (російсько-турецької війни 1828–1829 рр., Революції 1848–1849 рр. в Німеччині, Кримської війни 1853–1856 та ін.) збільшувалася і складала більше тисячі кожного року. Їм були потрібні більш комфортні фешенебельні німецькі курорти, ніж курорти на Кавказі чи в Криму. Вперше наступник трону, двадцятирічний Олександр прибув на курорт в Бад Емс у 1838 р. Він проживав у одному із курортних будинків на першому поверсі, де пізніше житиме кайзер Вільгельм I, ім'я якого було написано на шибці вікна (Hans Roth: Nur eine Fensterscheibe. In: Land-Zeitung 16.04.1951). Тут Олександр зустрів принца із Nassau, майбутнього герцога Адольфа і його брата Моріца, і разом вони відпочивали. Його мама-цариця Charlotte писала брату F. Wilhelm IV у 1839 р., що її син Олександр знову мріє поїхати в Бад Емс: “Mein Sohn Alexander, hält Ems in so dankbarem Andenken, dass er... einen Tag dort zubrachte um es wiederzusehen” (GstA 40/ Nr. 28 fasz. II: Charlotte an ihren Bruder Friedrich Wilhelm IV (wohl Wilhelm) 18. / 6. Juni 1839).

У середині червня 1840 р. Олександр знову їздив з мамою до Емсу, де пробув місяць. Після смерті батька у 1855 р., Олександр стає імператором Росії. Починаючи з 1870 р., цар приїжджав щорічно до Бад Емсу. Лише після першого приїзду, як царя, у 1870 р., він поселився у домі “Darmstädter Hof”. Тут, на партері була капела для відправлення православної Служби Божої. Царя супроводжував ескорт із 20 черкесів (kaukasischen Leibgardisten). Починаючи з 1873 р., цар поселявся у домі “Чотири вежі” (“Vier Türme”) (Sarholz: Geschichte, S. 308).

Олександр II запланував збудувати Православну Церкву. Для цього у 1783 р. був вибраний комітет. У 1867 р. цар Вільгельм I запропонував своєму родичу місце для будівництва. Архітектором став Гольдманн із Нассау, шефом призначили Карла Вернера. 15 травня 1876 р. церква св. Олександра була освячена на православної Службі Божій, на якій був присутній також і цар.

Гордо над річкою Лан височів Російський православний собор, виблискуючи позолоченими куполами, в якому замолював свої гріхи цар. Царські часи минули,

але собор залишився святістю європейських росіян, які збиралися тут не тільки для молитов. Церква діє і сьогодні.

Бад Емс був одним із значних російських еміграційних центрів, і слово “росіянин” мало велике значення для бюргерів міста. Тут, через 2 тижні після освячення Церкви, імператор Олександр II підписав указ про заборону української мови і друку.

Професор Юрій Бойко-Блохин рік за роком ходив навколо цих “святинь” російської цитаделі, оглядав царську резиденцію, вислуховував пояснення директорки Архіву-музею Dr. Gertrud Bach про те, як охороняли царя від російських терористів, які хотіли його вбити; заходив у храм візантійської архітектури, бачив там російського єпископа, що приїжджав не то молитись, не то лікуватись; з цікавістю розглядав будинок, в якому жила коханка царя.

І пригадувалися йому слова: “Здесь русский дух, здесь Руссю пахнет” (А. С. Пушкин). І захотілося професорові показати цю фальшиву Русь.

Чим швидше наближався 1976 рік, тим більше у нашого вченого наростало бажання заплямувати царське ім'я таблицею про його брудний вчинок, вивісити її на його помешканні. Директорка музею, яка була членом партії SPD, нічого не знала про Україну, про українську націю, для неї, як і для всіх німців, така нація була невідома. Вона була проти спорудження меморіальної дошки, як і німецькі урядовці. Професор рік добивався дозволу в німецького уряду на її спорудження, ніхто не був зацікавлений у ній. Довелося йому ознайомити німців з історією України, написати праці німецькою мовою.

Спочатку професор Ю. Бойко запропонував колоритну статтю “До століття Емського указу про Бад Емс і царські пригоди в ньому” та вмістив цей есей у журналі “Український історик”, 1976, № 1–4, який пізніше був опублікований у III томі “Вибране”, 1981. Автор використав архіви Бад Емсу і праці про Олександра II, написані С. Татіщевим, М. Корнеловичем, історію переслідувань українського друку Мансветова, праці проф. М. Петрова, М. Лемке, Ф. Савченка, С. Єфремова. Висвітливши події введення в дію указу, який не став законом, але насильно запроваджувався Міністерством Внутрішніх справ. Указ викликав протести в Україні й за кордоном, був перекреслений революцією 1905 р., відродився в роки політичної реакції 1907–1916 рр. і коштував українській культурі величезних втрат.

Підготовка встановлення таблиці вимагала більше року праці й боротьби. Треба було показати перед чужим світом на конкретному прикладі варварські методи боротьби царату з українством, засвідчити, що національний рух українців уже в 1870-х роках серйозно лякав росіян і вимагав з їхнього боку поспішних заходів, бо Бадемська заборона проводилася швидко і була зв'язана з тим, що і в російському війську розвідувальні органи знайшли “бацилу” українського руху. При цьому можна було наголосити на безперервності українських змагань протягом століття, відзначаючи національну революцію 1917–1919 рр., діяльність українських шістдесятників XX ст.

Усе це могло б перекреслити в свідомості західноєвропейської культурної і політичної еліти уяву, що українці “диваки”, “фантасти”, з якими не слід рахуватися. Для українців-емігрантів встановлення Бадемської таблиці мало б також відіграти мобілізуючу роль, відірвати їх від мрій про розкішні автомобілі й спокійні родинні господарства. Дією треба було об'єднати навколо сумного ювілею нашу еміграційну спільноту з різних країн світу. Для цього треба було провести широку інформативну роботу, передусім в українській і зарубіжній пресі... і кошти! Бо без них в Західному Світі нічого не діється. Треба було і некористолобних ентузіастів, щоб фанатично працювали, а тих, що хотіли б використати ситуацію з власною персональною метою, треба було б не допустити до справи.

Дошка на відзначення століття указу заборони української мови, підписаного Олександром II в Бад Емсі, однозначно була потрібна, бо він спричинив українському народу багато лиха. Окрім цього, відзначення ювілею мало б поліпшити ставлення українського народу до Німеччини.

Із архіву проф. Ю. Блохина видно, як він зумів об'єднати всі українські організації і переконати їх у важливості відзначення 100-річчя підписання Олександром II Емського указу. Ця акція була потрібна, щоб показати німцям справжнє лице російського царизму і продовження цієї політики в радянські часи, яку СРСР перебрав по-спадковості – ненависть до всього українського. З листування професора з керівниками німецького уряду і українськими визначними особами можна познайомитися із моїх книг – “Епістолярна спадщина Ю. Бойка-Блохина. Т. I і Т. II” [4].

Про свій намір професор повідомив керівників світових українських організацій: голову Організації українських письменників (далі – ОУП) “Слово” О. Тарнавського та голову СКВУ М. Плав'юка.

Викликають інтерес листи Ю. Бойка, присвячені боротьбі за українську мову, які він писав упродовж року, щоб одержати дозвіл у німецького уряду на відзначення 100-ліття з дня підписання указу в українській історії та культурі.

Юрій Бойко з ОУП “Слово” відкрив німцям правду щодо нищення російським царизмом історії української культури. Тому фрагментарно подам листування Ю. Блохина з керівниками українських діаспорних організацій, які характеризують його активну діяльність у висвітленні правди про лінгвоцид російського царизму супроти українського народу та його давньої культури.

ОУП “Слово” в США, головою якого на той час був О. Тарнавський та голова СКВУ М. Плав'юк вважали, що заходи до відзначення 100-річчя заборони української мови указом, підписаним 30 травня 1876 р. царем Олександром II у німецькому місті Бад Емс, потрібні й відіграватимуть велику роль у популяризації української справи в світі.

З листа Остапа Тарнавського до Ю. Бойка-Блохина від 21.12.1975 р. дізнаємося: “... Ми відбули попереднього тижня нараду Президії “Слова”, прочитали всі Ваші листи в справі відзначення Емського указу. Президія високо оцінила Ваші заходи в цій справі й пересилає Вам вислови нашої вдячності. Для нас було б великим досягненням, якщо б це вдалося провести в життя. Тож бажаємо дальших успіхів у Ваших заходах. Я мав змогу розмовляти з діючим головою СКВУ п. М. Плав'юком.... Він сказав, що СКВУ зацікавлений у відзначенні цієї дати. Тож справа якоїсь спільної акції не буде трудною, труднощі можуть бути в Німеччині від німецьких властей. Але якусь мирну маніфестацію з промовою, напевне, дозволять” [3]. Ініціативу проф. Ю. Блохина підхопили і вчені за Океаном, що впливає із листа О. Тарнавського до Ю. Блохина від 31.12. 1975 р.: “... 28 листопада 1975 року проф. Ярослав Рудницький вмістив замітку: “Перед сторіччям Емського лінгвоциду”. Промовляючи на святі відзначення річниці Інституту просвіти у Вінніпегу, 15 листопада 1975 року, він згадав, що в наступному році, 1976, українці Вільного Світу відзначатимуть сторіччя лінгвоцидного акту – т. з. Емського указу, яким заборонялося друковане, а то й говорене слово на терені основного поселення українців у Європі, уяремленій Росією, – у “Малоросії”. Емський указ був одним із лінгвоцидних актів на сході Європи, що почалися ще від заборон Петра Першого; через “циркуляр” (Міністра внутрішніх справ. – Д. Б.) Валуєва у 1863 р., указ Олександра II, 1876, і тривають у советській русифікаційній політиці у теперішній час. З цього приводу заходами українських наукових і культурних установ плануються наукові конференції, доповіді, різні видання. Оце повний текст цієї замітки. У цій справі важливо те, щоб була громадська дисциплінованість у діаспорі. Питання пріоритету ініціативи повинно виходити

не від приватної особи, а від інституції. Такою інституцією є “Слово”, а Ви як голова його, є персональним носієм українських організацій. Ставте справу негайно перед СКВУ. Але про відзначення Бадемського указу треба тримати в таємниці, бо не виключено, що Москва може дати наказ Києву поставити таблицю у Бад Емсі, що мовляв тільки завдяки дружній допомозі російського народу в Жовтневій революції ліквідовані наслідки Бадемського указу.... Тож ставайте мотором на терені Північної і Південної Америки.

За згодою СКВУ потрібна спеціальна комісія, Ви маєте бути на чолі її... До складу Комітету на Ваше запрошення мали б увійти: проф. О. Оглоблин, голова УВАН в Нью Йорку і Канадської УВАН; від “Українського історика проф. Л. Винар” від УВУ – проф. Я. Розумний; від НТШ – проф. В. Кубійович; від СКВУ – М. Плав'юк; хтось від “Сучасності” і “Визвольного шляху”. Потрібний Європейський Діловий Комітет, що працював би під сугестіями Загального Комітету. Творення фінансових заходів треба починати уже тепер. Здається, що тільки за Океаном ще можна щось зібрати. Думаю, що за цілість такого складу треба поборотись” [3].

А в листі від 14.01.1976 р. голова ОУП “Слово” О. Тарнавський пише до Ю. Блохину: “... я справді захоплююся і подивляюся Вашою ініціативою і працею у проведенні запланованого відзначення Емського указу. Я вірю, що таки вдасться це діло довести до успішного кінця. Попереднього Вашого листа я зачитав на нашому засіданні “Слова”, і всі з повним визнанням висловилися про Вашу ініціативну роботу. Тепер справді всю цю акцію треба перенести на ширший форум. 6, 7, 8 лютого в Торонто відбудеться Пленарна Сесія СКВУ. По всій правдоподібності я поїду на цю Сесію, і там розгорну Ваш план. Думаю, що вдасться дістати підтримку у СКВУ. Хочу на цій Сесії запропонувати Вас на голову Громадського Комітету для відзначення цієї дати. Ви пропонуєте цей пост мені, але він не для мене. Я думаю, що такий пост повинен очолити український діяч у Німеччині. І Ви на цей пост – вимріяна особа. Між іншим, Ви почали працю, це була Ваша ініціатива, то ж за працю належиться і почесь.....” [3].

Юрій Блохін у листі від 12. 02. 1976 р. до Богдана Стебельського писав: “Насамперед вітаю Вас як нововибраного голову Культурної Ради СКВУ. Бажаю успіхів у Ваших складних обов'язках! Серед навали різних завдань, які стоять перед нами в цьому році, виділяються дві дати: відзначення століття С. Єфремова і століття Емського указу, як одного із ганебних етапів у діяч російського імперіалізму супроти України. Советський уряд промовчує цю дату, бо ж діють аналогічно своїм попередникам-царатові. Якщо на Україну дістанеться вістка, що ми натаврували царську політику русифікації та показали її зв'язок з сучасними заходами Кремля, то це підбадьорить наших земляків на Батьківщині..... Я вперто переконую німецькі політичні чинники, що в політиці коєкзистенції їм треба знайти власний наступальний план. Тепер я особисто натискаю: час, мовляв, у зв'язку із 100-літтям Емського указу, остаточно пустити фарбу. Тому раз у раз пишу, їжджу, проводжу розмови. Я добився обговорення цієї справи німецькими чинниками Бундестагу. А також у площині Ляндестагу ця акція стала актуальною. Але чи я вибору те, що нам потрібно, ще не зрозуміло. Я вимагаю їхнього рішення до 15 березня, щоб добре технічно підготувати акцію під гаслом: “Не зважаючи на заборони” – наявність високих модерних зв'язків сучасної української культури. Це, звичайно, буде мати й політичний ефект, мене підтримують президент Я. Стецько, голова ЦПУН А. Мельник, проф. В. Янів та ін. Прошу не робити висновків, що я хотів би очолити Комітет підготовки. Моє завдання куди скромніше: подолати перешкоди з німецького боку. Добре, що моїх нервів вистачає на переговори з німцями” [3].

Із листа голови Культурної Ради СКВУ від 12. 03. 1976 р. з Торонто до Юрія

Бойка-Блохина довідується про загальну підтримку його акції прогресивним українством і, що його план проведення акції в Бад Емсі обговорено на Пленарному засіданні Ради у справі культури СКВУ. Він подавав такі пропозиції: 1. Пропонуємо, щоб Ви очолили Комітет для проведення маніфестації в Бад Емсі, який організував би моральну та матеріальну основу реалізації Ваших контактів і планів, які Ви уже почали. 2. СКВУ зобов'язується покрити кошти Меморіальної таблиці та дати патронат через Раду для справ культури. 3. Радимо звернутися до КОГУЦ за підтримкою Вашому Комітетові та його акції. 4. Аналогічні акції провести і створити відповідні Комітети в Америці, Канаді, Бразилії, Аргентині та Австралії. За допомогою наукових інституцій і товариств провести наукові конференції, матеріали яких опублікувати мовами країн, в яких будуть проведені конференції [3].

Підготовка та організація цієї події тривала майже рік, бо німці не знали про такі історичні події пригноблення українського народу російським самодержавством і не вважали за потрібне проводити цю акцію. Але Ю. Бойко-Блохин, маючи великий авторитет у науковому і політичному житті Німеччини робив все для того, щоб переконати німецький уряд у потребі цієї акції. Відкриття таблиці планувалося 30 травня 1976 року. Гаслом цього відзначення було: “Невмирущість української культури й української ідеї”, на конференції буде прочитана доповідь Ю. Бойком на тему: “Україна: її минуле, сучасне та реакційна роль Бад Емського указу” [3].

З німецького боку професор знайшов симпатію у кількох визначних особах до започаткованої акції: Франц-Людвіг граф фон Штауфенберг, Його світлість Отто фон Габсбург, які були членами Бундестагу, а також, розуміється, Міністр-президент Франц-Йозеф Штраус.

Міністр-Президент Франц – Йозеф Штраус ... Він був найбільшою надією професора, бо між ними вже було активне листування у різних справах політичного значення. Але перш ніж Ю. Бойко до нього звернувся у справі Бад Емсу, професору уже перебігли дорогу москвофільські чинники, які відчули, яка готується для них “печеня”. Вони проінформували Штрауса, що ніякого Бадемського указу не існувало. Голова Баварської держави зажадав від професора докладної документації в усіх можливих ракурсах цієї відповідальної політичної справи. Професору потрібно було звернутися до радянських видань, які в 1926 р. самі ганьбили Бадемський указ. Він звернувся і до двох російських енциклопедій, що присвячувались цьому фактові. Проф. Ю. Бойко переклав брошуру, в якій група російських учених від імені Російської Імперської Академії в 1904 р. зверталась до російського уряду з проханням відзначити цей указ. Все це треба було перекласти на німецьку мову, що професор протягом місяця зробив, поставивши на перекладах свою позначку, підтвердженою печаткою Інституту славістики Людвіг-Максиміліанс-Університету, що переклади точно відповідають оригіналам. Все це пішло до Штрауса на розгляд, усім цим користувався Ю. Бойко в боротьбі проти фальшивок, поширюваних російськими колами, які, при звертанні до них за підтримкою, його не підтримали, приховуючи ворожу українству ганебну політику російського царя. І як підтвердження цього був документ з підписами керівників українських Організацій за океаном та Австралії про необхідність відзначення російського указу ганебною дошкою в Бад Емсі. Документ був написаний англійською мовою і свідчив, що за спиною професора стоїть світова авторитетна Українська письменницька організація. Та не тільки вона, але і політична Організація Українських Націоналістів під проводом Ярослава Стецька, який також звернувся до Й. Штрауса, просячи допомогти проф. Ю. Бойкові у проведенні цієї політичної акції – встановлення ганебної дошки, яка показала б усьому світові політику російського царизму супроти українства.

Роботи для полагодження всіх ювілейних заходів було багато, хоч і ще невідомо було, чи дозвіл від державних інстанцій прийде. Ювілейний день наближався. Керівники партії SPD затримували свою відповідь, надіючись, що справу не доведеться забороняти, бо вона згине через паперову тяганину і дата ювілею промине.

Бадемці насторожилися проти планів професора. Ніхто не хотів встановлення таблиці. Впливова членкиня партії SPD, директорка музею в Бад Емсі, Dr. Gertrud Bach виявила нехіль говорити з Ю. Бойком про ювілей, бо вона нічого не знає про українців, про їхню історію і не знає, чого вони хочуть. Лише після ознайомлення її з проблемою вона зможе впливати так чи інакше на справу ювілею. Професор їй відповів, що з огляду на політичну вагу справи їй треба спішно зорієнтуватися у проблемі українства, а тому він надсилав їй німецькомовну книжку "Історію України" нім. мовою Б. Крупницького і свій том "Taras Ševčenko. Sein Leben und sein Werk". Минали місяці. 21 січня 1976 р. вона відповіла професорові листом, що історію України читає із зацікавленням, поезії Шевченка дають їй насолоду, але Бадемська справа не розглянута. Професор розпачливо писав до цілого ряду чинників, але керманічі SPD ухилялися з відповідями. Листування дуже цікаве, варто було б читачам ознайомитися, бо це є історія невмирущої нашої мови і культури. Наведу хоч декілька листів.

Лист Ю. Блохина до д-ра Egon Klerich, 16 лютого 1976 року:

Вельмишановний Пане докторе Клерш!

Я дякую Вам, що Ви на прохання Графа Франц-Людвіг Штаффенберга про можливість спорудження дошки до 100-ліття підписання указу царя Олександра II в Бад Емсі прийняли рішення. Для орієнтації висилаю я Вам листування моє з керівниками Бад Емсу. Це є неприємна картина! Коли я минулого року був на цьому курорті мені не пощастило зустріти кого-небудь із членів CDU, але це виглядає, що без нашого політичного впливу там нічого не можна досягти. Якщо Ви знайдете можливість зі мною переговорити, я був би з задоволенням готовий відвідати Кобленц або Бонн, тим більше, що я, напевне, мушу їхати до Бад Емсу для дальших переговорів. Моє прохання про відзначення 100-ліття Бадемського указу призведе до того, що клімат українсько-німецьких відносин поліпшає. Питання, як цього досягти, могло б бути предметом нашого спільного обговорення.

З найкращими побажаннями, проф. д-р Ю. Бойко-Блохин.

Раптом, 23 квітня 1976 року, надійшов лист від д-ра Кніттеля, керівника Канцелярії Штрауса, про те, що Ф. Й. Штраус погоджується з планом спорудження таблиці й з усіма відзначеннями, пов'язаними з цим. У цій справі зазначалося в листі.

Лист д-ра Knittel до проф. Ю. Бойка-Блохина від 23. 04. 1976 р.:

За дорученням Міністр-Президента пана Ф.-Й. Штрауса, дякую Вам за Ваш лист від 6.04.1976 р., із доданими матеріалами.

Пан Й. Штраус прочитав уважно Ваші матеріали і є з Вами одної думки, що 100-ліття підписання "Емського указу" царем Олександром II, в такій формі слід зробити. Пропам'ятна таблиця в місті Бад Емс, була б необхідним способом в роковини як згадка про важкі роки, щоб зараз український народ пробудився з важливим рішенням.

Міністр-Президент уже написав лист до уряду Рейнлянд-Пфальц і просив про належну підтримку Ваших заходів. Я надіюся, що Ваше заплановане дійство досягне позитивного рішення.

З дружнім привітом, Д-р Кніттель.

Проф. Ю. Бойко листом до Міністр-Президента Ф. Й. Штрауса запросив його на відкриття таблиці. Запросив також і Графа Отто фон Габсбурга.

Лист Графа Отто фон Габсбург до Ю. Блохана, від 23. 06. 1976 р.

Вельмишановний професоре Блохин-Бойко,

на превеликий жаль, я не зможу взяти участь у відкритті пропам'ятної таблиці в Бад Емсі 25 червня 1976 року (він був тоді в Африці. – Д. Б.). Так хочу я Вам щонайменше сказати у цій справі, що я в думках буду з Вами, я бажаю Вам гарних і гармонійних зустрічей, а також успішного проведення цього заходу. Ця пропам'ятна таблиця буде нагадувати, що завжди правда перемагає, якщо такі люди є, які готові до кінця її захищати.

З сердечними вітаннями. Отто фон Габсбург.

Приватно професор довідався, що Штраус мав у цій справі телефонну розмову із Міністр-Президентом Rheinland-Pfalz Г. Кодем. Все раптом змінилося, дорога до відзначення 100-річного ювілею відразу відкрилася з усіма потрібними і непотрібними реверансами. Стало ясно, що тепер потрібні великі гроші, щоб захопити німецьке суспільство сенсацією. Підтриманий німецьким урядом професор міг би мобілізувати з допомогою грошей таку пропагандивну кампанію для української справи, яка б залишила тривалий слід. Але жах полягав у тому, що грошей не було, лише наполегливі зусилля здобути їх задовго до терміну відзначення. Змагався за це від “Слова” О. Тарнавський. Але керівництво Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) заявило в листі до професора, що допомога може бути тільки символічною. Також не обіцяли вислати значно кількісну делегацію на відкриття таблиці. Але на таблиці мало бути написано, що вона споруджена волею СКВУ (!). Справу треба було робити оперативно з дуже малими грішми від Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН), за сприянням маг. А. Мельника і за власні гроші “багатого” професора.

Як відомо, проф. Бойко вже вийшов з УВУ, і турботою ректора проф. В. Янева і його помічника проф. Г. Васьковича було створення на протипагу Ю. Бойкові громадської комісії (як завжди проти Ю. Бойка!). Комісія інтенсивно засідала і сперечалася, яким має бути текст таблиці. Там було вирішено, і без присутності Ю. Бойка, що відкриття таблиці здійснить ректор УВУ проф. В. Янів, хоча він і нічого не зробив у цьому напрямку. Ю. Бойко, ставлячи вище громадські справи, ніж свої заслуги в здійсненні цього заходу, скромно не суперечив. Тим часом проф. Ю. Бойко енергійно вживав заходів, щоб на відкриття таблиці з'їхались українці власним коштом з усієї Західної Німеччини, Бельгії, Голландії, Англії, Франції. Національне сумління зібрало понад сто осіб на день відзначення цієї дати – 27 червня 1976 року (Указ був виданий 30. 05. 1876).

Володимир Янів з патетичною промовою відкрив таблицю, залунали оплески. І раптом, зовсім несподівано, з гнівом виступив один із впливових “бандерівців” і заявив рішуче, що В. Янів не повинен був робити відслонення таблиці, що честь за проведення цього заходу належить проф. Ю. Бойкові, все це з моральною підтримкою Я. Стецька підготував Ю. Бойко. В. Янів і Ю. Бойко болісно пережили цю хвилину раптового виступу. Далі вся громада рушила до розкішного залу, де Ю. Бойко виступив із промовою, яка всебічно вияснила і факт заборони української мови, і шкідливу роль того акту в історії української культури. Промова переривалася кілька разів поштарем, який приносив вітальні телеграми від німецьких чиновників, адресовані на ім'я проф. Ю. Бойка. Це публічно підкреслило, що організатором справи був професор Ю. Бойко, а зміст телеграм свідчив, що деякі визначні німецькі діячі, вже визнали значення українства в культурно-політичній площині.

Найбільш зворушливим був лист від Його Величності Отто фон Габсбурга, висланий до Бад Емсу на ім'я проф. Ю. Бойка. З огляду на те, що Його Величність мав справи в Південній Африці, він не міг прибути на цю імпрезу:

Він писав: “... Але духовно я буду присутній. Нехай пропам'ятна таблиця нагадуватиме про те, що б там володарі не ухвалювали, наприкінці все-таки переможе правда, якщо тільки є такі, як Ви, люди, які готові до останнього за своє змагатися” [3].

Споруджена Мармурова дошка, встановлена на резиденції Олександра II “Vier Türme” гордо сповіщала:

“У цьому домі 30 травня 1876 року цар Олександр II підписав указ про заборону і кару за використання української мови. Доказом життєвої сили своєї культури встановлює українська спільнота цей пам'ятник.

Бад Емс, 1976. Світовий Конгрес Вільних Українців”.

(Вигляд таблиці з текстом вміщений вище, а також і в німецькій газеті “Lahn-Zeitung, Nr. 169, 31.07. – 1.08 1976”, текст теж був німецькою мовою).

В Архіві проф. Ю. Бойка-Блохина є лист проф. В. Кубійовича від 5 серпня 1976 р., який писав: “Ви позбулися турбот, пов’язаних з вшануванням “славної” пам’яті ганебного Емського указу. Наша громадськість мусить бути Вам вдячна за Вашу ініціативу і труд...” [3].

У 2007 р. Меморіальна дошка була знищена вандалами.

22.07. 2009 р. нова Меморіальна дошка була споруджена з ініціативи українського генерального консула Берліну п. Наталії Зарудної і її колег і встановлена на будинку “Vier Türme (Römer Str. 41-A).

29.05. 2016 року о 14 годині був проведений захід про відзначення 140-річчя від дня підписання ганебного указу Олександром II 30.05.1976 року, з ініціативи українського генерального консульства у Франкфурт на Майні, генерального консула п. Алли Польової. У виступі вона наголосила: “...І от українська мова лунає символічно на місці її заборони...!”. Відрадно, що у цьому заході взяли участь німецькі вчені й студенти. Доповіді українських і німецьких науковців чергуються з музичними творами українських композиторів. Як зазначила координатор розвитку українського МЗС, п. Ольга Жук: “Це не є похоронна акція, а спроба згадати про власну українську ідентичність і задуматися нині над станом української мови і культури...”. Серед учасників були професори і українські студенти із Кьольну, представники української діаспори, а також делегація із 5 осіб від “Німецько-українського наукового Об’єднання ім. проф.

Ю. Бойка-Блохина”, очолена президентом, проф., д-ром Дариною Блохин і віце-президентом проф. Gerhard Mey. Вона дала інтерв’ю для “Deutsche Welle”, звернувши увагу на історію спорудження першої Меморіальної дошки до 100-літнього ювілею, ініційованої проф. Юрієм Блохиним, багато українців і німців зізналися, що про це вони не знали. Нарешті німці усвідомили, що українці й білоруси є окремими націями, а не частиною великого російського народу. З приводу цього є виступ історика Гергарда Сімона із Кьольну, який наголосив, що державна доктрина Кремля нині мало відрізняється від російського царату:

“Ідеологія, яка має корені з XIX ст. про єдиний великоросійський народ – є доказом військової інтервенції Росії. Політична свідомість у значних колах Російської Федерації і до сьогодні не готова відмовитися від парадигми мислення XIX століття...”. А тому у свідомості багатьох бадемців і нині вселений страх і незнання правди, як і 40 років тому, у 1976 р., коли проф. Ю. Блохину доводилося боротися за правду, донести її німцям і все-таки добитися встановлення Меморіальної дошки до 100-літнього ювілею ганебного указу, підписаного Олександром II. Чи не пояснюється це фактом, що на відзначенні цього ювілею не був присутній мер міста й інші керівники німецького уряду? Добре, що хоч був заступник мера, Оскар Флек, який переконався, що українці організовані й провели мирний захід, який не потребував силових органів. Як бачимо, що немає підтримки українцям ні від німецької влади, ні від наших “старших” братів – росіян, які, на мій погляд, “окупували” райський куточок Бад Емс, як це було у XIX столітті. На вулицях мало від кого чути німецьку мову, а української взагалі я не чула, а тільки панує російська мова і це на німецьких землях. Як зазначив Гергард Сімон із Кьольну, “позитивне” сприйняття Росії до цих пір існує, а тому часом українцям важко достукатися до урядових німецьких чиновників зі своїми проблемами... Українцям потрібна підтримка, щоб Україна повернулася у правильне русло розвитку, щоб російський імперіалізм не святкував нову перемогу...”, – підсумував п. Сімон у своїй доповіді.

Ми віримо, що правда переможе і наша Україна, за висловом німецького філософа Й. Г. Гердера, який писав у “Щоденнику моїх подорожей” у 1769 р.: *“...стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться: тільки малих племен, яким чейже були колись греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ”*. Українцям слід цього не забувати. Єднаймося, любімося, будьмо твердої волі, знаймо чого ми хочемо й інші будуть нас поважати і любити, а перемога неодмінно прийде.

Список використаних джерел

1. *Архів* Музею Бад Емс. 2. *Архів-Музей* Родини Блохин в Переяслав-Хмельницькому університеті. 3. *Архів* Ю. Блохина. 4. *Блохин Д.* Епістолярна спадщина Юрія Бойка-Блохина. – Мюнхен-Тернопіль, 2014. – Том II. – 498 с. 5. *Тетеріна-Блохин Д.* Діяльність Юрія Бойка-Блохина в німецькому світі. – Переяслав-Хмельницький–Мюнхен, 2009. – 400 с. 6. *Dieter Weithoener.* Bad Ems, Stadt mit Gesicht. Bad Ems. – 1987. – S. 297–308. 7. *Hans-Jürgen Sarholz.* Bad Ems. Streifzug durch die Geschichte. Bad Ems. – 2010. – 119 s. 8. *Hans-Jürgen Sarholz.* Russische Gäste in Bad Ems. Bad Ems Hefte. – Nr. 269. Bad Ems. 2006. – 42 s. 9. *Dariana Blochyn.* Die wissenschaftliche und politische Tätigkeit von Jurij Bojko-Blochyn. Briefwechsel. Band I. 2012. – 513 s.

Дарина Блохин

**БАД ЭМС. РОЛЬ ПРОФ. ЮРИЯ БЛОХИНА В
СООРУЖЕНИИ МЕМОРИАЛЬНОЙ ДОСКИ ПРОТИВ РУССКОГО
ЯЗЫКОВОГО ГЕНОЦИДА**

В статье описаны события, связанные с открытием мемориальной доски в г. Бад Эмсе против русской языковой политики относительно украинской культуры, приуроченного 100-летию Эмского указа Александра II. Обозначенная роль в ее сооружении Юрия Блохина и украинских диаспорных обществ.

Ключевые слова: Эмский указ, Александр II, мемориальная таблица, украинский язык, украинская диаспора.

Daryna Blokhin

**BAD EMS. THE ROLE OF THE PROFESSOR YURIY BLOKHYN IN THE
CONSTRUCTION OF THE MEMORIAL TABLE AGAINST RUSSIAN
LINGUISTIC GENOCIDE**

This article describes the events associated with the opening of a memorial table in the Bad Ems against Russian linguistic policy about Ukrainian culture to mark the 100th Anniversary Ems decree of Alexander II. Outlined its role in the construction of Yuriy Blokhyn and Ukrainian diaspora societies.

Key words: Ems decree, Alexander II, memorial plaques, Ukrainian language, Ukrainian diaspora.

УДК 94(477)

Наталія Григорук

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАЦЯХ М. ЧУБАТОГО

У статті проаналізовано історію української церкви на основі праць М. Чубатого.

Ключові слова: історія, українська церква, М. Чубатий, унія, християнство.

Церква впродовж тисячоліть свого існування в Україні виконувала роль центру християнського життя, формувала духовне обличчя українського народу, його світогляд. Вона є органічно невід’ємною складовою історії суспільства. Її не можна відокремити від історичних доль людей, про неї можна забути, від неї можна абстрагуватись, але вона завжди присутня в історичних процесах. У всі часи церква на територіях, де проживали наші предки, не залишалася осторонь суспільних процесів, істотно впливала на їх перебіг.

В історії України церква завжди була важливим чинником державотворчих, національно-консолідуючих процесів. “По упадку самостійної державної організації українців в половині XIV ст. християнська церква заступила українському народові колишню державну владу та стала одинокою установою, репрезентуючи цілий нарід”, – зазначав М. Чубатий [1, с. 2].

Сучасний стан релігійного життя в Україні, гострота міжконфесійної ситуації вимагають ретельного вивчення ролі церкви в житті українського народу. Без врахування уроків минулого важко вирішувати релігійні проблеми і сьогодні, й завтра, а отже, і питання національно-духовного відродження.

Проблема історії української церкви завжди викликала підвищений інтерес, проте в українській історіографії історія церкви в Україні представлена здебільшого вузько спеціальними працями.

Виходячи з цього, у даній науковій статті ставимо за мету проаналізувати праці М. Чубатого, що присвячені проблемам історії української церкви.

Історії української церкви професор М. Чубатий присвятив найбільше уваги і в цій ділянці науки залишив найпомітніший слід. Серед численних праць з історії української церкви, зокрема католицької, необхідно назвати першу, яку М. Чубатий відзначив у своїй бібліографії як “дебют” у студентські роки, “Змагання до релігійної унії з Римом на Галицькій Русі в першій чверті XIII ст.” [2]. Праця з’явилася друком в “Альманаху Українських Богословів” у Львові (1913 р.). Вивчаючи зв’язки унії з Римом, М. Чубатий зупинився на одному з її подвижників Іпатієві Потієві, якому присвятив окрему монографію “Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної єдності. В 300-ліття смерті” видану у Львові (1914 р.) [3]. У ній він намагався з’ясувати значення унії для нашого народу. Після цих студентських праць, які постали на 24–25 році життя їх автора, у процесі дальшої праці над цією темою з’явилися нові питання, які значно поширили та тематично поглибили проблематику досліджень.

У 1917 р. з’явилася праця М. Чубатого “Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії” [4]. Ця об’ємна робота на 140 сторінок і була його докторською дисертацією [5, с. 5]. Учений, спираючись на усі доступні тоді джерела та відповідно користуючись наявною на той час літературою, з’ясував усі дипломатичні заходи з обох сторін, що вели до церковної унії. Праця є

настільки важливою, що не згадати її не може ні один науковець – історик Східної та Центральної Європи. Таким чином, зрозуміло, чому про неї відгукувалися такі історики, як Шпулер, Роде, Г. Пашкевич, В. Пашуто, Б. Рамм та інші. Зокрема, рецензію згаданої праці С. Шамрая опублікувала київська “Україна” (1924 р.) [6]. У ній відзначається, що автор узяв “добу дуже цікаву, але одну з найбільш темних в нашій давній історії, про яку ще старий історик Галичини, Зубрицький, сказав, що крутиться голова, коли розглядати цей період” [6, с. 162]. Варто зауважити, що хід історичних подій в цю добу пізніше був повністю висвітлений М. Грушевським [7–8]. Проте багато різних деталей залишилися іще не з’ясованими і не дослідженими [6, с. 162]. Тому С. Шамрай недаремно відзначив, що М. Чубатий “виявив у своїй статті уважність до джерел, уміння порушити не зовсім вияснені питання, і праця його не позбавлена певної (аналітичної) цінності для історії тих століть” [9, с. 164].

Неабиякий інтерес з цього питання мала стаття М. Чубатого “Про правне становище церкви в козацькій державі”, надрукована у галицькому церковному журналі “Богословія” (1925 р.) [10], адже питання про становище церкви на Гетьманщині було майже зовсім не досліджене на той час. М. Чубатий намагався змалювати історичний розвиток становища церкви в Україні. Історик вказав, що характерна риса церкви на Гетьманщині – це її самостійність від держави і, в той же час, залежність від громадянства, що активно впливало на її справи. Автор праці називав це – “громадянський папізм” [10, с. 29]. Причина цього становища, на думку М. Чубатого, – в історичному розвитку української церкви, що на її устрій міцно впливала громада ще за “старого вічевого ладу” [10, с. 30]. Окрім суто наукового інтересу, що його викликала стаття на цікаву проблему, він збільшувався тим, що церква у минулому мала першочергове значення у суспільному житті. Вона міцно впливала на ідеологію своєї “пастви”, а з другого боку її вплив збільшувався і тим першочерговим економічним значенням, що його церква завжди вміла здобути, – відзначалось у праці. “Робота М. Чубатого, це ясність думки й прозорість мови. Це дуже й дуже приємно”, – писав Л. Окіншевич у рецензії на неї [11, с. 195].

У 1931 р. М. Чубатий виступив у Богословській академії у Львові з інавгураційною лекцією на тему: “Українська церква в половині XI ст. на роздоріжжі” [12]. Цей виступ був надрукований брошуркою на 17 сторінок у видавництві “Мета”. У цій праці він підкреслив декілька рис з минулого церкви, щоб показати картину, яка б ілюструвала становище української церкви в час трагічного розколу між Римом та Візантією у другій половині XI ст., а точніше після 1054 р. [12, с. 3]. Історик робить висновок, що українська церква “ще довго стояла на роздоріжжі між Візантією і Римом, між Сходом та Заходом. Вирішення прийшло аж значно пізніше, бо аж в перших роках XII ст.” [12, с. 17]. Ця робота на жаль не увійшла в ґрунтовну бібліографію праць М. Чубатого, підготовлену Я. Падохом і Д. Штогрином [13, с. 51–62].

До релігійної тематики з історичним підґрунтям потрібно зарахувати статтю ученого “Релігія – ціллю, чи середником до ціли?”, надруковану в журналі “Дзвони” (1931 р.) [14]. Автор говорив у ній про належне відведення місця для релігії і писав, що вона “мусить стати для загалу провідною життєвою ідеєю, якою жиється, за яку вмирається, для якої поносяться жертви та терпіння” [14, с. 13].

Історик зазначав, що релігійно-церковна ідея має бути життєвим переконанням кожної людини, джерелом етичності й характерності, бо тільки такою ідеєю об’єднана маса стає героїчною, а її організації нездобутними духовними твердинями для кожного супротивника і релігія та церква ніколи не відіграє тої ролі, якщо хтось хотів би її використати як посередника національної, чи іншої політики [14, с. 14–15]. Отже, стаття розкриває світогляд

М. Чубатого на проблему значення релігії в житті народу.

Із праць з історії української церкви необхідно виділити й статтю М. Чубатого “Україна: Церква; католицька церква”, яка вперше була надрукована в Українській загальній енциклопедії у Львові в 1934 р. [15, с. 896–914], а потім з доповненнями перевидавалась у Римі (1934 р.; 1990 р.), Регенсбурзі (1946 р.) [16–18]. У ній учений прийшов до висновку, що до цього часу українська церква стоїть на роздоріжжі між Сходом та Заходом, з ясною тенденцією витворити свою власну церковно-культурну індивідуальність. Причиною цього є сусідство з двома церковними світами, з православною Москвою і римо-католицькою Польщею. Від XIV ст. Москва намагалася зберегти залежність української церкви від себе і так само Польща насаджувала на українських землях характерну собі церковну культуру латинського обряду. Та й за словами самого М. Чубатого, “українське церковне життя від самих початків стало синтезом східного та західного християнства, аналогічно до всієї культури українського народу” [17, с. 3].

Ці ж питання були темою лекції вченого “Історія унійних змагань в українській Церкві”, яку він виголошував у Греко-католицькій богословській академії у Львові (1937 р.) [19]. Друге видання цієї праці вийшло у Римі (1942 р.), а третє – у Німеччині (1947 р.). Курс цей охопив історію церкви від найдавніших часів аж до Митрополита А. Шептицького, з коротким оглядом про нашу церкву в Америці і Канаді.

Отже, проблеми церковної унії завжди були предметом інтересів М. Чубатого. У грудні 1936 р. він виголосив доповідь на Унійному з’їзді з нагоди 300-ліття смерті Митрополита Йосифа Велямина Рутського на тему: “Тристаліття Церковної Унії на Україні”, яка була надрукована в збірнику доповідей під заголовком: “Унійний З’їзд у Львові” [20, с. 98–112].

У ній він висвітлив дії митрополита Й. Рутського і справу київського Патріархату, створенням якого займалися провідні діячі православного і уніатського табору. “Обі сторони погодились на це, – писав професор Чубатий, – що найкращою запорукою тої рівновартости української католицької церкви з латинським католицизмом буде піднесення старої київської митрополії до гідності патріархату, що заступив би українській Церкві дотеперішнього царгородського патріярха. Київський патріярхат, що об’єднав би з’єднаних та нез’єднаних Українців та Білорусів, мав, очевидно, стояти у зв’язку з Римом... Тим чином сучасні провідники обох Церков створили ідеал східного католицизму на Україні, що мав стати провідною зіркою на шляху нашого церковного майбутнього” [20, с. 104]. Постійна праця вченого над історією унії з Римом була очевидно пов’язана з глибокими дослідженнями історії української церкви взагалі, історії становлення і розвитку християнства в Україні, зокрема.

Наслідком тих досліджень стала праця М. Чубатого “950 літ християнства в Україні” (1938 р.) [21], в якій показано значення християнства в історії українського народу. В ній автор відзначав, що писати про християнство в Україні – це означало торкнутися найголовнішого питання історії українського народу, – питання його національної культури в широкому розумінні, тобто підняти питання окремоті та індивідуальності українського народу і цим самим порушити основне питання існування та невмирущості української нації впродовж тисячоліть не звертаючи увагу на всі історичні буревії та катаклізми [21, с. 3]. Можемо цілком погодитися з думкою М. Чубатого, що, коли поглянути на життя нашого народу оком дослідника-історика, то чітко побачимо, що християнство в Україні живе та формує духовність нації вже понад тисячу років, ставши стовпом здорового українського патріотизму і суспільної справедливості. Український народ пережив різні погляди на життєві форми народів, пройшов через різні державні та соціальні устрої – свої власні та чужі, йому насильно

нав'язані. Минули часи власної держави Володимира, Ярослава, Данилового королівства та старої литовсько-польської доби, свого часу зникла козацька держава, впала царська Росія та конституційна Австрія, а “християнство ж живе в українському народі тисячу років, і то у тих самих культурно-національних формах, що їх нам передали наші предки із тієї глибокої старини” [21, с. 3].

Професор М. Чубатий писав далі, що закінчився старий родовий лад в Україні, виник і зник феодальний порядок з панщиною включно, з'явилося робітниче питання аж до сучасного рабства робітника та селянина в Радянському Союзі, а на його місце прийде щось нове, християнство ж було й залишається як могутня опора існування нації, як основний складник її індивідуальних прикмет, через це не дивно, “що кожний ворог українського народу, який бажав би його викреслити із списку живих народів і тому б'є по всіх проявах його національного життя, все-таки головний та найсильніший удар звертає проти Церкви” [21, с. 3].

Варто відзначити, що історик показав причини, чому більшовизм розпочав і вів боротьбу з християнством, чому намагався знищити його. Адже вирвати з душі українського народу християнство, ту найстаршу форму духовності, значить перетяти нитку тисячолітньої традиції, що зв'яже теперішнє покоління зі славним минулим предків – це простий шлях, щоб знищити саму націю [21, с. 4].

На думку вченого, християнство, у тій культурно-національній формі, що її створили наші предки, стало навіть міцнішим цементам українського народу, ніж його держава. “Хто залишився при рідній Церкві, той лишився при нації, хто від неї відстав, той теж пропав для нації, коли не в першій, то напевно в другій поколінні”, – зазначав М. Чубатий [21, с. 4].

Введення християнства в Україні мало переламне значення на різних ділянках нашого національного життя, і на основі аналізу цих історичних реалій учений виділив наступні наслідки: 1. Воно долучилося відразу до стихійного формування духовної та матеріальної культури народу. 2. Український народ переродився етично та дістав новий правопорядок. 3. Український народ через спільну релігійну культуру та одну церкву став міцно з'єднаним одним цілим. 4. Своім культурним та церковним впливом наш київський центр на довгий час став осередком духовності для цілої східної Європи (Москви, Білорусії, Литовсько-руської держави, Волощини та Молдавії, балканських слов'ян). 5. Український народ, прийнявши хрещення до XIV ст. включно, став важливим чинником серед християнських народів Європи. 6. Духовні сили та світлі традиції Києва, які нагромадив наш народ завдяки християнізації, стали на довгі віки національного лихоліття резервуаром рідної культури [21, с. 11–12]. Тобто, запровадження християнства призвело до організації української нації й безперечно та безсумнівна заслуга його у тому, що воно зробило з окремих роз'єднаних східноєвропейських племен – один організм, один національний моноліт, що триває досі. Вже сама єдність духовної та матеріальної культури, що виходила з центру, зі столиці Києва, “стала витворювати щораз то міцніше почуття спільноти та приналежності до одного народу”, – зробив висновок М. Чубатий [21, с. 13–14]. Сьогодні повністю підтверджуються думки професора М. Чубатого про те, що саме християнство ввело наш народ і нашу державу у спільноту християнських народів Європи [21, с. 15].

У 1938 р. на основі вражень від півторамісячної подорожі по Франції напередодні чергового міжнародного конгресу “Пакс Романа” професор М. Чубатий у “Дзвонах” опублікував невелику працю “Відродження католицтва у Франції: обсервації та рефлексії з подорожі” [22]. Історик дуже пильно приглядався до релігійного життя передвоєнної Франції і висвітлив його в статті та зробив з того певні висновки. Він навіть виділив питання, як французи

ставляться до української справи, знають наше церковне життя. М. Чубатий писав, що могутній засіб звернути на себе увагу на міжнародному католицькому з'їзді – це наш католицький східний обряд тому, що у католиків Франції є великий інтерес до церковної справи східної Європи. Історик зустрічав на конгресі відомих знавців справи церковного об'єднання, що достатньо добре орієнтуються у всіх справах церковного об'єднання на Волині і Поліссі. “На конгресі “Пакс Романа” наші французькі господарі оточили наш обряд дуже великою опікою та в програмі конгресу дали нашій богослужбі дуже почесне місце”, – зазначав М. Чубатий [22, с. 20].

Важливим продовженням досліджень у цій галузі став у 1965 р. ґрунтовний перший том монументальної “Історії християнства на Руси–Україні” до 1353 р., який має 816 сторінок [1]. У своєму вступному слові професор М. Чубатий відзначав, що думка про написання цієї праці зародилася у нього ще в 30-х роках ХХ ст. в Греко-католицькій богословській академії у Львові, яка була вогнищем християнської культури Західної України [1, с. VII]. Проте відповідальна педагогічна робота та інші обов'язки не дали йому можливості реалізувати цей цінний задум у той час.

Бажання дати українському народові правдиву історію його християнства, яка донедавна з політичних мотивів немилосердно пригнічувалася та перекручувалася його сусідами, не покидало історика й на американській землі, на якій він опинився випадково перед самим початком війни. Там М. Чубатий краще зрозумів, що й західний світ безперечно потребує об'єктивної наукової праці на цю тему [1, с. VII].

Необхідність такої праці він відзначав у вступі до неї: “Історія християнства, зокрема ж Історія Церкви в Україні, як окремий предмет, не має ще дотепер об'єктивної і критичної студії, дарма, що релігійно-церковне життя українського народу стало життєвою філософією мас українського народу майже від тисячі років та грало постійно провідну роль у житті нації” [1, с. 1].

Професор М. Чубатий свідомо назвав монографію “Історія християнства на Руси–Україні”. Таку назву він мотивував тим, що завдання дослідження полягало в тому, щоб подати не тільки історію церкви як організації, встановленої Христом для реалізації христової науки на землі, але також історію самих ідей, як вони на основі християнської науки та християнської традиції в Україні розвивалися. На думку вченого поняття історія християнства охоплює історію церкви та історію християнських ідей як основної частини духовності української нації [1, с. 16]. Можна вважати, що це завдання він виконав, опублікувавши вказану працю.

Професор Л. Винар на сторінках журналу “Український історик” так писав про неї, що “до діла маємо з капітальною джерельною працею, в якій автор виходить поза стислі рядки історії української церкви і дає радше історію української християнської нації, опрацьованої на основі історичних джерел і багатой літератури” [23, с.152].

Перший том роботи складається з п'яти основних частин: “Християнство на землях України перед хрещенням Св. Володимира”, “Київське християнство перед розколом Вселенської Церкви (989–1054)”, “Київське християнство в змаганні з византійськими впливами (1054–1169),” “Сумерк київського християнства (1169–1353)” і “Загальна характеристика доби київського християнства”. В додатках до видання знаходимо хронологічні таблиці царгородських патріархів і римських пап, реєстр київських великих князів, генеалогічні таблиці Руриковичів і галицько-волинських Романовичів та обширну бібліографію. М. Чубатий у своїй праці наголошував на універсалізмі київського християнства, яке характеризував як “схрещення східного християнства із західним на базі передхристиянської культури придніпрянської

Руси–України. Воно причинилося до створення виразного духовного обличчя української нації, як окремої індивідуальності вже перед кінцем XI стол.” [1, с. 2].

У дослідженні історика міститься чимало нових поглядів і гіпотез, які заслуговують на обширне вивчення. Він опрацював донедавні історіографічні праці й джерела і на основі них дав свої нові інтерпретації. Для прикладу, згадаємо питання початку церковної ієрархії за Володимира Великого. Ця справа належить до найсуперечливіших і нез’ясованих подій в історії України. М. Чубатий проаналізував три основні теорії про початки ієрархії української церкви за Володимира Великого – візантійську, римську і болгарсько-охридську і прийшов до висновку, що жодна з вищенаведених гіпотез не мала переконливого доказу про те, що перший митрополит української церкви прибув до Києва з Царгороду, Риму чи Охриди. Професор М. Чубатий на основі глибинного аналізу джерел висунув нову гіпотезу, що “за часів Володимира Великого в Руській Церкві не було митрополита, бо не було потреби творити митрополію. Так само ніякий зверхник Руської Церкви не був імпортований з – заграниці, прямо тому, що в час хрещення Руси в Руській Державі існувало вже архієпископство, основане вже 120 літ перед хрещенням Руси. Таким був архієпископ Тьмуторокані, полуднево-східної провінції Київської Руси над Озівським морем на Таманським півострові...” [1, с. 257–258].

Історик детально дослідив початки християнства в Україні до Володимира Великого, а також пізніший конфлікт між київськими князями і Візантією, який мав безпосередній вплив на християнізацію в Україні. В цьому контексті на нашу увагу заслуговує глибше проаналізувати ці конфлікти та їх наслідки між християнами і поганами після офіційного хрещення України, що продовжувалися впродовж цілого XI ст. Християнство передусім закріпилося по містах і охопило в основному провідну верству (князів, бояр, княжу дружину, купців), а також тих, хто був близький до неї (прибічна служба, челядь тощо).

Натомість по селах християнство поширювалось повільно і розвивалося у несприятливих обставинах староукраїнського поганського консерватизму. На жаль, цей цікавий процес дотепер ще ґрунтовно не висвітлений в історичній і соціологічній літературі.

Цінною рисою праці “Історія християнства на Руси–Україні” М. Чубатого є те, що він написав її з українського становища, де український народ і його християнство є суб’єктом, а не об’єктом, твором Візантії, Болгарії чи Риму.

Відомий дослідник Л. Винар писав в “Українському історичному”, що робота М. Чубатого має фундаментальний характер і становить один з найповніших здобутків української історіографії. Звичайно, в праці є багато суперечливих питань, гіпотез тощо, але загалом монографія з методологічного і змістово-фактажового огляду стала великим досягненням української історіографії [23, с. 154]. Принагідно хочемо зазначити, що з деякими зауваженнями на цю роботу Л. Винара варто погодитися, адже, в бібліографії пропущена деяка важлива література. Взагалі, на нашу думку бібліографічний розділ монографії можна поділити на дві основні частини – джерела і літературу. З пропущених досліджень необхідно виділити праці проф. Н. Полонської-Василенко – “Історичні підвалини УАПЦ” (1964 р.), “Київ часів Володимира та Ярослава” (1944 р.); М. Грушевського – “З історії релігійної думки на Україні (1925 р.), “Історія української літератури” (тт. I–III); О. Лотоцького – “Автокифалія” (2 тт., 1938 р.); І. Франка – “Брунон з Кверфургу, гість Володимира” (Причинки до Історії України-Руси, Львів 1909 р.) [23, с. 154]. Звичайно, цей список можна було б доповнити іншими назвами, які автор повинен був подати в бібліографії, якщо взяти до уваги обсяг праці. Було б доречно, якби науковець подав резюме на іноземних мовах (англійській, німецькій і французькій), щоб познайомити

зарубіжних науковців з своїми головними висновками. Це ж саме стосується й змісту “Історії християнства”, який поданий тільки на українській мові.

“Історія християнства на Русі–Україні” знайшла широкий відгук і в інших українських знавців предмету: П. Коваліва (Логос, 1966, т. 2), о. В. Лаби (Голос, 1966, т. 3), І. Витановича (Овид, 1966/1), о. П. Хомина (Наша Мета, 1968, чч. 11–26, 30, 38, 51) [24, с. 139]. З англомовних рецензентів необхідно відзначити професора О. Галецького, який назвав цю книгу “імпозантним вкладом у вільну українську історіографію” й підкреслював, що вона не тільки дає історію української церкви, але й, у той же час, детальне дослідження виникнення і розвитку його нації [25, с. 1364]. Рецензент, оцінюючи книгу М. Чубатого, наголосив на тому, що вона базується на дослідженні і ґрунтовному знанні історичної літератури, включаючи й найновішу, а також відбиває особисті переконання автора. О. Галецький, польський історик, колишній професор Краківського, Варшавського університетів, а з часів Другої світової війни професор Східно-Європейської історії в американських університетах Фордгам і Колумбійському університеті в Нью-Йорку займався проблемою унії української церкви з Римом, тому історія нашої церкви йому в цілому добре знайома.

Рецензія на згадану працю була опублікована також у радянській історіографії. Так, польський історик А. Поппе, автор кількох досліджень з історії руської церкви, у своїй статті “Заснування митрополії Русі в Києві”, що була надрукована в “Українському історичному журналі” у 1969 р., полемізував із тезами проф. Чубатого про автономне становище церкви на Русі [26, с. 95–96]. Він не погоджувався з М. Чубатим, який доводив існування споконвічних християнських зв’язків України з Римом і вважав, що підвалини церковної організації на Русі заклали тмутараканський і перемишлянський ієрархи [26, с. 96].

Майже всі автори, рецензуючи перший том “Історії християнства на Русі–Україні”, підкреслювали широке історично-політичне підґрунтя, на якому вчений описав церковну історію в Україні. Для характеристики такого підходу назвемо деякі підзаголовки окремих розділів, наприклад: “Напади Русі на Візантійське Цісарство та перші хрещення Русів” [1, с. 76], “Вселенська Церква перед загальним Хрещенням Русі–України” [1, с. 138], “Руська Церква в розколеній Руській Державі” (1020–1036)” [1, с. 297], “Християнська Імперія Русі за часів Ярослава Мудрого” [1, с. 319], “Церковно-національна реакція на Русі–Україні в половині XII сторіччя” [1, с. 459], “Византия, Рим та Русь–Україна на передодні татарського погрому” [1, с. 557].

Праця закінчується списками Римських архиєреїв, Царгородських патріархів, митрополитів Київської церкви, Реєстром Київських великих князівств та генеалогічними таблицями Руриковичів та Галицько-Волинських Романовичів [1, с. 769–780].

Негативну критику на “Історію християнства на Русі–Україні” професора М. Чубатого написали два рецензенти в “Slavic Review” в липні 1971 р., а саме професори Освальд Бакус та Генріх Стемлер [24, с. 138]. У зв’язку з тим, що редактор “Slavic Review” не захотів надрукувати відповіді М. Чубатого на цю спільну рецензію, дослідник помістив її в “Українському історичному журналі” (1972 р.) [27, с. 100–109]. Він відкинув їх недосконалі твердження нашої історії, мотивувавши це незнанням української мови, через що вони цитують його неточно. Учений звернув увагу оглядачам “Слов’янського огляду”, що вони залишаються прихильними до російської національно-історичної думки, яка базується на концепції “єдиної російської нації” [27, с. 101].

Отже, науковці в цілому прийняли “Історію християнства” М. Чубатого дуже прихильно, всі українські рецензенти висловились про його книжку схвально, зокрема, позитивну рецензію написав на монографію професор В. Ленчик у

“Свободі” (1968 р.) [24, с. 139].

Перша частина другого тому “Історії християнства на Русі–Україні” з’явилася у 1976 р. [28], через рік після смерті професора М. Чубатого. Вступ до праці написав Патріарх і Кардинал Йосиф, який був знайомий з автором. У ньому містяться матеріали з життєпису вченого, а також історія видання цієї монографії. У вступі Й. Сліпий, характеризуючи М. Чубатого, відзначив, що він як науковець був дуже солідним, чесним і об’єктивним дослідником, а як людина, мав слабе здоров’я, був високо благородною особою і праведним католиком, а також найбільшим істориком української церкви та дослідником її історії від часів єпископа Юліана Пелеша [28, с. 4].

Сам М. Чубатий у “Слові від автора” пояснив, чому до друку він приготував тільки першу частину другого тому. Саме в той час відбулася важлива подія у нашій церкві – був прийнятий “Декрет про Східні Католицькі Церкви”, який визнав за Українською католицькою церквою усі права помісної, самоуправної церкви, тобто такі самі права, які мала наша церква на початку свого існування, за часів св. Володимира. Він зазначав, що з’явилася потреба боротися за ці права з факторами, які протидіяли самоуправі Української католицької церкви, східно-католицькій церкві чисельно і морально найсильнішій. М. Чубатий писав, що це вимагало “знання історії та канонічного права нашої Церкви і тому треба було присвятити їм пильну увагу” [28, с. 5].

Необхідно наголосити на причині, що перешкодила подальшій роботі вченого над завершенням “Історії християнства”. Більшість праць, що з’явилися у М. Чубатого раніше, були пов’язані з давньою і середньою добою нашої церковної і національної історії. Щоб описати період пізнього середньовіччя і новіші часи, потрібно було багато працювати над джерелами та літературою, а роки робили своє. Вочевидь, це і стало головною причиною того, що М. Чубатий написав тільки першу частину другого тому.

У цій частині описується важливий етап вітчизняної історії, коли українські землі стали жертвою нападу західного сусіда – Польщі, яка намагалася поглинути наші землі та населення. В боротьбі за українські землі змагалися три сусідні центри: Москва, Литва і Польща. Однак на перешкоді цього плану стояла передусім церква.

Період історії церкви, в якому вели боротьбу чужі сили за вплив на українських землях і в церковному житті, дуже заплутаний. В ті часи здійснювалася спроба поставити на українські єпархії латинських єпископів. Професор М. Чубатий піддав детальному аналізу заходи, які спершу не дали результату, а причиною була недостатня кількість вірних латинського обряду, для яких ті латинські єпархії мали бути організовані.

Поляки домоглися латинської митрополії у Львові (1375 р.) за Володислава Опольського, однак підгрунтя під цей акт підготував Казимир Великий. В особі Ягайла латинська церква отримала сильного протектора. Він у 1412 р. відібрав від українців катедру св. Івана в Перемишлі і передав її латинському єпископові. У 1417 р. в Холмі запроваджена латинська катедра. Отже, вже на початку XV ст., як стверджував професор М. Чубатий, латинська церква на українських землях була вже оформлена [28, с. 145].

Митрополит Кипріян, котрий став митрополитом Київським і всієї Русі, осів у Москві (1390 р.), бо таке бажання було царгородського патріарха, намагався об’єднати церкву в польсько-литовській державі. М. Чубатий наводить фрагменти листів патріарха Антонія в тій справі до Ягайла і митрополита Кипріяна [28, с. 74].

Намагання митрополита Кипріяна в унійній справі, на думку професора М. Чубатого, були мотивовані егоїстичними цілями, адже він хотів об’єднати під собою цілу давню Київську митрополію. Отже, мета його полягала в ліквідації

Галицької митрополії.

Якщо б Ягайло відважився прийти з допомогою Візантії, то митрополит Кипріян виконав би бажання патріарха, а також прислухався б своїй батьківщині Болгарії, яка теж була в небезпеці перед навалом турків.

Період митрополитування Кипріяна має особливе значення для зростання престижу московської церкви, бо він придушив, як показав М. Чубатий, самостійне існування Галицької митрополії і приєднав її до складу об'єднаної руської церкви під владою московського митрополита, що себе все ще титулував митрополитом Київським та Всієї Руси [28, с. 83].

У цьому й полягає причина того, чому тодішній митрополит, який мав резиденцію у Москві, подбав, щоб вже не ставити на чолі Галицької єпархії єпископа взагалі, побоюючись, що новий єпископ Галича може проголосити себе митрополитом. Отже, маємо таке становище у нашій церковній історії, що з початку XV ст. управителем галицької єпархії стає вже не єпископ, а часом ним була навіть не духовна особа, а тільки світська, яка призначалася римокатолицьким архієпископом Львова. Такий стан тривав до 1539 р. [28, с. 146].

Те, що не було свого єпископа, дуже зашкодило українській справі Галичини. Через відсутність своєї державної влади єпископ був провідником не тільки церковним, але до певної міри він був також символом народної єдності. Тим більше це дошкуляло, що польська церква дістала своє організаційне оформлення і почала наступ на нашу національну субстанцію.

Тому влучною є думка М. Чубатого, який писав, що новозбудована організація латинської церкви на Русі–Україні могла тільки бути вдячною московському митрополитові Кипріянові, який “усунув з поля релігійно-національної боротьби природного провідника галицьких українців їх митрополита, а навіть галицького єпископа. На полі бою залишився тільки осамітнений християнський народ з прикордонним перемиським владикою” [28, с. 83].

Царгород сприяв московській церковній політиці із вдячності за грошову допомогу Царгородові під час облоги турків, тому патріарх відмовив у проханні Витовта висвятити йому митрополита в Києві. Натомість посилав грека Фотія (1408–1431 рр.) з титулом Митрополита Києва і Всієї Руси, але з осідком в Москві [28, с. 146].

Професор М. Чубатий у своїй праці характеризує становище українського народу і його церкви в польсько-литовській державі на широкому тлі суспільно-політичного ладу держави.

Потік польських магнатів, шляхти і колоністів на українські землі підірвав національне суспільство. Магдебурзьке право давало управу міст виключно латинникам. Городельська угода з 1413 р. затвердила офіційно всі права за латинниками і разюче дискримінувала 80 відсотків українсько-білоруського православного населення. Цей акт несправедливості проти українсько-білоруського населення викликав сильну опозицію до Польщі і одночасно в деяких колах створив симпатію до Москви [28, с. 147].

Характеризуючи висвітлені думки М. Чубатого з цієї проблеми, необхідно підкреслити широке політичне підґрунтя, на якому були написані сторінки української церковної історії XIV і XV століть. Заслугою дослідника є те, що він подав події не тільки з життя церкви, а одночасно й політичне становище, в якому ці церковні справи відбувались. Він їх пов'язував з подіями у Вселенській Церкві, політичною історією Візантії та Балкан.

Назви підзаголовків вказують на широкий діапазон розгляду історичних питань. “Політичне та церковне становище українських земель у половині XIV століття”, “Положення на українських землях під Польщею”, “Візантійська церква на переломі XIV та XV століть”, “Велика Папська Схизма”, “Свидригайло

великим князем литовсько-руської держави”, “Собор в Констанції”, “Гуситизм та українсько-білоруські християни”, “Створення московської автокефальної Церкви” [28]. Це свідчить про те, що професор М. Чубатий ґрунтовно дослідив історію християнства на наших землях.

На жаль, цю працю дослідник довів лише до 1458 р., коли Папа Пій II поділив стару Київську Митрополію на українсько-білоруську та московську. Поділ давньої Київської митрополії на дві частини був логічним завершенням і ствердженням, що ці дві частини духовно різні і чужі. Україна і Москва – це не одна цілісність ні релігійна, ні національна, і, очевидно, вже в Римі були того свідомі, коли зважились на такий крок. Правдоподібно сталося це під впливом митрополита Ізидора, який під час свого перебування в Україні і Москві, як Київський митрополит, відчув різницю між Україною і Московією, і відповідно поінформував про це Рим [28, с. 147].

Закінчення статті – у наступному номері збірника наукових праць.

Список використаних джерел

1. *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні / Микола Чубатий. – Т. 1 до 1353 р. – Рим–Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1965. – 816 с.
2. *Чубатий М.* Змагання до релігійної унії з Римом на Галицькій Русі в першій чверті XIII ст. / Микола Чубатий // Альманах українських богословів. – Львів, 1913. 3. *Чубатий М.* Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної єдності. В 300-ліття смерті / Микола Чубатий. – Львів, 1914. – 95 с.
4. *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії / Микола Чубатий // Записки НТШ. – Т. 123–124. – Львів, 1917. – 140 с.
5. *Державний архів Львівської області.* Ф. 26, оп. 7, спр. 1984 (Справа пошукувача наукового ступеня доктора Чубатого Миколи), 5 арк. 6. *Чубатий Микола* (11.12.1889–21.7.1975) – укр. вчений, історик права та церкви, педагог і публіцист // Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України: В 3-х т. – К., 1999. – Т. 3. – С. 591.
7. *Ждан М.* Вибрана бібліографія наукових праць Миколи Чубатого / Михайло Ждан // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 99–101.
8. *Ждан М.* Микола Чубатий / Михайло Ждан // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
9. *Довідник з історії України (А-Я):* Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
10. *Чубатий М.* Про правне становище церкви в козацькій державі / Микола Чубатий // Богословія. – Т. 3. – Львів, 1925. – Ч. 1. – С. 19–53; Ч. 2. – С. 181–202.
11. *Окішневич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства / Л. Окішневич. – Мюнхен, 1947.
12. *Чубатий М.* Українська церква в половині XI ст. на роздоріжжі // – Львів, 1931. – 17 с.
13. *Падох Я.* Чубатий Микола / Ярослав Падох // Енциклопедія українознавства. Гол. редактор проф. доктор Володимир Кубійович. – Т. 10 – Львів: НТШ 2000. – С. 3775.
14. *Чубатий М.* Релігія ціллю, чи середником до ціля? / Микола Чубатий // Дзвони. – Р. І. – 1931. – С. 13–15.
15. *Чубатий М.* Україна: Церква; католицька церква / Микола Чубатий Українська загальна енциклопедія; книга знання // – Т. 3 – Львів, Рідна школа, 1934. – С. 896–914.
16. *Чубатий М.* Українська католицька церква / Микола Чубатий. – Рим, 1934. – 23 с.
17. *Чубатий М.* Українська католицька церква / Микола Чубатий. – Рим, 1990. – 24 с.
18. *Чубатий М.* Українська католицька церква / Микола Чубатий. – Регенсбург: Українське слово, 1946. – 24 с.
19. *Чубатий М.* Історія унійних змагань в українській церкві (виклади в Греко-католицькій духовній академії у Львові) / Микола Чубатий. – Львів, 1937.
20. *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні / В. Ульяновський // Навч. посібник: У 3-х кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 256 с.
21. *Чубатий М.* 950 літ християнства в Україні / Микола Чубатий. – Львів: Дзвони, 1938. – 16 с.
22. *Чубатий М.* Відродження католицтва у Франції (обсервації та рефлексії з подорожі) / Микола Чубатий. – Львів, 1938. – 21 с.
23. *Винар Л.* Микола Чубатий. Історія християнства на Русі-Україні / Любомир Винар. – Т. І. – Рим: Український Католицький Університет, 1965 // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 152–154.
24. *Ленцик В.* Проф. доктор Микола Чубатий. Спогади про професора і виховника / Василь Ленцик // Богословія. – Рим, 1976. – С. 155–163.
25. *Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898–1998. До сторіччя заснування / Підбір, упорядкування та редакція текстів і коментарі Степана Яреми.* – Тернопіль, Львів: НТШ; Львівське крайове товариство “Рідна школа”, 1998. – 736 с.
26. *Полянський О.* Проблеми етногенезу українського народу і становлення його державності / Олег Полянський // Мандрівець. – 1995. – № 1. – С. 45–47.
27. *Chubaty M.* Kievan Christianiti Misinterpreted / M. Chubaty // Ukrainskyi istoryk. – 1972. – No. 1–2. – P. 100–109.
28. *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні / Микола Чубатий. – Т. II. – Ч. I. (1353–1458). – Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1976. – 263 с.

Наталья Григорук

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ ЦЕРКВИ В РАБОТАХ Н. ЧУБАТОГО

В статье проанализирована история украинской церкви на основе работ Н. Чубатого.

Ключевые слова: история, украинская церковь, Н. Чубатый, уния, христианство.

Nataliya Hryhoruk

HISTORY OF UKRAINIAN CHURCH IN WORKS M. CHUBATY

The article analyzes the history of the Ukrainian church in the light of articles M. Chubaty.

Key words: history, Ukrainian church, M. Chubaty, union, christianity.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Побачила світ ґрунтовна праця знаних істориків Я. С. Калакури, О. О. Рафальського, М. Ф. Юрія “Українська культура: цивілізаційний вимір”, видана Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень І. Ф. Кураса НАН України. Автори поставили за мету викласти теоретичне осмислення цілісності культури українського народу з найдавніших часів до сьогодення на основі відомих і маловідомих чи не актуалізованих джерел, їх свіжого прочитання з урахуванням найновіших історіографічних напрацювань [1, с. 9]. Сама багатовікова історія української культури слугує базою для вироблення і обґрунтування стратегії культурної політики України на перспективу. Це і є свого роду надзавдання дослідження, його місія, що актуальна і тоді, коли досягнуто мету.

Задум праці широкий, але і реалізований він ґрунтовно і повною мірою. Автори не просто виклали відомі факти чи упорядковували їх у новій конфігурації, надавши їм свіжу інтерпретацію. Вони виявили і заповнили прогалини у знанні про розвиток української культури, висвітлили і осмислили недостатньо вивчені культурні пласти, задати кут зору на феномени культури, вибудували свою систему розуміння сутності того, що відбувається. Академічна за виконанням, праця поділена на логічно поєднані розділи і підрозділи. Принципи структурованості тексту дістали авторське роз’яснення і в такому ракурсі є самодостатніми.

Таке дослідження з якісним текстом наштовхує читача на роздуми, які могли і не бути передбачені авторами під час написання. Як зазначав свого часу відомий постмодерніст У. Еко, “ніщо так не тішить автора, як нові прочитання, про які він не думав і які виникають у читача” [3, с. 429]. Книга може наштовхувати на міркування, що не були передбачені авторами під час їхньої роботи над текстом.

Видається, що дана праця, окрім заявленої авторами структури, утворює смислову структуру, в якій співіснує кластер сенсоутворюючих просторів. Постмодерністська термінологія, можливо, здатна найадекватніше описати явища в сучасному світі, оперує поняттям ризому. Вже згадуваний У. Еко у своїх роз’ясненнях щодо побудови тексту використовував це поняття, первинно запозичене з ботаніки, для опису структури тексту з множиною смислових і змістовних розгалужень, своєрідної стереоскопічної мережі, яка влаштована таким чином, що кожне із розгалужень може пересікатися з іншими, але принципово не може стати ні центральним, ні периферійним – всі вони потенційно найважливіші, в залежності від загальноосвітньої і фахової підготовленості читача. Еко назвав такий текст системою лабіринтів, пройти через які можливо тому читачеві, хто вільний від упередженості щодо очікувань прочитання. “Текст – по суті, це історія лабіринтів, і зовсім не лише просторових... Читач, не захищений теоретичними “буферами”, напругу наштовхується на ту істину, що у книги не може бути лише один сюжет. Так не буває” [3, с. 455]. Тож у праці “Українська культура: цивілізаційний вимір” можна побачити смислову структуру, що відкривається допитливому читачеві, предметно неупередженому щодо праці, яку він тримає у руках. Про це власне і йдеться в анотації; книга “розрахована на науковців і викладачів історії, культурології, філософії, політології, етнології, учителів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться історією української культури, методологією її

цивілізаційного пізнання”. Ризомний характер полягає у різноплановості та багатомірності розгалужень сюжетних ліній, напрямів розмислів, подачі й інтерпретації фактів.

У першому комплексі розгалужень, назвемо його історичним, представлено власне виклад подій, що утворюють тканину історії українського народу, конституують історичний простір, “просторово-горизонтальний вимір з акцентом на багатолінійність розвитку” [1, с. 58]. Так, розгорнуто показані вісім основних періодів розвитку української культури, назви яких або усталені, або спеціально визначені для характеристики особливостей кожного з них. Це княжа доба, козацько-гетьманські часи, українське відродження (кінець XVII – I пол. XIX ст.), інтелектуальне забезпечення націотворення (середина і II пол. XIX ст.), утвердження української національної культури (межа XIX – XX ст.), інерційні процеси в культурі після Української революції (середина 1920-х – початок 1930-х рр.), українська культура під радянською владою (середина 1930-х – II пол. 1980-х рр.), культура України за суверенізації і відновлення державної незалежності (межа 1980-х – 1990-х рр. – середина 2010-х рр.).

Уже на рівні періодизації перед читачем постає багатолінійність розгортання процесів культуротворення на українських землях у контексті світового культурного ландшафту: розділи і підрозділи формуються не стільки за окресленою хронологією, скільки за ключовими культурними подіями в межах певних періодів, як-от зародження писемності, християнізація Русі-України, поява книгодрукування, Берестейська унія, публікація “Історії Русів”, заснування університетів, творчість Тараса Шевченка, формування нової інфраструктури культури за часів Української революції 1917–1921 рр., радянсько-український пролеткульт, шістдесятництво, відновлення незалежності України. Взагалі автори задають п’ять критеріїв періодизації історії української культури: 1) віхи української історії, світової, європейської і локальної української цивілізацій; 2) виникнення нових культурних феноменів, що стали рушіями цивілізаційних змін; 3) формування стилів і віх культури; 4) розвиток науково-освітньої та професійної сфери; 5) знакові персоналії української культури. Всі ці п’ять критеріїв у кожному із восьми періодів української культури утворюють багаторівневу структуру вже тільки в межах історичного комплексу смислових розгалужень.

У монографії присутній дуже потужний філософський комплекс смислів, у якому можна виокремити декілька пластів. Перший пласт – історіософський. У дослідження введено значний масив текстів філософії історії, на які автори дають прямі посилання чи побіжно згадують для визначення власної позиції в існуючій історіософській системі координат. Це і класичні тексти М. Вебера, С. Гантінгтона, Г. Гегеля, М. Данилевського, Ж. Кондорсе, Е. Касірера, О. Конта, К. Леонтьєва, К. Маркса, А. Сен-Сімона, П. Сорокіна, А. Тойнбі, Ф. Фукуями, О. Шпенглера, К. Ясперса, дослідження Школи Анналів та близьких до неї дослідників (М. Блока, Л. Февра, А. Гуревича), а також праці українських фахівців з даної проблематики (Л. Губерського, С. Кримського, М. Михальченка, Ю. Павленка, М. Поповича). Всі ці тексти вказують не лише на широке історіографічне поле дослідження, але й на сучасне методологічне підґрунтя, на тлі якого розкривається авторське бачення сенсу історії, її закономірностей щодо культурно-історичної динаміки на українських землях.

Другий пласт філософського комплексу утворює морально-етична складова. Слід зазначити, що моральнісна складова вплетена у тканину дослідження, проходить червоною ниткою у ньому. Турбота про збереження духовних підвалин національного буття українського народу, його традиційних цінностей, міркування про зміст напрацьованих у ході історичних перипетій моральних норм і принципів життя не залишають авторів упродовж всієї праці. У такому

ракурсі йдеться про сферу безпосереднього буття моралі, її практику у соціальній повсякденності й у часи історичних випробувань українського народу. Водночас дослідники піднімають й теоретичний пласт етичних смислів, виходячи на питання моральної рефлексії індивіда як носія цінностей української культури, як суб'єкта культуротворення, творця історії взагалі. Вони апелюють до моральності людини, її відповідальності за історію, до моральних принципів, що "регулюють поведінку і діяльність членів суспільства, ... відповідальності кожного за долю усіх" [1, с. 35].

До цього ж філософського комплексу смислів можна віднести і багатопланові культурфілософські й культурологічні студії даної праці. Значна увага приділяється теоретичним і методологічним основам пізнання історії культури. Докладно представлені формацийний та цивілізаційний підходи як можливі інструменти структурування матеріалу. Автори роблять обґрунтований висновок, що саме цивілізаційний підхід дає можливість повніше усвідомити цілісність культури, своєрідність та самобутність національного виміру культури [1, с. 18]. Не оминають вони і традиційну культурфілософську проблему співвідношення змістовного наповнення понять "культура" і "цивілізація", заявляючи свою позицію, в якій присутня потужна складова діалектики.

Для читача буде цікавим висвітлення проблеми "масової" та "елітарної" культури. Розповсюдженою є точка зору, що елітарна культура з'являється лише з появою масової в добу НТР, глобалізації та інформаційного суспільства, коли перед митцями постає потреба відмежувати високу культуру від масової, а впродовж тисячоліть митці у своїй творчості орієнтувалися на еліту і створювали, по суті, елітарну культуру. Натомість у даній праці проводиться думка про те, що розшарування на масову та елітарну форми культури проходить через усю історію цивілізаційного розвитку соціально-диференційованих суспільств. Як приклад, автори наводять давньоримську цивілізацію, де гасло "хліба і видовищ!" усталювало в культурному просторі гладіаторські бої як видовище для мас у протиставленні витонченому мистецтву Горація і Вергілія, Апулея і Плавта [1, с. 34].

Поняття ментальності, міфу, сакрального, Ренесансу, модернізму і постмодернізму експлікуються авторами у насиченості філософськими смислами і зверненості до класичних і найсучасніших досліджень з проблематики. Наприклад, вмонтовуючи теоретичне осмислення феномену міфу у підрозділ про розвиток світорозуміння праукраїнців (Розділ II "Архаїка і розвиток світорозуміння праукраїнців"), автори звертаються до концепцій Е. Нойманна, З. Фрейда, Дж. Фрезера, К. Г. Юнга, показують особливості давньоукраїнського міфу, на основі потужної філософської традиції прочитання міфологічних структур.

Слід відзначити і культурологічне висвітлення феномену маргінальності. Від початку ХХ ст., коли американський соціолог Р. Парк здійснив аналіз поведінки представників традиційних культур в умовах запозиченої модернізації, межовість буття маргінального суб'єкта привертає до себе увагу не лише соціологів, але і філософів, культурологів. Висвітлюючи проблему маргінальності, автори-історики показують зв'язок маргіналізації і кризи системи цінностей, наголошуючи, що є різні види і форми маргінального існування – в різних конкретних умовах можуть породжуватися неподібні, а інколи і протилежні типи буденної та ідеологізованої свідомості [1, с. 320]. У книзі наведено перелік індикаторів маргінальності, серед яких значне місце посідають ціннісно навантажені компоненти – нонконформізм, відкидання традицій, релігійних орієнтирів, традиційних етичних цінностей, формування нових поведінкових кодів з негативними стандартами поведінки. На конкретних прикладах показано притаманні маргінальному суб'єкту крайні форми

соціальної нетерпимості, схильність до спрощених максималістських рішень, вороже ставлення до офіційних суспільних інституцій, що потенційно й актуально можуть спричиняти різні форми девіантної поведінки, зокрема й революційний терор.

Потужним і багатоплановим є і політичний комплекс смислових структур монографії. Від початку автори зазначили, що “політологічний підхід до методології історії культури... дає можливість порівнювати вплив політичних систем на культурний процес і робити об’єктивні висновки щодо взаємодії політичних і культурних процесів” [1, с. 19]. Через всю працю проходить ідея взаємозумовленості політичних і культурно-цивілізаційних колізій, як, наприклад, у підрозділі 4.2. “Християнство і язичництво як вияв соціокультурного розколу княжої України”, де представлено процеси зміцнення духовної консолідації і державної спільноти і відповідно послаблення і подальше зникнення політичної ролі племінних вождів; у підрозділі 5.4. “Формування мовної картини світу українського народу на тлі націотворення”, де показано шлях формування мови українського народу в колізіях його історичної долі. Відомі слова В. Винниченка: “Українську історію неможна читати без брому”, – відбивають загальну налаштованість авторів у висвітленні взаємовпливів політичних і культурних процесів.

Не можна не вказати у цьому контексті на підрозділ 10.1 “Культурологічний вимір Євромайдану та Революції Гідності”, який є акумуляцією взаємозв’язку політичних і культуротворчих складових у тканині історичного процесу. Більше того, тут очевидним є вихід на етико-політичну проблематику. Одразу задаючи потужний ціннісний вимір політичним подіям Євромайдану та Революції Гідності, автори докладно окреслюють цивілізаційний вибір, здійснений українцями під час цих доленосних подій. Таким чином у працю вводиться актуальна для суспільно-політичного дискурсу проблематика політичної позиції інтелектуалів, як у Європі останнього століття називають митців, університетських професорів і студентів, літераторів і журналістів. Не оминули дослідники російську гібридну війну проти України, анексію Криму, нищення культурних цінностей на окупованій частині Донбасу, імперську неоекспансію і антиукраїнську спрямованість парадигми “Руского міра”.

Ж.-П. Сартр свого часу захищав позицію щодо ангажованості інтелектуала, тобто його включеності у вир суспільно-політичних подій. “Я назвав би того письменника ангажованим, який прагне якомога глибше і повніше зрозуміти, що знаходиться в одному човні з іншими людьми” [2, с. 68]. На думку Сартра, володіння словом ставить письменника вище за інших митців й інтелектуалів взагалі, надаючи йому виключну роль у впливі на суспільство. Ангажований письменник вчиняє словом, відіграє чітку соціально значиму роль, слугує інтересам суспільства, і він мусить свідомо здійснювати цю свою суспільно-політичну місію.

Творці монографії фактично позиціонують себе такими ангажованими інтелектуалами. Вони однозначно заявляють, що в умовах революційних подій і військових дій “митець – це щонайперше громадянин” і відповідно має робити вибір: “Український культурний фронт – це диспозиція вибору культурних митців, де відбувається диференціація зразків, еталонів, норм та стереотипів поведінки щодо опозиції “імперська культура–постколоніальна культура”... Цей фронт також знаходиться на рівні зміни набору зразків: від орієнтації на пострадянські зразки – до інноваційних власних культурних зразків, зокрема, традиційних і самобутніх, але значною мірою зорієнтованих на світові зразки і світову культуру” [1, с. 455–456]. Авторі – не дистанційовані від подій сторонні спостерігачі-дослідники, орієнтовані на ціннісно нейтральний інтелектуальний доробок. Вони власне є тими “культурними митцями”, про яких пишуть у своїй

монографії. Примітно, що такою своєю ангажованістю, громадянською позицією вони ставлять себе в ряд українських інтелектуалів, котрі фактично йдуть тим шляхом, яким свого часу йшла торувати більшість українських “культурних митців”, своєю суспільно-політичною ангажованістю доводячи слушність тези Сартра (задовго до її проголошення) про те, що сучасність не може собі дозволити ціннісно нейтрального твору. Це Тарас Шевченко і Леся Українка, Іван Франко і Михайло Грушевський, це переважна більшість українських інтелектуалів, які вважали для себе неприйнятною позицію громадянського ізоляціонізму.

Охопити в рецензійному огляді всі розгалуження ризомної структури монографії практично неможливо. Поза його увагою залишилися не менш значні явища, безліч дрібніших, але не можна оминати нестандартний хід думки, несподівані повороти сюжету, характерні для цієї непересічної праці. Шукати, експлікувати і осмислювати їх – можливість кожного читача монографії “Українська культура: цивілізаційний вимір”.

Список використаних джерел

1. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
2. *Сартр Ж. П.* Что такое литература / Ж. П. Сартр; [пер. с фр.] // Что такое литература? Слова. – Мн.: ООО Попурри, 1999. – 448 с.
3. *Эко У.* Заметки на полях “Имени розы” / У. Эко; [пер. с итал.] // Эко У. Имя розы. – М.: Кн. палата, 1989. – 496 с.

Марія Рогожа (Україна)

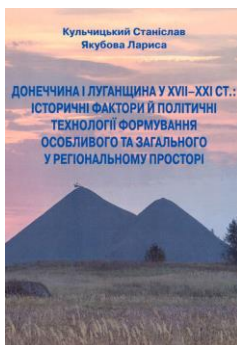
NOTA VENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ КУЛЬЧИЦЬКОГО С., ЯКУБОВОЇ Л. ДОНЕЧЧИНА ТА ЛУГАНЩИНА У XVII – XXI СТ.: ІСТОРИЧНІ ФАКТОРИ Й ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОГО ТА ЗАГАЛЬНОГО У РЕГІОНАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2015. – 813 С.

ПЕРЕДМОВА

У країна вкотре стоїть на межі. Мало хто ще не так давно міг припустити, що Україна, яка дорого заплатила за перемогу над нацизмом та його союзниками, стане жертвою територіальних зазіхань. Мало хто міг уявити, що на її теренах литиметься кров і точитиметься затяжний збройний конфлікт, який фактично знецінить систему світової безпеки.

З великою мірою вірогідності можна стверджувати, що втягнення України, яка тільки-но стала на шлях повноцінної розбудови громадянського суспільства, у новий тип воєн ХХІ ст. започаткувало низку змін і перетворень, передбачити наслідки яких з огляду на специфічний пострадянський багаж української державності та українського суспільства буде доволі складно. Війна випробує на міцність суспільство, його здатність дотримуватися принципів існування демократичного світу, спроможність гарантувати право на життя, свободу совісті, недоторканість приватної власності, громадянські права і свободи, вільний інформаційний простір, врешті – права меншин, зокрема національних. Черговим випробуванням на міцність піддаються такі поняття, як

гідність, совість, гуманізм, державна цілісність і суверенітет.

В інформаційному шквалі, що супроводжує українську кризу, за виразної суперечливості її оцінок з боку гарантів українського суверенітету, вітчизняна наука змушена переглядати цілу низку теоретико-методологічних засад. Без цього зрозуміти місце України в нинішній геополітичній системі координат, а тим більше – відстояти її стратегічні інтереси, неможливо. Це завдання української гуманітаристики вкрай актуальне, оскільки західні теоретичні підходи до аналізу ситуації можуть виявитися неефективними. Сутність змін, спричинених радянською владою в базисі суспільних відносин, які обумовлюють принципи взаємодії та самоорганізації соціальних феноменів (націй, етнічних меншин, верств і класів, соціальних інститутів тощо), досі повною мірою не осмислені. Суспільні організми колишніх республік СРСР на загал розглядаються як версії постіндустріальних соціальних організмів, тоді як значно більш промовисто їх характеризує інший термін – “пострадянські”. Досвід українського суспільства напевне стане в нагоді не лише для низки пострадянських спільнот, вірогідність втягнення яких в аналогічні “гібридні” конфлікти під приводом захисту прав росіян і російськомовних залишається доволі високою.

Втім, не лише для них досвід України може стати життєво важливим. Україна фактично стала полігоном для випробування новітніх технологій комбінованих

інформаційновоєнних інвазій, спрямованих на системну дестабілізацію соціально-економічного і суспільно-політичного життя країни-жертви при одночасній її дискредитації на міжнародній арені. Саме це змушує поглянути на донбаську кризу під новим кутом зору. Як би не намагалися співвіднести ситуацію на Донбасі із відомими замороженими конфліктами (абхазьким, придністровським, боснійським, сербським, сирійським тощо), йдеться про принципово нову ситуацію. Специфіка її полягає передусім у тому, що в неї втягнена регіональна спільнота із іншими соціальними характеристиками. Жоден зі згаданих конфліктів не розвивався на подібному соціальному ґрунті. Отже, розуміння особливостей регіональної спільноти, без перебільшення, може виявитися ключовим фактором адекватної інтерпретації ситуації та виходу з кризи. За цих обставин наукова актуальність дослідження історичних обставин формування та прикметних ознак феномену регіональної спільноти Донбасу є безперечною.

В контексті висловленого вище справжній потенціал фундаментального історичного знання, його мобілізуюча, модернізуюча та гуманістична місія стають зрозумілими повною мірою. Не менш вагомою є прогностична та прикладна функції історії, що спроможна концептуалізувати магістральні історичні процеси, визначити тенденції їх дальшого розвитку і запропонувати нові інструменти державного регулювання. Цей ресурс історичного знання нині є найбільш актуальним, оскільки і фаховий аналіз найгострішої в Європі політичної кризи, що повсякчас загрожує перерости у системне збройне протистояння, і пошук шляхів виходу з неї вимагатимуть комплексних зусиль.

Академічне середовище України цілком свідоме тих викликів, що постають перед ним у контексті сучасної геополітичної ситуації. Впродовж останнього часу на дослідження причин “донбаського розламу” та пошук шляхів його подолання скерований інтелектуальний потенціал багатьох академічних інституцій. Із ґрунтовним дослідженням минувшини та сучасної динаміки етнополітичних процесів на теренах українського Донбасу виступив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ¹. Силами кількох академічних інститутів та установ підготовлена доповідь “Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики”². Зовсім нещодавно світ побачила праця Національного інституту стратегічних досліджень, в якій увиразнюються катастрофічні наслідки російської авантюри в Криму й на Сході України та накреслюються перспективи їхнього подолання³. Активну і доволі плідну роботу в напрямі осмислення причин протистояння на Сході України, актуалізації його місця в історії України здійснює й Інститут історії України. Одним з її наслідків є й пропонована праця.

У фокусі дослідження перебуває регіональна спільнота Донбасу та її історія. Наповнення поняття “Донбас” з моменту його появи в 1820-і рр. неодноразово змінювалося в контексті драматичної історії України. В часи Є. Ковалевського, який увів його в науковий обіг, цей термін позначав відносно невелику територію розвіданих на той час покладів вугілля; в часи сталінської індустріалізації розрісся відповідно до зростання гірничопромислового осердя України, зачіпаючи частково й Західний Донбас; в останні роки радянської влади звично поширювався на всю територію Ворошиловградської та Донецької областей. Так само, як змінювалася територія, під якою економісти, історики, політологи та демографи розуміли “Донбас”, трансформувалося й суспільно-

¹ Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2014. – 584 с.

² ief.org.ua/wp-content/.../10/Стратегія-Відновлення-Донбасу-16.10.pdf

³ Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2015. – 477 с.

політичне звучання терміну. Радянська пропагандистська машина змінила образ Донбасу з занедбаної, небезпечної й дикої околиці Російської імперії на “Всесоюзну кочегарку”, парадну вітрину соціалізму. В роки незалежності “Донбас” перетворився на звичну антитезу “справжній” Україні в двоєдиному концепті “двох Україн”, а в 2014 р. увійшов у світовий політичний дискурс в якості назви однієї з гарячих точок нинішнього світу.

Впродовж десятиліть регіон перебував у фокусі наукових зацікавлень суспільствознавців. Знаний і незнаний водночас – він ніколи не переставав бути актуальним. В чому ж полягала його привабливість? У радянські часи відповідь на запитання була абсолютно передбачуваною – найбільш промислово розвинений регіон України перебував на особливому рахунку влади та займав особливе місце в її ідеологічній доктрині. Власне, радянські історики наслідували партійні настанови, висловлені на зорі радянської влади “вождем світового пролетаріату”. Сенс хрестоматійного вислову В. Леніна “Донбас – це не випадковий район, а це район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням”, вичерпно пояснював інший його вислів, проголошений у квітні 1920 р. на I Всеросійських установчих зборах гірників: “Вугілля – це справжній хліб промисловості, без цього хлібу промисловість стоїть, без цього хлібу транспорт приречений на найжалюгідніше становище, ... без цього хліба промисловість усіх країн розпадається, розкладається, повертає назад до первісного варварства”⁴. Енергетичний ресурс Донбасу був запорукою запровадження в життя більшовицької концепції побудови соціалізму. В розрахунок на нього розроблялися плани сталінської модернізації, мета якої полягала в підготовці СРСР до світової війни, яка наближалася. В часи найбільших небезпек і загострення суспільних суперечностей Донбас перебував під прямим управлінням Кремля, який створив тут субцентр влади, що протистояв Харківському/Київському центру. Це, звичайно, суттєвим чином послаблювало не лише український загін правлячої партії, а й природні процеси українського націєтворення. Протиставлення Донбасу решті України, піднесення його авангардної ролі в межах України, загравання партійних ідеологів з окремими робітничими когортами, перетворення їх пропагандою на привілейовані касти радянського суспільства на кінець 1970-х рр. закріпили в масовій свідомості особливий статус Донбасу і донбасівців. Дарма, що він був оманливим інструментом вирішення скороминущих завдань влади по залученню трудових ресурсів на небезпечні й шкідливі виробництва. Повоєнні покоління вирости із відчуттям особливої місії Донбасу загалом, себе зокрема.

Тим часом вже наприкінці 1970-х рр. разом із розгортанням технічної й інформаційної революції та змінами пріоритетів світового розвитку Донбас подібно Руру, Сілезії та Пітсбургові стрімко втрачав свої позиції. Впродовж років незалежності регіональна спільнота перебувала в епіцентрі зацікавленості дослідників вже із зовсім інших причин – її перехідний стан надавав багатий матеріал для вивчення перебігу соціальних процесів в умовах транзитних економіки та суспільства. Для регіональної спільноти кінець ХХ – початок ХХІ ст. перетворився на час краху системи світобачення. Перехід зі світу суботників/недільників, дощок пошани, свят шахтарської слави, рекордів, орденів і медалей до реальності первісного накопичення капіталу, “стрілок”, варварської приватизації, копанок, безгрошів'я і безправності став чи не найскладнішим випробуванням для регіональної спільноти. На жаль, він співпав

⁴ Політичний звіт Центрального комітету РКП(б). 27 березня // Ленін В.І. ПЗТ. – К., 1974. – Т. 45. – С. 100; Промова на I Всеросійському установчому з'їзді гірників // Ленін В.І. ПЗТ. – К., 1974. – Т. 40. – С. 276.

із найскладнішими роками розбудови української державності. Нині Донбас – це своєрідна оптика, через яку проглядаються попередні помилки української та радянської влади. В якісно новому світлі постають базові проблеми українського державо- й націєтворення, регіональної, соціальної та національної політики; політики історичної пам'яті; світової політики, врешті, основоположні проблеми гуманізму.

Минуле регіону, який виступив локомотивом технічної революції кінця XIX ст. та радянської навздогінної модернізації, неодноразово здійснювало круті повороти. Воно надзвичайно цікаве з наукової точки зору. Втім нині істориків та суспільство загалом найбільше хвилює питання: як і коли регіон та шахтарська верства, які пліч із національно-демократичними силами на початку 1990-х рр., гартували український суверенітет, перетворилися на його антитезу?

Можна бути певними, що місце Донбасу в суспільно-політичному дискурсі України буде залишатися незмінно актуальним впродовж ближньої перспективи. Як і перед тим дискурс “двох Україн”, його намагатимуться використовувати у власних цілях всі політичні сили. Та з позицій історика варто зробити кілька принципових зауважень, важливих для майбутнього нашого народу.

В епіцентрі роздумів політиків передусім перебувають економічні та політичні проблеми держави, які ускладнюються збройним протистоянням на Сході України. Є надія, що світове співтовариство, врахувавши уроки історії XX ст., не залишить Україну наодинці з ними (навіть у загальних рисах їх важко порівнювати із тими викликами, що виникають нині перед рештою колишніх сателітів Радянської імперії). Втім, помиляються ті політики, які вважають дефолт найбільшою загрозою.

Справжня катастрофа починається там, де влада в гонитві за вирішенням поточних політичних і матеріальних завдань, забуває про власний народ. Мова не йде про пільги, соціальні преференції чи подальше культивування державного патерналізму. Мова – перед усім про якісний стан нації та її духовне здоров'я. Не лише кількістю заводів і фабрик, не протяжністю і зручністю шляхів привертають увагу розвинені країни, а якістю, тривалістю та рівнем життя їх мешканців, стандартами освітнього та культурного розвитку. Такими вони стали відтоді, як досягнули: основний капітал держави – її народ. Держава це є лише дзеркало, в якому відображається його сутність.

Людський капітал не менше значний за територію, природні ресурси та виробничу потугу. Власне, лише в руках освіченої, культурної та духовно здорової нації заводи й фабрики, шахти й залізниці, промислові й інформаційні технології перетворюються на вирішальний важіль соціально-економічного та культурного прогресу, що врешті й забезпечує державі відповідне місце в сучасному світі.

Саме тому інвестиції в людський капітал це і є найнадійніша інвестиція в майбутнє. Це стосується, зрозуміло, держави Україна та її народу. Саме це змушує академічну науку шукати відповіді на питання, найбільш важливі для суспільства. Цій меті підпорядковане і пропонуване дослідження – одне з найбільш злободенних серед тих, які довелося в минулому році виконати співробітникам Інституту історії України. В ньому автори зосередилися на вузлових питаннях минувшини Донбасу, без знання яких розуміння і вирішення сьогodenних його проблем просто неможливе.

На жаль, науковий, суспільно-політичний та масовий дискурс існують в нашій країні відокремлено один від одного. Те, чим є Донбас у масовому дискурсі, й те, чим він був і є насправді, м'яко кажучи, різні речі. Міфи й штампи домінують у масовій свідомості. Вони часто зустрічаються на сторінках спеціальних праць, які містять прямо протилежні тези, що підтверджуються посиланнями на авторитетні, як здається авторам, радянські видання 1970-х рр.,

чи розмірковуваннями закордонних дослідників. І в цьому вони не бачать жодних суперечностей. Творення нового донбаського міфу і підведення під нього певного фактичного підґрунтя стало чи не лейтмотивом історіографії. В цьому контексті варто нагадати, що метою науки є не формування образу “іншого”, а дослідження процесів реального життя.

Величезний багаж наукових знань про історію регіону, регіональну ідентичність впродовж десятиліть нарощувалися без жодного інтересу влади та суспільства. Суспільно-політичний дискурс, на жаль, продукувався на основі запозичення, екстраполяції та гіперболізації лише найбільш дискусійних та провокативних складових дискурсу наукового, обслуговуючи насамперед інтереси політичних сил (причому, не завжди вітчизняних). Найбільш потужним його генератором були масмедіа, що запозичуючи скалки суспільно-політичного дискурсу, до того ж, найбільш скандальні з них, створювали інформаційне середовище, засмічене штампами і міфами, що справляло руйнівний вплив на єдність українського соціуму. У свою чергу, перебуваючи між молотом і ковадлом різноспрямованих політичних сил, широкий суспільний загал звично існував в системі координат постійного протиборства, жупела сепаратизму і розколу України. Виборюючи ефірний час у конкурентів за рахунок загострення суспільно-політичних суперечностей, оголення соціальних нервів та протиставлення регіонів, телевізійні канали та газети розширювали коло потенційних споживачів реклами, але водночас вони руйнували Україну і забирали майбутнє у нас усіх.

Між тим жодної непримиренної суперечності між Україною і регіоном, який із нею пов'язують щонайменше чотири століття спільної історії, нема. Нинішня катастрофа спровокована зовнішнім втручанням. Що ж до внутрішніх суперечностей, які позначають взаємини Києва та регіону впродовж чверті сторіччя незалежності, вони – всього лише шлях і спосіб інтеграції сучасної української нації через подолання суперечностей, які генерує її суспільство, як і будь-яке інше. Єдність (влади і суспільства, складових суспільства, регіонів і центру, етнічних українців та національних меншин тощо), яка підноситься в сучасному суспільно-політичному дискурсі як орієнтир поступу України, слід наголосити, в принципі є недосяжним ідеалом. Умоглядна “єдність” позначає суспільства, що втратили здатність розвиватися. Базовий філософський закон про єдність і боротьбу протилежностей ще ніхто не скасовував. Навіть у найбільш усталених системах присутній елемент внутрішньої конкуренції.

Отож, прагнути єдності можна, а от досягти її досить проблематично. Завжди слід пам'ятати, що спонтанні піки єднання (переважно перед зовнішніми загрозами та внутрішніми катаклізмами) змінюються довготривалими періодами боротьби інтересів, конкуренції загальнонаціональних та регіональних програм/проектів. У цьому, власне, і полягає суть життя. Регулювання цих процесів, власне, і належить до прерогатив держави.

Внаслідок нерозуміння базових суспільних законів іншим полюсом суспільної дискусії став дискурс щодо відокремлення Донбасу заради збереження миру (він безперешкодно поширюється медійним простором). В антитезу хочеться поставити запитання: “Чи відомий хоч один приклад в історії, де б держава/країна з такою легкістю відмовилася від частини своєї території та громадян, які мешкають на ній?” Цей своєрідний “сепаратизм більшості” є не менш небезпечним суспільним симптомом, аніж умовний регіональний сепаратизм. Як усталена й прийнята суспільством тенденція він веде лише до безкінечного дроблення держави відповідно до намагань вирішити поточні проблеми. Цю тенденцію слід визнати однією з найбільш небезпечних загроз цілісності української держави. Протистояти їй слід всіма доступними засобами державного, суспільного та культурного впливу, зокрема й опертям на трагічну і

звитяжну, складну і повчальну історію українського Донбасу – органічну складову історії України та її народу.

Сподіваємося, що ця книжка, в якій комплексно висвітлюються найбільш актуальні питання історії Луганщини та Донеччини, сприятиме піднесенню проблеми на відповідний рівень розуміння суперечливих і потенційно конфліктогенних взаємовідносин регіону з центром. Одним із завдань дослідження є введення зазначеної проблематики в контекст державної регіональної, національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України. Втім, не менш важливим її завданням є відтворення об'єктивної історії регіону і відновлення в повному обсязі історичної пам'яті народу, що зробить його невразливим стосовно зовнішніх викликів.

Україна вкотре стоїть на межі.

Але це не привід для фатальних настроїв. Кожна криза, якою б болючою вона не була, це – ще й нові можливості. Варто лише їх використати. Варто лише правильно завчити уроки історії. Україна вийде з нинішніх випробувань сильнішою і мудрішою. Врешті, як ніколи перед тим, багато важелів впливу – в наших руках.

*академік НАНУ
Валерій Смолій*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений діяч науки і техніки України.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Блохин Дарина** – доктор філософії, кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент УВАН, Почесний Академік АН ВШ України, лауреат Фонду Шевченківської премії 2016, президент НУНО (Мюнхен).
- Буглай Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Василишин Степан** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Григорук Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грубінко Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету.
- Дацків Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.
- Денисюк Надія** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Калакура Ярослав** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Киридон Алла** – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи “Енциклопедичне видавництво”.
- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кравець Володимир** – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, ректор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Крالیук Петро** – доктор філософських наук, професор, проректор з навчально-наукової роботи Національного університету “Острозька академія”.
- Куцик Руслан** – аспірант Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка
- Кульчицький Станіслав** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

- Ляхманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ляшенко Оксана** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.
- Мартинов Андрій** – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.
- Мизак Нестор** – доктор історичних наук, професор кафедри релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Павленко Олександр** – аспірант Київського славістичного університету.
- Прийдун Степан** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Рогожа Марія** – доктор філософських наук, професор кафедри етики, естетики і культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Савчин Тетяна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Смільська Ірина** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Строцьонь Людмила** – заступник директора Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Михайло** – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, заслужений діяч науки і техніки України.
- Юрчак Марія** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юхновський Ігор** – доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України, почесний директор Інституту фізики конденсованих систем НАН України.
- Шама Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Якубова Лариса** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.
- Paweł Gotowiecki** – dr, historyk, politolog, dziekan Wydziału Nauk Społecznych i Technicznych Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim, członek Świętovej Rady Badań nad Polonią; specjalizuje się w badaniach nad Polską emigracją polityczną na Zachodzie.

Jakub Żak – dr, historyk wojskowości, z-ca kierownika Katedry Bezpieczeństwa Narodowego Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim; jego zainteresowania badawcze dotyczą dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, лівє – 3 см, правє – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де “4” – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а “47” – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3x4 см.

У редакції “УЄС” слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвєць, редакція “УЄС”, вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the “Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine”. – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, с. 47], where “4” – sequence number of the document in the list of References and “47” – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnitsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 17: 25-ій річниці Незалежності України присвячено. – 344 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький, Степан Прийдун

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 15.04.2016 р. Підписано до друку 24.05.2016 р.
Формат 70×100/16. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 28,59.
Замовлення 147. Тираж 150 прим.